

УДК 329-028.42(075.8)

ББК 66.69я73

0-29

*Допущено Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист №14/18.2-1571 від 05.07.05 р.).*

Рецензенти:

Денисенко В.М. - доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук, професор кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка;

Мадіссон В.В. - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології та соціології Київського національного університету технологій та дизайну;

Ярош Б.О. - доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки Волинського державного університету ім. Лесі Українки.

Обушний М.І., Примуш М.В., Шведа Ю.Р.

0-26 **Партологія: Навчальний посібник / За ред. М.І. Обушного. - К.: Арістей, 2006. - 432 с.**
ISBN 966-8458-82-6

У навчальному посібнику аналізуються проблеми формування та функціонування політичних партій і партійних систем у контексті партології як науки та навчальної дисципліни. Проаналізовані різні підходи партологів щодо визначення сутності політичних партій, їх місця і ролі у політичній системі суспільства. Розкривається зміст основних суспільно-політичних доктрин - ідейно-теоретичного підґрунтя розробки платформ політичних партій, їх організаційно-технологічні засади діяльності, участі партій у виборчому процесі тощо. Чільне місце відведено аналізу партієтворення в Україні.

Навчальний посібник структурно та методично адаптований до навчальних програм курсів, що викладаються студентам-політологам вищих навчальних закладів.

Розрахований на викладачів, студентів, політиків, а також на широке коло читачів, які цікавляться партологічними проблемами в Україні та світі.

УДК 329-628.42(075.8)

ББК 66,69я73

ISBN 966-8458-82-6

© М.І. Обушний, М.В. Примуш, Ю.Р. Шведа, 2006
© Арістей, 2006

ЗМІСТ

Вступ.....	6
ЧАСТИНА 1. Партологія як наука та навчальна дисципліна... 9	
1.1. Політичні партії у системі громадсько-політичних об'єднань... 10	
1.2. Об'єкт та предмет партології..... 19	
1.3. Теоретико-методологічний інструментарій партології..... 22	
ЧАСТИНА 2. Політична думка про генезу політичних партій..... 29	
2.1. Партії як аристократичні угруповання..... 31	
2.2. Партії як політичні клуби..... 34	
2.3. Масові політичні партії та особливості їх формування у різних регіонах світу..... 41	
ЧАСТИНА 3. Суспільно-політична думка про легітимізацію та інституціоналізацію політичних партій..... 55	
3.1. Концептуальні підходи легітимізації та інституціоналізації політичних партій в англійській політичній традиції..... 55	
3.2. Суспільно-політична думка країн континентальної Європи щодо визначення політичних партій..... 58	
3.3. Американські демократи революційного періоду про особливості інституціоналізації політичних партій США..... 64	
ЧАСТИНА 4. Класична теорія політичних партій..... 69	
4.1. Ідейно-теоретичні витоки класичної теорії політичних партій..... 69	
4.2. Сутність класичної теорії політичних партій та її засновники..... 78	
ЧАСТИНА 5. Сучасна теорія політичних партій та партійних систем..... 87	
5.1. Політична наука про загальну теорію політичних партій та партійних систем..... 87	
5.2. Розвиток загальної теорії політичних партій та партійних систем сучасною партологічною наукою..... 90	
Частина 6. Партія - політичний інститут суспільства..... 98	
6.1. Концептуальні підходи до визначення сутності політичної партії..... 98	
6.2. Партії у політичній системі суспільства та їх основні функції..... 101	

ЧАСТИНА 7. Політична ідеологія у діяльності політичних партій	110
7.1. Сутність ідеології та основні етапи її становлення.....	110
7.2. Структура політичної ідеології та її основні функції.....	113
7.3. Політична ідеологія - ідейно-теоретичний фундамент розробки політичної платформи партії.....	118
ЧАСТИНА 8. Суспільно-політичні доктрини у діяльності політичних партій	128
8.1. Класичні буржуазні суспільно-політичні доктрини у діяльності політичних партій.....	129
8.2. Соціалізм в ідеології, політиці та практиці соціал-демократичних та комуністичних партій.....	135
8.3. Націоналізм як ідейно-політична доктрина політичних партій.....	144
8.4. Клерикалізм - ідейна основа політичних партій релігійного спрямування.....	151
8.5. Екстремістські ідеології в політиці та практиці політичних партій.....	159
ЧАСТИНА 9. Організаційна структура політичних партій	173
9.1. Партологічна наука про організаційну будову політичних партій.....	173
9.2. Структура політичних партій та способи їх організації.....	176
9.3. Особливості організаційної структури політичних партій України.....	185
ЧАСТИНА 10. Типологія політичних партій	192
10.1. Типологія політичних партій за ідеологічною ознакою.....	193
10.2. Типологія політичних партій за організаційною будовою.....	196
10.3. Типологізація політичних партій за іншими організаційними чинниками.....	206
ЧАСТИНА 11. Організаційно-технологічні засади регулювання діяльності політичних партій	217
11.1. Етапи та форми інституціоналізації політичних партій.....	217
11.2. Порядок утворення, тимчасового зупинення й припинення діяльності політичних партій.....	231

ЧАСТИНА 12. Регламентация ідеологічних та організаційних основ політичних партій	252
12.1. Регламентация ідеології та програм політичних партій.....	252
12.2. Регламентация організаційної будови політичних партій.....	258
ЧАСТИНА 13. Політичні партії та їх взаємодія з інститутами політичної системи	269
13.1. Взаємовідносини депутата з партійною фракцією.....	269
13.2. Регламентация взаємовідносин політичних партій та уряду.....	277
13.3. Регламентация взаємовідносин політичних партій з іншими громадськими об'єднаннями.....	282
ЧАСТИНА 14. Електоральна діяльність політичних партій	289
14.1. Сутність електоральної діяльності політичних партій та основні її форми.....	289
14.2. Особливості психологічного впливу на електорат.....	292
ЧАСТИНА 15. Парламентська діяльність політичних партій	301
15.1. Виборчий процес та регламентация участі у ньому політичних партій.....	301
15.2. Парламентські фракції у діяльності парламенту.....	311
ЧАСТИНА 16. Фінансування політичних партій	320
16.1. Правове регулювання фінансової діяльності політичних партій.....	320
16.2. Джерела фінансування політичних партій.....	324
16.3. Механізми контролю за фінансуванням політичних партій.....	344
ЧАСТИНА 17. Партійні системи	351
17.1. Сутність партійної системи та її основні характеристики.....	351
17.2. Основні типи партійних систем.....	358
ЧАСТИНА 18. Політичні партії та партійна система України ...	390
18.1. Виникнення політичних партій в Україні та основні етапи їх формування.....	390
18.2. Політико-правова інституалізація політичних партій України.....	404
18.3. Типологія політичних партій України.....	409
18.4. Партійна система України.....	421
Література для всіх тем курсу "Партологія"	426

ВСТУП

Проголошення державної незалежності України поклало початок новому етапу появи політичних партій різного ідеологічного та організаційного спрямування. Однією з визначальних рис цього етапу є трансформація політичних систем колишніх республік Радянського Союзу -- від диктатури однієї партії (КПРС) до формування плюралістичних партійних систем, які є типовими для країн розвинених демократій. Як зарубіжний, так і вітчизняний посттоталітарний досвід наче засвідчує, що подібні трансформації, зазвичай, відбуваються не безконфліктно, а тим більше не безпроблемно.

Стереотипи тоталітарного минулого глибоко проникли у свідомість суб'єктів, котрі поки що задіяні в політичних процесах, що негативно позначається як на трансформаційних процесах взагалі, так і, зокрема, на партійному будівництві.

Для переборення таких стереотипів потрібен не тільки час, але і головне - знання з проблем партієтворення. Такі знання повинні мати всі, хто безпосередньо чи опосередковано причетний до проблем партійного будівництва і, насамперед, студентам-політологам, багато з яких після закінчення вузу працюють у політичних партіях та інших громадських об'єднаннях. Відтак, важко собі уявити кваліфікованого політолога, який не вивчав би такої фахової навчальної дисципліни у вузі як партіологія - науки про політичні партії.

У сучасних демократіях політичні партії - це організації, покликані здійснювати зв'язок громадян із державою та її лідерами. Для цього вони накопичують та використовують електоральні ресурси громадян. Відтак, деякі з найрозсудливіших та найвпливовіших політичних теоретиків нашого часу вважають систему партій у суспільстві передумовою політичної ефективності, стверджуючи, що сильні партійні системи є як відображенням, так і необхідною умовою високої ефективності демократії. Слабкі ж партійні системи зумовлюють низьку ефективність демократії.

Проблема формулювання та перевірки тверджень щодо ролі партій та їх політичної ефективності ускладнюються мінливою і непростою природою самих партій і партійних систем. На одному рівні існують "партії у свідомості людей", тобто уявлення громадян про те, що ці партії репрезентують. На іншому - існують партії як групи організацій, що поєднують активність, членів та лідерів через взаємопов'язану мережу різноманітних прагнень і стимулів. Одні партійні системи є структурами громадської електоральної підтримки, інші - угрупованнями представ-

ників у законодавчих та виконавчих органах. Кожен із цих рівнів можна характеризувати та аналізувати багатьма різними як статичними, так і динамічними способами.

Зміст посібника характеризується інноваційністю. Автори дають багато трактувань політичних процесів і фактів, і студенти мають можливість торкнутися до тканини живої наукової думки, а сам текст "грає" різноманітними підходами та поясненнями. У цьому плані можна сказати, що цей посібник відрізняється високою інформаційною насиченістю і забезпечує не тільки підвищення політичної ерудиції, але й дозволяє вчитися самостійно і критично мислити, грамотно і всебічно вивчати політичні процеси.

Навчальний посібник написаний відповідно до програми вузівського курсу. В ньому проаналізований світовий досвід партієтворення, простежена генеза політичних партій - від аристократичних угруповань через політичні клуби і створення власне політичних партій, розкриті концептуальні підходи щодо їх легітимізації та інституціоналізації, проведено порівняльний аналіз суспільно-політичних доктрин політичних партій. Значне місце приділено аналізу базових характеристик сучасних політичних партій та їх типології.

Детально розглядається політико-правове регулювання порядку утворення, призупинення і припинення діяльності політичних партій та їх ідеологічні й організаційні основи. Особливого значення надається аналізу фінансової діяльності та взаємовідносинам політичних партій з електоратом та з іншими інститутами політичної системи.

Політико-правове регулювання політичних партій розглядається у навчальному посібнику як спосіб функціонування партій та їх взаємодії з іншими інститутами політичної системи. При такому підході політико-правове регулювання партій передбачає вплив на діяльність політико-правової системи загалом і на процес прийняття політичних рішень і правових норм. Автори прагнули виявити нові тенденції політико-правового регулювання і специфічні риси розвитку партій і партійно-політичних систем у зарубіжних країнах.

Окремі розділи навчального посібника автори присвятили висвітленню проблем партієтворення в сучасній Україні. Автори виходять із того, що партійна система в Україні все ще перебуває в стані свого становлення, відтак, говорити про наявність в державі дієздатної та стабільної політичної системи поки що передчасно.

Навчальний посібник написаний на основі значної кількості вітчизняних та зарубіжних джерел, у тому числі монографій, статей, матеріа-

лів політичних досліджень тощо. У ньому знайшли своє відповідне місце і матеріали досліджень, одержаних особисто авторами.

Матеріали навчального посібника апробовані у відповідних курсах, що викладаються авторами у Київському, Донецькому та Львівському національних університетах студентам-політологам.

Автори сподіваються, що запропонований ними перший варіант навчального посібника "Партологія" буде належно оцінений як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками-партологами і знайде своє продовження у подібного роду публікаціях з даної проблематики.

Авторський колектив має намір продовжити роботу над удосконаленням навчального посібника і буде вдячний за корисні зауваження і поради щодо його змісту.

Хочемо висловити подяку рецензентам - першим читачам навчального посібника: проф. Денисенко В.М., проф. Мадіссону В.В., проф. Ярош Б.О. за цінні пропозиції, що були внесені при підготовці праці до друку.

Особлива подяка видавцям навчального посібника, зусиллями яких багаторічна праця авторів опублікована та знайшла свого читача.

Частина 1 ПАРТОЛОГІЯ ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Загально визнаним сьогодні є той факт, що будь-яка наука має право називатися наукою за наявності чітко визначених об'єкта та предмета дослідження. Не є винятком із цього правила і наука про політичні партії - партологія.

Тематика дослідження партології достатньо широка - структура і функції партій, партія і вибори, партія і держава, порівняльні дослідження партій у різних країнах, ефективність партійних систем тощо.

У цілому в партології чітко виділяється декілька напрямків - аналіз генези партії (виникнення та еволюція), визначення місця і ролі політичних партій у системі громадських об'єднань, вивчення теорій політичних партій та партійних систем в історичній ретроспективі, місце і роль політичних партій у політичній системі суспільства та їх базові характеристики, вивчення внутрішньо- та зовнішньоорганізаційних чинників діяльності політичних партій та партійних систем, основних тенденцій розвитку політичних партій та партійних систем в Україні тощо.

Кожен із означених вище напрямків потребує поглибленого аналізу. Це і передбачає курс партології. Позаяк один із цих напрямків, а саме визначення місця і ролі політичних партій у системі громадянських об'єднань, заслуговує на першочерговий розгляд. Це зумовлено, насамперед, плутаниною вживання термінів "громадські об'єднання", "громадські організації", "громадсько-політичні організації" тощо. Хоч законом "Про політичні партії України" ця проблема в юридичному сенсі здається, що врегульована.

Громадські об'єднання - поняття, яке включає громадські організації, громадсько-політичні рухи, політичні партії тощо.

У Законі України "Про об'єднання громадян" "Політична партія визначається як об'єднання громадян-прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво у їх складі".

У цьому ж Законі поняття "громадсько-політична організація" взагалі не вживається, натомість вживається "громадська організація" щодо різного роду об'єднання громадян, що створюються... для задоволення та захисту... законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів".

Таким чином, цей закон виходить із того, що політичні партії і громадські організації - це два типи об'єднань громадян, для яких характе-

рна така риса як волевиявлення громадян, об'єднаних на основі спільності інтересів. Якщо ж врахувати те, що переважна більшість громадських організацій більшою чи меншою мірою включені в політику і з часом політизуються, створюючи тим самим передумови для формування політичних партій, то стає зрозумілішим твердження відомого французького політолога Ф. Бро, який з цього приводу слушно зауважив, що в суспільстві "...немає нічого іманентно, від народження політичного, усе таким стає з часом".

Отже, громадське об'єднання - це добровільне формування, що виникло як результат вільного волевиявлення громадян, об'єднаних на основі спільності інтересів, у тому числі нерідко і політичних.

Звичайно, що рівень політизації кожного окремо взятого громадсько-політичного об'єднання (громадської організації, руху, органу асоціації політичної партії і т. ін.) неоднаковий. Позаяк складові громадського політичного об'єднання являють форми соціального протесту і з цього погляду пов'язані з політичними інтересами. Втім це не виключає існування власне громадських об'єднань (різного роду клуби шанувальників, філателістів і т. ін.).

В американській політичній традиції такого роду об'єднання людей називають групами інтересу, або групами тиску. Саме спільність інтересів і є підставою формування різного роду громадсько-політичних об'єднань, участь у яких є невід'ємним правом кожної людини. Таке право зафіксовано в Загальній Декларації прав людини (1948 р.) і закономірною закріплено в конституціях більшості держав світу.

Соціально-політичне призначення і роль громадсько-політичних об'єднань полягає в тому, що вони як своєрідна форма вияву громадсько-політичної активності громадян відкривають широкі можливості для розгортання самоврядування і побудови громадянського суспільства.

1.1. Політичні партії у системі громадсько-політичних об'єднань

Партологія як наука і навчальна дисципліна покликана визначити не тільки місце і роль політичних партій у суспільстві, але і в системі громадських об'єднань. Визначення ролі політичної партії (партій) доцільно розпочати зі з'ясування сутності та ролі інших складових громадських об'єднань.

Відомо, що кожні громадські об'єднання, у тому числі й одне з їх складових, політичні партії, створюються відповідно до умов та тих проблем, які вони покликані розв'язувати, а тому їх слід розглядати не як феномен одного порядку, а диференційовано.

Громадські організації – це масові об'єднання громадян, створені на основі самоуправління та самодіяльності з метою захищати інтереси певних груп населення (соціальних, професійних, молодіжних, культурно-освітніх та ін.). Вони здебільшого мають фіксоване членство, свій статут, структуру і т. ін.

Людина, яка є членом громадської організації, повинна виконувати прийняті в ній правила поведінки. Організація в разі потреби може вимагати від свого члена: підпорядковувати власні інтереси спільним, навіть якщо він особисто голосував проти прийнятого рішення; займатися діяльністю, в необхідності якої він не переконаний; пристосовуватися до звичаїв і традицій організації (уніформи одягу, зразків поведінки, специфічної мови і т. ін.). Виконання цих вимог сприяє вихованню почуття єдності, зміцненню зв'язків, безперервності функціонування даної спільноти тощо.

Зазвичай до структури громадських організацій включають: організації - профспілкові, молодіжні, жіночі, дитячі, наукові, технічні; добровільні товариства - культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні, фонди, асоціації; творчі спілки - письменників, композиторів, театральні та ін. Основоположними принципами діяльності громадських організацій є їхня незалежність, самодіяльність, відкритість і гласність.

Для того щоб громадська організація активно впливала на суспільний розвиток, від неї вимагається чітко налагоджена організація її роботи. Результативність її діяльності перебуває в прямій залежності від соціальної активності членів організації, від їхніх можливостей впливати на процеси, що відбуваються як всередині країни, так і за її межами.

Пасивність, застій і бюрократизація в будь-якій громадській організації негативно позначаються як на діяльності самої організації, так і на житті суспільства.

Важливою проблемою в політичній науці є критерії класифікації громадських організацій. За найважливіший із них беруть характер взаємозв'язків членів організації або рід їхньої діяльності.

В основу типології громадських організацій можна покласти цілі організації: захист громадянських, політичних, економічних і культурних прав і свобод громадян (наприклад, професійні спілки, союз підприємців, товариство споживачів і т. ін.), або задоволення професійних чи аматорських інтересів (спілки письменників, журналістів, художників та ін.), або участь у добродійній діяльності і (товариство милосердя, Фонд миру) тощо.

Особливе місце займають лобістські організації, що з'явилися у США, а потім поширилися в інших країнах. З метою регулювати лобізм

США навіть прийняли в 1946 р. спеціальний закон, який через вісім років став конституційним. Лобістські організації зазвичай мають форму комітетів, комісії чи рад, що створюються при органах законодавчої і виконавчої влади. Основне завдання цих організацій - налагоджувати контакти з політичними діячами і чиновниками, щоб надалі домагатися від них прийняття потрібних лобістам рішень. З цією метою вони забезпечують їх відповідною інформацією, організують підношення, вдаються до погроз і шантажу.

Значний політичний вплив сьогодні справляють союзи підприємців: Національна асоціація промисловців США, Британська конфедерація промисловості і т. ін.

Політичний вплив на політичні процеси в країнах справляє споживчий рух (спілки захисту прав споживачів).

Громадські організації є вагомими чинниками суспільних перетворень, вони впорядковують суспільне життя. Застій у їхній діяльності впливає на життя всього суспільства, призводить до зниження ефективності його діяльності.

Громадські органи - це особливий вид громадських об'єднань, що створюються переважно при державних органах і є формою прояву суспільної активності мас. Складовими громадських органів виступають різного роду комітети - ветеранів війни, інвалідів, захисту прав і т. ін. Більшість із них не мають фіксованого членства, статутних документів тощо. Вони періодично беруть участь у діяльності державних органів, і це надає їхній діяльності політичного характеру.

До громадських, а по суті **громадсько-політичних рухів** відносять наймасовіші об'єднання громадян, що виникають для реалізації певної мети. Масовий характер таких рухів багато в чому споріднює їх із громадськими організаціями, хоч між ними є певні відмінності. Так, громадський рух може бути структурно неформальним, але його масовість і сила відчутна в суспільстві. Громадська організація - це переважно об'єднання односторонців, а громадський рух включає зазвичай різні верстви і групи людей, навіть з різними політичними поглядами, заради досягнення якоїсь мети. Наприклад, Рух прихильників миру, Рух "Грінпіс" та ін.

Активізацію діяльності громадських організацій і рухів зумовлюють: поглиблення кризи в різних сферах суспільного життя; зростання небезпеки екологічної катастрофи; небезпека розв'язання ядерної війни; необхідність відстоювати права і свободи та соціальний захист життя людини і т. ін.

Отже, громадсько-політичні рухи - зазвичай структурно не оформлені, масові об'єднання громадян і організацій різних соціально-полі-

тичних орієнтацій, діяльність яких є тимчасовою і найчастіше спрямована на виконання певних тактичних завдань. Після вирішення поставлених завдань такі рухи або розпадаються, або консолідується у нові політичні партії чи громадсько-політичні організації.

У своїй діяльності громадсько-політичні рухи можуть керуватися вузькими, загальнонаціональними або загальнолюдськими завданнями чи інтересами. Відповідно до цих критеріїв (за масштабами своєї діяльності) рухи можна типологізувати на міжнародні, загальнонаціональні і регіональні (локальні).

Однією з причин піднесення ролі громадських рухів у політичній системі суспільства є неспроможність традиційних інститутів держави розв'язувати назрілі завдання. На основі назрілих завдань і визначається мета створюваних громадсько-політичних рухів. При цьому мета може відобразити інтереси тільки окремих прошарків населення, може бути загальнонаціональною, а за певних умов може трансформуватися в загальнолюдську.

Функціональне значення громадсько-політичних рухів багатогранне, і їхня роль у **структуруванні** політичної системи в різних державах неоднакова. У державах із демократичними режимами громадсько-політичні рухи є необхідним компонентом політичної системи. У таких країнах вони виступають своєрідним індикатором незадоволення суспільних потреб, яке адресується державним інститутам, і домагаються розв'язати проблеми, що виникли. У демократичних державах громадсько-політичні рухи виступають важливим інституційованим каналом залучення людей до політики, формування правлячої еліти, а іноді й розроблення державної політики і навіть втілення в життя.

В авторитарних і тоталітарних державах громадсько-політичні рухи переважно виступають чинниками соціальної і політичної дестабілізації правлячих режимів. Тому в таких державах вони є постійним чинником усунення правлячих верхів від влади і передачі її демократично обраним представникам народу. Щодо ролі громадсько-політичних рухів у такому передаванні влади існують різні погляди. Є. Вятр, наприклад, вважає, що за умов правління авторитарного режиму передавання влади в руки демократично обраним представникам народу може відбуватися за трьома формами. Перша - реформа згори. Така реформа може здійснитися за умов, коли автократичні правителі зі власної волі, а не під тиском масових рухів, вирішують змінити існуючу систему, і в них вистачає мудрості й волі втілити програму демократичних перетворень. Друга форма - "абдикація" (відмова від влади, посади або сану); третя - поступові реформи, узгоджені між можновладцями й опозицією.

У державах із тоталітарною формою правління роль громадсько-політичних рухів ще вагоміша, оскільки в таких державах здебільшого немає політичних партій. Масові рухи у них покликані стати загальнонаціональною силою, на яку можна було б спертися всім опозиційним режимові силам у державі.

Подібного роду масові громадсько-політичні рухи функціонували в усіх країнах напередодні повалення тоталітарних режимів - в Іспанії, Греції, Португалії. Не стало винятком і падіння тоталітарних комуністичних режимів у країнах "реального соціалізму" - Чехословаччині (Громадянський форум), Болгарії (Союз демократичних сил), Румунії (Фронт національного порятунку), Польщі ("Солідарність"), Литві ("Саюдіс"), Україні (Народний Рух). Напередодні розпаду Радянського Союзу в усіх його колишніх республіках функціонували народні фронти. Своєрідною реакцією радянських партійних і державних органів на створення їх була організація інтерфронтів та інших різного роду рухів, які, за своїм громадсько-політичним спрямуванням, були досить різними - від демократичного до великодержавницького. Таке розмаїття стало відображенням тих суперечностей, що існували в тогочасних суспільствах, свідченням відсутності політичної структурованості їх, справжньої багатопартійності. Поява різноманітних за своєю спрямованістю рухів стала свідченням глибокої політичної кризи комуністичної системи, великої незадоволеності народу існуючим станом речей.

В Україні серед численних рухів найбільший політичний вплив на процес державного відродження справив Народний Рух, який виник як суспільний потяг до перебудови тогочасного суспільства. Проте в міру того як виявлялися утопізм "оновлення", "перебудови", нездатність колишньої КПРС на дійсно радикальні реформи, Народний Рух України набував іншого, радикальнішого спрямування - боротьби за національно-державне відродження. Саме тому він зміг згуртувати широкі верстви населення на боротьбу за подолання тоталітаризму і побудову національної державності. Рух виник як суспільно-політична організація відкритого типу - доступна для всіх, незалежно від соціального і професійного стану, партійної, конфесійної й етнічної належності. Він був своєрідним відображенням реальної політичної, соціальної і духовної різнобарвності та суперечливості життя тогочасної України. Демократизм Руху, його фундаторів виявився в тому, що вірність національній ідеї органічно поєднувалася з проголошенням рівності всіх націй і етнічних груп на теренах України. Програма Руху рішуче відмежовувалася від орієнтації на асиміляцію національних меншин. Намагання вести виважену національну політику з урахуванням інтересів інших національностей було вирішальним чинником, який запобіг виникненню інтерфронтів в Україні.

Визначною ознакою нинішнього періоду є те, що Народний Рух України як громадсько-політичний рух, так само, як і такого роду рухи в інших країнах "соціалістичного табору", свій потенціал уже вичерпав, по суті, втратив здатність впливати на політичні процеси.

Це є ще одним підтвердженням того, що життєздатність того чи іншого громадсько-політичного руху визначає як його організація, так і внутрішня та зовнішня ресурсозабезпеченість. У своєму розвитку громадсько-політичні рухи проходять певні стадії.

На першій стадії, на думку Є. Вятра, створюються передумови виникнення руху. Такі передумови визрівають на ґрунті незадоволення існуючим станом речей, і у людей з'являється потреба в діях, спрямованих на зміну його. Саме в цей період формується ініціативна група і відбувається пошук лідерів руху.

На другій стадії відбувається артикуляція вимог. Вона здійснюється на основі об'єднання індивідуальних політичних прагнень і вичленення з них спільного, найістотнішого. Наслідком артикуляції є поява певних документів або формування платформ.

На третій стадії до руху залучаються нові прихильники і починається діяльність із реалізації завдань громадсько-політичного руху. Ця стадія найвідповідальніша, оскільки вона є вінцем проведеної раніше організаційної роботи і своєрідною перевіркою життєдіяльності руху.

Четверта стадія - стадія затухання руху. Ця стадія, як і три означені вище, є неминучою, навіть якщо цілей руху не досягнуто.

Сучасні громадсько-політичні рухи можна типологізувати таким чином:

- 1) соціальні рухи (проти безробіття, за підвищення життєвого рівня, охорону здоров'я, безплатну освіту та ін.);
- 2) політичні рухи (за державну незалежність, зміну влади, національно-визвольні, робітничі, антифашистські, проти расової й національної дискримінації, за захист прав і свобод людини та ін.);
- 3) нові альтернативні рухи (екологічні, неоефеміністичні, нові рухи людей похилого віку, рух молоді, біоетичний рух та ін.).

Виникнення альтернативних рухів - це реакція людей на нездатність державної влади, існуючих політичних партій і громадсько-політичних рухів ефективно розв'язувати специфічні проблеми, які набули вже загрозливих, катастрофічних обрисів.

Зрозуміло, що така типологізація рухів є умовною, оскільки всі рухи за своїм змістом є соціальними і вони безпосередньо стосуються громадянського суспільства, є його породженням або передумовою створення. Утім, ці рухи є політичними тією мірою, якою вони "вплітаються" в політичне життя країни, і для досягнення інтересів своїх учасників виходять на владні структури - чи то з метою одержати їхню підтримку, чи то прагнучи усунути існуючу владу.

Складний соціально-політичний характер громадсько-політичних організацій і рухів у західній політології нерідко означають терміном "латентні (приховані) політичні сили", які можуть у разі потреби трансформуватися в активні політичні сили. Серед сучасних рухів є достатньо політизовані - екологічні, антивоєнні та ін.

При цьому слід зауважити, що існують форми об'єднань, у яких поєднуються ознаки громадських організацій і рухів. Це так звані фронти: Народний фронт, Фронт національного порятунку, Патріотичний фронт тощо.

Діяльність громадсько-політичних організацій і рухів характеризується тим, що вони не мають ніяких владних повноважень і не мають на меті оволодіти державною владою, хоч їхня діяльність за певних умов може набирати політичного характеру. Виходячи з цього, громадсько-політичні організації і рухи можна класифікувати за такими показниками:

- рід діяльності (конструктивно зорієнтовані, пізнавальні, опозиційні, аматорські, національні та ін.);
- поставлені цілі (соціально-ціннісні й асоціальні);
- інтереси (економічні, професійні, релігійні, суспільно-політичні та ін.);
- правовий статус (легальні й нелегальні);
- соціально-класові ознаки (робітничий, фермерський рух);
- спонукальні мотиви виникнення;
- масштаби діяльності;
- ставлення до існуючого ладу;
- ступінь і форма організації.

Американський учений Е. Гідденс запропонував свою класифікацію громадсько-політичних рухів. На його думку, в системі рухів можна виділити чотири їх типи: трансформаційні (рухи, які налаштовані на радикальні зміни в суспільстві); реформаційні (пов'язані з певними перетвореннями лише деяких сторін суспільства); порятунку (звільнення людей від шляхів, які розцінюються як гріховні); альтернативні (спрямовані на досягнення часткових індивідуальних змін).

Широке розмаїття цілей і завдань, що їх ставлять перед собою громадсько-політичні організації й рухи, визначає і багатоваріантність їхньої функціональної спрямованості в політичній системі суспільства. Одні з них забезпечують захист інтересів своїх членів, захищають їх від тиску державних структур і допомагають їм вирішувати назрілі проблеми через свої власні структури, інші ж спрямовують свої зусилля на підтримання влади або перебувають в опозиції до неї, створюють передумови для ширшого залучення людей до формування державної політики і т. ін. І в цьому контексті громадсько-політичні рухи виступають

постійним чинником долання авторитарних і тоталітарних режимів або ж відіграють роль громадсько-політичних стабілізаторів у суспільстві. Усі існуючі у суспільстві об'єднання виконують і функції зв'язку з іншими політичними інститутами й організаціями. Спільною для всіх громадсько-політичних об'єднань можна вважати функцію впливу та відповідного тиску на органи влади.

Істотним є й значення рухів у формуванні й поповненні правлячої еліти, зокрема, за рахунок контреліти, представленої провідниками опозиційних урядові громадсько-політичних рухів.

У демократичних суспільствах найпомітніший вплив на розгортання політичного процесу і формування владних відносин справляють політичні партії. Нині їх небезпідставно вважають одними з важливих інститутів політичної системи. Специфіка цього феномену полягає в тому, що це - єдиний у суспільстві громадянський інститут, функції якого тільки політичні.

Етимологічно термін "партія" (від лат. parts - частина) означає не що інше, як частина чогось цілого, один бік якогось явища або процесу. Традиційно і найчастіше цей термін вживали для позначення організованої групи однодумців, яка представляла інтереси частини народу і мала мету реалізувати їх, застосовуючи певні політичні засоби і відповідні організаційні форми.

Прототипи сучасних політичних партій з'явилися в період ранніх буржуазних революцій. Здебільшого це були організації для боротьби з феодалізмом, такі, як партії конституціоналістів, жирондистів і якобінців у часи Великої французької революції. Саме останні й поклали початок вживанню політичної термінології Нового часу:

- праві (це ті, хто сидів з правого боку від короля і підтримував його);
- ліві (противники короля, що сиділи зліва).

Організаційно перші політичні партії почали формуватися в процесі парламентської боротьби, що й визначило їхню переважну орієнтацію на парламентські форми діяльності й участь у виборах.

Як загальнонаціональні політичні структури вони склалися у 19 ст., а конституційне оформлення політичні партії одержали лише у середині 20 ст.

Становлення політичних партій було зумовлене низкою соціальних і політичних обставин, таких як закріплення республіканської форми правління в більшості країн Європи і залучення широких суспільних верств до участі в управлінні державою шляхом введення всезагально-го виборчого права.

Обмеження державного втручання в суспільне життя, утвердження низки політичних свобод (слова, зборів, союзів), що мають безпосеред-

ній вплив на утвердження партій, на розвиток представницької демократії, створювало умови, необхідні для становлення цивілізованого партійного життя.

Краще зрозуміти сутність політичної партії та її місце в системі громадсько-політичних об'єднань можна через виділення їх основних ознак. Іменуватися політичною партією може громадське політичне об'єднання, для якого характерні такі ознаки: наявність певної ідеології або особливого бачення світу; націленість на завоювання й утримання влади чи вплив на неї; наявність відповідної організаційної структури; підтримка її політики тими верствами суспільства, інтереси яких партія захищає. Відсутність будь-якої із зазначених ознак у певній організації перетворює її на іншу за своєю природою - тобто непартійну - інституцію.

Отже, сучасна політична партія - це особлива інституційована спільність людей, об'єднаних ідеологічно й організаційно з метою завоювати (шляхом виборів або іншими способами), утримувати і використовувати державну владу для реалізації інтересів певних спільностей. Для цього партія повинна стати правлячою, тобто зайняти в політичній системі становище, яке дає змогу визначати політику держави.

Загальноновизнаною є теза про те, що будь-яке громадсько-політичне об'єднання стає партією тоді, коли вона для виконання своєї програми висуває як мету прихід до влади або вплив на владу, участь у справах держави, визначення форм і напрямів її діяльності.

Звідси і випливають основні функції політичних партій:

- боротьба за владу, за використання її або за контроль над нею;
- виявлення, формування й обґрунтування інтересів відповідних верств і груп, визначення цілей і завдань, принципів та засобів досягнення їх;
- формування громадської думки, вплив на неї з метою залучити на свій бік якомога більше число прихильників;
- формування й добір кадрів для партії, державних структур та різних громадських організацій;
- розроблення та здійснення політичного курсу;
- політична соціалізація - передавання традицій від одного покоління іншому, політичне виховання суспільства загалом або певної його частини тощо.

На відміну від громадсько-політичних організацій та рухів, політичні партії об'єднані більшою ідейною єдністю, яка поряд з організаційним фактором виступає впливовим чинником консолідації мас.

Політичні партії відрізняються також наявністю власної назви, певного "ярлика", який вказує на ідеологічну орієнтацію партії.

Інтегративний характер політичної партії виражається також і в тому, що вони є певним відображенням історії суспільства, його соціального устрою, традицій, державності та політичної культури.

Все це дає підстави виокремити політичні партії як окремі та важливі політичні системи сучасних суспільств, які потребують дослідницької уваги партологічної науки.

1.2. Об'єкт та предмет партології

Політико-практична значущість політичних партій у будь-якій демократичній політичній системі сьогодні є загальноновизнаною. У демократичних політичних системах політична партія є важливим і необхідним елементом здобуття впливу та здійснення політичної влади. Вона є тим інститутом політичної системи, що акумулює і виражає політичні інтереси тих чи інших суб'єктів політики, які спрямовані на здобуття або утримання державної влади, крізь призму їхніх ідеологічних засад.

Політичні партії посідають особливе місце в громадянському суспільстві. Специфічність такого місця полягає в тому, що, з одного боку, політичні партії є формою самоорганізації громадян, виразниками їх політичних інтересів, а, з іншого, через своїх представників, які одержали владу в результаті виборів, самі партії стають складовою частиною влади.

Тільки через політичні партії зазвичай відбувається політичне структурування суспільства.

При цьому зауважимо, що політичні партії не є обов'язковим політичним інститутом кожної країни, позаяк вони існують у переважній більшості держав світу. В одних країнах їх вплив на політичне життя досить вагомий, в інших незначний. І все ж наявний досвід існування політичних партій наочно засвідчує, що при появі суперечностей, а особливо виникненні конфліктів у суспільстві, вони вкрай необхідні. Переважно за допомогою політичних партій правляча еліта здійснює свій вплив на народ і "змушує" його прийняти її політику, в свою чергу народ (суспільство), його найактивніша частина намагається через партії вплинути на органи державного управління.

Початок ХХІ століття ознаменувався всебічною підтримкою бурхливого процесу партієтворення, що розпочався з середини ХХ століття.

Дослідники політичних партій, як і політики, зіткнулися зі значними труднощами при спробі дати оцінку того, що відбувається, а отже, і спрогнозувати розвиток подій, пов'язаних із процесом партієтворення.

За таких умов на порядок денний гостро постала проблема розробки теорій формування та функціонування політичних партій. Ще гострі-

щою ця проблема постає перед дослідниками держав із трансформаційними (перехідними) системами, для яких процес партієтворення висувається на передній план. Актуальним він є і для України, оскільки створення політичних партій за умов незалежного розвитку набуло небачених раніше масштабів. У 2005 р. кількість офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції України політичних партій становила понад 140. Спеціальна ж наука, котра досліджувала б процес партієтворення в Україні, тільки стала започатковуватися. Відтак, важливість і значущість політичних партій у житті суспільства, в тому числі і в Україні, є очевидною як сьогодні, так і у віддаленій перспективі. Тому доцільність дослідження цього політичного інституту демократичної системи спеціальною наукою - партологією - є, по суті, аксіоматичною.

Українська партологічна наука повинна спиратися на наявний міжнародний досвід, накопичений зарубіжною наукою про політичні партії.

Аналіз такого досвіду показує, що в країнах зі сталими демократичними традиціями уже накопичений значний теоретичний та практичний досвід партієтворення, визначені ряд методологічних принципів дослідження політичних партій, сформульовані деякі загальні, особливі та одиничні закономірності та тенденції, що проявляються в процесі становлення та функціонування політичних партій тощо.

Звичайно, що в нових історичних умовах наявних знань та практичного досвіду зарубіжної партології замало, тому треба продовжувати дослідницьку роботу в цьому напрямку, проводити постійний соціальний експеримент (перевіряти кожний висновок, кожну тезу чи спостереження) і розвивати партологію як один із напрямків політичної науки.

Методологія української партологічної науки повинна бути позбавлена суб'єктивізму з тим, щоб наукові засади або ж припущення не були покладені в основу досліджень партієтворення в Україні.

Уникнути цих та деяких інших непорозумінь при створенні української партологічної науки (і про це свідчить досвід інституціоналізації інших наук) можна, керуючись науковими принципами дослідження, насамперед, науковості, конкретності, об'єктивності, послідовності, єдності логічного та історичного, теорії і практики, суспільного та особистого та ін.

Будь-яка наука, що створюється, вимагає, насамперед, чіткого визначення свого об'єкта та предмета дослідження.

Загалом, питання про об'єкт та предмет будь-якої науки є не таким простим, як може видатися на перший погляд. Оскільки, не відділивши об'єкт від предмета, створити науку неможливо. Позаяк окремі дослідники, започаткувавши той чи інший дослідницький напрямок, не розмежовують або ж неправильно визначають сутність об'єкта та предмета і цим самим об'єктивно зумовлюють приречення своїх наукових намагань.

Навіть дотепер все ще у політології зустрічається твердження, що її об'єктом і предметом є політика. Насправді, політика є об'єктом політології, позаяк, політика є і об'єктом інших наук, котрі вивчають політику під своїм кутом зору, свій дослідницький аспект і цим самим роблять свій внесок у дослідження цього досить складного суспільного явища. Тому політологія має свій предмет, який орієнтує політологів вивчати політичну систему суспільства та її різноманітні підсистеми, включаючи, звичайно ж, і вивчення проблем завоювання, використання та утримання влади.

Короткий екскурс у визначення об'єкта та предмета політології уможливорює об'єктивніше окреслити межі підходів до визначення об'єкта та предмету партології. Наші спроби визначити об'єкт партології, образно кажучи, прямо, тобто через з'ясування сутності політичних партій чи партійних систем, не дали бажаного результату, оскільки об'єкт і предмет партології залишаються за того підходу нерозмежованими.

Єдиним, поки що для нас, прийнятним шляхом - визначення об'єкта партології через структуру громадських об'єднань.

За таких умов, об'єктом дослідження партології є громадські об'єднання, в яких партії як частина (відгалуження, відділ тощо) цілого - суспільства, хоч і посідають у їх системі особливе місце, позаяк вони є складовою об'єднання громадян. Це слід враховувати при визначенні об'єкта партологічної науки. Якщо ще врахувати і те, що в гносеологічному плані громадські об'єднання (громадські організації, органи, рухи, групи тиску, інтересів тощо) являють собою своєрідні партії (в історичному контексті - нагадаємо аристократичні угруповання, політичні клуби), що створюються відповідно до потреб суспільного розвитку і що вони за своєю суттю є "іманентно політичними організаціями", то стає зрозумілим можливість такого визначення об'єкта партології.

З розширенням демократичних прав і свобод громадян з'являються сучасні масові політичні партії, які, власне, і зумовили появу партології - науки, що своїм предметом ставить їх вивчення.

Відтак, предметом партології є політичні партії та утворені на їх основі партійні системи, процес їх формування та функціонування. У самому визначенні предмета партології вказані і її основні завдання, відповідно до яких окреслюється коло проблем для його вивчення та складається зміст партологічного курсу.

Партологія як наука та навчальна дисципліна при вивченні політичних партій широко використовує надбання інших, переважно суспільних, наук, що досліджують ті чи інші аспекти їх діяльності.

Партологія як наука та навчальна дисципліна не може, зокрема, розвиватися без використання висновків вчених: з політичної історії що-

до конкретних фактів діяльності політичних партій у ретроспективі; з політичної соціології щодо соціології політичних партій; із політичної філософії щодо світоглядно-методологічних основ та нормативно-ціннісних орієнтирів діяльності політичних партій; із політичної психології щодо мотивації та поведінки людей, котрі пов'язали свою долю з діяльністю політичної партії тощо.

У свою чергу, ці та деякі інші науки використовують у своїх дослідженнях висновки партології щодо ідейно-теоретичних основ, організації, діяльності сучасних політичних партій, тенденцій їх розвитку тощо.

1.3. Теоретико-методологічний інструментарій партології

Партологія, як і будь-яка наука, має свої закони, категорії і методи дослідження, тобто свій теоретико-методологічний інструментарій.

Закони будь-якої науки - це наукові узагальнення. Тільки визначивши закони, можна пізнати науку. Закон - це необхідний, історичний, стійкий і повторюваний зв'язок між явищами. Регулярна повторюваність вияву закону є закономірністю.

У партологічній науці закон означає стисло сформульоване теоретичне положення. Так, М. Дюварже сформулював закон взаємодії виборчих і партійних систем. Тобто він теоретично обґрунтував залежність формування партійних систем від виборчих систем - мажоритарна виборча система прийнятніша для формування двопартійних систем, пропорційна - для багатопартійних систем. Дж.Ст. Мілль вивів ряд законів партологічної науки. Серед них: постійне протистояння політичних партій зумовлене особливостями людської природи; не можна вважати демократичним те суспільство, в якому відсутні політичні партії і якщо вони не беруть участі у представницьких органах держави; політичною партією може вважатися таке партійне об'єднання, яке базується на певних ідеологічних принципах тощо.

Всі ці та деякі інші закони виведені класиками партології підтверджені практикою діяльності політичних партій.

Для глибшого розуміння законів партологічної науки скористаємося зручною, на наш погляд, тригруповою класифікацією, яка, зазвичай, широко використовується політичними та філософськими науками.

Отже, закони партології можна класифікувати на загальні, особливі та одиничні.

Загальні закони - це ті закони, що характерні для політичних партій в усіх країнах: взаємозв'язок процесу формування та функціонування політичних партій та партійних систем із рівнем розвитку демократії в

країні; взаємозв'язок рівня партизації суспільства з політичною структурізацією мас; підтримка масами партійної ідеології прямо пропорціональна її сутності, тобто наскільки така ідеологія виражає інтереси свого електорату, широкого загалу людей тощо.

Особливі закони характеризують розвиток загальних законів партології у певній країні чи системі (тоталітарній, авторитарній, демократичній). Інакше кажучи, особливі закони розкривають сутність загальних законів з урахуванням особливостей розвитку кожної країни, характеру політичного режиму тощо. У демократичних країнах прояву загальних закономірностей партології створені сприятливі умови, у авторитарних та тоталітарних системах такі умови відсутні, тому ці закономірності не мають можливості на свій прояв, оскільки вони загнані в "глухий кут", де і чекають на свій розвій. Одиничні закони - це закони, які регулюють взаємовідносини політичної партії й особи, які критерії покладені в основу таких взаємовідносин тощо. Ступінь взаємовідносин між ними визначається не тільки наявним у суспільстві рівнем політичної культури, але й ідеологією, якою керується партія, на якій організаційній структурі побудована партія і т. ін. У цьому зв'язку здається, що доречно навести висловлювання Ш. Монтеск'є, який, зокрема, підкреслював, що завжди, коли ми помічаємо в державі спокій і немає в ній боротьби різноманітних політичних принципів і угруповань (у тому числі і політичних партій), то можна бути впевненим, що в ній немає свободи.

У тісному взаємозв'язку із законами партології перебувають і її категорії, що покликані виражати сутність даного предмета, його вузлові пункти, сходинки пізнання законів. Саме у категоріях розкриваються необхідні зв'язки, фундаментальні положення науки, суттєві елементи її структури. Їхня специфіка полягає у тому, що вони розкривають різні сторони процесу формування та функціонування політичних партій та партійних систем.

Центральною (базовою) категорією партології є "політична партія". Це інтегрована категорія, що органічно поєднує всі інші категорії партології "партійна система", "багатопартійність", "політична платформа", "політичні клуби", "електоральні партії", "парламентські партії" і т. ін.

Умовно категорії (основні поняття) партології можна поділити на три групи: структурні, функціонування і розвитку.

До категорій структурні слід віднести - "політична партія", "партійна система", "громадські об'єднання", "групи тиску", "групи інтересів", "партійний блок", "громадсько-політичний рух" і т. ін.

З числа категорій функціонування слід виокремити такі: "партійна діяльність", "партизація", "партійний конфлікт", "партійна боротьба" тощо.

До категорій функціонування можна також віднести ті із них, що визначають діяльність партії згідно зі своїм політичним темпераментом: "ліві", "центристи", "праві", "ультраліві", "правоцентристи" і т. ін.

До категорій розвитку належать "протопартії" і "партії як аристократичні угруповання", "партії як політичні клуби", "масові політичні партії" тощо.

Звичайно, що існують і інші категорії партології, які не піддаються під умовно визначену вище класифікацію, наприклад, "однопартійність", "багатопартійність" і т. ін. їх можна віднести і до групи категорій структури, функціонування і розвитку. І все ж, саме через категорії, котрі формують каркас партології, можна краще розібратися в її сутності.

Поряд із категоріями важливими інститутами пізнання процесів формування та функціонування політичних партій та партійних систем є методи, що використовує партологічна наука у своїх дослідженнях. Відомо, що метод - це сукупність прийомів та операцій практичного та теоретичного освоєння будь-якого суспільного явища. Сукупність методів дослідження, що їх застосовують у тій чи іншій науці, називають методологією.

У партології основними методами вивчення політичних партій є: системний, структурно-функціональний, нормативно-ціннісний, історичний, порівняльний, спостереження, експерименту, соціологічний, психологічний та деякі інші.

Так, відповідно до системного методу партійна система вивчається як комплекс елементів, що її утворюють. Системний метод орієнтує дослідника на розкриття цілісності об'єкта і тих механізмів, які її забезпечують, на виявлення багатоманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх у єдину теоретичну конструкцію. Водночас системний метод аналізу партійної системи вимагає детального вивчення її складових, структури та функціонування. Це досягається застосуванням поряд із системним підходом структурно-функціонального методу.

Партологія в своїй політико-практичній діяльності широко використовує нормативно-ціннісний метод. Головне призначення цього методу - з'ясування того, що практично корисного принесе суспільству й особі політична партія у випадку приходу її до влади. Як правило, ці "зобов'язання" партія формулює у своїй політичній платформі.

Використання історичного методу в партології забезпечує вивчення історії партій та партійних систем на основі ретроспективного аналізу.

Порівняльний метод орієнтує партологів на необхідність розкриття спільних та відмінних рис різних типів політичних партій та партійних систем. Головна проблема використання порівняльного методу пов'язана з необхідністю підбору зіставних однопорядкових явищ за зумовлених ними процесів.

Порівняльний метод нерідко використовується разом із статистичним методом. Їх поєднання дозволяє створити кількісну і якісну оцінку діяльності партій, особливо часто таке поєднання методів спостерігається під час виборчих кампаній.

Партологи, користуючись психологічним методом, ефективніше та з більшою науковою достовірністю проводять аналіз поведінки свого електорату як у період виборчих, так і міжвиборчих кампаній, виявляють мотивацію їх дій та вчинків тощо.

Партологія як наука та навчальна дисципліна широко користується соціологічними методами контент-аналізу, спостереження, опитування, експертних оцінок, моделювання тощо.

Методи, що використовуються партологічною наукою, дають змогу глибше дослідити її предмет, загалом увесь наявний теоретико-методологічний інструментарій, а отже, й одержати достовірніші партологічні знання.

Партологія як наука покликана стати теоретичною основою партієтворення, розробки політичних платформ політичних партій, котрі забезпечать прогресивний розвиток суспільства і розв'язання наболілих проблем, "зняття" соціально-політичних конфліктів тощо.

Безсумнівно, що у подальшому роль партологічної науки буде ще вагомішою, що дасть можливість ефективніше розв'язувати як внутрішньопартійні, міжпартійні, так і загальнодержавні проблеми.

Сьогодні поширені два основні підходи аналізу партій партологічною наукою.

Перший - "макропідхід". Прихильники цього підходу намагаються охопити все розмаїття політичних партій, дослідити цей феномен з тим щоб створити загальну (універсальну) теорію формування та функціонування політичних партій. Цей підхід був започаткований М. Дюварже, а потім розвинутий проф. Північно-Західного університету США К. Джанди. Саме останньому належить перевірка основних концептуальних припущень М. Дюварже, для чого К. Джанда зібрав багатий емпіричний матеріал зі 158 партій із 10 культурно-географічних регіонів світу. Результати цього дослідження збагатили знання про партії і дали можливість, на думку К. Джанди, побудувати універсальну теорію, яка дозволяє описувати, пояснювати та передбачати еволюцію та поведінку партій у країнах із різною політичною культурою.

Універсальна теорія дослідження політичних партій покликана розробляти методологію й типологію партій, формувати закономірності руху, що виявляються в усіх партіях - у організаційній структурі, соціальній базі й складі, зв'язках з громадськими рухами, у методах функціонування, виробленні ідеології, політики, програми, прийнятті політичних рішень, виконанні інших функцій, визначених статутом партій.

Універсальна теорія передбачає також аналіз діяльності політичних партій у роботі з виборцями, громадськими організаціями, рухами, державними органами тощо.

Другий підхід - прикладний, або "мікропідхід". Цей підхід покликаний аналізувати кожну окремо взятую партію, тобто як конкретного суб'єкта політичного процесу з конкретними параметрами в просторі і часі. На основі "мікропідходу" ґрунтується спеціальна теорія дослідження політичних партій.

Засновниками цієї теорії можна вважати М. Острогорського, Р. Міхельса, М. Вебера. Саме ці мислителі жорстко прив'язували "свої" концепції до життя своїх країн і політичних партій своєю партійною належністю.

Саме керуючись спеціальною теорією політичні партії можуть самоідентифікуватися, об'єктивно оцінити своє місце й можливості, щоб відіграти адекватну роль у становленні громадянського суспільства. Спеціальна теорія партій вивчає конкретні особливості й специфічні закони, що проявляються або у певних типах партій, або у партійній системі тієї чи іншої країни.

Поділ дослідницьких підходів політичних партій на "макро" і "мікро" підходи і створених на їх основі теорій дає можливість достовірніше визначити рівень розвитку партіологічної науки на сучасному етапі та основні напрямки її дослідження.

Питання до самоконтролю

1. Дайте загальну характеристику партіології як науки та навчальної дисципліни.
2. Як слід розуміти поняття "громадські об'єднання"?
3. Як можна класифікувати "громадські об'єднання"?
4. Які основні принципи організації та діяльності громадських об'єднань?
5. Які відмінності між поняттями "громадська організація", "громадський рух", "громадський орган"?
6. Дайте характеристику стадій розгортання громадсько-політичних рухів (за Е. Вятром).
7. За якими показниками можна класифікувати громадсько-політичні організації та рухи?
8. Яке із наявних у партіології літературі визначень політичної партії є найприйнятнішим?
9. Розкрийте поняття "політична партія". Які її основні ознаки?
10. Дайте загальну характеристику основних функцій політичних партій.

11. Чим зумовлена необхідність появи партіології як науки про політичні партії?

12. Як між собою співвідносяться "об'єкт" і "суб'єкт" партіології?

Теми рефератів та доповідей

1. Партіологія як наука і навчальна дисципліна.
2. Місце і роль партіології в системі політичних наук.
3. Політичний плюралізм - основа формування політичних партій.
4. Основні підходи партіології до аналізу сучасних політичних партій.
5. Політичні партії як суб'єкти регіональної політики.
6. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу.
7. Громадянське суспільство і політичні партії.
8. Політичні партії в трансформаційний період.
9. Інтелекція і політичні партії України в трансформаційний період.
10. Концепція політичної партії в теоретичній спадщині М.Я. Острогорського.
11. Роль партіологічної науки в політичній структуризації українського суспільства.

Питання до семінарських занять

1. Соціальна зумовленість та актуальність вивчення партіології. Місце партіології в системі політичних наук.
2. Предмет, закони, категорії та методи партіології.
3. Основні підходи аналізу політичних партій сучасною партіологією та її основні завдання.

Література

1. Бекназаров-Юзбашев Г.В. Партии в буржуазных политико-правовых учениях. - М., 1988.
2. Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория. // В кн.: Современная сравнительная политология. Хрестоматия. - М., 1997.
3. Дюварже М. Политические партии. - М.: Изд-во "Академический проект", 2000.
4. Закон України "Про об'єднання громадян" // Голос України. - 1992. - 18 липня.
5. Закон України "Про політичні партії". - К., 2001.
6. Зарубежное законодательство о политических партиях: Сборник нормативных актов. - М.: РАН, 1993.
7. Зельницький А., Удовенко П. Політичні партії і вибори: Довідник партійного працівника. - К.

8. Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій // Студії політичного центру "Гене́за". - 1995. - №2.
9. Конституція України. - К., 1996.
10. Кочетков А.П. Политические партии и партические системы // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. - 1998. - №6.
11. Марченко М.Н., Фарушкин М.Х. Буржуазные политические партии: Учебное пособие. - М., 1987.
12. Матвеев Р.Ф. Теоретична і прикладна методологія. - М., 1993.
13. Мейтус В.В., Мейтус В.Ю. Политическая партия: стратегия и управление. - К., 2004.
14. Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии. // Диалог. - 1990. - №3, 5, 7, 9, 11, 16, 18; 1991. - №3.
15. Острогорский М. Демократия и политические партии. - М.: РОССПЭН, 1997.
16. Піча В.М., Стеблич БА Політичні партії у політичній системі суспільства: Навч. посібник. - Львів, 1994.
17. Політологія / Ф.М. Кирилюк, М.І. Обушний, М.І. Хилько та ін. / За ред. Ф.М. Кирилюка. - К.: Здоров'я. - 2004.
18. Примуш М.В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. - Донецьк, 2001.
19. Сарторі Джованні. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. - К., 2001.
20. Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Ю.С. Шемшученка. - К., 1999.
21. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. - К., 1993.
22. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем. Львів, Тріада плюс, 2004.
23. Шмачкова Т.В. 3 основ політології Заходу (характер режимів, громадянське суспільство і партійні системи при демократії) // Поліс. - 1991. - №2.
24. Юдин Ю.А. Политические партии и право в современном государстве. - М., 1998.

Частина 2

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПРО ГЕНЕЗУ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Ще в Стародавньому Римі існували угруповання прихильників того чи іншого політика, а частіше - того чи іншого аристократичного роду. Саме вони стали першими формами політичних об'єднань, протопартіями. Історично партії, в сучасному їх значенні, є утвореннями порівняно недавніми, пов'язаними зі становленням і еволюцією буржуазної державності та демократії. Стають вони необхідним елементом суспільно-політичної структури, коли соціальний організм досягає відповідного ступеня складності й боротьба різних соціальних верств, які чітко усвідомлюють свої інтереси, перетворюється на політичну боротьбу, а відтак і на боротьбу за державну владу.

Спочатку організаційно-політичний поділ громадської думки на різноманітні ідейно-політичні течії відбувався по лінії боротьби між феодалізмом та капіталізмом. З часом нові соціальні класи та верстви починають брати участь в політичному житті, виникають прокапіталістичні партійно-політичні утворення. Початкова мета - не стільки влада, скільки вплив на неї для розширення своїх політичних прав та свобод.

Через розвиток буржуазії відбувається і зміна характеру самих політичних партій, їхньої діяльності, функціональної спрямованості, ідеологічної орієнтації, організаційної структури. На цьому етапі має місце поступовий перехід від елітарних партій до класичних, а згодом і до сучасних політичних партій, які почали з'являтися з 70-х років XIX ст.

Буржуазно-демократичні перетворення в державній і суспільно-політичній сферах радикально змінили становище партій, змусили їх змінити свої функції. Основним імпульсом такої трансформації став вихід народу на політичну арену і залучення його до політичної боротьби. Ця трансформація змусила політичні партії серйозно перебудувати свою пропаганду та організацію. Потреби збільшення кількості членів партії і завоювання підтримки широких верств виборців вимагали радикальної перебудови їх організаційної структури в напрямі поглиблення централізації і зміцнення дисципліни.

Перетворення традиційних елітарних партій на партії масового типу стимулювалося і прискорювалося появою масових пролетарських партій, які принципово відрізнялися від буржуазних як своєю класовою природою, так і характером діяльності, принципами і формами, організаційною структурою. Поява на політичній арені партій пролетаріату робить протистояння між буржуазними та пролетарськими партіями основою політичного протистояння.

Перемога соціалістичної революції в Росії також відчутно вплинула на розвиток політичних партій. Під цим впливом у деяких державах виникають комуністичні партії, відбувається піднесення масового революційного руху, що змушує буржуазні політичні партії вдаватися до політики соціального маневрування, включення у свої програми пунктів, що відображають потреби широких народних мас.

Прийняті в сучасній політичній науці етапи розвитку політичних партій розробив М. Вебер, який виділяв три основні етапи розвитку політичних партій: перший етап - аристократична група, другий - політичні клуби, третій - сучасні масові партії. Етапи ці відрізняються класовою суттю партій, їх організаційною будовою та інтересами, змістом ідеологічного конфлікту між ними. Щоправда, слід мати на увазі, що ця класифікація стосується переважно країн Європи і може бути прийнята лише з певними застереженнями для США та для країн, що розвиваються. Перших два етапи стосуються передісторії партій, і лише останній - сучасних політичних партій.

Однак лише деякі політичні партії Європи пройшли в своєму розвитку через всі три етапи, визначені М. Вебером. Незначна кількість партій розвивалася з так званого аристократичного етапу, більшість європейських партій розпочали свою історію з політичних клубів, деякі з сучасних партій ще не дійшли до етапу масових партій у класичному значенні цього поняття. Відмінності в генезі партій впливають на відмінності в їх організаційній будові й методах діяльності.

Загальноновизнаними причинами виникнення сучасних політичних партій було зростання ролі парламенту в політичному житті, а також поява загального виборчого права. Скрізь, де суспільний устрій базується на застосуванні загальних виборів і де існують політичні інститути, які обираються загальнонародно (парламент, президент), там скрізь виникають політичні партії як інституції, що організують виборців. У таких країнах, як Росія, Австро-Угорська імперія, колоніальних державах формування політичних партій відбувається швидше, ніж формується загальне виборче право і є одним із елементів боротьби за нього.

Дж. Ла Паломбара і М. Вайнер, аналізуючи причини виникнення політичних партій, зазначають, що, крім інституційних причин виникнення політичних партій, істотну роль відіграють політичні кризи та тенденції модернізації суспільного устрою. До таких криз вони відносять кризу легітимності існуючого ладу, кризу, пов'язану з територіальним устроєм держави, та кризу участі, яка пов'язана з прагненням мас до участі в управлінні державою.

У XX ст. в результаті науково-технічного прогресу (насамперед, завдяки розвитку засобів масової комунікації) існування партій як інструменту організації суспільства стає необхідним навіть у недемократичних режимах.

2.1. Партії як аристократичні угруповання

Сам факт, що організовані дії людей ефективніші за індивідуальні, був помічений давно. Вже за часів Арістотеля, тобто ще у рабовласницькому суспільстві, утворювалися групи, які називали себе партіями.

Арістотель згадує про партію мешканців гір, рівнин та прибережної частини Афін. Є підстави вважати, що це були тимчасові об'єднання, котрі ставили собі за мету підтримку якої-небудь особистості. Згодом почали формуватися угруповання (партії) у вигляді станових, які виражали інтереси протидіюючих панівних (пануючих) кланів, які боролися за державну владу або вплив на неї. Так, у Греції вже в VI ст. до н. е. діяли: Партія великих землевласників (Педей), Торгівельно-ремісничя поміркована партія (Парії), "Селянська партія" (Діакрії). Це були свого роду регіональні політичні структури, які використовувалися аристократичними родами відповідних провінцій у політичній боротьбі.

Подібні протопартійні процеси спостерігаються і у Стародавньому Римі. З самого початку створюються угруповання (партії) на підтримку того чи іншого аристократа, який включався в політику, а згодом і аристократичного роду. Саме такі політичні угруповання і стали називатися протопартіями або родовими партіями.

Помітний слід в історії протопартій залишила т. зв. партія прихильників війни з Карфагеном. Ця партія була створена римською знаттю в період пунічних війн - війн між Римом і Карфагеном - двома рабовласницькими державами, що боролися за гегемонію в західній частині Середземного моря у III-II ст. до н. е.

Правляча верхівка - *nobilitas* - боролася між собою за владу та впливи. Угруповання, які творилися тодішньою римською знаттю, називалися *factiones* і були об'єднанням кількох родів навколо єдиного роду патриціїв, який виконував роль домінанти у такому об'єднанні. Члени *factio* солідаризувалися між собою у боротьбі за владу і впливи. Крім того, вони часто поєднувалися між собою шлюбними і родинними зв'язками. Ці угруповання не мали визначеної політичної програми, але відрізнялися тим, що шукали підтримки у різних категорій населення.

Також у Стародавньому Римі зароджується і пізніша форма політичного об'єднання - аристократичні угруповання. Вже у Римській республіці формуються два конкуруючі політичні угруповання - популісти (*populares*) і оптимати (*optimates*). Перше угруповання мало антисенатський характер і вимагало проведення широких соціально-політичних та господарських реформ, друге - мало просенатський і консервативний характер. Перше угруповання спиралося на підтримку незаможних римлян, друге користувалося підтримкою знаті.

Належність до цих угруповань не мала формальних ознак, а їхня структура загалом була досить нечіткою. Головним їхнім завданням була підтримка своїх кандидатів на виборах. Після епохи братів Граків у політичному житті Риму запанував звичай, що якщо на виборах перемогу отримував представник популістів, то наступним до сенату проходив представник оптиматів і навпаки.

Отже, про партію як аристократичну групу можна говорити ще зі Стародавніх часів. Однак у веберівському розумінні нас цікавлять лише ті угруповання, які поклали початок формуванню сучасних політичних партій. Вони повинні мати певне представництво в парламенті, а відтак і певне представництво в політичній структурі суспільства. Тільки тоді стосовно таких аристократичних угруповань ми можемо вживати термін "партія", а їхню діяльність трактувати як передісторію формування сучасних політичних партій.

У такому розумінні зовсім невелика кількість сучасних партій пройшли в своєму розвитку зазначений етап. В інших випадках партії або не проходили даного етапу історичного розвитку, або відмінність між цим та наступним етапом була надто невиразною.

Яскравим прикладом партій, які найповніше пройшли цей етап історичного розвитку, є англійські партії - торі та вігі. Перші згадки про них з'являються під час революції 1698 р. в Англії. У XVIII ст. ці назви застосовуються для характеристики двох конкуруючих в парламенті політичних угруповань; тоді ж у лексиконі з'являється і слово "партія" і перші трактати, що визначали їхні ідеологічні засади та цілі.

Самі назви "торі" та "вігі" мали спочатку саркастичне значення. Іменем "торі" прозивали ірландських бунтівників, а "вігами" - шотландських дисидентів. Приблизно між 1660 та 1680 рр. ці терміни почали вживатися стосовно англійських партій. Партію торі утворило аристократичне об'єднання, яке після реставрації династії Стюартів отримало більшість у парламенті й відзначилося переслідуванням прихильників революції. Вігі були противниками правління Якуба II, за якого виступали головною опозиційною силою і, зрештою, привели на англійський трон Марію і Вільгельма Оранських. Порівняно з торі вігі були ліберальнішими.

Спочатку різниця між партіями полягала в тому, що торі були католиками і прихильниками короля Якуба II, а вігі - протестантами та його противниками. До цього згодом додалися відмінності також у поглядах на майбутній соціальний розвиток - торі домагалися відновлення прав та повернення маєтків, втрачених під час революції. Вігі ж виступали проти монархії, за обмеження її влади парламентом. Зрештою вони домоглися визнання прав на англійський престол ганноверської династії і,

скориставшись її політичною пасивністю, зосередили політичну владу в руках прем'єра - лідера вігів Р. Валпола, що і поклало початок англійській традиції формування державного уряду. Зміцнення парламенту і послаблення королівської влади було результатом діяльності вігів. Торі ж були прихильниками влади короля і противниками всяких суспільних змін. Початково це була не стільки боротьба організованих партій, скільки боротьба аристократичних родів і урядів, що їх підтримували. Навколо них групувалися прихильники з числа політиків та парламентарів. В основі політичного вибору останніх дуже часто лежали суто прагматичні інтереси. Досить поширеною в тодішньому парламенті була практика, коли уряд перед кожним важливим голосуванням виплачував своїм прихильникам відповідне матеріальне заохочення. В уряді навіть існувало спеціальне бюро, яке займалося пошуком прихильників у парламенті, його керівник пізніше трансформувався в організатора партійної фракції, який отримав назву "бича".

Тодішні англійські партії були коаліціями великих аристократичних родів, які спиралися на численну клієнтелу. Угруповання ці не мали жодної формальної організації, парламентські фракції були також слабо організованими, їх об'єднували лише спільні матеріальні інтереси. Однак уже в 1660 р. з'явилися відомості про те, що обидві партії проводили збори прихильників своєї тактики на виборах.

Ніде поза Англією цей перший етап розвитку політичних партій не був таким виразним, ніде не було і такого впливового парламенту.

В епоху середньовіччя протопартійні інституції з'являються і в інших країнах Європи. Вони з'являються у різних організаційних формах - ложі, ордени, таємні товариства тощо, а згодом і клуби. (В Італії в XII-XV ст. - пополяни - торгово-ремісники, гіббілени - нобілі чи феодалі; в Нідерландах - армініани, гомарісти; у Великобританії - просветеріани, індепенденти тощо).

Такі аристократичні утворення зазвичай створювалися навколо відомої особи, сім'ї, регіонального економічного інтересу і т. ін., і, як правило, такі угруповання мали неформальний характер. За таких умов, звичайно ж, не йшлося про якусь структурну їх організацію, апарат, членство та інші атрибути партії у сучасному розумінні.

Саме в середні віки склалася вкрай негативна тенденція до таких протопартій чи угруповань і навіть до самої ідеї їх створення. І це не випадково, оскільки саме в цей період почали утверджуватися абсолютистські монархії, які виключали будь-які спроби створення політичних Угруповань. Не випадково ж римський політик і оратор Цицерон використовував слова "партія" виключно у негативному сенсі для означення "поганих неблагородних союзів".

2.2. Партії як політичні клуби

Другим етапом історії політичних партій є епоха партій знаті та політичних клубів. В Англії різниця між першим та другим етапами не була різкою і тривала від кінця XVIII ст. до 30-х років XIX ст. Властиво ера партій знаті припадає там на 1830–1880 рр. У США та Франції початком цієї епохи стали буржуазні революції. Події Французької революції стимулюють виникнення подібних політичних клубів по всій Європі. Однак поразка революції і наступне коронування Наполеона перериває процес перетворення політичних клубів на політичні партії. І лише період "весни народів" (1848-1849) приніс у Європу нову хвилю виникнення політичних клубів. Після революційна реакція знову не сприяє їх подальшому розвитку - в більшості європейських держав вони існують підпільно або напівлегально, але ніде не зникають повністю. На їхній основі в 70-х рр. починається новий етап формування політичних партій.

Незважаючи на те, що рух політичних клубів, особливо у своїй першій фазі, не пов'язаний ще безпосередньо з процесом створення сучасних політичних партій, однак він мав для їхнього розвитку принципово важливе значення.

Порівняно з аристократичним етапом, на другому етапі формування політичних партій з'являються якісно нові елементи:

1. Зародки формальної організаційної структури. Це вже не аристократичні об'єднання друзів чи *однодумців*, а певна організація, яка іноді робить спроби поширитися по всій країні. В парламенті формуються зародки парламентської фракції. Одночасно починають встановлюватися певні взаємини між парламентською фракцією та політичним клубом.

2. Зростає роль ідеології та значення програми. Вони стають основою політичної організації. Особисті політичні чи фінансові інтереси перестають бути основним об'єднуючим мотивом. Клуби - це вже не *клієнти* і не об'єднання прихильників аристократів, а об'єднання людей на основі спільних ідеологічних поглядів.

3. Вихід на арену політичної діяльності нового політично активного класу - міщанства. Політичний конфлікт виходить за межі однієї суспільної верстви - аристократії, він набуває форми боротьби за владу різних соціальних верств, який вилився у боротьбу між консерваторами та лібералами.

Консерватори - це найчастіше ті, хто виступають на підтримку феодального ладу, монархії і за аристократичні привілеї, проти участі міщан у керівництві державою. Ліберали загалом представляють прагнення міщан до здобуття влади і репрезентують ідеологію політичної та економічної свободи, обмеження державної влади конституцією та вер-

ховенство закону. Боротьба між цими двома напрямками найповніше представлена в Європі. В США, де не було епохи феодалізму, а відтак і аристократично-консервативних інтересів, її не має.

Однак у цей час політична боротьба відбувається на дуже обмеженій політичній сцені. Цензове виборче право виключає з участі у виборах значну частину населення, у тім числі дрібну та середню буржуазію. В Англії, наприклад, 1830 р. виборчим правом користувалося всього 220 тис. осіб, тобто 3% дорослого населення, а один парламентар припадав на 330 виборців.

За таких умов буржуазні політичні угруповання, що лише народжуються, не потребують великої та розгалуженої організації. Політичним потребам відповідає клубна форма, яка спирається на підтримку парламентської фракції. Важливу роль у формуванні політичних клубів відіграють журналісти. Журналісти та памфлетисти разом із парламентарями - головна політична сила ліберальних політичних клубів.

Консервативні угруповання того часу теж не потребують широкої організації. Вони також мають характер політичних клубів, власну пресу і місцеву знать. У Європі значну частину століття саме консерватори здійснювали політичну владу. В їхніх руках була армія, адміністративний апарат, який вони використовували для своїх власних цілей. Мали вони також відчутну підтримку і з боку церкви. Доти, доки не розпочалися виступи населення проти феодалізму, консерваторам ще менше, ніж лібералам, була потрібна політична організація.

Активізація політичної участі має у період "весни народів" зумовлює початок переходу політичних клубів у політичні партії. Загальне виборче право з'являється спочатку у Франції та Німеччині. У 1860–1880 рр. після перерви, викликані перемогою реакції, в усій Європі починається процес створення політичних партій у сучасному значенні цього терміна. На зміну політичному конфлікту між аристократією та буржуазією приходить новий, значно гостріший конфлікт між буржуазією та пролетаріатом, між буржуазними та соціал-демократичними партіями.

Наприкінці XVIII ст. обидві англійські аристократичні партії реорганізувалися і стабілізувалися настільки, що про них можна говорити як про окремі сталі політичні угруповання. Однак аж до реформи виборчого права вони зберігають ознаки аристократичних угруповань. Особливість генези політичних партій Великобританії полягає в тому, що ці угруповання дали початок розвитку сучасних політичних партій, зберігши певну наступність, принаймні ідеологічну. Наприкінці XVIII ст., у зв'язку із подальшою демократизацією держави і поширенням виборчого права, значна частина членів партії вігів переходить у ліберальну партію. Рух політичних клубів відіграв значну роль у створенні відповідної інтелек-

туальної та ідеологічної атмосфери, яка пізніше виявила себе в діяльності сучасних партій. Однак організаційними зародками майбутніх політичних партій стали не політичні клуби, а парламентські фракції. Саме вони ініціювали створення виборчих комітетів на місцях, які мали підтримувати як чинних парламентарів, так і кандидатів до парламенту.

Робітничий рух, який в Англії організувався найраніше, в Європі поширювався через профспілки. Рух чартистів 40-х рр. в Англії, який використовував схему політичних клубів, не розвинувся, що додатково підштовхнуло британських пролетарів до об'єднання з профспілками.

Власне, в Англії спостерігається найщільніший зв'язок між трансформацією політичних партій та реформою виборчого права. Реформа виборчого права 1832 р. вдвічі збільшила тут кількість виборців і, що особливо важливо, надала право голосу новим соціальним верствам – міщанам. Обидві партії змушені були шукати підтримки у нових виборців. Це вимагало нової тактики політичної діяльності.

Першою інновацією стала масова програмно-політична агітація, запроваджена партіями. У 1834 р. лідер партії торі, яка почала називатися Консервативною партією, опрацював у Маніфесті виборчу програму партії і поширив її у формі друкованого памфлету. Обидві партії стали широко застосовувати публікації пропагандистських матеріалів. Таким чином партійна політика стає більш публічною, зорієнтованою на підтримку виборців.

Сталися також важливі організаційні зміни. З невеликих об'єднань аристократичної знаті вони перетворюються на досить численні угруповання, які своєю діяльністю намагаються охопити всю країну. Формально обидві партії залишалися парламентськими угрупованнями з відносно слабкою фракційною дисципліною.

У 1831 р. для політичних дискусій Консервативна партія засновує так званий Карлтон клуб, а в 1836 р. ліберальна партія - Клуб реформ. Саме тут зустрічалися члени парламенту, політичні діячі, журналісти. Ці клуби не були формальними організаціями парламентарів чи політиків, але у властивий для Англії спосіб саме тут творилася неформальна традиція політичної діяльності англійських політичних партій.

Початками територіальних організацій стали виборчі комітети та товариства реєстрації виборців. І перші, і другі створювалися з метою надання підтримки політикам під час виборів. Поступово налагоджуються зв'язки цих місцевих організацій із центральним клубом партії і з'являється необхідність координації цих зв'язків. Від 1860 р., коли загострюється боротьба за розширення виборчого права, партії намагаються зміцнити свої територіальні організації. Після виборчої реформи 1867 р., яка додатково збільшила кількість виборців, ця робота політичних партій активізується.

Першим кроком до цього стало центральне бюро для координації роботи територіальних організацій, створене лібералами 1861 р. та консерваторами 1870 р. Однак обидві партії розуміють, що самих лише організацій у пошуку виборців недостатньо. Вони усвідомлюють необхідність сталої масової підтримки, для чого найпридатнішими є члени партії, а не виборці. Наприкінці 70-х рр. в обох партіях виникають структури, відповідальні за збільшення чисельності партії. Таким чином в Англії відбувається перехід до нового етапу партійного будівництва - виникнення сучасних масових політичних партій.

Особливістю цього процесу в Англії є те, що відбувається він мирним шляхом і що класовий конфлікт між буржуазією та пролетаріатом тут не знайшов свого відображення в політичних партіях. Так само як і конфлікт між аристократією та буржуазією. У половині XIX ст. різниця між двома політичними партіями перестає бути глибокою і обидві партії уподібнюються одна одній, набуваючи щораз виразнішого буржуазного характеру. Англійська аристократія, як слушно зауважив А. де Токвіль, виявилася відкритішою до нових впливів, схильнішою до компромісів, ніж континентальна. Все це суттєво вплинуло на формування британських політичних партій.

У континентальній частині Європи генеза політичних партій відбувалася не так просто. Конфлікт між аристократією та буржуазією був значно гострішим. Періоди революції змінюються періодами реакції, що ускладнює поступовість процесу формування політичних партій. Зрештою, значно гостріше, ніж в Англії, проявився тут класовий конфлікт між буржуазією та пролетаріатом.

Значний вплив на формування політичних партій мала Французька буржуазна революція. У французькому парламенті створюється Товариство друзів конституції, яке збиралося в костелі св. Якуба і тому отримало назву клубу якобінців. Подібні політичні клуби виникали і в провінції. Так виникає перша політична організація, яка мала свої місцеві осередки та представництво в парламенті. В 1791 р. діяло 48 паризьких і 400 провінційних якобінських клубів, які контактували між собою. До цього політичного угруповання належало близько 400 депутатів. Крім якобінців, тоді ж виникають й інші політичні клуби, але менш численні. Загибель 1794 р. Робесп'єра зумовлює глибоку кризу якобінського політичного клубу, а панування Наполеона поклало край діяльності всіх політичних клубів.

Під впливом Французької революції подібні політичні клуби, як форми політичної організації молоді буржуазії, виникають і в інших державах. Наполеонівська реакція ускладнює діяльність політичних клубів по всій Європі, але вони продовжують існувати як таємні організації. І лише безпосередньо перед революцією 1848 р. діяльність політичних

клубів знову активізується. Основою політичної організації залишаються парламентські групи.

У Франції поділ на консерваторів та лібералів стосується насамперед парламентарів. Перші - це представники знаті й часом верхівки буржуазії, другі - це переважно представники міщанства, в першу чергу його середніх верств. У 1825-1830 рр. ні ліберали, ні консерватори не мають ще зорганізованих парламентських фракцій. Поза парламентом ці політичні угруповання, особливо ліберали, мають могутню підтримку з боку преси. Редакції газет, кав'ярні, салони, виборчі комітети стають ніби неофіційними територіальними представництвами партій. Головним їхнім завданням є не формування організаційної структури, а розвиток і поширення відповідної ідеології. Провідну роль у них посідають літератори та журналісти.

Водночас у 30-х роках у Франції робляться перші спроби організаційного оформлення політичного руху, особливо ліберального. Найпотужнішими такими організаціями були союз "Допоможи собі сам, а небо тобі *поможе*", а також Товариство прав людини. І одна й інша організації виникли як такі, що мали сприяти лібералам у їх виборчій кампанії.

Організація "Допоможи собі сам..." виникла 1824 р. навколо редакції ліберального журналу "Глоб" ("Globe"), а 1833 р. вона вже мала свої відділення у 58 департаментах Франції. Товариство прав людини виникло 1832 р. і мало свої відділення по всій Франції, орієнтуючись на радикальне крило ліберального руху.

Під час революції 1848 р. ця організаційна діяльність політичних партій активізується. У 1846 р. ліберали створюють виборчі комітети на чолі з Центральним комітетом. У березні 1848 р. консерватори у передвиборчих цілях організуються у Республіканський клуб охорони свободи виборів. Однак на той час вони так і не розвинулися далі виборчих комітетів. Занепад 1851 р. республіки перериває цей процес. Виразною особливістю генези політичних партій Франції є сильний індивідуалізм і небажання підпорядковуватися центральному керівництву. Вишальне значення в політичному житті відіграють місцеві комітети виборців та місцеві політики.

Ще складнішим був процес формування політичних партій поза Францією, де безроздільно панували феодально-абсолютистські порядки. Політичні організації діють тут таємно. На початку 30-х рр. XIX ст. в Італії Мадзіні створює таємну організацію "Молода Італія". У 1833 р. вона мала вже свої відділення по всій Італії і налічувала близько 50-60 тис. членів. Тоді ж виникли і різноманітні культурні, спортивні та інші неполітичні організації, які займалися пропагандистською діяльністю. Вони, однак, не створили організаційної основи для дальшого розвитку

політичних партій, а швидше були програмно-ідеологічними, ніж організаційними осередками політичного життя.

Процес створення політичних партій у Європі починається в період "весни народів". У більшості європейських парламентів формуються парламентські об'єднання консерваторів та лібералів, а, крім того, іноді ще й радикалів та католиків. Організації ці стають зародками сучасних партій. Із боротьбою за виборчі права пов'язується створення територіальних структур політичних об'єднань у вигляді комітетів виборців, а там, де немає загального виборчого права (наприклад, у Швейцарії), - комітетів боротьби за виборчі права.

У Німеччині під час революції 1848 р. в парламенті виникає сильна католицька група під назвою Католицька демократична партія, яка знаходить підтримку католицької общини. У 1841 р. в Бельгії за участю масонів організовується ліберальна організація "Альянс", яка має свої територіальні філії. У 1846 р. відбувся перший з'їзд делегатів цієї організації, який можна вважати першим з'їздом лібералів. У цей же період у Франції та Німеччині з'являються перші організації соціал-демократів. Тоді ж у Німеччині виникає Союз комуністів, у якому працювали теоретики комуністичної ідеології К. Маркс і Ф. Енгельс. На замовлення Союзу комуністів вони пишуть його програму - "Маніфест комуністичної партії".

Однак усі ці політичні організації не були ще масовими і лише з 60-х рр., з виходом на політичну арену робітничого класу, починається формування сучасних масових партій.

Формування політичних партій у США пов'язане з війною за незалежність і їх виникнення починається з другого етапу.

В основі першого партійного поділу лежав конфлікт між двома політичними орієнтаціями. З одного боку, це були федералісти, представлені Олександром Гамільтоном, які відстоювали інтереси торгової та промислової буржуазії північно-східних штатів, з другого - республіканці чи демократичні республіканці на чолі з Томасом Джефферсоном, які представляли аграрний південь Америки. В той час ці назви означали ідеологічні орієнтації, а не назви політичних угруповань.

У зв'язку з підготовкою до президентських виборів 1800 р. першою організаційно оформлюється Республіканська партія. У передвиборчий період у країні розгортається мережа клубів та виборчих комітетів на підтримку Т. Джефферсона. Перемога Т. Джефферсона на виборах дала можливість республіканцям довгий час домінувати в політичному житті США. Був це практично період однопартійності.

Між тим організаційна структура партії на той час була досить слабкою, не мала вона жодних формальних організаційних правил. На центральному рівні провідну роль відіграв президент і так званий кокус -

зібрання конгресменів-членів партії разом із провідними політиками зі штатів. Кокус нагадував англійські партійні клуби і, з-поміж всього іншого, визначав кандидата від партії на наступні президентські вибори.

Організаційна структура партії на місцях була слабкорозвиненою, групувалася вона найчастіше, як і в Європі, навколо відповідних видань. Однак у деяких регіонах починають формуватися групи професійних політиків-організаторів - так звані виборчі машини - з метою здобуття на виборах відповідних публічних посад. Однією із перших таких організацій стала спілка партійних діячів у Нью-Йорку, що називалась Теммені Холл (Tammany Hall).

У 1830 р. відбуваються суттєві зміни в партійних стосунках у США. Хвиля зростання демократичних настроїв зумовила наростання протесту проти керівництва партійної верхівки, що засідала в кокусі. Висувалася вимога, щоб кандидат від партії обирався не кокусом, а конвенцією, яка б репрезентувала всіх членів партії. Вперше ця вимога прозвучала під час президентських виборів 1824 р., але тоді залишилася вона нереалізованою. Однак на виборах 1828 р. партійним масам вдається обрати свого кандидата Ендрю Джексона в президенти. Відтоді запроваджується процедура загальнонаціональної конвенції, яка обирає кандидата в президенти, визначається передвиборча програма партії, партія отримує назву - Демократична партія США.

Реформа партійного життя Е. Джексона дещо стабілізувала партійні взаємини, але однаково домінантою продовжували залишатися місцеві виборчі комітети, які й становили місцеві осередки партій. Отже, на відміну від генези європейських партій, які формувалися "згори" (з парламенту), американські політичні партії формуються "знизу".

Успіхи Демократичної партії, яка спиралася на підтримку південних штатів, прихильників децентралізації та автономії штатів і рабства змушують північні штати до формування опозиції. У 50-х рр. відбувається організаційне оформлення Республіканської партії. Одним із основних осередків її формування була газета "Трібюн" ("Tribune"), європейським кореспондентом якої був К. Маркс. Остаточне оформлення цих двох американських партій відбувається лише після закінчення громадянської війни.

Ще однією особливістю формування політичних партій США є їх ідеологічні засади: в Європі основою партійних поділів став конфлікт між консерваторами та лібералами. В США такого програмно-ідеологічного конфлікту не було. Американські політичні партії - це коаліції людей, які хотіли заробити на виборах чи здобути конкретні державні посади. Звідси достатній прагматизм ідейних засад американських партій.

Однак усе ж таки програмно-ідеологічні відмінності між обома американськими партіями існують. Основою Демократичної партії була достатньо виразна ідейна програма аграрної демократії, а також підтримка ідейних гасел Французької революції, що знайшло своє втілення в перших 10-ти поправках до американської конституції (так званій Біль про права). В час ери Джексона панівною стає ідеологія щирої людини, чи так звана плебейська демократія. Одним із базових ідеологічних положень Республіканської партії був постулат про скасування рабства.

США загалом були більш соціально однорідні, порівняно із країнами Європи. Не було тут старої аристократичної знаті, переважав середній клас - фермери та дрібні власники, які виступали більш-менш однорідною соціальною базою всіх американських політичних партій. Усе це разом зумовлює певну специфіку американських політичних партій, яка відрізняє їх від європейських.

Отже, основою політичного поділу, який визначив особливість другого етапу формування політичних партій була боротьба між консерваторами і лібералами, що відображала боротьбу між прихильниками старих феодальних та нових буржуазних порядків.

2.3. Масові політичні партії та особливості їх формування у різних регіонах світу

На останньому етапі розвитку політичних партій формуються сучасні масові партії. Початок цього етапу в Європі припадає на 1860-1880 рр. Оскільки перехід від попереднього етапу був поступовим, окреслити чітко його межі важко. Приблизно в цей же час розпочинається третій етап формування політичних партій США та Австралії. В інших державах його початок збігається з початком ХХ ст. В той час стирається виразна різниця між британськими політичними партіями та політичними партіями континентальної Європи.

Етап масових партій можна поділити на три періоди: 1) до 1917 р.; 2) до закінчення Другої світової війни; 3) до сучасних днів. У перший період відбувається організаційне оформлення сучасних політичних партій і, водночас, поряд з аристократично-буржуазними, з'являються нові масові партії - соціал-демократичні. У наступний період виникають комуністичні партії. В другий період виникають також фашистські партії, що зумовлює істотні зміни в міжпартійних стосунках. Третій період характеризується появою партій у країнах, що визволилися від колоніального гніту, формуванням реальної багатопартійної системи в країнах Східної Європи та Радянського Союзу, а відтак домінуванням масових політичних партій по цілому світу.

Протягом цілого XIX ст. домінував конфлікт між консерваторами та лібералами, який виражав конфлікт між двома частинами панівного класу, витісняючи конфлікт між буржуазією та пролетаріатом. Приводить це до послаблення різниці між буржуазними партіями, а з виникненням після російської революції 1917 р. комуністичних партій, послаблюється суперечність між буржуазними і соціал-демократичними партіями.

Новим явищем цього етапу є відродження народних фронтів і зростання їхнього впливу в політичному житті, а також поява політичних партій у країнах, що розвиваються та в нових демократичних країнах.

Перші сучасні масові партії - це консервативна та ліберальна партії Великобританії та соціал-демократичні партії континентальної Європи. Інші масові партії розпочинають розбудовуватися як масові лише з початку XX ст.

Перший крок у напрямі створення політичної партії з масовим членством зроблено 1861 р.: Ліберальна партія Великобританії з ініціативи Дж. Чемберлена, створює Ліберальне товариство реєстрації виборців - центральний орган, який керує діяльністю місцевих виборчих комітетів. У 1877 р. створюється Національна ліберальна федерація, яка має на меті стати справжньою загальнонаціональною політичною організацією, що впливає на діяльність парламентської фракції.

Слідом за лібералами подібні кроки почали здійснювати консерватори. У 1867 р. вони створюють Національний союз консервативних об'єднань. На чолі обох організацій стали щорічні з'їзди делегатів та вищі виконавчі комітети. Останні згодом здобули значний вплив в організаційній роботі партії і були підпорядковані її лідеру. Однак формування справді централізованої масової партії було достатньо тривалим процесом, який остаточно стабілізувався лише у 80-х рр. XIX ст. Провідну роль у партійному житті продовжували відігравати парламентська фракція та лідер партії. В перший період цього етапу політична партія існує як додаток до парламентської фракції.

Інший характер мали соціал-демократичні партії, які виникають у 60-х рр. XIX ст. Зароджуються вони як окремі організації, що об'єднують профспілковий та робітничий рух. їхньою головною метою була не організація виборів, а організаційна та пропагандистська робота серед робітників. Виникнення і розвиток цих організацій пов'язаний зі значними труднощами з огляду на заборони та репресії, які чинили буржуазні уряди по відношенню до них.

Розвиток робітничого руху в цей час відбувається за двома напрямками: перший - це формування міжнародних політичних організацій пролетаріату і другий - формування національних робітничих партій. У 1864 р. з ініціативи керівників робітничого руху різних країн, що прибули

в Лондон на промислову виставку, виникає Міжнародний союз робітників (І Інтернаціонал), який починає щорічно збиратися на свої конгреси.

Другою і головною дорогою формування масового робітничого руху було оформлення національних пролетарських партій. У 1863 р. Ф. Лассаль організовує Загальнонімецький союз робітників, а в 1865 р. А. Бебель створює робітничу партію марксистського напрямку. У 1875 р. ці організації об'єднуються в Соціал-демократичну партію Німеччини. У наступні десятиріччя робітничі партії виникають у всіх європейських країнах, стають масовими політичними партіями і починають відігравати помітну роль у політичному житті.

Соціал-демократичні партії відзначалися сильною і централізованою організаційною будовою; їхні члени повинні були брати участь у партійному житті і сплачувати членські внески. їм вдалося також налагодити тісні зв'язки з профспілками, створити мережу культурно-просвітницьких організацій.

Велика самопожертва і відданість справі як з боку керівників, так і рядових членів, яких не було в буржуазних партіях, сувора дисципліна дали змогу цим партіям вистояти проти переслідувань і репресій. 1870-1890 рр. були роками шаленої боротьби проти робітничого руху, який переживав період свого організаційного становлення.

Деяко інший характер, ніж континентальні соціал-демократичні партії Європи, мала англійська робітничая партія - Лейбористська партія. Виникла вона пізніше, ніж більшість європейських соціал-демократичних партій і ніколи не тяжіла до революційного марксизму. В основі її ідеології лежала ідеологія тред-юніонізму, спрямована на вирішення конкретних проблем робітничого класу через профспілки. І лише загострення стосунків між робітниками та роботодавцями на початку XX ст. поставило на порядок дня питання про власне політичне представництво робітників. У 1900 р. виникає Представницький комітет лейбористів у англійському парламенті, покликаний стати організаційною основою формування самостійної робітничої фракції. У 1906 р. комітет перейменовано у Лейбористську партію, однак у партії і надалі не було індивідуального, а лише колективне членство профспілок. Партія розглядається як політичний представник британських профспілок у парламенті і лише 1918 р. запроваджується інститут індивідуального членства і партія інституалізується як окремий, незалежний від профспілок актор політичного життя.

Таким чином, Лейбористська партія Великобританії запровадила в партійну практику нове явище - інститут колективного членства. Такий організаційний тип партії знайшов поширення в деяких британських домініонах, таких як Австралія, Нова Зеландія, деяких соціал-демократичних партіях (бельгійська робітничая партія, шведська соціал-демокра-

тична партія), а також деяких католицьких партіях (бельгійська та австрійська). Однак останні так і не змогли досягнути таких результатів, як британська лейбористська партія. Крім того, британська лейбористська партія репрезентує окремий напрям в ідеології робітничого руху - реформаторський.

Демократична організація соціал-демократичних партій, успіхи, яких вони досягли на парламентських виборах, вплинули на внутрішнє життя і буржуазних партій, змусили їх перейти до більш демократичної організаційної структури.

У 1901 та 1903 рр. відбуваються установчі з'їзди двох основних правих партій Франції - Республіканської федерації та Демократичного союзу. У 1901р. виникають партії французьких радикалів - Республікансько-радикальна партія та Радикально-соціалістична партія, які, однак, не здобули широкої підтримки виборців.

Труднощі виникнення та існування політичних партій Німеччини були зумовлені нормами права, які дозволяли створювати політичні партії виключно з метою участі у виборах. І лише з 1890 р. правові норми дозволяють формування тривало існуючих політичних організацій. Із цього часу консерватори та ліберали починають проводити регулярно (раз на рік або на 2-3 роки) свої партійні з'їзди. Формуються центральні органи партій, хоча перевагу в них мають парламентарі, а парламентська фракція загалом продовжує зберігати свою самостійність. Місцеві організації є нечисленними, а партії загалом не мають широкої соціальної підтримки. Між тим створюються спеціальні органи, які займаються мобілізацією членів партії, створенням мережі її прихильників (наприклад, Союз сільських власників, Національний союз німців-католиків). Однак справжній розвиток масових політичних партій у Німеччині починається лише після 1918 р. З цього часу консервативна партія запроваджує посаду генерального секретаря партії, а 1920 р. проводить перший загальнонаціональний з'їзд партії.

Перед Першою світовою війною в Європі виникають перші селянські партії. Селянські організації відіграли також значну роль у формуванні багатьох консервативних партій у Скандинавських країнах, Бельгії, Австрії.

Наступний період розвитку політичних партій Європи - міжвоєнний. У політичному сенсі це був період кризи буржуазної демократії, різкого загострення соціально-політичних суперечностей, що зумовило різку поляризацію суспільних настроїв. У цей період значно зростає вплив крайніх політичних угруповань - фашистів та комуністів. Лише у Великобританії ці партії не пустили свого коріння.

Політика традиційних буржуазних партій викликає розчарування значної частини виборців. У Великобританії значно зростає популярність лейбористської партії на фоні зменшення популярності лібералів.

Той час можна назвати коротким періодом існування у Великобританії трипартійності, який встановився після тривалого домінування двопартійної конкуренції. У 1924, 1929-1931 рр. лейбористи, за підтримки лібералів, формують навіть уряди меншості, діяльність яких не була ефективною і зумовила гострі політичні кризи. Консервативна партія Великобританії продовжує зберігати попередню організаційну структуру. У 1922 р. відбувається формування парламентської фракції як організації членів партії. Був це перший крок до обмеження домінування лідера партії.

У період Першої світової війни відбувається певна демократизація суспільно-політичного устрою в Скандинавських державах - виборче право поширюється там, де його не було (Швеція - 1917 р.). З 1920 р. тут стабілізується чотирипартійна політична система - соціал-демократи, ліберали, аграрії, консерватори, з переважанням соціал-демократів. У Швеції 1932 р. соціал-демократична партія отримує мандат на здійснення державної влади, яким безроздільно користується аж до 1976 р. Так само в Норвегії Лейбористська партія, починаючи з 1928 р., кілька разів здобуває владу, а з 1935 р. 30 років незмінно перебуває при владі.

У європейських країнах на той час формуються також комуністичні партії. Перемога революції в Росії і виникнення III Інтернаціоналу суттєво вплинули на весь характер міжпартійних взаємин тодішньої Європи. Насамперед це торкнулося соціал-демократичного руху, який поділився на прихильників та противників більшовиків. Перші з них, де в більшості (Франція), а де в меншості (Італія, Польща), виходять із соціал-демократичних партій і вступають до комуністичних партій, які діють як національні загони III Інтернаціоналу. Другі залишаються в соціал-демократичних партіях і групуються навколо II Інтернаціоналу. Зрозуміло, що цей розкол завдав значної шкоди робітничому рухові.

Комуністичні партії були радикальним, революційним крилом робітничого руху. Ідеологічною основою їх політичної діяльності було вчення марксизм-ленінізм, яке виходило з положення про те, що пролетаріат є провідною силою суспільного прогресу і здобути владу він зможе лише шляхом соціальної революції, полум'я якої, спалахнувши в одній країні, спричинить світову революцію, яка приведе до становлення безкласового суспільства - комунізму.

Аж до 30-х рр. комуністи виступали проти будь-якої співпраці зі всіма партіями і буржуазними урядами. Швидко в Європі виникають потужні комуністичні партії, найчисленніші в Італії (до путчу Муссоліні 1922 р.), а також у Німеччині (до 1933 р.). Поширення комуністичних партій у Європі зумовило гостру конкуренцію насамперед у робітничому середовищі між революційним (комуністичним) та реформістським (соціал-демократичним) напрямками, загострення класового протистояння між бур-

що привело до стабілізації двопартійної системи. У 1949 р. Національна партія стає правлячою.

Дещо інакше відбувалося становлення політичних партій в Австралії. Початково в парламенті існували парламентські угруповання місцевої еліти - переважно великих землевласників. Політичне життя загалом відзначалося відсутністю серйозних соціально-політичних поділів, а відтак і конфліктів. У 1891 р. тут виникла Лейбористська партія, яка на парламентських виборах здобула третину мандатів, а 1904 р. вона сформувала перший федеральний уряд. Таким чином, Австралія ніби одразу переходить у третій етап формування політичних партій.

Серед азійських країн найближчою до класифікації М. Вебера була історія формування політичних партій в Японії. Зародки політичних партій виникають тут у період панування династії Мейдзі. Прийняття 1890 р. конституції значно активізує цей процес. В основі політичного життя лежить боротьба за розширення виборчих прав (1900 р. за новою Конституцією виборче право мав 1 млн. із 44 млн. населення Японії), а також боротьба між двома напрямками японської політики - традиціоналістами і прихильниками модернізації, прихильниками мирної еволюції та ідеологами експансії та мілітаризму. Вони поклали початок формуванню консерваторів та лібералів. Однак до Першої світової війни вплив політичних партій на політичне життя Японії (де домінувала імператорська влада, яка спиралась на вояччину) був незначним. Рух країни в напрямі мілітаризації не сприяв становленню та розвитку політичних партій. У 30-х рр. політичні партії практично припиняють свою діяльність і відновлюють її лише після Другої світової війни як сучасні партії масового типу. Серйозну позицію в післявоєнний період займають соціалістична та комуністична партії Японії, що змушує 1955 р. дві великі буржуазні партії - консервативну та ліберальну об'єднатися в єдину Ліберально-демократичну партію Японії, яка стає правлячою. Із занепадом комуністичної партії в Японії фактично встановлюється двопартійна система.

Наприкінці XIX ст. зародки політичних партій виникають у Туреччині. Спираються вони на націоналістичний рух, який домагається запровадження в державі реформ західного зразка. З цього середовища формується дві політичні партії - комітет Єдність і Поступ та Ліберальна партія. Обидві ці організації мали аристократичний характер і склалися з молодих офіцерів, урядовців та політиків. Падіння Оттоманської імперії 1918 р. зумовлює виникнення нового національного руху очолюваного Кемалем Пашею. Першою його організаційною формою став Союз охорони прав Анатолії та Руменії, який виник 1919 р. і мав характер широкого народного руху. В 1923 р. Союз був перейменований у Народну партію, а з 1924 р. - в Республіканську народну партію, яка і стала першою турецькою партією масового типу.

Туреччина у міжвоєнний період характеризується зміцненням правління Республіканської народної партії. Спроби формування згори лояльної опозиції не дали позитивних результатів, тому діяльність інших політичних партій була заборонена. Це призвело до часткового злиття функцій держави та політичної партії. Наприклад, генеральним секретарем партії був міністр внутрішніх справ, а керівниками місцевих організацій - керівники місцевих державних адміністрацій. Шеф партії особисто призначав депутатів парламенту. Республіканська народна партія була кадровою партією, яка виконувала функції масових партій - соціальні, культурні, просвітницькі. Така структура партії, на думку її засновника Кемалю Ататюрка, повинна була сприяти модернізації Туреччини.

Після Другої світової війни тут було введено право на свободу організацій (крім комуністів та ісламістів). На кінець 1946 р. в Туреччині існувало кілька політичних партій, домінуючі позиції серед яких займала відроджена Народна партія Кемалю Паші. Опозиційна до неї Демократична партія 1950 р. стала правлячою, встановивши диктаторський режим. У 1960 р. внаслідок перевороту Демократичну партію було усунуто від влади і відновлено багатопартійність, однак політична ситуація тут продовжує залишатися нестабільною.

Подібною була ситуація і в Китаї, де політичні партії виникали як форми організації національної та революційної буржуазії. Провідником цього руху в Китаї був Сунь Ятсен, який виступив засновником двох перших політичних партій Китаю "Союзу відродження Китаю" (1895) і "Ліги Соратників" (1905), які проіснували до буржуазно-демократичної революції 1911 р. У 1912 р. на базі Ліги формується Народна партія, яка стала справді масовою. Остаточне її організаційне оформлення відбулося на з'їзді 1924 р. У 1923 р. в Китаї створена Комуністична партія.

У 1823 р. виникають консервативна та ліберальна партії в Чилі. З другої половини XIX ст. до 1860 р. відбувається активний процес творення політичних партій у Латинській Америці. Деякі з них існують і тепер (наприклад, партія Колорадо в Уругваї). Однак формування політичних партій у Латинській Америці проходить за складних умов панування антидемократичних диктаторських режимів, відсутності парламентаризму. Аж до середини XX ст. в цих державах не практикується проведення загальних виборів.

Подібною була доля політичних партій Латинської Америки, де мали місце постійні перевороты, війни та революції.

Розвиток партій у постколоніальних країнах становить особливий етап в історії політичних партій. Пов'язаний він із процесом деколоніалізації, який розпочався після Другої світової війни.

На формування політичних партій постколоніальних країн суттєво вплинула деколонізація, яка розпочалася після Другої світової війни. Статус політичних партій, які діяли в колоніальну епоху, був різноманіт-

ний. Серед них були нелегальні партії, були такі, що брали участь у виборах до колоніальних законодавчих органів, а також локальні, загальнонаціональні, і навіть такі, що охоплювали своєю діяльністю кілька держав-колоній.

Між тим існує принципова різниця у розвитку партій Азії та Африки. Колоніальні держави Азії під кінець Другої світової війни були економічно розвиненішими, ніж африканські держави. Тут чіткішою була соціальна диференціація населення, розвиненішою - національна буржуазія та пролетаріат. Азійські держави відрізнялися вищим рівнем культурного розвитку, що теж впливало на партійне будівництво.

Найпоширенішою формою політичних партій постколоніальних країн були партії національно-визвольного характеру. Виникнення цих політичних партій припадає або на міжвоєнний, або на післявоєнний періоди.

Найдовшу історію і водночас найбільше значення серед партій постколоніальних держав мала індійська партія Конгрес. Виникла вона спочатку як масовий соціально-політичний рух під назвою Індійський національний конгрес. У роботі першого з'їзду партії, який відбувся 1885 р., взяли участь 72 делегати, які представляли проєвропейські налаштування частину індійської інтелігенції. Метою руху було проведення політичних реформ, створення національного парламенту при збереженні лояльності до Великобританії. Головною формою його діяльності були щорічні з'їзди.

Після Першої світової війни в Конгресі здобувають перемогу націоналістичні та радикальні елементи. З часу, коли Конгрес очолює М. Ганді, суттєво зростають його чисельність та впливи. Основу ідеології М. Ганді становили ідеї повернення до архаїчного життя в аграрній доколоніальній спільноті. Член Конгресу зобов'язаний був носити власноручно тканий національний одяг. Конгрес стає масовим національно-визвольним рухом, федерацією різних угруповань. До його складу входять як територіальні відділення, так і окремі громадські організації і перші політичні партії (Свара партія, Соціалістична партія Конгрес, члени нелегальної комуністичної партії). Лише після отримання Індією незалежності 1947 р. Конгрес перетворюється на класичну політичну партію.

З того часу політичне життя розвивається двома напрямками: традиціоналістським, представленим опозиційною Джана Сангх партією; реформістським, представленим національним Конгресом, очолюваним Дж. Неру та І. Ганді.

Радикалізація політики партії Конгрес під керівництвом І. Ганді призвела 1969 р. до розколу. Партію залишили буржуазні праві, сформувавши свою партію - Опозиційний конгрес. Однак на виборах 1972 р. Конгрес І. Ганді здобув переконливу перемогу. Таким чином в Індії формується багатопартійна політична система з домінуванням однієї партії.

Діяльність партії Індійський національний конгрес суттєво вплинула на діяльність інших національно-визвольних партій Азії та Африки.

Розвиток африканських національно-визвольних партій відбувається кількома етапами. Перший етап - створення єдиного масового національно-визвольного руху, що має назву фронту чи руху. Функціонували вони дуже часто як федерації різних угруповань, у тому числі неполітичних. Прикладом такого типу організації було діюче у Французькій Африці Західно-африканське демократичне об'єднання. Організація ця діяла легально згідно з нормами французької конституції. Водночас у багатьох країнах існували організації, основною метою яких була збройна боротьба проти колонізаторів. Такий характер мали Фронт національного визволення Алгерії в 1954-1961 рр., визвольні фронти Анголи, Мозамбіку.

Після проголошення незалежності в постколоніальних країнах відроджується багатопартійність, але вже на дещо іншій основі. Широки національно-визвольні рухи розпадаються, даючи початок формуванню багатопартійності. Найчастіше вона заснована на етнічно-регіональних чи релігійних відмінностях. Наприклад, у Нігерії існувало три політичні угруповання, які репрезентували різні етнічні групи й абсолютно домінували лише в своєму регіоні. В Індонезії партійний поділ відбувся за релігійною ознакою. Такого характеру багатопартійність створювала серйозну внутрішню напругу, яка дуже часто закінчувалася громадянською війною, як це було в перші роки незалежності в Індонезії, Конго чи Нігерії. Конфлікти ускладнювалися зовнішнім втручанням.

У цих державах багатопартійність та опозиція трактується як типова буржуазні пережитки, які не є корисними, а навіть шкідливими для країн, що розвиваються.

У Пакистані, Шрі-Ланці хоча й функціонує багатопартійна політична система, однак з домінуванням однієї політичної партії. У деяких державах після бурхливих конфліктів та через крайню корупцію керівництва правлячих партій відбуваються військові перевороты, які забороняють діяльність усіх політичних партій. Такі зміни мали місце протягом останнього часу в Тропічній Африці.

З початку 90-х рр. у всьому світі відбуваються зміни у політичних системах, зумовлені тим, що соціалізм вичерпав себе і розпався, викликавши основоположні та всебічні зміни, поклав край чинним до цього часу видам влади. Теорії та розроблені наперед програми, проекти суспільства, економіки та політичної системи, позначені смисловим маніпулюванням народно-демократичною та соціалістичною ідеями, зазнали повного краху. Наочний приклад цього можна побачити в країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, країнах - колишніх

республіках Радянського Союзу, а також у Північній Кореї, на Кубі та в Китайській Народній Республіці.

Розвал соціалізму спричинився до прийняття історичних рішень в ідеологічному змаганні між ідеями соціалізму та демократії. Після 1989 р. ідеї демократичної свободи, ринкової економіки, соціальної справедливості, самовизначення та мирного співіснування почали користуватися успіхом в усьому світі. Подібні уявлення панували передусім у тих суспільствах та системах, що їх безпосередньо торкнувся розвал соціалістичних систем. Однак і в інших країнах, де вплив конфліктів між Сходом і Заходом не був таким помітним, розвивалася ідея самостійного розвитку на шляху до демократії з соціально орієнтованою економікою. З 1989 р. демократія як форма держави та життєвий устрій набула бурхливого розвитку.

Однак вихідне становище у різних країнах різне. Країни на території колишнього Радянського Союзу, Центральної, Східної та Південно-Східної Європи зустрілися з цілком новою ситуацією. Перетворення зруйнованого соціалізму на систему демократії, ринкової соціально орієнтованої економіки - цьому процесові не було і досі немає аналогів. Йдеться про зміну системи, а не лише про програму реформ. Подібна зміна системи отримала назву "соціальної трансформації". Трансформація означає масштабну перебудову, перетворення та зміну ідей, цінностей, структур і знарядь влади.

Друга група держав перебуває у становищі, що характеризується поняттями "модернізація" та "демократизація". Модернізація охоплює ті процеси, які позначають прискорені зміни всередині суспільства. Основою цього процесу є поступ суспільства, вже "оснащеного" базовими демократичними елементами. Під демократизацією розуміється не програма формування суспільства, а ідея формування відповідної демократичної політичної системи. До цієї групи можна зарахувати країни Латинської Америки, кілька азійських держав та країн Близького Сходу, а також деякі країни Африканського континенту.

Роль і функції, які виконують політичні партії в політичних системах, що перебувають у процесі трансформації, модернізації та демократизації, є різними. Якщо сформулювати проблему конкретніше, то вона полягає в з'ясуванні того, які завдання повинні виконувати політичні партії у системах, у яких самі демократичні структури існують поки що лише частково і консенсус населення за демократію ще слабкий та хиткий. Ці та інші питання, що впливають з обсягу та контексту тематики, перебувають сьогодні в центрі уваги дослідників політичних партій і партійних систем.

Питання до самоконтролю

1. Як співвідносяться між собою історія та теорія політичних партій?
2. Які соціально-історичні причини виникнення політичних партій?
3. На які фактори, що зумовлюють виникнення політичних партій, вказували Дж. Ла Паломбара і М. Вейнер?
4. Які характерні ознаки аристократичних партій?
5. У чому особливості партій як політичних клубів?
6. Дайте загальну характеристику розвитку партій знаті у Великобританії.
7. Дайте загальну характеристику партіям-клубам континентальної Європи.
8. Які особливості формування політичних партій у США?
9. Чим зумовлене виникнення масових політичних партій? У чому їхні особливості, етапи розвитку?
10. Дайте загальну характеристику розвитку масових політичних партій у Європі.
11. Дайте загальну характеристику розвитку американських політичних партій.
12. Дайте загальну характеристику розвитку політичних партій у постколоніальних країнах.

Теми рефератів та доповідей

1. Місце теорії політичних партій у загальному курсі політології. Її зв'язок з іншими дисциплінами.
2. Партії і "відновлення" історії.
3. М. Вебер про етапи історичного розвитку партій.
4. Особливості виникнення політичних партій США.
5. Особливості виникнення масових політичних партій у країнах Азії, Африки та Латинської Америки.

Питання до семінарського заняття

1. Партії як аристократичні угруповання.
2. Партії як політичні клуби.
3. Масові політичні партії.

Література

1. Берлін І. Чотири есе про свободу. - К., 1994.
2. Бекназар-Юзбашев Т.Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях. - М., 1988.
3. Даль Р.А. Пути перехода к демократии // Политика. - 1991. - №10.

4. Желев Ж. Закат тоталитарных систем // Политика. - 1991. - №4.
5. Латинская Америка: политические партии и социальные движения // З.В. Ивановский, А. Шульговский; РАН, Ин-т Латинской Америки. - М., 1993. - С. 179.
6. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий // Полис. - 1995. - №2.
7. Линц Х.Х. Крушение демократических режимов. Кризис, разрушение и восстановление равновесия // Проблемы Восточной Европы - 1993. - № 39-40.
8. Лобер В.Л. Демократия: исторические корни, содержание и тенденции развития. - М., 1992.
9. Мигранян А. История теории демократии: Лекции по политологии. - Таллин, 1991.
10. Миллер С., Потхофф Х. Краткая история СДПГ. 1848-1990 - К., 1990.
11. Острогорский М.Я. Демократия и политические партии. - М., 1997.
12. Переход от авторитаризма к демократии: латиноамериканская специфика: Реферативный сборник // О.А. Жирнов, Н.В. Михайлова, РАН, ИНИОН. - М., 1997. - 112 с. (Проблемы Латинской Америки).
13. Политические партии стран Латинской Америки. - М.: Наука, 1965. - 319 с.
14. Политические партии и демократия в постсоветской России / Под ред. Б. Орлова. - М., 1998.
15. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1-2. - К., 1994.
16. Поппер К. Демократия и народоправие // Политика. - 1991. - №10.
17. Современная буржуазная политическая наука: проблемы государства и демократии / Под ред. Г. Шахназарова. - М., 1982.
18. Современный капитализм: Критический анализ буржуазных политологических концепций / Отв. ред. С. Гаджиев. - М., 1988.
19. Социально-политические теории современной буржуазной идеологии: Критический анализ / Отв. ред. Р. Яновский. - М., 1981.
20. Хантингтон С. Двадцать років потому: майбутнє третьої хвилі // Українські варіанти. - 1999. - №1-2.
21. Эллис Э. Политические партии и возобновление истории // Полис. - 1994. - №2.

Частина 3 СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПРО ЛЕГІТИМІЗАЦІЮ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЮ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

3.1. Концептуальні підходи легітимізації та інституціоналізації політичних партій в англійській політичній традиції

Перемога буржуазної революції в Англії в середині XVII ст. створила умови для розвитку нових капіталістичних відносин. У британському парламенті (історично першому державному органі буржуазного типу) партії знайшли не лише своє ідеологічне місце, а й свою легітимацію та інституціоналізацію.

В Англії, де раніше, ніж в інших країнах, сформувалися буржуазні протопартії, прихильники світсько-прагматичного погляду на державну владу ставилися до політичних партій та міжпартійних суперечностей як до джерела внутрішніх криз. Саме в цих колах досить швидко розвивалася концепція та практика "балансування", яка загалом виражалася в прагненні нейтралізувати чи зменшити міжпартійні суперечності. За допомогою так званої політики "гойдалки", творцем якої можна по праву вважати лорда Галіфакса, відбувалося погашення взаємно протилежних амбіцій партійних угруповань-конкурентів, за рахунок чого послаблювалася тенденція до заперечення ролі партій у ранньобуржуазній англійській державі. Однак самому лорду Галіфаксу політичні партії здавалися "своєрідними таємними злочинними змовами проти решти нації".

На той час ще було надто рано говорити навіть про часткове визнання та легітимацію політичних партій, проте можна спостерігати достатньо високий ступінь терпимості до них і навики практичного спілкування з ними. Так, засновник англійського матеріалізму Ф. Бекон (1561-1626) розглядав партії як природне утворення, спричинене боротьбою різних політичних сил за владу. Водночас у нього знаходимо елементи нового, більш поміркованого підходу до політичних партій. Він наполегливо радить правителям не ставати на бік жодної з політичних партій, бути над ними. "Дії партій під владою монархії повинні бути... подібні Рухові нижчих орбіт, які можуть мати і власну траєкторію руху, але разом з тим підпорядковуватися вищому рухові". Ф. Бекон висловлює та-

кож думку про те, що політичні партії корисні тим, що дають можливість просуватися в політиці простим людям.

Погляд на державу як своєрідного арбітра між партійними угрупованнями-конкурентами розвивав у своєму вченні й Т. Гоббс (1588–1679). Він вважав, що в інтересах усього суспільства партії повинні відмовитися від своїх корпоративних інтересів, щоб не стати своєрідними "державами в державі", що неминуче веде до анархії. Він визнає існування двох підходів до визначення суті і місця партій у державно-політичному устрої. Однак сам притримується панівної тоді думки про те, що партії - це організовані злочинні змови, які є головною причиною серйозних внутрішніх суперечностей у державі. Він дотримується думки про те, що там, де панують люди, котрі відстоюють різні погляди, правління неможливе без порушення єдності. Відстоюючи думку про цілковите підпорядкування особистих інтересів державним, Т. Гоббс абсолютно заперечує доцільність існування політичних партій. Боротьбу проти політичних партій, їх витіснення з політичного життя він вважає найважливішим завданням державної влади. "Якщо обов'язком владарів є умиротворення окремих змовників, то тим більшим їх обов'язком є знищення і руйнування самих партій". Достатньо детально Т. Гоббс досліджує джерела виникнення політичних партій, шляхи їх утворення, початкові форми. Він, зокрема, зауважує, що партії виникають на підставі взаємної угоди між людьми в ході народних патріотичних піднесень (повстань, бунтів, воєн) і на основі індивідуального багатства. Під партією він розуміє "значну кількість громадян, об'єднаних між собою силою угоди чи чиеюсь владою".

Подібні погляди на політичні партії мав інший англійський філософ-ідеаліст, один із засновників агностицизму Д. Юм (1711-1776). Учений розглядає політичні партії як об'єктивне явище, що розвивається історично. У процесі своєї еволюції вони чинять руйнівний вплив на державні структури, в межах яких виникають. Коли розвиток партійних структур сягає свого апогею, це призводить до руйнації існуючої системи правління. Д. Юм розмежовує на два протилежні полюси правову систему та державний механізм, з одного боку, і партійну систему - з іншого. Партійні фракції, стверджує Д. Юм, "підривають систему правління, роблять безсилим закон і породжують найвідчайдушнішу ворожнечу серед людей однієї і тієї ж нації". Аналізуючи політичні системи, в яких, на думку Д. Юма, виникають найсприятливіші умови для створення партійних об'єднань, учений зазначає, що "вони набагато легше піднімаються і швидше розмножуються при вільній системі правління, де вони завжди заражають саме законодавство, яке ще єдине спроможне... знищити їх". Однак, розглядаючи можливості розробки подіб-

них законів, Д. Юм порівнює їх із магічним еліксиром чи вічним двигуном, які існують лише в теорії, а не в житті.

Д. Юм робить також спробу класифікації політичних партій. Він розрізняє два типи партійних угруповань - особисті і реальні. Перші засновані на особистих стосунках її членів, другі - на спільності поглядів чи інтересів. Хоча при цьому він зазначає, що таке розмежування є достатньо мінливим і що в житті не існує "чистих" типів. Ці дві великі групи партійних угруповань мають ще свою внутрішню класифікацію. Групу реальних партій він поділяє на партії, засновані на інтересі, принципі і прихильності. Фракції інтересів формуються на основі відмінностей соціальних інтересів різних соціальних груп, зумовлених, насамперед, відмінностями в майновому стані їхніх представників. Даючи оцінку причинам появи політичних партій, Д. Юм пояснює їхнє виникнення самою природою людини, її пристрастями. Заслугою Д. Юма, однак, є те, що він вбачає у партіях важливий інститут державного правління, який обмежує монархію. Отже, в цей період можна говорити про достатньо чітку тенденцію - поступового звикання до політичних партій і навіть елементи визнання їхньої доцільності та корисності.

Одна з перших спроб порівняно широкої легітимації політичних партій належить видатному англійському теоретику Е. Берку (1729-1797), автору відомого визначення політичних партій, згідно з яким "партія - це стійке об'єднання людей, яке намагається спільними зусиллями на основі власних загальних принципів служити загальнонаціональним інтересам". Е. Берк вважав партію не лише необхідним та важливим інститутом політичного життя, а й визнавав необхідність її існування з точки зору моральних та етичних цінностей. "Політичні партії, - зазначав він, - є необхідним елементом вільної держави". Е. Берк визнавав, що діяльність депутатів у парламенті неможлива без існування тісних зв'язків з однодумцями як усередині нього, так і поза його межами, що можливе лише в рамках певної політичної організації, якою і є партія. Цей поворот у позитивній оцінці ролі і місця політичних партій у політичному житті держави помітно вплинув на подальший розвиток теорії політичних партій.

Саме в англосаксонських країнах уперше в доволі завершеній формі відбулося оформлення позитивного ставлення до політичних партій, яке пройшло складну еволюцію від визнання їх як "необхідного зла" до визнання їх як позитивного суспільного явища, інституту демократичного правління. Завдяки Е. Берку виділено також позитивний аспект принципу партійності у функціонуванні сучасного парламентаризму.

Нове ставлення до політичних партій сформувалося також як позитивний підсумок історичного розвитку самих політичних партій, зростання їхнього значення в політичному житті.

3.2. Суспільно-політична думка країн континентальної Європи щодо визначення політичних партій

У континентальних країнах Західної Європи позитивне ставлення до політичних партій формувалося значно складніше і триваліше, ніж у Великобританії. На відміну від англійської буржуазної революції, в якій буржуазія виступала проти феодалізму разом із новим дворянством, у Франції розподіл класово-політичних сил був іншим. Тут буржуазія в союзі з народом боролася проти монархії, дворянства і церкви. Ідеологи буржуазії мали підстави і можливість виступати від імені всієї нації.

За умов французької буржуазної революції суперечності різних верств переросли в напружену боротьбу партій. Політичне протистояння в революції сприяло кристалізації політичних ідей і чіткішому розмежуванню партійно-політичних сил. Ідейним та теоретичним підґрунтям нового політичного режиму стали праці Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Е. Сійєса та інших французьких теоретиків державно-політичної думки.

Першим кроком на шляху розробки загалом стриманого ставлення до політичних партій як до певного політичного інституту стали численні спроби представників революційної політичної ідеології і засновників ідейно-визвольного руху розвінчати національні політичні угруповання і позитивно охарактеризувати приклад англійських парламентських партій.

Наприклад, Ш. Монтеск'є (1689-1755) відкрито виступив за запровадження на французькому фунті принципів англійського політичного балансу. Він визнавав об'єктивну неминучість і необхідність існування політичних партій у всі історичні періоди. Більше того, їхнє виникнення, формування, розвиток та активна діяльність є показником демократичності відповідного суспільного ладу. Залежно від наявності в державі політичних партій, Ш. Монтеск'є визначає якість і ступінь свободи в ній. За приклад він використовує представницьку монархію у Великобританії, де партійні фракції на той час досягли найвищого ступеня розвитку.

Виводячи партії з певного рівня природного спілкування між людьми, Ш. Монтеск'є вважав, що політичні партії існували і будуть існувати вічно, практично незалежно від ступеня розвитку суспільних стосунків, їх антагоністичності, форми державного правління і політичного режиму, особливостей соціально-класової структури суспільства.

Розглядаючи політичні партії як інститут відносно вільного політичного режиму і демократичного (близького до республіканського) державного устрою, Ш. Монтеск'є виводить загальне правило: "Кожного разу, коли помічаємо, що в державі, яка називає себе республікою, все спокійно і немає боротьби різноманітних політичних принципів і угруповань -

можна бути впевненим, що в ній немає свободи". Однак надто широка свобода, в тому числі свобода політичних партій, на думку вченого, веде до заперечення свободи взагалі. Ось чому потрібне розумне обмеження, регламентація діяльності політичних партій. Він категорично виступав проти ототожнення партій з анархією та конфліктами, що мають місце в державі.

Він намагається класифікувати партії за інтересами, яким вони служать. Учений категорично виступав проти корисливих угруповань, які відстоювали лише свої власні потреби. На його думку, партійні союзи повинні бути демократичними і виражати загальну волю. Їхній характер і форми діяльності він пов'язує з характером політичного режиму. За монархічної форми правління діяльність політичних партій обмежена, і лише республіканська форма правління сприяє діяльності політичних партій.

Ж.-Ж. Руссо (1712-1778) як один із революційних ідеологів буржуазної демократії вважав політичні партії чужим елементом у державному ладі. Він стверджував, що громадяни підкоряються лише закону, в реалізації якого вони беруть участь голосуванням. Цього закону загального волевиявлення повинен дотримуватися кожен громадянин, приносячи в жертву свої особисті, групові, корпоративні інтереси. А це зумовлює необхідність скасування всіляких об'єднань, які переслідують окремі інтереси. У факті існування політичних партій Ж.-Ж. Руссо вбачав загрозу існуванню загальній волі громадян.

Однак він не заперечує закономірності виникнення партій як результату досягнення певного рівня розвитку суспільних відносин, визнаючи утопічність думки про наявність у розвиненій людській спільноті лише загальної волі і про відсутність у ній приватних інтересів.

Ж.-Ж. Руссо зазначав, що коли у демократичному суспільстві виникають політичні партії і приватні асоціації, то воля кожної з них стає загальною стосовно держави. На підставі цього він доходить висновку, що в такому випадку голосуючих вже не стільки, скільки людей, а лише стільки, скільки асоціацій.

Це положення засвідчує зародження нового підходу до визначення суті політичних партій, їхнього місця в політичній системі як носіїв певної суспільної думки, фактора формування політичної волі громадян.

Однак загалом, Ж.-Ж. Руссо був противником політичних партій. Він вважав, що у випадку, коли в державі існують і діють різні партійні угруповання, які певним чином впливають на громадську думку і політичну волю, суспільних відмінностей стає менше і вони дають менш узагальнений результат. Коли одна з цих асоціацій настільки велика, що виявляється сильнішою за інші, то результат є вже не сумою незначних

відмінностей, а єдиною відмінністю, тоді загальної волі не існує й інтерес, який перемагає, є лише приватним інтересом.

Ж.-Ж. Руссо виступав проти існування єдиної партії в суспільстві (монопартії). Він вказував, що якщо в суспільстві існують приватні інтереси, то слід домагатися того, щоб усі вони були представлені відповідними партійними угрупованнями. Це потрібно для того, щоб загальна воля населення була усвідомленою і щоб народ не помилявся. Для Ж.-Ж. Руссо в підході до політичних партій характерним є таке: 1) або в державі взагалі не повинні існувати асоціації приватного характеру, і в такому випадку громадяни залишаються ізольованими від держави; 2) або може існувати значна кількість різноманітних приватних асоціацій, які врівноважують одна одну і дають можливість визначати загальну волю і загальний інтерес.

Інший відомий французький теоретик Е. Сійєс (1748-1836) загалом поділяв погляди своїх попередників на політичні партії. Він відстоював ідею верховенства загальної волі над приватними інтересами в суспільстві, але, на відміну від Ж.-Ж. Руссо, вважав можливим і необхідним народне представництво, яке виражає інтереси єдиної, неподільної нації.

Критика партій у політичній та державно-правовій теорії того часу пояснюється багатьма причинами, насамперед потребами ліквідації феодальних пережитків, формування єдиної нації, захистом держави від зовнішніх і внутрішніх ворогів, тобто тими завданнями, які потребували об'єднання політичної енергії всієї нації, не допускали існування окремих, розрізнених груп, які конкурують між собою у формуванні політичної волі. І все ж саме такими "генераторами" і "провідниками" енергії широких мас, необхідної для перетворення держави і досягнення політичної єдності, ставали політичні партії та клуби.

Порівняно з англійською партійною теорією, яка започаткувала позитивне ставлення до політичних партій, французькі мислителі обґрунтували той незаперечний факт, що внаслідок взаємного поборювання угруповань-конкурентів може скластися рівнодійна, спрямована на встановлення і поширення в суспільстві свободи та демократії.

У Німеччині в політичній теорії відхід від негативного сприйняття політичних партій відбувся з запізненням майже на століття. Німецька політична теорія відображала принципово інший стан національних державно-політичних стосунків кінця XVIII - початку XIX ст. Історичні умови тієї епохи в Німеччині склалися несприятливо для партій через відсутність необхідних конституційно-політичних інститутів і різкого обмеження сфери партійно-політичної діяльності. Внаслідок об'єктивно-історичних особливостей розвитку партійно-політичної сфери Німеччини в центрі уваги дослідників перебував переважно не політико-практичний, а ідеологічний аспект діяльності партійних угруповань. Це відобра-

жалось і в певному ототоженні партійних угруповань з політичною опозицією політичному режиму.

Між тим широка теоретична аргументація дослідження партій сприяла порівняно легкому їх "засвоєнню", а відтак і розвитку теорії політичних партій (попереднє уявлення про партії було частиною світоглядних, загальнофілософських конструкцій).

Антипартійному клімату в політичній теорії Німеччини сприяла феєтишизація держави, обґрунтована у філософії Г. Гегеля (1770-1831). За Г. Гегелем, держава і була виразником "народного духу", "вищої нейтральної влади", уособленням загального блага, а всілякі опозиційні політичні рухи, тим паче інституційно чи організаційно оформлені, вважалися суспільним злом.

З погляду суб'єктивного ідеалізму Г. Гегель визначає і суть такого політичного феномену, яким є політичні партії. Він дає їм негативну оцінку визначаючи їх як союзи, засновані на суто суб'єктивних стосунках і приватних інтересах. Це визначення Г. Гегеля помітно вплинуло на формування теорії політичних партій у Німеччині. Треба зазначити, що сам Г. Гегель не займався окремо вивченням суті політичних партій, а розглядав їх достатньо поверхово в межах загальної теорії держави.

Як прихильник представницької монархії Г. Гегель вважав, що інтереси відповідних верств німецького суспільства повинні представляти відповідні органи посередництва, але депутати в них повинні виражати не суб'єктивні інтереси, партійну ідеологію, а лише об'єктивний інтерес, який існує в громадянському суспільстві і його різних корпораціях.

Виходячи з постулату неподільності волі народу, виразником якої є єдина держава, Г. Гегель підкреслює: "Уряд не є партія, якій протистоїть інша партія, отож кожна з них повинна багато чого добиватися та відвоювати, і якщо держава потрапляє в таке становище, то це є нещастям і таке становище не може бути визнане нормальним."

Перші спроби створення і поширення фундаментальної теорії політичних партій належать у Німеччині лівому крилу гегельянців. Одним із засновників цієї теорії був А. Руге, який вивчав зв'язок між ученням про партії і проблемою критики та опозиції уряду. Молодий К. Маркс, який займався проблемою революційної партії пролетаріату, теоретично обґрунтовував практичні принципи організації політичної партії як політичного центру пролетарської революції, рішуче вимагаючи переходу від філософської критики до політичної практики. На інших позиціях стояв А. Руге, який вважав партію засобом запобігання революції. В його науковій концепції партії виступають як умовні антитези, помірковано-реформістське заперечення влади та держави. Під партіями він розумів

рушійні сили та організаційні форми ліберальних та демократичних ідей, що протистоять консервативному державному режимові.

Одним із відомих представників правого крила гегельянців був К. Розенкранц. Використовуючи елементи соціолого-емпіричного аналізу, він намагається поєднати вчення про "субстанціональну єдність держави" з динамічною теорією політичних партій. Для нього партії - це особливе, окреме соціально-політичне явище, суть якого можна вивести тільки із загального, чим є держава. "Партія виникає внаслідок того, що один із елементів держави узурпує право бути в своїй самості не лише собою, а й цілим. Таке бажання неминуче породжує протилежну тенденцію іншого елемента, вони за своєю природою координуються в боротьбі за панування." Такий підхід до політичних партій отримав назву етатичного. Якщо в А. Руге політичні партії - інститути, що протистоять уряду, то в К. Розенкранца - уряд, який уособлює собою державу, стоїть над політичними партіями, які представляють групи суспільних інтересів.

На зовсім іншому ґрунті будує вчення про політичні партії Ф. Ромер, представник романтичної натурфілософії. Він намагається проводити аналогію між еволюцією партійно-політичних інститутів і стадіями розвитку людського організму. Його органологічна конструкція політичних партій досить помітно вплинула на формування теорії політичних партій.

Слід зазначити, що на відміну від Англії, США, Франції, в Німеччині у XVIII-XIX ст. теорія політичних партій розвивалася практично у вакуумі, в порожньому та статичному політичному просторі. Для неї політичні партії були скоріше ідеальними образами, ніж реальними політичними інститутами. Німецькі прототипи політичних партій почали реально виникати лише після революції 1848 р., що вплинуло на розвиток самої теорії політичних партій. Відтоді політичні партії починають сприйматися не лише як певні ідеологічні течії в суспільному житті, а як реальні історичні утворення, важливі елементи політичного життя.

Такий підхід характерний для одного з прихильників ліберальної течії в політиці А. фон Рошау, який намагався визначити партії як носіїв політичної влади. Він полемізує із консервативною традицією, яка відкидала суттєве значення політичних партій у державному управлінні, зазначаючи, що політичні партії володіють політичною силою. Під цією силою А. Рошау розуміє прогресуюче бюргерство з його зростаючим інтересом до участі в політичному процесі.

Цікавими, з погляду розвитку партійної теорії, є також думки швейцарського ученого Й.К. Блунчлі. Його основне методологічне кредо полягає в тому, що партії становлять не державно-правовий, а політичний інститут. "Політичні партії, - зауважує він, - не є елементом державного організму, а представляють собою вільні суспільні групи, які

об'єднуються навколо певних переконань чи напряму з метою спільної політичної діяльності". Якщо партії таким чином виключаються з урядової сфери, то виділяється сфера держави як ціле і сфера партій як елемент. У зв'язку з цим Й.К. Блунчлі пропонує забезпечити державне нормативне регулювання діяльності політичних партій.

Й.К. Блунчлі пов'язує виникнення і розвиток партій у державі з досягненням нею певного рівня розвитку і відзначає, що найрішучіше формування партій відбувається у найобдарованіших та вільних народів. Досліджуючи політичні партії, швейцарський учений розмежує власне партії і партійні фракції, які він називає карикатурою на партії: перші відображають суспільні інтереси, а тому є корисними та важливими для політичного життя, другі ж відображають лише корпоративні інтереси і непоправно шкодять суспільству.

Дуже цікавою є також розроблена Й.К. Блунчлі детальна класифікація політичних партій. Він розрізняє такі види партій:

1. Релігійно-політичні партії, до яких належать конфесійні партії і які намагаються чинити відповідний вплив на державу на основі своїх релігійних доктрин.
2. Світські партії, але не "чисто" політичні, а обмежені національними, місцевими та етнічними рамками.
3. Політичні угруповання, які ґрунтуються на соціальних інтересах.
4. "Чистою" формою політичних партій Й.К. Блунчлі вважає ті політичні партії, які визначаються політичними (а не релігійними, національними, місцевими) суперечностями і тривалий час супроводжують суспільний інтерес.

Цікавими є міркування Й.К. Блунчлі про взаємозв'язок між національним характером і партійними симпатіями. Він, наприклад, вважає, що французькому національному характеру властивий радикалізм, англійцям - лібералізм та консерватизм.

Отже, праці німецьких учених стали вагомим вкладом у розвиток загальної теорії політичних партій. Вони розширили діапазон дослідження політичних партій, вийшовши далеко за межі пошуку визначення поняття партій, оцінки їх політичної діяльності, і висвітлили цілий ряд важливих проблем - про місце політичних партій у державі та суспільстві, їхній зв'язок із державними та правовими інститутами, про функції та класифікацію політичних угруповань.

Розвиток політичної теорії від заперечення до визнання політичних партій є одним із прикладів більш загального повороту від середньовіччя до Нового часу, переходу від феодалізму до капіталізму. Поступовий розвиток позитивного трактування партій у ранньобуржуазних політичних ученнях пов'язаний з еволюцією системи буржуазної державності та

демократії, з об'єктивним процесом розвитку капіталістичної формації у всіх її проявах. Починаючи з періоду розкладу феодально-абсолютистського ладу, ранньобуржуазних революцій і аж до буржуазно-демократичних революцій XIX ст., формувались історичні передумови, сприятливі для сприйняття, визнання, хоча і доволі стриманого, партій у теорії держави та політичній думці загалом. На поетапний характер утвердження партій у політичній теорії здійснив відчутний вплив і розвиток самих політичних партій, який відбувався далеко неоднозначно.

3.3. Американські демократи революційного періоду про особливості інституціоналізації політичних партій США

З теоретичного погляду, не зовсім коректно говорити про існування єдиної англосаксонської моделі сприйняття політичних партій. Тут швидше можна вести мову про певну спільність загальних ознак формування політичних партій в Англії та США, які відрізняються від цих процесів у країнах континентальної Європи.

У США розвиток партійної системи і теорії партій відбувався специфічно. Північна Америка, на відміну від Європи, не знала такого жорсткого протистояння між феодалізмом та капіталізмом, що значно полегшувало процес виникнення і сприйняття політичних партій. Крім того, процес виникнення політичних партій у США не знав періоду передісторії буржуазних партій, в ході якого вони б сформувалися в повному обсязі. Самі партії здебільшого були націлені на дуже практичні, переважно локальні проблеми.

США, з моменту свого виникнення, зароджувались як держава дрібних буржуа, що сприяло становленню тут ідеології лібералізму з її культом приватної власності. Тому на формування американської політичної теорії суттєво вплинули праці відомих англійських та французьких мислителів - таких як Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Через це американська теорія політичних партій також зазнає на собі впливу європейської традиції упередженого ставлення до політичних партій. І хоча американська політична теорія безперечно використовувала європейський досвід, однак практична діяльність американських "батьків-засновників" швидше ґрунтувалася на конкретному американському досвіді.

У "батьків-засновників" на ранньому етапі не було якоїсь позитивної концепції партійної системи. Американські теоретики, використовуючи негативний досвід існування партійних угруповань в англійській політичній традиції, переносили його і на американський ґрунт. Вони вбачали в

англійських політичних партіях дезінтегруючі сили, які відстоювали вузькі корпоративні інтереси.

Розуміючи, що конфлікти поглядів і суджень є неминучими і в "державі республіканської свободи", "батьки-засновники", однак, намагалися звести ці конфлікти до мінімуму. Американські демократи революційного періоду вважали, що перемога республіканського ладу розчистить шлях до утвердження в країні соціальної гармонії, а разом з тим зникне ґрунт для появи політичних партій.

Між тим Б. Франклін вважав, що, хоча "в деяких штатах й існують партії та суперечності... вони існують скрізь, де є свобода, і, можливо, саме вони допомагають її зберігати". Він розглядав партії як ідеологічні течії, які мають єдину мету - "суспільне благоденство" - і відрізняються лише методами її досягнення. Дж. Адамс, А. Гамільтон, Д. Медісон виступали з обґрунтуванням закономірності поділу американського суспільства на конкуруючі соціально-політичні угруповання. Д. Медісон пояснював ці суперечності самою людською природою, нерівністю майнового становища людей у суспільстві. "Найбільш загальним та стійким джерелом утворення партійних фракцій, - писав він, - завжди була нерівність у розподілі багатства. Ті, хто володіє власністю, і ті, хто її позбавлені, завжди формували протилежні інтереси в суспільстві... аграрні інтереси, промислові, торгові, фінансові, різноманітні інші, що неминуче виникають у цивілізованих суспільствах і ділять їх на різні класи." Д. Медісон достатньо чітко акцентує увагу на проблемі співвідношення діяльності політичних партій та діяльності уряду. Зокрема, він вважає, що формування політичних партій відбувається через різні підходи соціальних верств до теоретичних та практичних аспектів державного правління. Він також однозначно визнає присутність та вплив політичних партій на рівні державних органів.

Дж. Вашингтон у своєму прощавальному посланні американському народу, зокрема, наголошував, що партія це "готова зброя" для підризу влади народу й її узурпації, і закликав усіх боротися проти партій і їх згубних проявів всіма засобами.

Томас Джеферсон прямо заявляв, що "нічого не пошкодує для того, Щоб знищити всі сліди партій, за умови, звичайно, що не може бути здійснено без відступу від наших кардинальних принципів". Однак практика політичного життя внесла свої корективи, і нині у США створена одна із ефективних партійних систем.

Інша особливість ставлення до політичних партій в американській політичній теорії зумовлена специфікою державно-територіального устрою та форми держави. Європейська схема розвитку партій - це послідовна зміна протистояння між профеодальними та пробуржуазними політичними силами, а згодом між самими пробуржуазними угрупованнями.

Логіка ж міжпартійної боротьби в США розвивалася спочатку під впливом суперечностей між окремими штатами, а згодом під безпосереднім впливом громадянської війни між Північчю та Півднем.

Особливе значення для формування національних політичних партій США, зародження і становлення двопартійної системи мали суперечності в "верхах", насамперед, між двома головними групами буржуазії - торгово-фінансовими групами Півночі і плантаторами Півдня. Формування партійної системи за умов формування національної держави сприяло достатньо швидкому поширенню в США такого інституту політичної системи, як політичні партії, що, безперечно, знайшло своє відображення і в американській політичній теорії.

Американські партійні теоретики не обмежилися попередженням про небезпеку політичних партій, як це зробив, скажімо, Дж. Вашингтон у "Прощальному посланні". Вони намагалися також зробити конкретні кроки в цьому напрямі. На думку "батьків-засновників", федеративний конституційний устрій зі складною системою "стримування та противаг" і республіканська форма правління повинні дати змогу ефективно протистояти вузькопартійним інтересам, сприяти соціальній гармонії і національній єдності. Однак, створивши конституцію, яка бачилась їм засобом протистояння політичним партіям і контролю над ними, американські політичні діячі поступово почали усвідомлювати, що не можуть керувати державою без політичних партій.

Велику роль для визнання партій у політико-правовій думці США і розробки позитивної концепції партій відіграли праці Е. Берка та Г. Болінброка. Їх поступове утвердження в американській політичній теорії означило домінування англо-американського погляду на партії як альтернативні політичні угруповання у двопартійній системі.

Закінчення війни за незалежність спричинило прийняття різних нормативних актів, які легалізували діяльність політичної опозиції в штатах, що також сприяло виникненню і розвитку різноманітних партійних угруповань. Декларація незалежності, Біль про права гарантували громадянам США громадянські свободи, в тому числі свободу слова, свободу друку, зібрань тощо. Формально організоване, легітимне протистояння партійних конкурентів спричинило почергову зміну правлячих партій і формування двопартійної політичної системи США, заснованої на принципі існування відповідальної, конституційно закріпленої партійно-політичної опозиції.

Оригінальною у цьому плані видається думка відомого англійського вченого Патерсона, який ще у XVIII ст. стосовно доцільності чи недоцільності легітимізації та інституціоналізації політичних партій радив враховувати, що партії об'єктивно включають в себе сили добра і зла, оскільки вносять у суспільство як дух здорового змагання, так і деструктивні аспекти в процес його функціонування.

Питання до самоконтролю

1. Дайте загальну характеристику ставлення до політичних партій в англійській політичній філософії XVI-XVIII ст.
2. Як поділяє політичні партії Д. Юм?
3. У чому полягає заслуга Е. Берка у вивченні і сприйнятті політичних партій?
4. Політичні партії у теорії "народного представництва" Ж.-Ж. Руссо.
5. Які причини зумовили особливе ставлення до політичних партій у політичній думці Німеччини?
6. У чому полягає суть "органологічного" підходу до партій Ф. Ромера?
7. Які особливості сприйняття політичних партій в американській політичній традиції?

Теми рефератів та доповідей

1. Проблема партій у вченні французьких революційних демократів XVII-XVIII ст.
2. Класифікація політичних партій за Й. Блунчлі.
3. "Батьки-засновники" американської політичної системи про політичні партії.

Питання до семінарського заняття

1. Суспільно-економічні та політичні передумови розробки концепцій політичних партій в Англії та їх основний зміст.
2. Формування концепцій політичної партії в країнах континентальної Європи.
3. Особливості інституціоналізації політичних партій США.

Література

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. - М., 1993.
2. Бекон Ф. Сочинения: В 2 т. - М., 1972. Т. 2.
3. Гегель Г. Политические произведения. - М., 1978.
4. Гегель Г. Философия права // Ред. и сост. Д. Керимов и В. Нерсисянц. - М., 1990.
5. Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине. - М., 1914.
6. Зародження сучасної західної політології та розвиток української політичної думки // Вступ до політології / За заг. ред. В.Й. Скиби. - К., 1998.
7. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку XX ст.). - К., 1993.

8. Лоуэлл А. Правительства и политические партии в государствах Западной Европы. - М., 1905.
9. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре // Трактаты. - М., 1989.
10. Федералист. Политические эссе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея. - М., 1993.
11. Франклин Б. Избранные произведения. - М., 1956.
12. Юм Д. О партиях вообще // Сочинения в 2 т. - М., 1965.

Частина 4

КЛАСИЧНА ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

4.1. Ідейно-теоретичні витoki класичної теорії політичних партій

Розглядаючи розвиток теорії партій, слід зупинитися на поглядах відомого теоретика політичної думки та політичного діяча Франції середини XIX ст. Алексіса де Токвіля (1805-1859). Перебуваючи на позиціях поміркованого буржуазного парламентаризму, він піддав ліберально-консервативній критиці ідеологічні та практичні принципи функціонування системи державних та демократичних інститутів, сучасного йому суспільного ладу.

Свої теоретичні погляди він викладає у фундаментальній праці "Про демократію в Америці", в якій порівнює державно-правову систему Північної Америки з політичними реаліями Європи. Значну увагу в книзі А. де Токвіля приділяє визначенню місця і ролі політичних партій.

У передмові до книги А. де Токвіля пише, що в ній він намагався відійти від суб'єктивізму і максимально стати на позиції *неупередженого* об'єктивного дослідника. Однак, аналізуючи наукові погляди А. де Токвіля, не можна забувати того факту, що сам він був одним із лідерів та теоретиків консервативної Партії порядку, доволі критично сприймав політичні структури Франції свого часу, в тому числі партії, а звідси і його доволі позитивна оцінка американської демократії.

Загалом, А. де Токвіль негативно ставиться до політичних партій, він ототожнює їх із суперечностями, які роздирають країну, відносить їх до згубних пристрастей, які шкодять державі та республіці. Загальне ставлення А. де Токвіля до політичних партій яскраво проступає в одній із його оцінок політичної ситуації, яка склалася в Америці після війни за незалежність - спад і припинення політичної активності партій, викликані революцією, він оцінює як щастя для Америки. Однак його загальне негативне ставлення до політичних партій значно пом'якшується, коли мова заходить про аналіз діяльності політичних партій США.

Основні зауваження стосовно політичних партій містяться в окремому розділі книги, який називається "Про партії в Сполучених Штатах". Показово, що сам розділ автор розмістив не в тій частині книги, яка присвячена загальнополітичним інститутам, а там, де йдеться про механізм функціонування державної влади. Описуючи механізм функціонування державно-політичної системи США, автор визнає політичні партії важливим елементом цього механізму.

А. де Токвіль - прихильник природного походження політичних партій, виникнення яких він пов'язує з природою людських стосунків та характерів. Водночас він вважає, що деякі політичні діячі здатні кон'юнктурно формувати партію навколо себе з числа своїх прихильників.

Аналізуючи природу і механізми формування політичних партій, А. де Токвіль пише, що політична партія - це таке об'єднання людей, яке має в своїй основі загальнонаціональні інтереси, а якщо мова заходить про локальні чи регіональні інтереси, то їхніми виразниками виступають політичні угруповання. "Коли ж громадян країни, - пише він, - роз'єднують різні погляди на проблеми, що викликають інтерес рівною мірою в усіх регіонах країни, такі як, наприклад, спільні принципи державного правління, тоді й народжуються угруповання, які я й називаю партіями".

Виникнення політичних партій А. де Токвіль пов'язує з існуванням права на об'єднання, яке є таким же невід'ємним, як право на особисту свободу. Право на об'єднання А. де Токвіль розглядає як одну з базових основ американської демократії, засіб, що дає можливість вільним громадянам протистояти свавіллю більшості. В окремих випадках об'єднання громадян, діяльність яких має загальнополітичний характер, набуває форми політичних партій. Звідси цілком логічно випливає, що виникнення політичних партій як окремих політичних об'єднань громадян є природним, а їхня діяльність є однією з ознак демократичності державного устрою.

А. де Токвіль поділяє партії на великі партії, які виникають у періоди революційного піднесення, коли найвищий ступінь народного незадоволення стимулює порушення питання про повний перегляд політичного ладу, і дрібні партії, які характерні для відносно мирних історичних періодів і пов'язані з еволюційними змінами в державно-політичному устрої країни. "Партії, що я їх називаю великими, - пише він, - відзначаються прихильністю до принципів більше, ніж турботою про те, до чого може призвести дотримання цих принципів; теорія, узагальнення цікавлять їх більше, ніж практика, окремі випадки; їх хвилюють глобальні ідеї, а не конкретні люди. Малі партії, навпаки, звичайно не мають політичних переконань. Ними не рухають великі поривання, і їхньою відмітною ознакою є егоїзм... Й мета, яку вони ставлять перед собою, й засоби, якими вони послуговуються для її досягнення, мізерні. Великі партії сколихують суспільство, малі його підбурюють; перші розривають його на шматки, другі його розбещують..."

Порівнюючи політичні партії Америки та Європи, автор відзначає істотні особливості перших. Він зауважує, що для політичних партій Америки характерним є не такий гострий характер конкуренції, толерант-

ність і навіть компромісність їхнього протистояння. Боротьба партій в Америці ніколи не набувала такого гострого протистояння, як це мало місце в країнах Європи - тут дві найбільші партії стосовно найважливіших пунктів суспільно-державного устрою мають однакові погляди. Жодній із них для своєї перемоги немає потреби руйнувати існуючий суспільний лад. Тому основним предметом їхнього змагання є не стільки боротьба за зміни в державно-політичній сфері, скільки змагання за вплив на нові соціальні верстви та своїх прихильників. Що привело до охоплення майже всього суспільства партійною конкуренцією. Водночас А. де Токвіль не виключав теоретичної можливості встановлення панування над суспільством однієї партії. Якщо припустити, що одна нація може тиранічно поводитися з іншою, то чи можна заперечувати той факт, що і одна партія може тиранічно поводитися з іншою партією. Ефективним засобом протидії таким тиранічним впливам А. де Токвіль вважає право меншості на об'єднання. "У Сполучених Штатах, холи якась партія стає правлячою, вся влада переходить до її рук; найзапекліші її прихильники посідають усі відповідальні посади, в їхнє розпорядження переходять усі адміністративні структури. Видатні діячі іншої партії, які залишаються за порогом влади, повинні мати право об'єднати свої зусилля; і ця меншість повинна мати змогу протиставити владі, яка стане її ущемляти, силу морального впливу на маси". Не проходить повз увагу дослідника і той факт, що ряд американських політичних діячів мають суто прагматичний інтерес до політичних партій, ставляться до них лише як до засобу реалізації своїх особистих інтересів. У цьому також, на думку А. де Токвіля, одна з причин, яка зумовлює появу та існування політичних партій.

Для повного розуміння токвілівського підходу до визначення суті політичних партій слід також розглянути його категорію "політичної асоціації", під якою він розуміє "вільні дії об'єднаної сили окремих осіб" у політичній сфері. Отже, якщо партії в розумінні А. де Токвіля - це союзи громадян, які спрямовані на роз'єднання суспільства, то політичні асоціації - це союзи, що інтегрують суспільство.

Він розрізняє три типи політичних асоціацій. Перший тип заснований на ідейній єдності її членів. Другий тип - це організаційне оформлення членів асоціації, проведення ними різноманітних організаційних заходів. Третій тип - це об'єднання цих людей у союз виборців, які мають право зі свого середовища делегувати когось у політичну владу. Власне, таку триєдину структуру бачив А. де Токвіль під поняттям політичної асоціації. Під нею він розумів певну організаційну форму, що її політичні партії використовували для поширення свого впливу на маси та Державну владу. По суті, ці два поняття є дуже близькими і їх поєд-

нання могло би бути тотожним сучасному розумінню політичної партії, в чому саме і полягає заслуга А. де Токвіля в розвитку теорії політичних партій.

Узагальнюючи погляди А. де Токвіля, викладені ним у праці "Про демократію в Америці", слід мати на увазі, що, приділяючи велику увагу політичним партіям, автор все ж не розглядає їх як об'єкт самостійного наукового аналізу, а лише як елемент державно-політичної системи. Теоретичною основою токвілівського аналізу партій стало визнання закономірності їхнього існування і політичного впливу на політичне життя суспільства.

Важливий внесок у розвиток теорії політичних партій зробив також відомий англійський філософ Дж. Ст. Міль. У праці "Представницьке правління" він відразу пов'язує свої теоретичні роздуми про форми правління з політичною динамікою тогочасної Англії, яка характеризувалася партійним протистоянням між консерваторами і лібералами.

Аналізуючи проблему найкращого представництва, Дж. Ст. Міль детально зупиняється на характеристиці таких категорій, як порядок і прогрес, які й уособлюються послідовною зміною двох політичних партій Англії - консерваторів та лібералів. Таким чином, він визначає, що ця суперечність, яка знаходить своє продовження в політичній сфері у формі протистояння двох політичних партій, є природною і закономірною і зумовлена особливостями людської природи.

Обґрунтовуючи закономірність об'єднання людей на підставі певних ідеологічних принципів, англійський теоретик визнає також за ними право на організаційне оформлення своєї діяльності. "Жодне об'єднання людей, якщо воно не організоване відповідним чином і не має керівника, не здатне діяти в істинному розумінні цього слова".

Не менш важливими для розвитку теорії партій є його зауваження стосовно значення політичних партій у системі демократії, їхньої участі в представницькому управлінні. На жаль, висвітлення проблем, пов'язаних із діяльністю політичних партій, не має у нього завершеного та систематичного характеру. Найчастіше це несистематизовані висловлювання стосовно панівної на той час двопартійної системи в Англії, зауваження, які, крім того, є не завжди однозначними, в яких позитивні оцінки діяльності політичних партій чергуються з негативними.

У своєму трактаті про основи представницького правління Дж. Ст. Міль сприймає як належне явище зосередження політичної влади в руках політичних партій. Він, однак, виступає проти узурпації всієї влади лише двома конкуруючими політичними партіями і виступає з проектами розширення політичного представництва іншими представницькими інститутами. Він побоюється, щоб не сталося так, що будь-

прикрившись партійними лозунгами і володіючи фінансовими ре- змиг нав'язати свою волю виборцям.

Його побоювання стосовно партійного правління можна звести до двох пунктів, у яких йдеться: 1) про необхідність обрання в представницькі органи талановитих і достойних людей, а не кар'єристів; 2) про не- допустимість підкорення волі більшості особистим, вузькопартійним ін- тересам, чим досить часто зловживають великі політичні партії.

З погляду поліпшення системи представницького правління Дж. Ст. Міль висловлює думку про необхідність обмеження доступу політичних партій до державних посад, що часто відбувається за рахунок ігнорування особистих рис претендентів на угоду партійній доцільності. Він пропонує зробити процедуру доступу до державних посад відкритою і загальнодоступною.

Негативне ставлення Дж. Ст. Міля до політичних партій диктується ще однією небезпекою, яку, на його думку, становлять політичні партії для представницького правління. Це небезпека підпорядкування інтересам, які є несумісними з загальним благом суспільства. Небезпека ця йде не лише від авторитарних чи аристократичних форм правління, але в демократичних формах правління може виходити і від політичних партій, "зациклених" на своїх корпоративних, вузькопартійних інтересах. "У демократіях, - пише він, - у тому вигляді, як її звичайно розуміють, тобто коли це правління чисельної більшості, правляча влада, звичайно, може перебувати під впливом партійних чи групових інтересів, які зумовлюють не той характер діяльності, якого вимагає безпристрасне розуміння загального блага". Отже, сам Дж. Ст. Міль виступає не проти партійного правління взагалі, а проти такого його типу, коли індивідуальні інтереси окремих політичних угруповань реалізуються на рівні верховної влади всупереч загальнонародним інтересам. Політичні партії можуть виявитися в такому становищі за таких умов:

- 1) коли завдання, що реалізуються політичною партією, мають партикулярний характер і не відповідають загальним інтересам суспільства;
- 2) коли партія володіє політичною силою, достатньою для того, щоб диктувати урядовим інститутам свою політичну волю.

Критикуючи панівне становище двох великих політичних партій Великобританії, Дж. Ст. Міль пропонує вдосконалити систему представницького правління за рахунок збільшення представництва в парламенті Дрібних партій. Останні виступали б певними гарантами рівноправності в Державному управлінні. "У демократії, - зазначає він, - яка справді заснована на рівності, кожна партія повинна бути представлена не надмірно, але пропорційно кількості виборців. Більшість виборців завжди повинні мати більшість представників, але і меншість виборців повинна

мати меншість представників". Вплив партій на прийнятий в Англії порядок виборів приводить до того, що виборці, які не співчують партійній політиці більшості, взагалі позбавлені свого представництва. Крім того, і серед прихильників більшості існує значна категорія тих, які повинні коритися партійній дисципліні і приймати нав'язаного їм партійного кандидата. Такий стан речей у народному представництві Дж.Ст. Міль вважав вкрай небажаним.

Отже, основне завдання, сформульоване дослідником, полягає не в ліквідації інституту партійного керівництва як такого, а в його вдосконаленні шляхом розширення можливостей народного представництва в політичній системі.

Політико-правова теорія в країнах Західної Європи і США є духовним продуктом, який більш-менш адекватно відображає соціально-економічну ситуацію історичного періоду. Зміни, що яскраво окреслилися в соціально-економічній і політичній сферах життя суспільства, пов'язані з переходом від феодалізму до капіталізму залишають помітний слід і в політико-правовій думці загалом, і в теорії політичних партій зокрема. Це можна проілюструвати на прикладах праць Г. Еллінека та Г. Кельзена.

Німецький соціолог Г. Еллінек (1851–1911) у праці "Загальне вчення про державу" згадує і про політичні партії, розглядаючи їх як суто соціальне явище, яке він виводить за межі державного правління. Вивчення політичних партій він вважає предметом дослідження не державознавства, а інших галузей знання про суспільство. "Вони (партії - Ю. Ш.), - пише Г. Еллінек, - можуть розглядатися з різних точок зору, наприклад, з психологічної, етичної, статистичної, історичної, і представляють собою поважний матеріал для дослідження". Взаємини між політичними партіями він вважає центральною проблемою політики.

На думку вченого-державознавця, партійна організація "не має державного характеру", однак цю характеристику треба віднести скоріше до визначення політичних партій взагалі, до їхніх внутрішніх та зовнішніх функцій, що відрізняють їх від державних органів. І хоча він стверджує, що "в державному ладі поняттю партій як таких немає місця", змушений визнати, що партії можуть відчутно на нього впливати.

Отже, автор вбачав існування суттєвих взаємин між партійною системою і державним механізмом, в результаті чого і проявляється необхідність відповідного теоретичного відображення партій у вченні про державу. Він доходить важливого методологічного висновку про те, що феномен політичних партій треба вивчати у щільному їх зв'язку з іншими інститутами суспільно-політичної та державної сфер, оскільки "проникнути глибше в суть партій можна лише у зв'язку з усім життям суспі-

льства". Політичні партії, які представляють собою групи "об'єднані спільними поглядами, спрямованими на певні державні цілі, і зорієнтовані на проведення даних цілей у життя", повинні розглядатися як певні соціальні утворення, з одного боку, і з іншого, - як механізми державного управління".

Г. Еллінек виявився одним із перших теоретиків держави та права, який класифікував політичні партії залежно від соціального та державного панування, від їхнього місця і соціального статусу в державі. Він поділяє партії на справжні і несправжні. До перших він відносить ті з них, які володіють широкою програмою державної політики, до других - національні та релігійні партії.

Отже, наукові погляди Г. Еллінека на політичні партії є достатньо суперечливими. З одного боку, він декларує ізолюваність політичних партій від державного механізму, а з іншого, - вказує на них як на суттєвий елемент цього механізму. Характерно, що в самій праці "Загальне вчення про державу" політичним партіям він присвячує окремий розділ, у якому детально зупиняється на їхніх взаєминах із державним ладом.

У австрійського дослідника політичних партій Г. Кельзена (1881-1973) зв'язок між політичними партіями та державними структурами є ще щільнішим. Він заперечує критичний погляд на роль політичних партій у державі. Партії бачаться Г. Кельзену здебільшого як аморфні утворення, які часто не мають навіть правової форми, їх значення тим вагоміше, чим повніше реалізуються демократичні принципи. Врахування інтересів політичних партій у державному управлінні становить важливу потребу на шляху до раціоналізації влади. Г. Кельзен зазначає, що "досі недостатньо усвідомлюється, що ворожість попередніх монархій по відношенню до партій і суттєве розмежування, яке проводиться між політичними партіями та державою, зокрема ідеологією конституційної монархії, представляють собою ніщо інше, як погано замасковану ворожість у ставленні до демократії. Демократія неминуче і необхідно є партійною державою". Аналіз розвитку всіх історичних форм демократії, на думку вченого, заперечує тезу про те, що сутність політичної партії несумісна із сутністю держави, що держава за своєю природою не може ґрунтуватися на таких соціальних утвореннях, якими є політичні партії. Г. Кельзен різко критикує феодально-консервативну і ранньобуржуазну ліберальну політичну традицію, яка обґрунтовувала шкідливість для Держави політичних партій. Він виступає з ідеєю необхідності не лише теоретичного, а й конституційно-правового визнання діяльності політичних партій.

Після розгляду історичного розвитку ставлення держави і державно-правової доктрини до політичних партій безперечний інтерес пред-

ставлятиме запропонована відомим німецьким державознавцем Г. пелем періодизація етапів розвитку уявлень про політичні партії. В сучасній політології вона є загальноновизнаною:

1) стадія протидії, протистояння, боротьби з політичними партіями 4 період існування абсолютистських держав аж до кінця XVIII ст., який характеризується стійкою опозицією з боку держави до будь-якого організованого політичного угруповання;

2) стадія ігнорування партій - з кінця XVIII ст. до кінця XIX ст., коли буржуазно-ліберальні держави забезпечували умови для будь-якої політичної ініціативи, яка не порушувала основ політичного ладу;

3) стадія визнання і легалізації партій - період розвитку сучасних буржуазно-демократичних держав, у яких партії набувають функцій посередника-керівника;

4) стадія конституційно-правової інкорпорації, специфіка і характерні особливості якої дали суттєвий поштовх теорії і науці про партії - період дальшого розвитку буржуазної демократії, коли партії перетворюються на посередників між громадянським суспільством і державою.

Аналіз поглядів відомих державознавців ілюструє реальний прогрес, який відбувся в соціально-політичній структурі буржуазного суспільства і сприяв легалізації і легітимізації політичних партій на теоретичному, а згодом і на практичному державному рівнях.

Ліберально-демократична думка XX ст. сприяла тому, що з визнанням партій як конституційних органів стався повний розрив з усякого роду антипартійністю і почався якісно новий етап - інституалізації політичних партій, нормативної регламентації їхньої діяльності на законодавчому рівні, що супроводжувалося їхньою легітимізацією і на рівні політико-правової теорії.

При розгляді місця і ролі політичних партій у політичній теорії окреслилося кілька різних підходів. Англо-американська традиція вивчення політичних партій, основи якої закладені такими авторитетними теоретиками, як Дж. Вудберн, А.Л. Лоуелл, Г.Дж. Форд, Дж. Берджес, Г. Кроулі, В. Вільсон, Ф. Гуднау та іншими, головними проблемами вважає проблему ролі партій при трансформації волі народу у конкретні дії уряду, місце і роль політичних партій у системі демократичного правління. Особлива увага приділялась взаємозв'язку партійної системи зі стабільністю режиму. Попри відмінності в підходах до оцінки політичних партій представники англо-американської школи, були всі практично одностайними щодо оцінки двох моментів:

1. Переважна більшість теоретиків відкрито визнавала важливу роль і функції партій в американській чи британській політичній системі, заснованих на біпартизмі, який вони вважали оптимальним взірцем, що демонструє більшу стабільність, ніж багатопартійні системи.

2. Водночас велика група авторів сходилась у своїх поглядах на те, що існуючі партії незадовільно виконують покладені на них завдання і що їхня роль у суспільному та державному житті ще далека від свого ідеалу.

Залежно від різного розуміння теоретиками особливостей партій і їхньої ролі в суспільно-політичному та державному житті їх можна поділити на дві групи. До першої треба віднести тих авторів, які, незважаючи на недоліки політичних партій, все ж вважали їх необхідними органами демократичної системи. До таких авторів слід віднести Г.Дж. Форда, Ф. Гуднау, А.Л. Лоуелла. До другої - належать автори, які вважали, що партії заважають розвитку демократії, роблять неефективним функціонування інститутів державно-політичного механізму - Г. Кроулі, У. Беджгот, Дж. Вудберн.

Усередині кожної з виділених груп можлива і навіть необхідна додаткова, детальніша диференціація. Наприклад, з погляду вирішення питання про основні функції, які виконують партії у політичній системі, можна уточнити наступне: у В. Вільсона - це контроль за урядом і організація дебатів у законодавчому органі, у А.Л. Лоуелла - вираження і збалансування народної волі, її трансформація в урядову політику, у Дж. Брайса - мобілізація урядового механізму на вирішення суспільних завдань, у Дж. Форда - вираження громадської думки у формі політичної участі, контроль за відповідальністю уряду, досягнення згоди між різними групами інтересів, у Ф. Гуднау - забезпечення відповідальності уряду перед народом, координація діяльності виконавчої та законодавчої влади.

Особливість їхніх поглядів полягає в тому, що всі вони сходяться в тому, що для визначення політичних партій недостатньо лише формально-нормативного підходу, оскільки політичні партії є найменш формалізованими структурами в державно-політичній системі. Особливістю американської школи партійної теорії є її більша практична спрямованість порівняно з європейською. Іншою особливістю авторів цього періоду є беззастережне визнання політичних партій на рівні функціонування виконавчої влади. В їхніх працях знаходимо окремі визначення внутрішньої організації, структури і характеру внутрішньо- і міжпартійних зв'язків.

Романо-германські автори дослідження політичних партій, такі як Л. Дюпре, М. Острогорський, П.-Ж. Шене, Г. Моска, В. Паретто, Р. Міхельс, М. Вебер та інші, на відміну від англосаксонських, тривалий час розвивали свої наукові погляди в межах загальної полеміки про державу та співвідношення між суспільством та державою. Це, в першу чергу, зумовлено специфікою формування самих партій в Америці, Англії та континентальній Європі.

4.2. Сутність класичної теорії політичних партій та її засновники

Оцінюючи значення романо-германського напрямку в дослідженні політичних партій, треба окремо наголосити на працях таких відомих авторів, як Р. Міхельс, М. Вебер, М. Острогорський, яких вважають засновниками класичної теорії політичних партій.

У М. Острогорського та Р. Міхельса (на відміну від М. Вебера) партійні організації, які переважно представлені партійним апаратом, гостро критикують за їх шкідливий вплив на демократію.

М.Я. Острогорський (1854-1919) заклав основи політичної соціології як самостійної наукової дисципліни, сформувавши висновки, які отримали в науці характер парадигми. Поряд із такими вченими, як М. Вебер та Р. Міхельс, він визнаний одним із засновників теорії політичних партій. Його фундаментальна праця "Демократія та політичні партії" була вперше опублікована в Парижі 1898 р. Вже в рукописному варіанті вона перекладалася для видання в Лондоні та Нью-Йорку. Після її виходу автор отримав запрошення очолити кафедру в Клівлендському університеті, однак відмовився, бо був обраний депутатом першої Державної думи (1906). Займався політичною діяльністю в партії кадетів.

Для М. Острогорського демократія - це не статичний стан суспільства, а його розвиток, який виражається в безперервній боротьбі інтересів різних соціальних верств, груп, організацій, партій. Через це зрозуміти будь-яку демократію можна лише шляхом аналізу політичної поведінки широких мас, формальних інститутів, що їх представляють, особливо політичних партій. Суть праці М. Острогорського полягає в тому, що він зробив партії предметом спеціального наукового дослідження і розкрив загальні тенденції і навіть перспективи їхнього розвитку.

На відміну від багатьох дослідників, він не ставить питань про те, що ж таке партії чи як працює партійна система. Його швидше цікавлять загальні характеристики політичних партій в умовах демократії. І хоча М. Острогорський, як відзначав американський дослідник його творчості С. Ліпсет, і не був соціологом у сучасному розумінні цього слова, однак до аналізу суті поставленої проблеми він підійшов значно глибше, ніж інші політичні аналітики. Він послідовно намагався сформулювати теорію партійної організації, що становить основний його вклад у розвиток політичної соціології. В історичній еволюції останньої М. Острогорський є своєрідною ланкою, що зв'язує класичні політичні доктрини минулого (А. Токвіль, Дж. Міль, Ш. Монтеск'є) з політичною соціологією ХХ ст. (М. Вебер, Р. Міхельс, М. Дюверже). І саме цим пояснюється величезний інтерес до його наукової спадщини.

"Він, - пише відомий французький дослідник творчості М. Острогорського П. Розанваллон, - показав, що демократія - це швидше проблема, ніж рішення". У своїй праці він виразно акцентує увагу на проблемі існування трьох типів соціальних конфліктів: 1) конфлікту між суспільством загалом та політичною партією, яка відстоює інтереси окремої соціальної верстви; 2) конфлікту між партійними масами (електоратом) і партійним апаратом; 3) конфлікту між партійним апаратом і тією частиною партії, яка у випадку перемоги на виборах обіймає державні керівні посади.

У центрі наукового дослідження М. Острогорського - проблема внутрішньопартійного механізму влади, ролі та місця кокусу в діяльності партій нового типу. Під кокусом він розумів таку первісну партійну ланку, яка забезпечувала зв'язок політичного керівництва з масами. Сам факт утворення такого єдиного центру, який отримав назву головного кокусу, в концепції М. Острогорського виступає як вирішальна стадія консолідації партії, початок її бюрократизації та централізації.

"Кокус, який групував навколо себе всіх передових і відданих членів партії, скоро стає фракційною фортецею для групи, яка сповнена сектантського духу, і кокус був тим більш нестерпним і претензійним, що народна форма його організації давала йому привід видавати себе за єдиного і законного представника ліберальної партії, - пише М. Острогорський. - Цей дух кокусу не забарився проявити себе в здійсненні ним свого першого завдання: призначенні кандидатів для парламентських виборів". Це положення М. Острогорського знайшло своє продовження у теорії плебісцитарної демократії М. Вебера.

На відміну від традиційних носіїв влади, кокус не лише не афішує свій вплив у суспільстві та партії, а навпаки, намагається приховати його. Виникнувши спочатку як спеціалізований орган, що забезпечує зв'язок між парламентською фракцією та групами виборців, кокус із часом перетворюється на інститут, що займається мобілізацією населення на підтримку тієї чи іншої програми, координацією всієї партійної роботи в масах, доборою і призначенням функціонерів на керівні посади в центральному та місцевому апараті і, нарешті, пропагандою партійної ідеології. Суть влади кокусу полягає в маніпулюванні матеріальними ресурсами, кадрами, інформацією. З самого початку свого існування кокус заявив про себе як про грізну силу, яка для зміцнення своєї влади та престижу не рахується ні з чим і може усувати навіть достатньо авторитетних політичних діячів.

Отже, кокус - це механізм, який дає змогу невеликій групі людей контролювати і спрямовувати поведінку мас. Як зазначає М. Острогорський, достатньо купки людей, щоби створити могутню організацію, яка охоплює своїм впливом тисячі виборців. Кокус протиставляється реаль-

ним і живим політичним силам. Створюючи ілюзію реальності, умовні сили впливають на свідомість та поведінку людей. Удосконалення техніки ідеологічного впливу на маси зробило можливості кокусу практично безмежними. Неформальний центр керує організацією виборчої кампанії в суспільстві, пресі та парламенті, що дає йому можливість повернути громадську думку відразу ж у діаметрально протилежному напрямі.

З утворенням кокусу концентрація та централізація влади на цьому не зупиняється, а йде значно далі. Розвиток транспортних засобів та засобів комунікації ще більше посилюють ці тенденції. Під контроль центрального кокусу потрапляє вся країна. Партійна організація набуває форми "партійної машини". "Життя партії, - писав М. Острогорський, - зводиться до добре розіграного шоу. Жодної гнучкості, еластичності в рухах, по всій лінії строга гра, причому все наперед відредаговано, виключаються будь-які прояви ініціативи. Поширення ідеї, конфлікти поглядів, демонстрації політичних почуттів... - усе це є предметом виробництва, як на якій-небудь манчестерській фабриці чи на бірмінгемському заводі".

Розроблена М. Острогорським концепція кокусу була гідно оцінена і продовжує відігравати важливу роль у сучасній соціології політичних партій. М. Острогорський достатньо чітко визначив суперечності між демократією і політичними партіями. Криза демократії, про яку він писав, стала такою реальністю там, де повалення абсолютизму в ході народних революцій ХХ ст. призвело не до створення ліберальних режимів, а до панування масових монолітних політичних партій із вождистською структурою влади. Типовим прикладом цього була Веймарська республіка.

Значне місце у праці М. Острогорського посідає обґрунтування позитивної програми виходу з існуючої ситуації. На місці політичних партій старого типу, які мають постійну структуру та організацію і захоплені лише боротьбою за владу, він пропонує створити вільні громадські асоціації, рухи, ліги, які ставлять перед собою більш конкретні завдання. Вони повинні бути дуже гнучкими і членство в одній з них не повинно виключати членства в іншій. З появою такого роду громадських асоціацій, які сприяють залученню громадян у політичне життя, М. Острогорський пов'язував великі надії. Він виступає проти ідеї Ж.-Ж. Руссо про "загальну волю", яка веде до уніфікації людей. Загальна воля, на думку М. Острогорського, є втіленням різних переконань.

"Завдання, яке слід виконати, колосальне - потрібно повернути громадянину владу над державою і відновити дійсні цілі цієї держави; потрібно ліквідувати поділ між суспільством і політичним життям і анулювати розрив між політикою та мораллю; потрібно, щоб громадянська байдужість поступилася місцем активній і пильній громадській свідомос-

тільки потрібно, щоб свідомість громадянина звільнилася від формалізму, який її опанував, щоб виборці і вищі керівники влади підпорядкували свою політичну діяльність суті справи, а не умовності фраз; потрібно, щоб переваги характеру і розуму, інакше кажучи, істинне управління лідерів, витіснене політичним механізмом, було відновлене у праві очолювати собою управління республіки; в політичному суспільстві необхідно відновити як авторитет, так і свободу, які узурповані людьми, що торгують суспільним благом під прапором партії та ім'ям демократії".

Фундаментальним недоліком парламентської демократії, на який так переконливо вказав М. Острогорський, є відчуження суспільства від управління і державної влади. Він показав, яким чином при наявності рівного виборчого права основна маса населення тим не менше витісняється з активного політичного життя, стає об'єктом маніпулювання з боку партійної еліти.

Праця М. Острогорського помітно вплинула на формування поглядів іншого теоретика політичних партій - Роберта Міхельса. Його основна книга "До соціології партій у сучасній демократії" (1910) була присвячена проблемі олігархічних тенденцій у масових партіях нового типу. Загалом Р. Міхельс пов'язував діяльність партійних структур із "загибеллю демократії".

Своє вчення про партії він будує на узагальненні досвіду німецької соціал-демократії перед Першою світовою війною. Вчений аналізує розвиток масових партій і процес перебудови партійно-політичних інститутів за умови виходу на політичну арену широких мас трудящих. Його концепція відображає переломний момент у життєдіяльності партій - перехід від вільних об'єднань одностороннього типу до організацій із розгалуженим бюрократичним апаратом, націленим на вербування масової членської бази, завоювання максимальної кількості голосів.

"Без організації демократія немислима, - зазначає Р. Міхельс. - Будь-який клас, який висуває суспільству певні вимоги... потребує як економічної, так і політичної організації як єдиного засобу для здійснення сукупної волі. Організація, заснована на принципі найменшої витрати сил, тобто на максимально можливій економії сил, є готовою зброєю слабких у боротьбі з сильними". Безпосередня реалізація сукупної волі неможлива з формально-технічних причин. "До прийняття навіть найнеобхідніших рішень безпосередньо і самостійно суверенні маси не здатні. Неможливість прямої, як і можливості представницької демократії визначаються насамперед чисельністю. Та ж сама постановка питання і відповідь на нього можуть сьогодні бути віднесені і до організації партії. У великих промислових центрах робітничі партії налічують сотні тисяч членів, і ведення справ цієї гігантської корпорації вже неможливе без

представницької системи. Очевидно, що використання такої величезної маси людей, які належать до єдиної організації як основи прямого прийняття рішень практично неможливе. Так виникає потреба у делегатах, які виступають на підтримку інтересів мас і полегшують останнім виконання їх волі".

Однак політично необхідний принцип організації таїть у собі серйозну небезпеку і призводить до серйозних змін у діяльності самої організації. У всякій, навіть найбільш демократичній групі, підготовка і здійснення будь-якої акції потребує лідера. Спочатку лідер є лише слугою мас. Основу організації становить принцип рівноправності всіх членів, який гарантує максимальній кількості її членів участь у прийнятті рішень. Усі мають право обирати і бути обраними. Усі посади в організації є виборними. Партиїні чиновники підкоряються виконавчим органам масової волі і перебувають у постійній залежності від усієї партії і можуть бути нею відкликани. У ставленні до своїх вождів маса членів партії є всесильною. Однак далі, з ускладненням завдань і зростанням індивідуальних вимог до партійного керівництва, розвиток партійної організації відбувається в напрямі обмеження природного добору лідерів і посилення ролі останніх у житті організації. "Ініціатива і здатність формувати точку зору стають таким чином професією вибраних, в той час як масам залишають можливість проявляти таку пасивнішу чесноту, як дисципліна. Вожді, які спочатку були лише виконавцями волі мас, стають незалежними, звільняються від мас. Визнання організації - це завжди вираження тенденції до олігархії. Суть всякої організації (партії, профспілок, тощо) містить у собі завжди глибоко аристократичні риси. Організаційна машина, яка створює масивні структури, викликає в організованих масах серйозні зміни. Ставлення вождя до мас вона перетворює на свою протилежність. Організація завершує остаточний поділ всякої партії чи профспілки на меншість, що керує, і більшість, якою керують. Зі знищенням організації демократія починає зникати. За правило можна вважати наступну закономірність: влада вождів зростає пропорційно росту організації".

Із зростанням організації ускладнюється процес управління нею. Члени організації все частіше змушені відмовлятися від самостійного регулювання цілого ряду питань і навіть від їхньої перевірки. Їм все частіше доводиться при цьому довіряти платним функціонерам, іншим довіреним особам. Таким чином формується строго відособлена бюрократія. "Отже, немає сумніву в тому, що бюрократизм олігархічної партійної організації зумовлений практичною формальною необхідністю. Він представляє собою неминучий продукт усякого принципу побудови організації як такої. Проти цього закономірного руху не здатний нічого зро-

бити навіть радикальний напрям у соціал-демократичній партії". Результатом свого дослідження Р. Міхельс формулює як "залізний закон олігархії". Загалом він вважав демократію несумісною з партіями ні щодо їхньої внутрішньої організації, ні на державному рівні.

М. Вебер розглядав партію як організацію, спрямовану на завоювання посад. "Хто займається політикою, - пише він, - той намагається здобути владу. Всі партійні битви є битвами не лише заради предметних цілей, але передусім за патронаж над посадами. З часу зникнення старих суперечностей у трактуванні конституції багато партій (саме так виглядає справа в Америці) перетворилися на справжні партії мисливців за посадами... В результаті загальної бюрократизації, зі зростанням кількості посад і попиту на них як форми специфічно гарантованого забезпечення ця тенденція посилюється для всіх партій і вони все більше стають таким засобом забезпечення своїх прихильників".

Ця специфіка політичних партій визначає особливості її організаційної структури. "У всіх політичних союзах із періодичними виборами влада політичного підприємства необхідно виступає як підприємство претендентів. Це означає, що відносно невелика кількість людей, зацікавлених насамперед у політичному житті, тобто в участі у політичній владі, створюють собі шляхом вільного вербування свиту, представляють себе чи тих, кого вони опікають, як кандидатів на виборах, збирають грошові ресурси і приступають до пошуку голосів. Неможливо собі уявити як би у великих об'єднаннях взагалі відбувалися вибори без такого підприємства. Практично воно означає поділ громадян із виборчим правом на політично активні та політично пасивні елементи. Вожді і їх свита як активні елементи вільного вербування свити і через неї пасивної маси виборців для виборів вождя є життєво необхідними елементами кожної партії".

Він теж відзначає як загальну тенденцію професіоналізацію і спеціалізацію партійної діяльності. "Правляча партія, - пише М. Вебер, - для того, щоб утвердити свою владу всередині (держави) і мати можливість проводити ширшу зовнішню політику, потребувала боездатного і конфіденційного дорадчого органу, який складався б лише з провідних її діячів, тобто власне кабінету, а у відношенні до громадськості, - відповідального за всі рішення вождя".

Спочатку політичні партії були об'єднаннями авторитетних людей, а центральний апарат партії перебував під контролем парламентарів. Однак зі зростанням масштабів відбувається трансформація організаційної будови партій. "Пануванню авторитетних людей і правлінню парламентарів настає кінець. Підприємство беруть у свої руки політики "за основною професією", які перебувають поза парламентом". Формально

залишається широка демократія всередині партії. Однак уже не парламентська фракція створює партійні програми і не авторитетні люди займаються добором і висуненням кандидатів. Формально цим займаються організовані у місцеві осередки маси членів партії, але фактично все це зосереджено в руках партійних чиновників - партійної машини. Головним тут є те, що весь цей людський апарат - машина - чи, швидше, ті, хто нею керує, здатні взяти за горло парламентарів і значною мірою нав'язати їм свою волю. Ця обставина має особливе значення для добору вождів партії. Вождем стає лише той, у тому числі й через голову парламенту, кому підкоряється машина. Інакше кажучи, створення таких машин означає виникнення **плебісцитарної демократії**. Над парламентом фактично виростає плебісцитарний диктатор, який за допомогою машини підкоряє собі маси і для якого парламентарі становлять всього лише його свиту. Таке становище можна назвати "диктатурою", яка базується на емоційності мас".

Формування системи плебісцитарної демократії породжує фігуру партійного боса. Партійний бос - це політичний капіталістичний підприємець, який забезпечує голоси партії та її вождю, а також займається фінансуванням виборчої кампанії. Як правило, він не займається публічною політичною діяльністю і не обіймає серйозних партійних посад, працює в тіні, однак саме він контролює партійну машину. Головним його інтересом є контроль над розподілом посад після перемоги партії на виборах.

Розподіл посад відбувається залежно від заслуг перед партією. Ця система отримала назву *spoil system*, її виникнення пов'язане з перемогою на президентських виборах у США кандидата селян Заходу Ендрю Джексона. В руках президента зосереджене право на призначення від 300 до 400 тисяч чиновників, яке він здійснює після відповідних консультацій із місцевими босами. "Отже, йдеться про могутнє капіталістичне, повністю заорганізоване зверху донизу, партійне підприємство, яке спирається на надзвичайно міцні, організовані подібно до ордену клуби типу "Таммані-холл", метою яких є виключно досягнення прибутку через політичне панування, насамперед над комунальним управлінням".

Вкладом М. Вебера, який відмовився від прямої критики політичних партій, у розвиток партійної теорії є розробка "мінімального" визначення політичних партій і моделі класифікації партій на основі їхнього зв'язку із соціальною структурою та врахування різноманітних стадій еволюції партійних формацій.

Його типологія політичних партій містить такі види: а) група прихильників, що об'єднується не стільки спільною політикою, скільки авторитетом вождя - харизматична, **вождистська партія**; б) партія **нотаблів**,

айнята виключно організацією виборів; в) сучасна організована масова партія з високим рівнем бюрократизму і дисципліни, **централізованим керівництвом**.

"Керівництво партіями з боку плебісцитарних вождів, - пише М. Вебер - **зумовлює... духовну пролетаризацію свити**. Щоб підійти вождю як апарат, свита повинна сліпо йому підкорятися, бути машиною по-американськи, без перешкод, які з'являються у зв'язку з претензіями та амбіціями авторитетних людей. Ось та ціна, яку доводиться сплачувати за керівництво вождя. Однак вибирати можна лише між **вождистською демократією з "машиною"** і демократією, позбавленою вождів, тобто пануванням "професійних політиків" без покликання, без внутрішніх, харизматичних якостей, які і роблять людину вождем".

Низка методологічних конструкцій, розроблених М. Вебером, М. Острогорським, Р. Міхельсом, заклали основи сучасної теорії політичних партій, визначили її загальну спрямованість. Через це вони продовжують залишатися актуальними в сучасній теорії політичних партій.

Питання до самоконтролю

1. У чому полягає особливість сприйняття політичних партій А. де Токвілем?
2. Як визначає Дж.Ст. Міль місце політичних партій у представницькому правлінні?
3. Які ідейно-теоретичні витоки класичної теорії політичних партій?
4. Яку періодизацію етапів розвитку уявлення про політичні партії пропонує Г. Трипель?
5. Соціологія політичних партій Р. Міхельса.

Теми рефератів та доповідей

1. А. де Токвіль про політичні партії в Америці.
2. Р. Міхельс про закономірності розвитку політичних партій.
3. Політичні партії в теоріях демократії XIX ст.
4. М. Острогорський про "партійні машини".
5. М. Вебер про роль лідера у становленні партій нового типу.

Питання до семінарського заняття

1. Сутність класичної теорії політичних партій.
2. Розвиток класичної теорії політичних партій А. де Токвілем і Дж.Ст. Міллем.
3. Класична теорія політичних партій у поглядах М. Острогорського та М. Вебера.

Література

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. - М., 1993.
2. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. - М., 1990.
3. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). - К., 1993.
4. Еллинек Г. Общее учение о государстве. - СПб., 1908.
5. Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій // Студії політологічного центру "Генеза". - 1995. - №2.
6. Лоуэлл А. Правительства и политические партии в государствах Западной Европы. - М., 1995.
7. Міль Дж.Ст. Представницьке правління. - К.: Основи. - 2004.
8. Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии // Диалог. - 1990. - №3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 18.
9. Ожигалов Э.Н. Политическая теория Макса Вебера. Критический анализ. - Рига, 1987.
10. Острогорский М.Я. Демократия и политические партии. - М., 1997.
11. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ ст. - К., 1996.
12. Токвіль А. Про демократію в Америці. - К., 1999.
13. Юм Д. О партиях вообще // Сочинения: В 2 т. - М., 1965. - Т. 2.

Частина 5 СУЧАСНА ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

5.1. Політична наука про загальну теорію політичних партій та партійних систем

Робота відомого французького соціолога М. Дюверже "Політичні партії", яка побачила світ 1951 р., завершує низку досліджень, що формують сучасну теорію політичних партій. "Головна мета даної книги, - писав М. Дюверже, - полягає в тому, щоб... хоча б у загальних рисах, окреслити першу загальну теорію партій... внести об'єктивність у галузь, де звичайно панує суб'єктивізм і упередженість". Юрист за фахом, професор права Сорбонського університету, політичний оглядач газети "Монд" М. Дюверже був автором багатьох політологічних та соціологічних розвідок, керівником Центру порівняльного аналізу, розробником законопроектів та консультантом багатьох післявоєнних урядів Франції. Багато з його праць, таких як "Демократія без народу" (1961), "Янус. Дві іпостасі Заходу" (1972), "Республіканська монархія" (1974), "Відкритий лист соціалістам" (1976), "Республіка громадян" (1982) були помітними віхами не лише в науковому, а й у громадському житті Франції. Однак М. Дюверже здобуває міжнародне визнання саме завдяки своїй праці "Політичні партії", яка була перекладена 20 мовами і принесла її автору репутацію творця сучасної теорії політичних партій.

На основі того наукового фундаменту, який був закладений у працях М. Острогорського, Р. Михельса, М. Вебера, М. Дюверже продовжує формування політичної соціології як самостійної галузі знань. Однак на відміну від своїх попередників М. Дюверже по-новому підходить до трактування поняття сучасної політичної партії. Для нього сучасні політичні партії - це ті партії, які виникають у період становлення загального виборчого права, "діти демократії", які порушили олігархічні принципи формування правлячої еліти. З огляду на це появу сучасних масових партій М. Дюверже порівнює з революцією. Сучасна масова партія для нього - це партія, яка здатна реалізувати загальне виборче право і завоювати парламентську більшість шляхом використання інститутів і механізмів демократичного суспільства.

На відміну від своїх попередників, М. Дюверже розглядає сучасну політичну партію не як ідейну чи соціально-класову єдність, а передусім як структурно-функціональну єдність. З огляду на це він формулює своє

ключове положення про те, що суть сучасної політичної партії найповніше розкривається через її організацію. За М. Дюверже, партія є спільнотою людей, об'єднаних певною організаційною структурою, яка і в кінцевому підсумку визначає ідеологію та соціально-класовий склад партії, форми та методи її діяльності.

Книга складається з двох частин. У першій М. Дюверже розглядає способи інтеграції базових одиниць в єдину цілісну партійну спільноту. Ці структури - комітет, секцію, міліцію (військове формування) - він розглядає не лише як історичні форми такої спільноти, а й як її різні якісні типи. Також М. Дюверже переконливо доводить, що набір методів реалізації загального виборчого права є достатньо широким, а сама політична партія є їх комбінацією. У сучасних політичних партіях завжди можна виділити й елементи комітету і секції, і ознаки військової організації, однак, звичайно, при цьому виокремлюють певні домінанти, які й визначають саму суть партії.

Друга частина книги присвячена партійним системам. На основі широкого фактичного матеріалу М. Дюверже пропонує кількісну типологію партійних систем, виділяючи окремо однопартійність, двопартійність і багатопартійність, а також фактори, які зумовлюють їхню специфіку (до останніх він відносить насамперед тип виборчої системи). Далі він розглядає партійне керівництво, міжпартійні союзи, взаємодію між політичними партіями та політичними режимами. Окремо досліджуються такі специфічні форми реалізації влади, як чергування та домінування партій, окремий розділ присвячений функції опозиції. М. Дюверже вводить у науковий обіг цілий ряд наукових понять, які завдяки йому стали класичними. І хоча М. Дюверже назвав свою книгу "Політичні партії", зміст її набагато ширший. Лейтмотивом книги є проблема співвідношення демократії і політичних партій. На питання про те, чи режим політичних партій відповідає демократичному політичному режиму, М. Дюверже сміливо відповідає: "Режим без партій - це режим без демократії". У своїй праці він переконливо обґрунтовує об'єктивну необхідність політичних партій як атрибуту сучасної демократії.

М. Дюверже писав: "Ми потрапили в замкнене коло: загальна теорія партій може бути створена лише після того, як будуть проведені глибокі попередні дослідження; але ці дослідження не можуть бути справжньому глибокими, доки не сформована загальна теорія".

Незважаючи на значний успіх, спроби М. Дюверже "зробити попередній начерк загальної теорії партій," дотепер вчені продовжують скаржитися на відсутність цілісної теорії політичних партій. В 1972 р. Л. Мейер назвав один із розділів свого підручника з порівняльної політології "В пошуках теорії партій". Визнаючи значну роль праць

М. Дюверже, Дж. Сарторі, він зазначає, що "загальна теорія партій і далі відсутня". У наступному виданні свого підручника, який побачив світ, майже через десятиліття після першого, Л. Мейер знову змушений констатувати, що "вивчення всякої проблеми, пов'язаної з партіями, часто відбувається у відриві від інших проблем і без всякого теоретичного обґрунтування важливості питань, яким присвячене дослідження". В огляді американської літератури, присвяченому партіям, В. Кротті заперечує існування "будь-якого переважального погляду на партії" і розглядає створення теорії партій як "мету, яку необхідно реалізувати". У своєму дослідженні політичних партій країн західної демократії К. фон Бойме, підкреслюючи важливість побудови теорії, яка дозволила б організувати відомості стосовно партій, відзначає, що "скарги на відсутність задовільних теорій так само старі, як саме вивчення партій, і, звичайно, автору даного дослідження також дорікатимуть тим, що йому не вдалося її створити". На противагу загальноприйнятій думці про відсутність теорії партій, Дж. Шлезінджер стверджує, що "теорія міститься в більшості робіт, присвячених партіям. Але ми не можемо звести її воедино".

Незважаючи на те, що дослідження політичних партій дуже близьке до дослідження партійних систем, концептуальні та теоретичні засоби, які застосовуються, є різними. В класичній праці М. Дюверже ці відмінності відображені в поділі книги на дві частини "Структура партій" і "Партійні системи". Праця Дж. Сарторі "Партії та партійні системи" також поділена на дві частини. У ній він обґрунтував тезу про те, що партійна система виникає за наявності більш ніж однієї партії. Можна співвідносити єдину партію з державою й обговорювати феномен "партійно-державної системи", залучаючи до обговорення і властивості партії, проте, - на думку вченого, - суворо кажучи, однопартійних систем не існує. Однак ця гіпотеза сьогодні надзвичайно активно дискутується іншими дослідниками партійних систем.

При аналізі партійної системи Дж. Сарторі запропонував враховувати не всі існуючі в державі партії, а лише істотні (т.зв. ефективна кількість партій). Він зазначав, що серед існуючих партій - частина є такими, які становлять лише тло партійної системи, не впливаючи суттєво на її конфігурацію. До числа істотних партій він відносить такі партії, які здатні визначати конфігурацію існуючої партійної системи. Це партії, що 1) мають "силу місць"; 2) потенціал коаліційності; 3) потенціал залякування. Крім того, він пропонує звертати увагу на ставлення політичних партій до існуючої в державі політичної системи, поділяючи політичні партії за цим критерієм на анти- та просистемні. Ці типи політичних партій відрізняються між собою насамперед рівнем ідеологічної дистанції. На підставі запропонованих критеріїв він розробив типологію партійних

систем, яка сьогодні розглядається як базова: однопартійні системи, гегемоністські системи, системи з домінуючою партією, двопартійні системи, системи обмеженого плюралізму, екстремально поляризовані системи, атомізовані системи.

5.2. Розвиток загальної теорії політичних партій та партійних систем сучасною партологічною наукою

У розробці сучасної теорії політичних партій провідну роль відіграє європейська політична наука. Звичайно, серед відомих теоретиків є й американці, однак більшість дослідників політичних партій є європейцями або за походженням, або місцем праці (Я. Бадж, Ж. Шарло, М. Дюверже, М. Лейвер, П. Маєр, А. Панеб'янко, С. Роккан, Дж. Сарторі, К. Стром). І це не випадково. Пояснюючи цей феномен, треба мати на увазі безпосереднє сусідство партійних систем суміжних країн. Спільність кордонів породжує потребу в міжнаціональних дослідженнях, що спонукає вчених концентрувати свої уявлення про партії, а це в свою чергу сприяє теоретичному розвитку.

Переконливіше пояснення провідної ролі європейських учених у вивченні політичних партій полягає в тому, що політичні партії Старого світу набагато численніші та різноманітніші, ніж партії Нового світу. Оскільки тандем республіканців та демократів вже більше століття відіграє провідну роль у політичному житті США, американські вчені концентрують свою основну увагу на вивченні цих сильних політичних партій. З появою на горизонті третьої партії у дослідників з'являється стимул підійти до проблеми з більш широких позицій і виробити типологію, яка дає змогу враховувати такі партії. В іншому американська політична система рідко спонукала вчених до розробки теорії політичних партій.

Сама природа американських політичних партій стримує розвиток теорії ще й у тому розумінні, що на американському матеріалі важко визначити кордони партії як базової одиниці аналізу. Американські вчені намагалися вийти з цієї проблеми, проводячи різницю між партією як організацією й урядовою партією, з одного боку, та партією виборців – з другого. Однак ця спроба вивчати партію частинами в теоретичному плані виявилася не надто конструктивною. Як показав Дж. Помпер, "американські політичні партії представляють собою невпорядковане переплетення цих трьох умовних форм, і їх важко відділити одна від другої".

В огляді літератури стосовно партій США В. Кротті зауважив, що "галузь вивчення політичних партій – це скоріше об'єднання чи конфедерація окремих досліджень та дослідницьких акцентів, слабо

пов'язаних між собою, ніж сконцентрована на своєму предметі, що досягла високого рівня внутрішньої інтеграції, субдисципліна з чітко визначеними межами". В розділі "У пошуках теорії політичних партій" учений характеризує американську дослідницьку практику як "свідомо емпірично орієнтовану і позбавлену теорії". Відзначаючи перспективність праць Дж. Шлезінджера, В. Кротті продовжує: "Чим більше спроб розробки теорії і концептуального розвитку, тим краще для дослідницького напрямку, який досі не прославився ні якістю, ні різноманітністю теоретичних розробок".

Важко не погодитися з В. Кротті і в тому, що вивчення політичних партій може лише виграти від більшої уваги до теорії. Раніше вже відзначалися теоретичні зусилля М. Дюверже, Р. Катца, К. Строма, Я. Баджа і Г. Кемана. Чисельність американських теоретиків також не вичерпується Дж. Шлезінджером і Е. Даунсом. Наприклад, Д. Кеменс 1989 р. запропонував теорію партійного розвитку, яка пояснювала той парадокс, що американські політичні партії, які з початку 60-х рр. переживають період організаційного зміцнення, водночас значно ослабли як зряддя масової мобілізації. В основі цієї теорії – набуття американською політикою загальнонаціонального характеру, а також культурні зрушення, пов'язані з поширенням вищої освіти і зростанням ролі засобів масової інформації. Є ще розроблена А. Уером модель партійної поведінки як потоку інформації, теорія трансформації партій А. Панеб'янко, теорія добору кандидатів М. Галлахера і М. Марша, виділена М. Гамільтоном система показників, яка пояснює радикалізм соціалістичних партій, представлена в роботі М. Лейвера і Н. Шофілда теорія коаліцій, запропонована Дж. Шлезінджером теорія багатоядерної партії. Дослідники партій більше не мають права скаржитися на відсутність теорії. "Я згодний, що ми надто довго скаржилися на нестачу теорії, – пише К. Джанда. – За довгі роки роботи сформувався значний корпус теоретичних положень, і сьогодні слід віддати належне досягнутому. Ймовірніше, що у дослідників надто великі очікування з приводу загальної теорії. Сьогодні проблема полягає в тому, щоб засвоїти, розвинути і розширити поле застосування перелічених вище теорій".

Обговорюючи питання про те, що значить розробити теорію партій, Я. Бадж і Г. Кеман висловлюються на користь "серії гіпотез чи пропозицій, відповідність кожної з яких представленим фактам, які впливають із зібраної інформації з цієї проблеми, було б ретельно зважено. Зведені воєдино, ці положення і становили б "теорію" чи "пояснення" того, чому партії діють так чи інакше. Витримавши перевірку, така "теорія" дозволила б також передбачати дії партій після їх приходу до влади". Для досягнення теоретичної чіткості, вважають вони, корисно було б надати

всьому цьому математичного виразу, але в результаті цього значно звужиться фокус самої теорії через значну кількість спрощень. Надаючи перевагу широкому охопленню і практичному застосуванню, вчені роблять вибір на користь такої теорії, яка становила б сукупність щільно пов'язаних положень. Більшість учених сходяться на думці, що загальна теорія партій не обов'язково повинна бути виражена в математичному вигляді.

Для того, щоб бути дійсно загальною теорією, вона повинна мати широку галузь застосування. Що повинна пояснювати справжня теорія політичних партій? Чи повинна вона охоплювати, наприклад, поведінку виборців? Як стверджує Дж. Шлезінджер, визначення партій як організації виключає таку можливість - виборці надають перевагу тій чи іншій партії, але самі, звичайно, не є політичними партіями. Учений надає цьому обмеженню принципового значення, зазначаючи, що "значна частина труднощів у розвитку теорії партій пов'язана саме з тим, що політологи не знають, як учинити з виборцями". Вилучення проблем електоральної поведінки зі сфери, якою займається теорія політичних партій, не означає, що в цій теорії повинні бути повністю відсутні відповідні положення. Та це означає, що не можна вимагати від теорії партій, щоб вона пояснювала поведінку виборців, оскільки її метою є пояснення організації та поведінки партій.

Чи повинна загальна теорія партій пояснювати все, що стосується партій? Більше того, чи повинна вона бути єдиною, монолітною теорією? Якщо так, то нестача загальної теорії партій буде відчуватися доти, доки існує корпус взаємопов'язаних положень, які пояснюють як мінімум:

- 1) різноманітність організаційних характеристик окремих партій;
- 2) яким чином і коли виникають партії, зазнають змін та зникають;
- 3) вплив партій на політичне життя в її інституційному й особистісному аспектах. Але якщо завдання загальної теорії партій є справді такими, то, по суті, очевидно, що її не буде ніколи.

Ми не повинні очікувати, що загальна теорія партій пояснить абсолютно все. Розумніше було би визнати, що загальною теорією може слугувати сукупність взаємопов'язаних положень, кожне з яких може бути застосоване до достатньо широкого кола явищ.

"Наша мета, - зазначає К. Джанда, - шукати острови, а не відкривати континенти". У 1967 р. він започатковує Міжнародне порівняльне дослідження політичних партій - так званий "проект Джанди". У центрі цього дослідження - 158 політичних партій, які функціонували у 53 країнах світу протягом 1950-1963 рр. Всі вибрані країни мали представляти 10 культурно-географічних регіонів світу. Більшість зібраного матеріалу після його опрацювання протягом 1967-1969 рр. було відбраковано, але

більш ніж 3000 документів були прийняті й узагальнені. Проект тривав до 1978 р.

Інструкція, що пояснює результати проекту, витримала чотири перевидання і складається з 200 сторінок (Джанда, 1972), які пояснюють 12 основних концепцій, що визначають суть проекту, і близько 100 "базових" відмінностей, які використовуються як індикатори головної концепції проекту. Всі ці індикатори визначені як теоретичні та практичні категорії і становлять сьогодні емпіричний фундамент сучасної теорії політичних партій.

У той час, коли партії вивчають спеціалісти з окремих країн, яких цікавлять партії як політичні інститути, партійні системи частіше привертають увагу тих учених, які займаються порівняльним аналізом політики. Література з партійних систем переважно стосується демократичних країн Заходу. Хоча були спроби розробити і типологію латиноамериканських партійних систем. Попри різницю між базовими одиницями аналізу, яка виражається у відмінностях понятійних апаратів, в однопартійних системах поняття партії та партійної системи в багатьох моментах ідентичні.

Усі вчені сходяться на тому, що партійна система, як і будь-яка інша, складається з частин, які взаємодіють між собою і становлять єдине ціле. Виходячи з цього, Я.-Е. Лейн і С. Ерссон визначають партійну систему як "сукупність політичних партій, які діють у країні на основі відповідної організаційної моделі, яку характеризують властивості партійної системи". Але з приводу питання, які саме властивості концептуально є важливими для теорії партійних систем, серед учених не існує єдності. У складеному А. Лійпхартом списку зазначені такі властивості: 1) мінімальні вирашні коаліції; 2) тривалість існування уряду; 3) ефективна кількість партій; 4) кількість проблемних вимірів; 5) непропорційність результатів виборів. Інші вчені додають до цих характеристик міжпартійну конкуренцію та нестійкість виборчих симпатій. Щоб визначити суттєві характеристики партійної системи, Я.-Е. Лейн і С. Ерссон зробили факторний аналіз набору з 14 показників, виокремлених на основі пропозицій А. Лійпхарта, на матеріалі 272 виборів у 16 європейських країнах з 1920 до 1984 рр. і дійшли висновку, що європейські партійні системи мають п'ять головних вимірів:

- 1) подрібленість, тобто коливання в чисельності та силі одиниць, які входять до партійних систем;
- 2) функціональна орієнтація, тобто відмінності між традиційними буржуазними партіями, релігійними та етнічними;
- 3) поляризація, тобто коливання в ідеологічній дистанції між партіями по ліво-правій шкалі;

4) радикальна орієнтація, тобто відмінності у ступені впливу лівих партій;

5) змінність, тобто відмінності в сумарній мобільності між партіями.

Учені також дійшли висновку про те, що основна проблема, яка виникає при вивченні партійних систем, полягає в аналізі змін виділених характеристик. Ці зміни можуть бути як результатом тривалих часових тенденцій, так і швидких (навіть раптових) змін.

В останні роки вимірювання динаміки партійних систем стало однією із основних тем порівняльної політології, однак спроб пояснити цей процес зроблено значно менше. За словами Г. Рейтера, ці спроби будуються на використанні понять "розростання держави, некорпоратизму, засобів масової інформації, нових політичних проблем і розколів, труднощів у функціонуванні держави, постіндустріалізму". Достатньо показовим для цього напрямку є дослідження Р. Інглхартом постіндустріалізму і "нової політики". В роботі Т. Погунтке не лише виділені основні елементи "нової політики", але й висловлена гіпотеза про п'ять можливих способів її впливу на партійні системи: виникнення нових соціальних рухів, зростання впливу малих партій, відхід частини прихильників традиційно лівих партій до постматеріальних партій, відчуження носіїв "нової політичної свідомості" від політики і їхня відмова підтримувати традиційні партії, створення нових партій.

Поняття "партійна система" досить широко вживалося як незалежна змінна при порівняльному аналізі ефективності політичних систем. Здійснений аналіз 28 партійних систем, які функціонували у 1965–1975 рр., Дж.Б. Пауеллом (молодшим), виявив кореляцію між високим рівнем підтримки екстремістських партій і урядовою нестабільністю та масовим безладом. У пізнішій роботі співвідношення між рівнем підтримки екстремістських партій та нестабільністю, з одного боку, і безпорядками, з іншого, вчений розглядає окремо. Однак С. Ерссон та Я.-Е. Лейн виявили лише опосередкований вплив роздрібленості та поляризації партійної системи на соціальне безладдя та урядову нестабільність.

Найдосконалішою теорією, яка розглядає партійні системи, є теорія виборчих систем, згідно з якою партійні системи найчастіше виступають як залежні змінні. Основи цієї теорії закладені у другій частині книги М. Дюверже, де був сформульований так званий "соціологічний закон Дюверже", за яким одномандатні округи та вибори за системою звичайної більшості породжують двопартійну систему, а пропорційна виборча система веде до формування багатопартійності. Докладний огляд дискусії про виборчі системи дає також А. Бле, доповнюючи його моделями, які пояснюють їхні наслідки. Розглядаючи аргументи на користь пропорційного представництва, вчений відзначає, що ця система "не

викликає явної переваги над системою простої більшості в плані забезпечення політичного порядку в зрілих демократіях, а в нових демократіях вибір пропорційного представництва достатньо ризикований".

Крах комунізму і поява міжпартійної конкуренції у Східній Європі привели до того, що проблема впливу виборчих систем на партії набула особливої актуальності. А. Лійпхарт став головним адвокатом пропорційного представництва і багатопартійності в цих державах. Учений стверджує, що пропорційна система і парламентаризм краще справлялися з завданнями "представницького правління, захисту інтересів меншості, політичної участі виборців і контролю за безробіттям", ніж альтернативні системи, засновані на принципі відносної більшості. Ця теза зазнала різкої критики з боку К. Квейда, який виступив на захист системи відносної більшості: "Система простої більшості змушує політичні партії, що змагаються між собою, приймати установку на формування політичної більшості. У результаті партії схилиються до поміркованості, до пошуків примирення, до згладжування гострих кутів - словом, до готовності робити ще до виборів те, здатність до чого після виборів викликає захоплення Лійпхарта".

Приєднуючись до К. Квейда, Г. Лердірет писав, що в "умовах системи простої більшості партії тяжіють до поміркованості, оскільки це дає їм змогу отримувати голоси тих, хто відкладає свій вибір на останній момент". У відповідь на критику А. Лійпхарта зазначав, що багато країн вибирали пропорційну систему, щоб адаптуватися до нових соціальних розколів, що країни з пропорційною системою досягли більших успіхів в економічному розвитку, що системи відносної більшості часто породжують штучну більшість, що є недемократичним.

Поки точилися ці наукові суперечки, нові демократії впроваджували різні виборчі системи. Дж. Хоббінг і С. Паттерсон описують складну виборчу систему Угорщини, яка поєднує елементи пропорційного представництва і системи відносної більшості, загалом висловлюються на користь останньої і проти чисто пропорційної системи. Аналіз ситуації в Польщі привів К. Ясевича до висновку про те, що головне джерело неприємностей - не пропорційна система, а відсутність зрілих партій, хоча й аргументи А. Лійпхарта не були ним підтримані. Пізніше А. Лійпхарт використав аналіз запроваджених в Угорщині, Польщі та Чехословаччині виборчих систем для перевірки висловленої С. Рокканом гіпотези, згідно з якою зміцнілі буржуазні партії кінця минулого століття (як і комуністичні партії наприкінці 80-х років) надавали перевагу пропорційному представництву, тому що бачили в ньому засіб збереження хоч якоїсь влади в умовах тиску з боку нової хвилі виборців. А. Лійпхарт доходить висновку, що ця гіпотеза знаходить своє підтвердження принаймні в

Польщі, де дійсно була прийнята достатньо радикальна форма пропорційного представництва.

Описана вище полеміка щодо наслідків різного роду виборчих систем велася поза якоюсь широкою теоретичною схемою. Між тим Р. Катц пропонує дедуктивну теорію, "яка пояснює проблемні орієнтації, ідеологічні стилі і структурну узгодженість представлених у парламенті партій". В основі теорії лежить положення про те, що "партійна організація в парламенті представляє собою продовження організації, яка вела виборчу кампанію, а тому повинна мати такі ж структурні характеристики, як раціонально організована кампанія", яка підпорядковується виборчій системі. Враховуючи допуски відносно виборців та передвиборчої конкуренції, Р. Катц висуває дванадцять гіпотез, в тому числі дві такі:

"5) в умовах пропорційної системи з великими виборчими округами партії будуть більш ідеологізованими, ніж в умовах системи відносно більшості";

"6) партії, які конкурують між собою в малих округах, будуть переважно орієнтуватися на персоналі лідерів і патронаж, тоді як партії, які конкурують у великих виборчих округах, будуть схильні до проблемної орієнтації". Р. Катц перевіряв свої гіпотези двома способами: екстенсивним - на основі залучення міжнародних даних, та інтенсивним, заснованим на детальному аналізі партій Великобританії, Ірландії та Італії. В обох випадках гіпотези витримали перевірку. Розроблена вченим теоретична структура дає змогу пояснити відмінності між партіями, які діють в умовах різних виборчих систем.

Питання до самоконтролю

1. М. Дюверже і Дж. Сарторі - засновники сучасної теорії політичних партій і партійних систем.
2. Якими є основні проблеми теорії політичних партій на сучасному етапі? Назвіть основних представників сучасної теорії політичних партій.
3. Формування та основні положення теорії партійних систем.
4. Дискусії щодо форми та галузі застосування теорії політичних партій.
5. У чому полягає суть "проекту Джанди"? Його роль у формуванні теорії політичних партій.

Теми рефератів та доповідей

1. М. Дюверже про взаємозв'язок виборчих та партійних систем.
2. Дж. Сарторі про типологію партійних систем.
3. К. Джанда про загальну теорію політичних партій.

Питання до семінарського заняття

1. М. Дюверже - засновник сучасної теорії політичних партій та партійних систем.
2. Дж. Сарторі та його внесок у розвиток сучасної теорії політичних партій та партійних систем.
3. Основні підходи до визначення політичної партії сучасною партологічною наукою.

Література

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. - М., 1993.
2. Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория // Современная сравнительная политология: Хрестоматия. - М., 1997.
3. Зародження сучасної західної політології та розвиток української політичної думки // Вступ до політології / За заг. ред. В.Й. Скиби. - К., 1998.
4. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). - К., 1993.
5. Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій // Студії політологічного центру "Гене́за". - 1995. - №2.
6. Коломейцев В.Ф. Партии в зеркале западной политологии // Государство и право. - 1995. - №10.
7. Основи політичної науки: Курс лекцій / За ред. Б. Кухти. - Ч. 2. Політичні процеси, системи та інститути. - Львів, 1997.
8. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ ст. - К., 1996.
9. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. - К., 1994.
10. Поппер К. Демократия и народоправие // Политика. - 1991. - №10.
11. Сарторі Дж. Вертикальная демократия (Меньшинства и элиты. Полиархия в ее нормативном определении) // Полис. - 1992. - №4.
12. Сытин А.Г. Политическая социология Мориса Дюверже // Социально-политические науки. - 1990. - №12.
13. Эйдлин Ф. Карл Поппер и теория демократии // Философские науки. - 1990. - №5.

Частина 6 ПАРТІЯ - ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТИТУТ СУСПІЛЬСТВА

6.1. Концептуальні підходи до визначення сутності політичної партії

На перший погляд визначення сутності політичної партії є дуже простим. Здається, що всі розуміють, про що йдеться. Ця зрозумілість, начебто, полегшує можливість визначення політичної партії. Але на цьому це полегшення закінчується, оскільки навіть саме поняття "партія" вживається і тлумачиться неоднаково. Наприклад, поняття "партія" не завжди вживається у власних назвах партій, хоча, насправді, вони є такими (Союз демократичних сил, Народний Рух України, Індійський Національний Конгрес, Великий Ізраїль, Вперед Італія і т. ін.). Ці назви вказують на те, що ці політичні угруповання (партії) претендують на загальнонародний характер.

Неоднаково інтерпретуються поняття "партія" і в суспільних науках. Філософське розуміння виходить із того, що партії - це природні форми об'єднання людей, які створюються на основі певних, насамперед світоглядних, ідей і спрямовані на реалізацію певної мети.

В історіософському аспекті партія розглядається як певний структурний елемент соціальної системи, колективна форма організації та інституціоналізації інтересів різних соціальних груп, як важливий фактор формування і вираження громадської думки.

У політології партії розглядаються як елемент політичної системи, який тісно пов'язаний із державними та правовими інститутами.

Сучасні дослідники політичних партій пропонують великий набір найрізноманітніших підходів до визначення сутності політичної партії. В основу того чи іншого підходу кожен із дослідників, як правило, кладе якийсь певний критерій, що, зрештою, вирішальним чином позначається на визначенні сутності політичної партії. Одні із них визначають політичні партії як групи людей, що дотримуються якоїсь однієї ідеологічної доктрини, тобто об'єднаних спільною ідеологією і діють на основі спільної програми (Б. Констан, Ж.-Л. Кермон та ін.). "Партії, - за визначенням французького політолога Ж.-Луї Кермона, - це організовані політичні сили, які об'єднують громадян однієї політичної тенденції..."

Інші дослідники визначають зміст політичної партії акцентуючи увагу на таких критеріях, як структура та організаційна будова. Типовим визначенням сутності політичної партії за цим критерієм є дефініція Дюварже, згідно з якими партія - об'єднання людей, що має свою особливу структуру та організацію.

Треті при визначенні сутності політичної партії виходять із того, що партія - це політичний інститут суспільства, який діє в системі держави. Е. Вятр визначає політичну партію як особливу інституціоналізовану форму політичного руху в державі, який має високий ступінь організації з однозначно сформульованою метою - боротьба за завоювання та утримання влади.

Не заперечуючи важливості інституціонального підходу, варто мати на увазі, що аспекти цього підходу не вичерпують усієї сутності політичної партії як складної структури, у якій проблема організації нерозривно переплітається з ідейними мотивами, доктриною, програмою, впливом на суспільну думку і т.д.

Четверті в основу визначення сутності політичної партії кладуть функції, що покликана виконувати партія. Такий підхід одержав назву функціонального, а визначення політичної партії - функціональне. Типовим визначенням за цим критерієм є дефініція політичної партії Дж. Сарторі, який стверджує, що партія - це така політична група, що присутня у виборчому процесі і яка здатна висунути через вибори кандидатів на публічні посади. О. Ренней і У. Кеңделл вважають партіями "автономні групи, які висувають кандидатів і ведуть виборчу кампанію з надією на встановлення у майбутньому контролю над складом і політикою уряду". Дж. Лане та С. Ерсон визнають партією лише ті політичні організації, що представлені на виборах. Лоусон відносить до політичних партій ті організації людей, котрі прагнуть продовжити здійснення політичної влади шляхом виборів.

У контексті функціонального знаходиться й електоральне визначення сутності політичної партії. Відповідно до останнього критерію політична партія визначається, зокрема американським політологом Васбі, як добровільна асоціація виборців, що прагне контролювати уряд шляхом завоювання перемоги на виборах та оволодіння завдяки цьому офіційними установами.

У такому підході поняття "політична партія" наближається до змісту "виборча партія". Однак таке їх ототожнення є неправомірним, оскільки не можна зводити визначення партії лише до виборчої демократії та виборчої активності. Діяльність тоталітарних та революційних партій, котрі утримують владу, зазвичай, не шляхом виборів, наочне тому підтвердження.

П'яті, зокрема М. Вебер, визначають політичну партію громадською організацією, що ставить собі за мету завоювати владу та забезпечити активним її членам певні вигоди (духовні і матеріальні) чи особисті привілеї, або ж інше водночас.

Французький політолог Ф. Гогель вважає, що партія - це "угруповання людей, об'єднаних для участі в політичному житті, які мають на меті завоювати повністю чи частково державну владу, щоб таким чином забезпечити панівне становище ідеям та інтересам членів угруповання". К. фон Блюме при визначенні сутності політичної партії виходить із того, що партія - це група громадян-однородців, яка діє з метою реалізації спільних політичних цілей.

Шості - дослідники марксистсько-ленінського спрямування, в основу визначення політичної партії беруть класовий критерій. Саме класовий поділ, на думку В. Леніна, завжди визначає політичне угруповання. Відповідно до цього підходу політична партія визначається як класова організація, оскільки вона відображає уявлення певного класу, який не тільки репрезентує і захищає його інтереси, а і є його частиною.

При цьому в марксистсько-ленінському підході чітко виділяються дві концепції партії: марксистська, відповідно до якої партія є форма суспільно-політичного існування пролетаріату як цілісності на вищій стадії його розвитку; ленінська, відповідно до якої партія є пролетарським авангардом, для якого характерні такі риси: орієнтація на політичну революцію і встановлення диктатури пролетаріату та авангардність партії стосовно інших організацій.

Іноді в основу визначення змісту політичної партії береться біхевіоризм - критерій, в основу якого покладені соціально-психологічні особливості та інтереси людини, загалом її поведінка.

Немовби осторонь із наведеними вище підходами і використовуваними при цьому критеріями визначення сутності політичної партії знаходиться дефініція, в основу якої не покладений жодний із названих вище критеріїв, а при визначенні сутності партії використовуються всі наявні критерії та ознаки, сукупність яких і визначає суть даного поняття.

Ж. Бурдо вважає, що тільки використання всього каталогу критеріїв уможливорює правомірність визначення сутності партії. До такого каталогу він включає: розвинену організаційну структуру, яка охоплює все суспільство по горизонталі та вертикалі; інформаційну та організаційно-пропагандистську діяльність; виховну функцію, реалізація якої робить партію основним "інкубатором" політичного персоналу. Згідно з цим підходом, зокрема, Ла Паломбара та М. Вайнер запропонували визначити зміст політичних партій, використовуючи наступні:

1) "життєздатна організація, тобто така, середня тривалість політичного життя якої довша за тривалість життя її керівництва;

2) місцева, добре впорядкована і життєздатна організація, яка підтримує регулярні й різноманітні зв'язки з іншими організаціями країни;

3) тверде бажання державних та місцевих керівників організації взяти в свої руки і здійснювати владу, а не лише впливати на неї;

4) прагнення отримати підтримку народу через вибори чи якимось іншим чином".

Сьогодні такий підхід вважається найконструктивнішим. Даний підхід об'єднує таких представників партіологічної науки, як Дж. Ла Паломбара, М. Вайнер, В. Хенке, К. Хессе, Ж. Шарло та інших.

У сучасній партіологічній літературі партія визначається як частина населення, яка діє в чинній політико-правовій системі, що має на меті завоювання та утримання державної влади і характеризується наявністю у неї таких базових характеристик, як ідеологія, організаційна будова, соціальна база та електорат, статус і роль партії в політичній системі та методи і засоби діяльності. Аналіз цих характеристик (чи критеріїв) буде проведений окремо.

Причому сутність партії може трансформуватися та конкретизуватися залежно від того, при якій політичній системі вона функціонує.

Не вдаючись до аналізу переваг та недоліків розглянутих підходів і виявлення "кращого", для зручності скористаємося таким визначенням: політична партія - спільність людей, об'єднаних ідеологічно та організаційно з метою завоювання (в результаті виборів або іншими шляхами), утримання і використання державної влади для реалізації інтересів тих чи інших соціальних груп, верств, етнічних та інших соціальних спільностей.

У будь-якому випадку політична партія розглядається партіологами як спільність (група) людей, що об'єдналися для участі в політичному житті з метою завоювання та утримання політичної влади. У цій якості в більшості випадків партії виражають інтереси визначених соціальних сил і покликані представляти ці сили в структурах влади. У даному контексті партії відіграють ключову роль несуттєвої конструкції як громадянського суспільства, так і політичної системи.

6.2. Партії у політичній системі суспільства та їх основні функції

Створення політичних партій зумовлене необхідністю перетворити багатоманітність інтересів окремих індивідів, соціальних спільностей на їх сукупний політичний інтерес, який партія зобов'язується відстоювати

всіма доступними їй засобами. Звідси і визначається головна мета діяльності партії в політичній системі суспільства - представництво інтересів тих соціальних верств населення, інтереси яких вона відображає, підтримка постійного зв'язку між громадянським суспільством і державою. Отже, виразити (артикулювати) інтереси громадян, соціальних груп, надати їм політичної форми (агрегувати), придатної для прийняття рішення політичною владою, у сучасному громадянському суспільстві можуть лише партії. І у цьому контексті політичні партії виступають з'єднувальним ланцюгом між громадянським суспільством і державою, своєрідним механізмом урегулювання політичних конфліктів, а відтак багато в чому вони визначають характер і напрямки політичного процесу. У свою чергу, і соціальне оточення, в якому діють політичні партії, суттєво впливає на організаційну структуру, форми та методи функціонування партій.

Сьогодні на процес формування політичних партій суттєвий вплив справляють такі обставини:

- характер політичного режиму в країні;
- форма державного устрою та форма правління;
- структура парламенту;
- тип виборчої системи.

Держава, насамперед виконавча влада, при розробці та проведенні своєї політики змушена спиратися на політичні партії. Безпартійні уряди в умовах демократії є неприродним явищем. Навіть класичні президентські форми правління (США та ін.) мають партійні уряди.

На всезагальному рівні політичні партії виступають як інституції, що репрезентують народ і мобілізують його. Відтак вони є важливим чинником, що підтримує стабільність, а при потребі і врегулювання конфліктних ситуацій у суспільстві. Одночасно політичні партії являють собою основний засіб, за допомогою якого правляча еліта здійснює свій вплив на народ і намагається "змусити" його прийняти її політику. У свою чергу, народ використовує партії з метою здійснити свій вплив на політичну еліту, загалом на процес державного управління.

На рівні політичної системи партії є інституціями, що справляють свій вплив на формування уряду, є ініціаторами виборчої системи (мажоритарної, пропорційної чи змішаної) і т. ін.

На рівні щоденного політичного життя партії відіграють основну роль у залученні мас у політику та "підборі", підготовці та висуненні політичних кадрів на вищі державні посади тощо.

У загальному вигляді механізм керівництва розвитком суспільства з боку політичних партій такий. Із самого початку політична партія вивчає

ті соціальні інтереси, що є актуальними для певних верств чи суспільства загалом. Відповідно до своєї ідеології політична партія визначає доктрину, на основі якої розробляє політичну програму чи платформу. У програмі визначається мета, завдання та засоби, що будуть використані при реалізації поставлених програмних положень.

Місце і роль партій у політичній системі значною мірою залежить від форми правління. У країнах із парламентською формою правління правляча партія чи коаліція партій (партійний блок) формує уряд та призначає прем'єр-міністра, може розпустити уряд і звільнити главу уряду за рішенням парламенту.

Дещо по-іншому здійснюється партійний вплив на політичне життя країни у державах із президентською формою правління. Так, американська система, зокрема, передбачає доволі специфічне партійне розмежування, завдяки чому виділяються президентська партія і партія в конгресі. Партія в конгресі функціонує незалежно від президента та його адміністрації, має свої структури в обох палатах, а відносини між нею і президентом бувають доволі напруженими. У законодавчих органах кожного штату, як правило, існують свої прогубернаторські партії. Внаслідок цього в США склалася досить специфічна модель, за якою політичні партії мають значний вплив на законодавчий процес, є важливою складовою органів законодавчої і виконавчої влади як на федеральному рівні, так і на рівні окремих штатів. Водночас ці партії не демонструють високого рівня згуртованості й партійної дисципліни.

Особливістю президентської системи є й те, що партії відіграють провідну роль в організації і проведенні президентських виборів. Вони затверджують кандидатів на посаду президента та виборчу програму. Після перемоги на виборах ці програми конкретизуються, визначаючи стратегію розвитку країни.

Краще зрозуміти місце і роль політичних партій у політичній системі суспільства можна шляхом визначення їх функцій, тобто тих завдань, які вони виконують.

До сьогодні в політологічній науці, так само як і в партіологічній, поки що відсутній якийсь один підхід визначення функцій. Одні дослідники політичних партій виділяють групи функцій відповідно до основних напрямків партійної діяльності - політичної, ідеологічної та організаційної. За таким підходом до політичних функцій включаються: виявлення, формування і задоволення інтересів великих суспільних груп, народу в цілому; боротьба за політичну владу, її використання або контроль над нею; формування органів державної влади, місцевого та регіонального самоврядування; вироблення та здійснення політичного курсу.

До ідеологічних функцій партії відносять: розробку партійної ідеології; ведення пропаганди, формування громадської думки; політичне виховання членів партії, широкого народного загалу.

Організаційні функції партії передбачають: підготовку кадрів для партії, державного апарату та громадських організацій; проведення виборчих кампаній та інших політичних акцій; організація діяльності партійних фракцій у представницьких органах влади тощо.

Інші дослідники-партологи виходять із того, що партії як складова політичної системи покликані розв'язувати два взаємопов'язані завдання - внутрішнього і зовнішнього спрямування. Відповідно, вони пропонують виділяти дві групи функцій - зовнішні та внутрішні. До останніх, зазвичай, відносять: організаційну будову партії та налагодження необхідних стосунків між первинними організаціями, а також між ними і вищими партійними інстанціями; функцію політичного рекрутування, тобто поповнення рядів партії за рахунок нових членів; ведення фінансових справ (контроль за станом партійної каси); підготовку з числа членів партії політичних лідерів, у тому числі і для висування кандидатів у представницькі органи влади тощо.

Зовнішні функції мають більш складну структуру. До них, зазвичай, включаються:

1. Соціальні функції - одні з найважливіших, тому що партії є провідною частиною системи соціального представництва. Соціальні інтереси знаходять форму політичних цілей, задач, вирішуючи які партії здійснюють зв'язок різних соціальних шарів, груп як між собою, так і з державою й іншими політичними інститутами, сприяючи при цьому інтеграції (чи дезінтеграції) цих шарів і груп в існуючу політичну систему. Таким чином, соціальні функції містять у собі: роботу партії з масами з метою розширення своїх прихильників - майбутніх виборців; роз'яснення масам політичної і соціально-економічної ситуації, у якій живе суспільство, розробка пропозицій щодо платформи дій; соціально-політична освіта й об'єднання громадян на основі спільності інтересів; політичне виховання (соціалізацію) громадян, робота із молоддю з метою залучення до активної політичної діяльності, для забезпечення стабільності і наступності в розвитку суспільства.

2. Ідеологічні функції - зв'язані з розробкою партійної ідеології, програмних документів, а також зі здійсненням партійної пропаганди. Сучасні великі партії мають свої наукові центри, здійснюють соціологічні дослідження, проводять експерименти, визначають перспективи розвитку.

3. Політичні функції - у першу чергу пов'язані з: боротьбою партії за політичну владу в суспільстві і її здійснення на основі своїх програмних

установок; організацією різних форм участі в політичній діяльності; організацією опозиції державним органам, тиском на них, якщо їхня політика не відповідає інтересам тих шарів, що представляє партія; налагодження контактів з іншими політичними організаціями і рухами як усередині країни, так і на міжнародній арені.

При підготовці до виборів партії здійснюють і електоральні функції (організація виборчої кампанії), а після виборів вони, як правило, реалізують парламентські функції через діяльність своїх депутатів, об'єднаних у парламентські групи і фракції.

4. Управлінські функції - здійснюються після перемоги на виборах, партії беруть участь у формуванні уряду чи беруть на себе відповідальність за керування державою, що виражається у відповідальності за діяльність осіб, висунутих нею.

Повнота реалізації всіх цих функцій, як зовнішніх, так і внутрішніх, у кожному суспільстві неоднакова. Вона залежить головним чином від рівня розвитку конкретного суспільства, ідеологічної та політичної зрілості партії, професійних якостей її лідерів.

У політологічній літературі поширеним є підхід авторів, котрі виділяють п'ять головних функцій політичних партій.

1. Представництво інтересів. Політичні партії є важливими виразниками інтересів соціальних класів, прошарків і груп, трансформуючи велику кількість цих різноманітних і специфічних потреб і вимог у більш системні, зручні для оперування пакети пропозицій. Проте у той час як групи тиску лише виражають певні інтереси, політичні партії відбирають, раціоналізують і впорядковують інтереси як правило різних груп, об'єднуючи їх у єдину систему. Фактично партія виступає важливим фактором у визначенні, відборі, систематизації і вираженні суспільних інтересів у політиці.

2. Комунікативна функція. Партія виконує роль каналу вираження та формування ідей, цілей, завдань тощо, який спрямований як угору до вершини владної піраміди у державі, так і вниз - до найнижчих соціальних верств, та є визначальним для політичного управління в суспільстві. М. Дюварже вважав, що партійна система меншою мірою є відбитком громадської думки, ніж громадська думка проекцією партійної системи.

3. Формування політичних еліт та соціалізація. Партії слугують головним механізмом у комплектуванні та поповненні еліт, через який кандидати на політичні посади готуються і відбираються на всіх рівнях партійної піраміди та через який, зокрема, обирається національне (Державне) політичне керівництво. Відбір кандидатів усередині партій часто є більш вирішальним етапом, ніж подальші всенародні чи регіо-

нальні вибори (упершу чергу в системах пропорційного представництва). Якою б не була виборча система, попередній відбір кандидатів на ті чи інші державні посади частково здійснюється вузьким колом партійних діячів. Крім того, за допомогою партій відбувається політична соціалізація їхніх членів і прихильників, виховання та ідентифікація їх у певному політико-ідеологічному руслі. Часто передача цих соціальних цінностей та політичних уподобань здійснюється з покоління у покоління.

4. Розробка політики та здійснення політичного курсу. У правлячій партії її лідери, що здійснюють політичне керівництво, країною, вирішують подвійне завдання щодо встановлення, впорядкування та забезпечення виконання спільних для всього суспільства цілей, національних інтересів даної держави. Політичні партії були головними рушійними силами у революційних перетвореннях сучасної доби. Інакше кажучи, політичні партії задають напрямок та беруть або прагнуть брати активну участь у здійсненні державної політики.

5. Функція соціальної інтеграції. Політичні партії, концентруючи у собі певну систему ідейних цінностей щодо здійснення політичної влади у суспільстві, виступають об'єктами емоційної прихильності або протидії. Справляючи таким чином значний вплив на громадську думку та поведінку громадян (виборців), партії відіграють роль своєрідного "лакмусового папірця" "соціального індикатора і відповідно - інтегруючого фактора для тих чи інших соціальних верств, спільнот і груп, які бачать у конкретній партії виразника своїх політичних потреб та інтересів, з якою вони пов'язують свої надії на вирішення певних суспільних завдань і розвиток країни, з якою, нарешті, вони ідентифікують себе у ставленні до різних проблем, що існують у суспільстві.

Багатоваріантність підходів до визначення функцій політичних партій спонукала дослідників згрупувати їх за подібними ознаками. До першої групи віднесені ті функції політичних партій, які характеризують їхні зв'язки з соціальними групами і суспільством. Йдеться, насамперед, про представницьку, інтегративну та ідеологічну функції. До другої групи включаються ті функції, що визначають роль політичних партій у політичній системі суспільства. Серед них: функція розробки і здійснення політичного курсу; функція боротьби за політичне керівництво або зміцнення й утримання свого керівного становища; організаторська функція, яка виявляється, передусім, у визначенні кадрової політики, тобто в діяльності щодо добору, висування і розстановки кадрів у самій партії та в інших державних і громадських організаціях. Організаторська функція також включає контроль за виконанням прийнятих політичних рішень.

До третьої групи відносяться функції, що покликані регулювати внутрішньопартійне життя, забезпечити єдність та злагод у партійних рядів.

Отже, партіологічні дослідження про політичні партії дають можливість уявити собі ідеальну модель партії, здатної принести максимальну користь усьому суспільству. Згідно з цією моделлю, політична партія не повинна допускати переважаючих інтересів її керівництва над інтересами рядових членів. Вона постійно продукує нові ідеї. Ідеальній партії властива пластичність, здатність змінювати структуру, постійно розвиватися. Важливими рисами є також спроможність відчувати політичний момент, уміння знаходити в своєму середовищі і виховувати справжніх політичних лідерів, діячів і, нарешті, перемагає не та партія, у якій сильніша організація, а та, яка сповідує духовніші, розумніші, волелюбніші ідеали.

Дана оцінка місця і ролі партії у політичній системі суспільства не може і, насправді, не є виключно позитивна, оскільки для кожної партії властиві й істотні негативні риси, що об'єктивно позначаються як на функціонуванні інститутів політичної системи, так і на управлінні суспільством загалом. Серед таких назвемо вже згадувані у попередніх лекціях закономірні тенденції партій до олігархізації та бюрократизації. Небезпідставним є і твердження дослідників-партіологів про те, що політичні партії спотворюють волю народу, роз'єднують і протиставляють його частини, відсторонюють від влади і політичної участі рядових громадян, зрештою, навіть сприяють корупції.

Ці та ряд інших негативних рис, що властиві політичним партіям, хоч і позначаються на їх партійному іміджі, але не настільки, щоб можна було відмовитися від "послуг" цього важливого політичного інституту суспільства. Окрім того, як свідчить історичний досвід, безпартійні парламенти є анахронізмом, оскільки вони неефективні. Тому партії є необхідним елементом демократичної політичної системи.

Партії, зазначає Г. Шахназаров, ніби продовжують функції парламенту за його межами, несучи відповідальність за те, щоб і там боротьба велася за допомогою аргументів, а не навукачки.

Включення політичних партій у формування владних відносин відбувається через їхні парламентські фракції. При цьому діє принцип автономії партійних фракцій у парламентах, тобто фракції та їх керівництво безпосередньо не підлягають партійним органам. Вони керуються партійними настановами, але відповідно до конкретної ситуації. По суті, має місце подвійна підпорядкованість депутата - перед виборцями і перед партією. При цьому відповідальність перед виборцями вважається пріоритетною. У результаті, масова партія зберігає справді громадський характер, оскільки виконує свої функції на недержавній основі, безпосередньо "відчужена" від влади.

Таким чином, партії історично висунулися як інститут, здатний координувати і контролювати процес прийняття рішень на рівні держави.

Вони спонукають представників конфронтуючих інтересів і поглядів до укладання угод, приведення до відповідності різних вимог, узгодження дій і т. д. Партії, з'єднуючи громадянське суспільство з державою, сприяють подоланню чи пом'якшенню конфліктів, властивих відносинам між ними. Саме завдяки партіям забезпечується функціонування законодавчих органів і виконавчої влади. Сильні партії не послаблюють, а навпаки, підсилюють державу, зміцнюючи канали зворотного зв'язку останньої з суспільством, її контроль над політичним процесом.

Розвиток демократичних політичних систем переконує нас у тому, що політичні партії є найефективнішим інструментом реалізації групових інтересів у сфері політики. Вони мають особливе значення для збереження статусу відкритості самого суспільства та налагодження взаємних зв'язків між різними рівнями структури політичної системи.

Сьогодні важко уявити якусь іншу політичну організацію, котра могла б замінити партію у представництві інтересів народу. Звісно, це не означає, що політичні партії завжди виконують свої функції настільки добре, що опиняються поза критикою. Тут лише констатується, що сьогодні політичним партіям немає переконливої альтернативи і вони є найпристосованішим, у тому числі зі своєю структурою, зняряддям політичної боротьби.

Питання до самоконтролю

1. Дайте характеристику наявних сьогодні тлумачень поняття "партія".
2. У чому сутність інституціонального підходу Е. Вятра?
3. Розкрийте сутність електорального визначення політичної партії.
4. Охарактеризуйте марксистсько-ленінське визначення сутності політичної партії.
5. Які критерії покладені в основу визначення політичної партії за Ж. Бурдо?
6. Проведіть аналіз структури зовнішніх функцій політичних партій.
7. Поясніть тезу "Партія з'єднувальний ланцюг держави і суспільства".

Теми рефератів та доповідей

1. Основні критерії визначення сутності політичної партії.
2. Фактори впливу на процес формування політичних партій.
3. Основні групи функцій сучасних політичних партій та їх характеристики.

Питання до семінарського заняття

1. Партологічна наука про сутність політичної партії.
2. Місце і роль політичної партії у політичній системі суспільства та її основні функції.
3. Основні моделі формування сучасних політичних партій.

Література

1. Бекназар-Юзбашев Т.Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях. - М., 1988.
2. Вступ до політології // За заг. ред. Й.В. Скиби. - К., 1998.
3. Гаджиев К.С. Политическая наука. - М., 1996.
4. Дюверже М. Политические партии. - М., 2000.
5. Евдокимов В.Б. Партии в политической системе буржуазных обществ. - Свердловск, 1990.
6. Кочетков А.П. Политические партии и партийные системы // Вестник Московского университета. Серия 12. Политическая наука. - 1998. - №6.
7. Литвин В.М. Феномен партії // Віче. - 1992. - №6.
8. Обушний М.І., Коваленко А.А., Ткач О.І. Політологія: Довідник. - К.: Довіра, 2004.
9. Піча В.М., Стеблич Б.А. Політичні партії у політичній системі суспільства: Навчальний посібник. - Львів, 1994.
10. Політичні партії України // За ред. В.М. Якушика. - К., 1996.
11. Политические партии и демократия в постсоветской России // Под ред. Б. Орлова. - М., 1998.
12. Політологія: Підручник для вищ. навч. закладів // За заг. ред. Ю.І. Кулагіна, В.І. Полуріза. - К.: Альтерпрес, 2002.
13. Політологія / Ф.М. Кирилюк, М.І. Обушний, М.І. Хилько та ін. - К.: Здоров'я, 2004.
14. Рубан В.В., Серегина Н.С. Политические партии и движения в Украине: проблемы становления и тенденции развития: Учебное пособие. - Харьков, 1996.
15. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією // За ред. О. Гараня, О. Майбороди. - К., 2000.

Частина 7

ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Позитивна чи негативна оцінка ролі партій у житті сучасного суспільства визначається переважно ставленням особи, соціальної верстви, класу, нації до тієї чи іншої ідеології, на основі якої і базує свою політико-практичну діяльність та чи інша політична партія.

Саме ідеологія є основоположною ознакою при визначенні більшості назв партій, загалом її сутності і тих принципів, на основі яких розробляється політична платформа. Тому ідеологія виступає однією із базових характеристик діяльності будь-якої політичної партії.

7.1. Сутність ідеології та основні етапи її становлення

Поняття "ідеологія", на перший погляд, зрозуміле кожному, оскільки кожен із нас знає, це він чи ні. Тримається якоюсь ідеологією - навіть ті з нас, котрі стверджують, що не тримаються жодної. Кожен із нас має певні упередження - навіть ті, хто твердить, що вільний від будь-яких упереджень. Все це пов'язано з тим, що кожен із нас має ті чи інші погляди на світ і самого себе, тобто має певну сукупність ідей щодо життєдіяльності, за допомогою яких людина намагається певним чином осмислити і виробити своє ставлення (свою ідеологію) сприйняття як світу, так і самого себе.

Сьогодні ідеологія стала ключовим елементом організації суспільного, у тому числі і політичного життя. Глибше з'ясувати сутність цього важливого суспільного феномена можна, звернувшись до джерел його виникнення та розвитку.

У політичній теорії термін "ідеологія" почав вживатися з кінця XVIII - поч. XIX ст. Впровадження цього терміну в науковий обіг пов'язується з іменем французького вченого А.Л.К. де Трасі (1754-1836). У творі "Елементи ідеології" він визначав ідеологію як науку про ідеї, їх виникнення і функціонування.

Якщо розглядати процес формування ідеології як теорії в історичній ретроспективі, то відтак можна виділити ряд етапів.

Перший етап охоплює період теоретичних пошуків мислителів XVII-XVIII ст. У цей час громадсько-політична думка епохи буржуазних

революцій, активно розпочала виступати проти феодально-релігійної ідеології, сподіваючись збудувати суспільство на гуманістичних засадах.

Другий етап пов'язується з появою різного роду ліберальних та комуністичних концепцій. Позаяк ідеологи лібералізму термін "ідеологія" майже не вживають, марксистські ж ним користуються, однак вкладають у нього класовий зміст.

Третій етап становлення і розвитку ідеології пов'язується з XX століттям. Саме в цей час західна наукова думка стала широко вживати термін "ідеологія" для визначення свідомості, яка покликана виражати інтереси класів або соціальних груп. У цей період з'явилося багато концепцій обґрунтування сутності ідеології. Одна із них, наприклад, доводить, що ідеологія - це форма відображення спотвореної свідомості, яку жодним засобом не можна спростувати. "Ідеологія" - це слово "занепадницьке" (Д. Белл), оскільки воно заманює в хащі якихось конструкцій, які уже давно заіржавіли, відтак воно відчужене від життя людини. Інша ж концепція виходить із того, що ідеологія - це наука про ідеї, а тому слід якнайповніше ідеологізувати всі сфери суспільного життя. Позаяк окремі прихильники цієї концепції все ж знаходять аргументи, котрі застерігають від ототожнення ідеології як науки. Ідеологія, на відміну від науки, застерігає Г. Шахназаров, завжди пристрасна, а наука, навпаки, безпристрасна, в усякому разі зобов'язана бути такою. Вона не має права підлаштовуватися під будь-які смаки і настрої. Це закон її існування, порушення його призводить до виродження наукового знання.

У західній політологічній літературі досить поширеною є теза про те, що ідеологія несумісна з наукою. Ще з часів Наполеона Бонапарта прихильників ідеології називають непрактичними фантазерами, тим самим заперечуючи пізнавальні функції в ідеології. Заперечував такі функції і М. Вебер, відносячи ідеологію до сфери віри. Повну підтримку позиції М. Вебера висловлював і визнаний авторитет у цій сфері К. Мангейм, який розглядав будь-яку ідеологію як неадекватне відображення дійсності, як сукупність ідей, котрі покликані свідомо приховати справжнє призначення ідеології. Звідси і висновок - ідеологію не можна довести, підтвердити експериментально, але не можна і спростувати. Ідеологія вимагає не віри у свої постулати, а формального визнання або прийняття їх.

Ліберал-позитивісти розглядають ідеологію як надісторичне явище, що існує поза залежністю соціальних і політичних явищ.

Неомаккіавелісти (Г. Моска, Р. Міхельс, В. Парето) стверджують, що політичні ідеології породжуються потребами легітимації влади. Марксистки виходять із того, що ідеологія зумовлюється матеріальними умовами суспільних груп, насамперед класів, а тому ідеологія є теоретичне

уявлення, яке покликане захищати загальні колективні інтереси, котрі за певних умов можуть виконувати функції наукового знання.

Сучасний німецький філософ Е. Лемберг у своїй книзі "Ідеологія та суспільство" визначає поняття "ідеологія" як систему деяких ідей, що включає також цінності та норми і призначена об'єднувати людей, аби вони були здатні спільно жити і діяти. Лемберг також звертає увагу на те, що не можуть існувати політичні рухи, партії, суспільство загалом без ідеології, оскільки "ідеологічний вакуум для людини нестерпний", а тому "люди не можуть без тих цінностей і норм, які є основою їхнього способу життя і поведінки".

За гаслом "жодної ідеології", на думку Лемберга, криється лише різновид ідеології. Він розрізняє ідеології першого порядку - це переважно ідеологічні світогляди, які об'єднують великі групи людей (класи, нації і т. ін.), та ідеології другого порядку, що являють собою програми, кодекси, статuti, що об'єднують відносно невеликі групи людей (партії, професійні групи, клуби тощо). Як правило, ідеології першого порядку мають одну центральну цінність: Бога, націю, людину, справедливість і т. ін.

Є і інші підходи тлумачення ідеології.

Неоднозначність підходів до визначення ідеології не означає зменшення її ролі в суспільно-політичному житті.

Саме на третьому етапі своєї еволюції ідеологія стає важливою його частиною, оскільки саме на її основі відбуваються пошуки спільності поглядів, ідей, цінностей, які і створюють підґрунтя для організації різного роду асоціацій, клубів, спілок, загалом будь-яких громадсько-політичних об'єднань. Це вказує на те, що ідеологія - це сукупність тісно пов'язаних між собою ідей, позицій чи вірувань, властивих для якоїсь групи чи спільності.

Таким чином, ідеологія - це духовний фундамент, на якому будується свідомість людини. Кожна нація має свою ідеологію і жодні зміни у суспільному житті не спроможні знищити те, що закладене в природі людини - потребу в ідеології як усвідомленій меті суспільної діяльності. Ідеологія створює фундаментальну систему цінностей суспільства і держави, формулює стратегічні цілі суспільства, виходячи з корінних інтересів правлячої еліти і тих соціальних сил, на які вона спирається.

По-справжньому конструктивна ідеологія повинна відповідати життєвим реаліям і спиратися на досягнення науки. Правильно сформульовані ідеологічні доктрини дають змогу розробити адекватні підходи до соціальних процесів, проблем внутрішньої і зовнішньої політики.

Ідеологія орієнтована на політичні реалії і дії, на політичний процес і має своєю метою залучити якнайширші верстви суспільства на свій бік.

Незважаючи на наявність міжідеологічних відмінностей, безсумнівно є те, що всі ідеології мають багато спільних рис:

1. Вони спрямовані на підкорення особистих переконань груповим інтересам.

2. Ідеологія непримирима до неузгоджених з нею дій і вчинків, вона намагається поглинути багатоманітність духовного життя.

3. Ідеологія спроможна відділитися від свідомості у формі демагогії зі страшенною силою масового навіювання.

4. Ідеологія за сприятливих умов переходить у підсвідомість і нав'язує людині стереотипи поведінки, одноманітність дій, упереджене ставлення до людей, їх життя і думок.

За допомогою ідеології теоретично усвідомлені інтереси втілюються в ідеалах суспільного розвитку, практичній політиці держави і політичних партій, а також визначаються і реалізуються відносини до інших класів і соціальних груп.

Ідеології можуть виступати як засобом єднання, консолідації соціальної групи, класу, суспільства, так і бути джерелом конфронтації між ними, за умов, коли соціально значущі інтереси цих верств принципово відмінні.

Сьогодні ідеологія - це конституційований елемент політики, тому її не можна відокремити від влади і владних відносин. Саме за допомогою ідеологічних категорій, зауважує К. Гаджієв, обґрунтовуються або заперечуються ті чи інші політичні інститути, політичні спрямування, соціально-політичні доктрини. Врешті-решт вона покликана надавати значущості інституційним стосункам між людьми, пояснювати політичні реальності в конкретноісторичних умовах.

Вплив ідеології проявляється і в тому, що будь-який державний курс до певної міри - це наслідок компромісу політичних сил, які керуються різними ідеологіями. Все це вказує на те, що фундаментальні цілі політики формуються не в її власному лоні, а саме в ідеології. Тому будь-яка політика без орієнтації на ідеологічні цінності приречена на непередбачуваність та нестабільність. Особливо необхідна ідеологія в періоди криз, падіння життєвого рівня тощо.

7.2. Структура політичної ідеології та її основні функції

У структурі ідеології найпомітнішим є такий її різновид, як політична ідеологія, яка являє собою систему концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя різних суб'єктів політики. Вона поєднує в собі пояснення політичної реальності і спосіб політичної дії,

тобто поєднує теорію і практику, роздуми і дію, раціональні дії й емоційний настрій тощо. Така сукупність систематизованих ідейних поглядів дає можливість суб'єктам політики не тільки захищати свої політичні інтереси, але і мати цілісну орієнтацію в суспільно-політичному житті.

Політична ідеологія покликана розкрити як специфіку процесів двох видів розвитку - політичного та ідеологічного, так і їх взаємодію, взаємовплив у реальному житті. Тут ідеологічний процес розкривається з політичного боку, а політичний - з ідеологічного. Результатом цього є синтезоване знання про політичний та ідеологічний процеси.

Політична ідеологія має в принципі таку ж внутрішню структуру, як і ідеологія в цілому, але щодо більш конкретної, спеціалізованої ділянки дійсності, яка в ній відображається - політичної.

Структура політичної ідеології, як і її зміст, визначаються об'єктивним процесом суспільного розвитку та розвитку політичного суб'єкта - носія політичної ідеології.

Вихідним елементом структури політичної ідеології, який її визначає, формує і детермінує, виступає **політичний інтерес**, на який спирається і з якого виходить власне політична ідеологія. Саме такий інтерес виступає як форма вираження потреби, а остання - вираження політичної необхідності.

Політична ідеологія розпочинається з ідей, виступає як її система, хоча і не зводиться лише до неї. В ній розкривається функціональне призначення ідеї, можливості й особливості практичної реалізації її переходу в інші структурні компоненти.

Таким чином, вихідним моментом теоретичного пізнання змісту політичної ідеології виступає **політична ідея**. Остання розуміється як форма відображення політичної дійсності, як результат осягнення думкою предмета пізнання - політичного процесу. У цьому контексті політична ідея являє собою "місток" від думки до дій, від свідомості до активності. Тут об'єктивна потреба відображається в теорії через інтереси, цілі, мотиви соціальних спільностей і особистостей, вона стає керівництвом до дії.

Тому вироблення нових політичних ідей слід вважати не лише важливою сферою духовного виробництва, але і необхідною потребою вдосконалення діяльності політичних механізмів суспільства. За таких умов важливо, щоб самореалізуюча можливість політичної ідеї була доповнена відповідними силами і засобами, які б якнайповніше втілили її в життя.

У сучасних суспільствах основними силами, котрі втілюють політичні ідеї в життя, виступають різного роду політичні інститути і, насамперед, політичні партії.

Зазвичай, у процесі формування політичної ідеології важливу роль відіграє взята на озброєння найвірогідніша соціально-політична гіпотеза, яка дозволяє:

а) передбачити процес внутрішнього закономірного зв'язку існуючих ідеологічних та політичних явищ, до певної міри обґрунтувати його фактичними даними;

б) пояснити імовірність виникнення ідеологічних та політичних явищ та передбачити нові.

З методологічного боку вироблення гіпотези - надзвичайно складна справа. Тому є багато гіпотез, котрі неправильно, однобоко тлумачать відомі факти і штовхають до помилкових висновків. Позаяк використання системного і структурно-функціонального підходів до процесу створення й обґрунтування політичних гіпотез дають можливість розглядати логічне та інтуїтивне, теоретичне й емпіричне, дедуктивне та індуктивне як взаємопов'язані і взаємодіючі моменти в єдиному процесі вироблення та реалізації гіпотез.

Загалом же, гіпотеза не має самодостатнього значення, вона лише "просуває" знання до концепції, а від неї до теорії.

Саме у політичній концепції відбувається більш суттєве поглиблення і конкретизація знань, хоча і вона об'єктивно все ще продовжує ту пошукову функцію, що була започаткована гіпотезою при аналізі політичної дійсності.

Тому цілком правомірно розглядати політичну концепцію як проміжну ланку чи передумову створення політичної теорії. Таким чином, політична концепція - це ще на теорія, хоча вона з великою мірою достовірності може пояснювати досліджуваний політичний процес чи явище. Концепція перетворюється в теорію лише тоді, коли вона пройде випробування часом або ж практикою, котра ж не витримує такої достовірності, ту слід вважати нічим іншим як пропагандистським проектом. І тоді ці "концепції" зазнають теоретичного і практичного краху.

Втілення політичних концепцій у практику показує, що реалізація політичних знань опосередковується багатьма факторами: типом держави, системою суспільних організацій, боротьбою чи співпрацею різних політичних сил, монополізмом чи плюралізмом поглядів і т. ін. Врахування цих і деяких інших факторів є неодмінною умовою вироблення науково обґрунтованої політичної концепції.

Істинність чи помилковість політичної концепції перевіряється не тільки аналізом її внутрішньої структури, але і тих детермінуючих факторів (необхідність, потреба, інтерес), світоглядних ідеалів (справедливість, свобода, сенс життя), ціннісних регуляторів розв'язання проблем політичного життя (демократія, політична норма, ідеал).

Стосовно політичних теорій концепції можуть виконувати в одних випадках роль неповного теоретичного знання, а в інших - створювати "концептуальне ядро" теорії.

У сучасній суспільствознавчій науці поняття "теорія" вживається в різних смислових контекстах. При визначенні стратегії і тактики діяльності основних суб'єктів політичного процесу: суспільства, держави, соціальних груп, партій, громадських організацій, політичних поглядів, дій і т. ін. традиційно вживається поняття "політична теорія", яка є найважливішим системоутворюючим елементом внутрішньої структури політичної ідеології.

Правильність чи хибність політичних теорій перевіряється практикою (політичним експериментом, реалізацією цілей, завдань, гасел і т. ін.).

Прихильники різних напрямів політичних наук єдині в одному - практичні факти підтверджують або відкладають науковість, ефективність теорій, а самі теорії в процесі пізнання і перетворення дійсності стають фактами, якщо точно відображають цю дійсність і дають реальні рецепти її перетворення чи відтворення.

Політичні теорії можуть реалізуватися двома шляхами: безпосереднього впливу на політичну діяльність держав, соціальних груп і особистостей, а також через ідеали і гасла, які знаходять собі місце в комплексному утворенні - політичних програмах.

У структурі політичної ідеології поняття "теорія" може вживатися у двох значеннях: як структурна частина політичної ідеології і як завершальний етап пізнавального процесу становлення політичної теорії.

Програмним стрижнем політичної ідеології є **політичний ідеал** - уявлення політичного суб'єкта про досконалість політичного устрою суспільства. У політичному ідеалі повинні відбиватися корінні інтереси, завдання політичних суб'єктів, що стосуються основ їх життєдіяльності - характеру власності і відносин соціальних спільнот з приводу власності; ставлення політичного суб'єкта до держави і політичної влади, до перспектив їх розвитку за умови, що клас, група, партія в цій державі стають панівними; а також відносини між націями, народностями, іншими етнічними групами; проблеми створення і використання рівних умов політичного, духовного, фізичного розвитку особистості тощо.

Політичному ідеалу притаманні такі риси як: випереджаюче відображення дійсності на основі передбачення, прогнозу; прогресивний вплив на розвиток суспільних відносин на свідомість і світогляд людей.

Основою життєдіяльності політичних ідеалів є їх відповідність дійсності, вони не можуть випереджувати, оскільки виступають специфічним її відображенням у формі ідеального. Позаяк який би не висувався ідеал, як би він не пропагувався, якщо його реалізація не впливає на по-

ліпшення умов життя людей, то його привабливість швидко згасає і він стає гальмом розвитку суспільства.

У структуру політичної ідеології включаються і політичні гасла, які та-^{кож} повинні відповідати реаліям життя. Політичні гасла - це керівні ідеї, завдання, вимоги, директиви політичних перетворень. Вони завжди повинні закликати людей до безпосередньої дії, отже, не можуть бути "вічними" і застиглими. Політичні гасла - це ефективний засіб трансляції політичної ідеології у масову свідомість, а через неї - і впровадження їх у практику.

Таким чином, політичне гасло є не лише засіб розвитку творчої активності людей, але і спосіб перевірки дієвості політичної теорії.

У комплексному вигляді структурні складові політичної ідеології (ідеал, гіпотеза, концепція, теорія, гасло) складають політичну платформу чи програму діяльності суб'єктів політичного процесу. З'ясуванню сутності платформи політичної партії буде присвячено наступне питання.

Одним із основних структурно-формуючих факторів політичної ідеології являються ті соціальні функції, які вона покликана виконувати. Серед них чи не найважливішими є:

1. Теоретико-концептуальна - формулювання основних **положень**, які розкривають інтереси та ідеали того чи іншого класу, прошарку, нації, держави.

2. Програмно-політична - переведення соціально-філософських принципів та ідеалів у програми, гасла, вимоги політичної еліти. Ця функція безпосередньо пов'язана з діяльністю політичних партій, союзів, об'єднань, виборчих блоків.

3. Функція оволодіння масовою політичною свідомістю. Ця функція досягає позитивних результатів лише тоді, коли ідеї і положення ідеології відповідають поглядам і уявленням населення про спосіб життя, якому віддається перевага порівняно з іншими. Ідеологія інтегрує суспільство на ґрунті свідомо сформульованих цілей.

Своєчасне й ефективне здійснення цих функцій надає відповідним структурним елементам політичної ідеології (інтересу, ідеї, гіпотезі, концепції, теорії, ідеалу, гаслу, програмі політичного розвитку і т.п.) необхідного динамізму й оперативності при виробленні і прийнятті оптимальних рішень. За умов невиконання політичною ідеологією взятих на себе соціальних функцій, вона стає гальмом як свого самоутвердження, так і веде до деформації окремих **структуростримуючих** її елементів, між якими існують різноманітні зв'язки: необхідно-причинні, закономірні, випадкові і т. ін.

Виконуючи свої політичні функції ідеологія покликана сприяти **інтеграції** суспільства або на фазі інтересів якоїсь соціальної або ж національної групи, або ж на ґрунті свідомо сформованої мети, яка визначається У партійних програмах політичних партій.

7.3. Політична ідеологія - ідейно-теоретичний фундамент розробки політичної платформи партії

На основі спільновиробленої політичної ідеології кожна політична партія розробляє свою політичну програму чи платформу.

Термін "політична платформа" походить від франц. *plate-forme* - поміст. У політологічному словнику політична платформа визначається як сукупність основних принципових ідейних та теоретичних положень, якими керуються політичні партії, громадські організації, рухи чи окремі кандидати на виборчу посаду. Політична платформа втілюється у політичну програму, тобто перелік цілей, до здійснення яких прагне партія та засобів їх досягнення. Це своєрідна хартія, в якій політична партія проголошує певні ідеали, принципи та орієнтири своєї діяльності.

Політична програма - це пропонований план діяльності класу, соціальної групи, партії, уряду, політичного блоку, регіональних громадських організацій, світових співтовариств тощо. У політичній програмі теоретичного обґрунтовуються основні позиції суб'єкта політичного процесу у всіх сферах суспільного життя, визначається послідовність його дій, шлях і цілі пропонуваніх політичних перетворень, їх засоби, методи діяльності і т. ін. Політичні програми оприлюднюються через заяви, декларації тощо. Вони є підставою для своєрідного укладання домовленості між партією та її електоратом під час виборів.

У рамках сучасної західної цивілізації можна виділити ряд основних платформ, що склалися в політичній теорії і практиці XIX–XX сторіч.

Однією з найбільш поширених і продуктивних ідеологій виступає консерватизм. Консервативна платформа заснована на ідеї всемогутності людського розуму і людської волі, вираженого ставлення до вікового досвіду, надбань у сфері людських стосунків. Вищою цінністю є людська єдність. Консервативна стратегія полягає в підтримці природних процесів, невтручанні держави в суспільне життя в рамках закону і зміцненні правопорядку. Слабкою стороною консерватизму є необхідність примирення з негативними сторонами дійсності. Консерватизм принципово не може дати більше того, що включає в себе зміст суспільства в реальному часі, хоч ідеологічно і може до цього прагнути.

На абсолютно іншу ціннісну основу спирається ліберальна платформа. В ідеології Нового часу (Д. Локк) з'являється набір цінностей, які орієнтовані на статуїювання людської особистості.

Представники ліберальної платформи вважають, що політична організація суспільства зобов'язана відповідати цінностям свободи і прав людини. Порушення прав людини і обмеження його свободи, на думку

лібералів, недопустиме. Від консерватизму ліберальна платформа відрізняється більшим втручанням держави в суспільні справи в інтересах особистості.

Радикальна платформа характеризується критичним ставленням до дійсності і прагненням в реальному часі втілити позитивні політичні і соціальні технології в політику. Радикалізм виступає ідеологічною основою лівих сил. їх політична активність загалом направлена на революційне перетворення суспільства.

При цьому зауважимо, що якщо політична ідеологія є ідейним підґрунтям будь-якої політичної діяльності, основним джерелом політичної позиції партії, вихідним моментом її діяльності (тобто формулює певні уявлення про те, яким має бути суспільство в ідеалі), то політична платформа (програма) більш конкретно і розгорнуто визначає план дій партії по втіленню в практику її ідеологічних засад на основних напрямках суспільного розвитку (економічному, зовнішньополітичному, соціальному, національному, духовному). Вона визначає стратегію в галузі науки, освіти, екології, медицини тощо. У політичній платформі сформульована і воєнно-політична доктрина.

Політична платформа покликана показати, якими принципами керується та чи інша політична партія, виокремити суттєві ознаки, показати її відмінність від інших партій, зорієнтувати виборця серед численних партій на ту, яка найбільш повно може виразити його інтереси та відобразити його ідеали та цінності. Вказати на правовий статус, місце у партійній системі, ставлення членів партії до існуючого політичного устрою, владних структур, суспільних процесів тощо.

Існує багато визначень політичної платформи: як позитивні, так і негативні, як традиційні, так і сучасні. Наприклад, Б. Констан вважав партійну програму основоположним елементом у структурі партії, без якого не можна уявити її діяльність. На його думку, політична партія - це об'єднання людей, що визнають одну і ту ж партійну програму.

М. Дюверже, навпаки, відводив партійній програмі підпорядковане місце поруч зі структурою та організацією, оскільки вона, на його думку, не визначає діяльність партії, а служить лише засобом впливу на маси і залучення виборців.

Близьким до цього є визначення, яке твердить, що партійна програма використовується як засіб політичного маркетингу, тобто являє собою не що інше як різновид політичної реклами. Є аргументи, що партійна програма втрачає своє значення і завдяки тому, що виборці, віддаючи перевагу тому чи іншому кандидату, керуються скоріше не програмними положеннями, а особистістю й іміджем лідерів партії, конк-

ретні дії, які були ними здійснені або мірою активності під час передвиборчої кампанії.

Незважаючи на багато суперечливих визначень, існують і більш-менш загальні уявлення щодо партійної програми.

Більшість партологів розглядають політичну платформу як теоретико-методологічне підґрунтя партії, що покликане дати уявлення про те, яку політику в різних сферах суспільного життя буде проводити партія, яких змін і рішень вона вимагає від існуючої влади і які зміни вона сама здійснить, якщо виборче державну владу.

Партія формулює свою програму на основі відповідної ідеології і трактує її як застосування ідеологічних підходів до конкретно-історичних умов. Звичайно, що ідеологічність програм політичних партій суттєво відрізняються не тільки за змістом ідеології (соціалізм, консерватизм тощо), але і різним ступенем ідеологічності. Існує навіть певна закономірність - програми революційних партій та партій, які сповідують глибокі зміни соціального устрою як правило надто заідеологізовані. Навпаки, програми консервативних партій не потребують такої ідеологізації. Їх ідеологізація полягає в апології існуючих суспільних порядків. Так звані "виборчі партії" чи партії американського типу більшу увагу акцентують на передвиборчих гаслах, ніж на партійній програмі. Роль ідеології тут виконує позиція партії стосовно ключових соціальних проблем. Існує також різниця між партіями в питанні співвідношення ідеології та політичної практики. Можна виділити тут партії високого рівня ідеологічної принципності, які несхильні до компромісів (в т. ч. ідеологічних). Так, наприклад, дискусія про можливість участі робітничих партій (соціалістів, соціал-демократів) у буржуазних урядах була важливою темою дискусії у міжвоєнний період. Якщо програма партії намагається розв'язати стратегічні, довготермінові завдання, то короткотермінові цілі та завдання партія представляє у своїй виборчій платформі. Хоча сучасні політичні партії формують свої цілі та завдання на всіх трьох рівнях - ідеологічному, програмному та передвиборчому, - однак за мінімальний критерій існування партії можна вважати факт існування виборчої платформи партії. Деякі політичні партії і не мають своєї політичної програми як окремого цілісного документу, однак вони повинні мати виразну виборчу платформу - тобто партійну програму на найближче майбутнє.

За структурною ознакою програми бувають дуже короткими, концептуальними або деталізованими. Загальні концептуальні програми нерідко називають стратегічними.

Зазвичай, у політичній платформі формулюється головна мета політичної партії, яка, власне, і об'єднує членів партії. Програма не повинна бути ні широко розписаною, ні достатньо конкретною, ні, тим паче, об'єктивно раціональною. Це повинен бути документ об'ємом не більше 4-6 сторінок із викладенням політичних принципів та основних напрямків діяльності, котрі схиляють людей до вступу в партію і спільної праці над їх реалізацією. Залежно від історичних умов програма партії може змінюватися.

У структурному відношенні політична програма найчастіше складається з таких розділів:

- Політичний розділ (визначення проблем політичного характеру; ідеологічна орієнтація партій, її погляд на державні, у тому числі і воєнні та міжнародні проблеми).

- Економічний розділ (визначення пріоритетних форм власності, діяльність вільного ринку, пільги підприємствам і т. ін.).

- Соціальний розділ (соціальне забезпечення, проблеми сім'ї, екологія, охорона здоров'я, підтримка найбільш вразливих прошарків суспільства та ін.).

- Духовний розвиток (розвиток культури, релігії, зміцнення морально-етичних норм та цінностей тощо).

Іноді в структурі партійної програми виділяють стратегічну і тактичну складові. Під стратегічною розуміють визначення довготривалої перспективи, що проголошує найбільш загальні, іноді абстрактні цінності і цілі, які партія прагне втілити на практиці. Тактична складова політичної програми полягає в конкретизації положень стратегічної частини або ж вона існує як самостійний документ, наприклад, для участі у виборчій кампанії: збереження чи завоювання влади, визначення союзників і конкурентів у передвиборчій боротьбі тощо.

Відповідно до місця політичної партії в партійній системі основна програма (платформа) може мати ще і програму дій, виборчу, урядову та інші програми, зокрема і такі, що дають виборцю можливість дізнатися про підходи партії до вирішення актуальних проблем. До складання такого роду програм підходять із великою відповідальністю. Як приклад наведемо витяги з політичних платформ Республіканської та Демократичної партії США, що опубліковані в електронному журналі Державного Департаменту США. Серед найактуальніших проблем у платформах партії виділяються: тероризм, Ірак, зброя масового знищення, роль Америки у світі, здоров'я людства.

Тероризм

Платформа Республіканської партії "Безпека для світу, надія для Америки"	Платформа Демократичної партії "Сильні вдома, шановані у світі"
Ми захищаємо мир, вступаючи у боротьбу з ворогом. Ми протистоїмо терористам за океаном, щоб не довелось воювати з ними у себе вдома. Ми знищуємо керівників терористичних мереж під час раптових рейдів, зриваємо плани терористів і запобігаємо фінансуванню їх, чим унеможливуємо їхню діяльність.	Перемога у війні з тероризмом можлива лише внаслідок поєднання американської рішучості й міжнародного співробітництва на всіх фронтах.
Ми стоїмо на сторожі миру, співпрацюючи з понад 80 державами-союзниками та міжнародними організаціями з метою ізоляції терористів і репресивних режимів.	Вона вимагає готовності й можливостей безпосередньо і негайно застосовувати військову силу у випадку вірогідності захоплення чи знищення терористичних утворень та їхніх ватажків; радикального удосконалення системи збирання та аналізу розвідувальних даних з активізацією правоохоронної діяльності; належливих зусиль, спрямованих на ліквідацію джерел фінансування терористичних організацій; глобального запобігання перетворенню відсталих держав на притулки для терористів; невтомної та ефективної народної дипломатії задля позбавлення терористів можливості рекрутувати до своїх лав бойовиків; постійних економічних і політичних заходів з підвищення рівня освіти, миротворчої діяльності, підтримки демократії та відродження надії на краще.
З терористами не може бути ніяких переговорів. Жодна форма переконування чи примусу не здатна зіштовхнути їх із кривавого шляху. Лише повне й остаточне знищення тероризму може призвести до процвітання свободи.	

Ірак

Платформа Республіканської партії "Безпека для світу, надія для Америки"	Платформа Демократичної партії "Сильні вдома, шановані у світі"
В Іраку Америка відстоює справу свободи, миру та власної безпеки. Ми переконані у реальності планів іракського самоврядування, яке нині втілюється тимчасовим урядом Іраку.	Ми не можемо дозволити собі поразки у мирний час. Ми не можемо допустити, щоб провал державотворення в Іраку перетворив цю країну на притулок для терористів і зробив цю країну дестабілізуючим чинником для всього Близького Сходу.

Зброя масового знищення

Платформа Республіканської партії "Безпека для світу, надія для Америки"	Платформа Демократичної партії "Сильні вдома, шановані у світі"
Ми не дозволимо, щоб найзагрозливіші у світі політичні режими отримали доступ до найнебезпечнішої у світі зброї.	Найголовнішою метою у сфері безпеки мають бути заходи, спрямовані на запобігання заволодінню терористами цими видами озброєнь.

Роль Америки у світі

Платформа Республіканської партії "Безпека для світу, надія для Америки"	Платформа Демократичної партії "Сильні вдома, шановані у світі"
Ми підтверджуємо роль Америки як світового лідера у царині свободи, розширення можливостей і процвітання. Наші зусилля у поширенні економічної та політичної свободи супроводжуються обстоюванням свободи совісті.	Ми віримо в таку Америку, якою захоплюються усі народи світу, оскільки вони знають, що ми плекаємо не лише власну свободу, а й їхню, зміцнюємо не лише власну демократію, а й їхню надію на її утвердження, дбаємо про мир і безпеку не лише для самих себе, а й для всього світу.

Здоров'я людства

Платформа Республіканської партії "Безпека для світу, надія для Америки"	Платформа Демократичної партії "Сильні вдома, шановані у світі"
Ми повністю підтримуємо політику Президента, спрямовану на розширене фінансування пошуків вакцини проти віл/СНІДу й виділення протягом найближчих п'яти років щонайменше 15 мільярдів доларів на програми лікування і профілактики цієї інфекції. Ми поділяємо комплексний підхід до вирішення проблеми СНІДу, який передбачає проведення освітніх кампаній, пропаганду статевої стриманості, заходи, спрямовані на запобігання інфікуванню і своєчасної його діагностики, а також на лікування та догляд хворих.	Участь у вирішенні глобальних проблем охорони здоров'я, якою є пандемія СНІДу, - це гуманітарний обов'язок Америки та один з імперативів її національної безпеки. Ми повернемо Америку на провідні позиції у цій сфері, відмовившись від політики, яка керується ідеологією, а не наукою.

Одним із найскладніших розділів при розробці політичної програми є передбачення шляхів, темпів і строків політичної трансформації суспільства. У ньому недопустимо як забігання вперед, без достатнього прогнозного обґрунтування, так і відставання від реалій життя, без з'ясування його глибинних причин і умов.

У сучасних умовах, коли визначальною стає тенденція прагматизму, зазвичай, політичні партії не розробляють всеохоплюючих партійних програм, обмежуючи їх певним терміном (вибори, вирішальна політична Дата тощо), пристосовуючись тим самим до наявних змін.

Використання, наприклад, такого наукового методу, як опитування громадської думки, дає можливість партіям планувати майбутнє.

За таких умов тактична складова партійних програм висувається на перший план. На практиці це означає, що стратегічні напрямки партійної програми повинні мати якнайзагальніший характер і довготривалу перспективу, були відкритими для змін зі зміною умов політичного розвитку.

Партійні програми, на думку переважної більшості партологів, повинні обов'язково передбачати виконання щонайменше двох принципових функцій: одні - ті, що спрямовані назовні, інші - всередину. До функцій, спрямованих назовні, відносяться: рекламна (залучення нових членів партії, інформація громадян про виконання партією наказів виборців тощо); відмежування від інших партій або профілююча; агітаційна (підкреслення переваг своєї партії порівняно з іншими); матеріалізаційно-політична (створення оперативної бази матеріальних вимог партії та їх конкретизація).

До функцій, спрямованих всередину (внутрішньопартійних), відносяться: інтеграційна (виконувати цю функцію покликані, насамперед, партійні директиви, які є обов'язковими для всіх членів партії. Саме директиви визначають (зумовлюють) практично-політичну діяльність членів партії, спонукають їх ототожнювати себе з партією та її цілями, рекомендують членам партії мислити і діяти відповідно до загальних партійно-політичних засад тощо); панування та здійснення влади (для партійного керівництва програма надає владні та управлінські повноваження членам партії та партійній організації); легітимізації (кожний партієць може послатися на те, що діє відповідно до партійної програми); рушійної сили або стимуляції (спонукати діяти певним чином).

Безсумнівно, що умовою реалізації партійної програми є те, наскільки стратегічні та тактичні її складові відповідають процесу суспільного розвитку. Їх дисгармонія, як свідчить історичний досвід, негативно позначається не тільки на партійному, але і на державному розвитку. Невідповідність стратегічних та тактичних складових у партійних програмах особливо згубно позначається в країнах з однопартійною системою.

Політична історія знає немало таких прикладів. Один із них - досвід КПРС. Ззовні науково обґрунтовані та привабливі партійні програми КПРС, стратегічні напрямки яких співпадали як із відповідними Конституціями СРСР, так і з державними планами соціально-економічного, політичного та духовного розвитку, призвели до численних викривлень у державній діяльності, а зрештою до тотальної кризи.

Розпад СРСР наочно засвідчив утопічність марксистсько-ленінської ідеології, що була покладена в основу розробки всіх партійних програм комуністів Радянського Союзу і відповідно до яких здійснювалось будівництво соціалізму і комунізму.

Отже, ефективність виконання будь-яких партійних програм залежить від життєвості ідеологій, на основі яких вона розроблена, і того, наскільки її стратегічні та тактичні завдання співпадають і як вони гармонізовані з державним будівництвом, загалом, з процесом суспільного розвитку.

Розробка ідеології, ідеологічної платформи і впровадження її в маси є однією з основних функцій партій. Держава не повинна замінювати партії в цьому питанні. Спроба держави перебрати винятково на себе цю функцію, як показує сучасний світовий досвід, неминуче веде до тоталітаризму правого або лівого спрямування.

Для більшості політичних партій України характерна відсутність чітких позитивних змістовних програм. А саме змістовність партійної доктрини визначає доступність та зрозумілість для громадян рішень, позицій і планів партії, зрештою, привабливість партійних позицій. Такі програми і сьогодні залишаються "дефіцитними", тому більшість людей орієнтується не на партію, її програму, а на особистість. Звичайно, що цей фактор гальмує процес становлення сильних і дієвих політичних партій. Ще однією характерною рисою є те, що, по суті, всі українські політичні партії створюються не "знизу", а "зверху" лідером або "під лідера" і є засобом проходження до владних структур.

Взагалі, політичні партії живуть завдяки особистостям, які виступають від їхнього імені та завдяки платформам, у яких формулюються їхні цілі. Соціологічні дослідження вказують, що для певної групи людей особа лідера партії є вагомішою за саму програму партії. Особа лідера в таких партіях часто виступає спрощеним символом партійної платформи. Отримали вони, за класифікацією М. Вебера, назву "харизматичних" партій. Це є актуальним, насамперед, для авторитарних та диктаторських партій (наприклад, А. Гітлер для нацистської партії), але не тільки (наприклад, генерал де Голь). Ставлення партійних мас до такого лідера є іншим, ніж відносини патрона та клієнта - воно є безособовим, є ставленням як до символу, а не до людини. Звичайно, скільки існують партії, стільки існують суперечки про те, що ж все таки важливіше в боротьбі за голоси виборців: переконливі кандидати чи переконливі платформи. Один із найобдарованіших політиків, прем'єр-міністр Баварії й голова Християнсько-соціального союзу (ХСС) Франц-Йозеф Штраус Упродовж свого політичного життя застерігав, що не слід покладати надто великі надії на політичні програми. Для нього мали вагу тільки й людина, що стоїть за ним, а не слово на папері. Гідна уваги думка, але вона розходиться з результатами досліджень Німецьких соціологів, які вивчають проблеми виборів. Вони виявили, що на вибір громадян привабливість кандидатів мало впливає, вона відіграє лише

другорядну роль, набагато важливішою є традиційна прихильність до певної партії, приміром, за такою схемою: сільська католичка голосує за християнина-демократа. Щоправда, кількість тих, хто під час голосування керується таким почуттям прихильності, зменшується. Зате зростає кількість виборців, що змінили свою орієнтацію, тобто тих, хто не почуває себе пов'язаним з однією партією, а щоразу під час голосування робить новий, "випадковий" вибір і при тому в останній момент. Звичайно, рішення виборця віддати свій голос за того чи іншого кандидата залежить від багатьох чинників. Це й цілковито особисті, об'єктивно часто нічим не вмотивовані симпатії та антипатії, або ще не зовсім вичерпана традиційна прихильність, це й, зрештою, оцінка того, хто з політиків і програма якої партії спроможні якнайшвидше розв'язати невідкладні завдання. В ідеальному варіанті програмні положення передвиборчої платформи партії мають відповідати особистісним якостям політика, який виступає з цією платформою.

Питання до самоконтролю

1. Дайте характеристику основних етапів розвитку ідеології в історичній ретроспективі.
2. Дайте характеристику спільних рис сучасних ідеологій.
3. Чому політична ідеологія є основою розробки політичної платформи партії?
4. Які основні розділи структури партійної програми?
5. Для чого потрібна програма політичних партій?
6. Дайте аналіз функцій партійних програм.
7. Розкрийте взаємозв'язок партійних програм і партійних лідерів.

Теми рефератів та доповідей

1. Політична платформа в діяльності політичної партії.
2. Ідеологічний плюралізм - основа демократизації суспільства.
3. Прагматизм як ідеологія політичних партій.
4. Націоналізм в ідеології, політиці та практиці політичних партій.

Питання до семінарського заняття

1. Місце і роль ідеології у діяльності політичної партії.
2. Політична платформа в стратегії і тактиці політичних партій.
3. Особливості ідеології українських політичних партій.

Література:

1. Бекназар-Юзбашев Т.Б. Партии в буржуазно-правовых учениях. - М., 1988. - 174с.
2. Вебер М. Политика как призвание и профессия // В кн.: Избранные произведения. - М., 1990.
3. Гавриленко І. Чи потрібна державі ідеологія // Віче. - 1996. - №1.
4. Джанда К. Сравнение политических партий: исследование и теория // В кн.: Современная сравнительная политология: Хрестоматия. - М., 1997.
5. Дюверже М. Политические партии. - М.: Изд-во Академический проект, 2000.
6. Идеология // Философский энциклопедический словарь. - М., 1989.
7. Литвин В. Партія як форма політичної організації суспільства // Політика і час. - 1992. - №1.
8. Марченко М.Н., Фарушкин М.Х. Буржуазные политические партии: Социально-философский анализ. - М., 1987.
9. Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии // Диалог. - 1990. - №3, 5, 7, 9, 11, 16, 18; 1991. - №3.
10. Острогорский М. Демократия и политические партии. - М.: РОССПЭН, 1997.
11. Политические партии: Справочник. - М., 1986. - 381 с.
12. Политическая энциклопедия: В 2 т. - М.: Мысль, 2000. - 701 с.
13. Сиденко В. Економічні платформи партій і блоків: передвиборні обіцянки та реалії // Дзеркало тижня. - 2002. - №8 (383). - 2-8 березня.
14. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій та партійних систем. - Львів, 2004.
15. Политическая программа и обращение партии // <http://www.ndi.ru/ARCHIV/Russian/Pol Part/Pol Part 2.shtml>

Частина 8 СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ДОКТРИНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Ретроспективний аналіз появи політичних ідеологій показує, що вони прямо і безпосередньо не детермінуються способом матеріального виробництва, а опосередкованим шляхом, через політичні та ідеологічні відносини. Позаяк їх формування має свої особливості, що зумовлюються потребами та інтересами класів, націй, партій та інших суб'єктів політики, які борються за завоювання або утримання влади.

З цієї точки зору політичну ідеологію можна визначити як специфічну доктрину, яка обґрунтовує зазіхання того чи іншого класу або соціальної групи на владу або ж її використання з допомогою підкорення суспільної думки її ідеям.

В основу класифікації політичних ідеологій, як правило, кладеться певний критерій: світоглядний, класовий, формаційний, цивілізаційний тощо.

І все ж, як і при диференціації самої політики за ідеологічною ознакою, так і політичної ідеології, найчастіше кладеться партійний критерій. Саме так певні ідеї і погляди партій та інших політичних сил щодо керівництва та управління суспільством, здійснення влади стають ідейно-політичними доктринами лібералізму, консерватизму, соціалізму, соціал-демократизму, комунізму тощо.

В основу поділу політичних ідеологій за партійною ознакою покладене неоднакове розуміння різними політичними силами загально визнаних людських цінностей, таких як: свобода, рівність, справедливість, солідарність, демократія і т. ін. Для прикладу візьмемо одну із таких цінностей, як рівність. Ліберали виходять із того, що не держава через розподіл матеріального прибутку повинна забезпечувати рівність, а сама людина своєю працею повинна забезпечувати собі щастя і рівність у суспільстві; консерватори виступають за створення всім громадянам рівних умов, але скептично ставляться до природної рівності; соціал-демократи визнають рівність від народження і пропонують створити всім рівні можливості; комуністи абсолютизують рівність; фашисти навпаки негативно ставляться до самого поняття "рівність", вважаючи просту людину поганою від природи. Подібні відмінності спостерігаються і при тлумаченні інших загальнолюдських понять, що використовуються в теорії та практиці суспільно-політичних доктрин політичних партій.

8.1. Класичні буржуазні суспільно-політичні доктрини в діяльності політичних партій

Витоки сучасних суспільно-політичних доктрин політичних партій сягають у глибину історії. Зазвичай, вони поєднують в собі одночасно теорію і практику, роздуми й дії, раціональні моделі мислення та емоційні настрої, формують у людині цілісне уявлення про політичні процеси в суспільстві.

Розвиваючись і доповнюючись новими елементами, вони активно впливають одна на одну. Практично всі основні політичні партії сьогодні являють собою певне поєднання ліберальних, консервативних та соціал-демократичних елементів.

Серед значної кількості суспільно-політичних доктрин одне із провідних місць посідає **лібералізм** (від лат. "liberalis" - вільний). Вищим принципом цієї доктрини є - людина (індивід) понад усе. Найпомітніший внесок у розробку ідей та принципів лібералізму здійснили Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Б. Констан, І. Бентам, Дж.С. Мілль та ін.

Особливість прояву соціально-політичної доктрини полягає в її відкритості та динамізмі, здатності оперативного реагувати на об'єктивні зміни у суспільному житті.

Лібералізм розвивався на конкретному соціально-економічному і національно-культурному ґрунті, тому він має багато різнобарвних відтінків, національних особливостей.

Відповідно до умов, що склалися в країні, особливостями її розвитку, лібералізм постійно удосконалює як принципи, так і форми і методи своєї діяльності. Вважається, що лібералізм - не ідеологічна догма, а "проект суспільства", який може бути адаптований до місцевих, історичних, національних і культурних умов.

Лібералізм виходить із положення, що світ підпорядкований законам, які непідвладні людині, тому природним принципом її поведінки має бути здоровий глузд та зважені дії. Розум людини, на думку лібералів має необмежені можливості у цьому контексті, він здатний не тільки осмислити суспільні процеси, але і запропонувати нові моделі раціональної побудови суспільства.

Єдиною умовою реалізації творчих можливостей людини є індивідуальна свобода. Людина повинна бути вільною у виборі своїх життєвих

* У політичний вжиток поняття "лібералізм" ввійшло в 1812 році. Вперше воно з'явилося в Іспанії, де "лібералами" була охрещена група делегатів-націоналістів у кортесах. Згодом це поняття було введено в політичний лексикон до англійської, французької та інших європейських мов.

цілей, напрямків діяльності, нести особисту відповідальність за свій добробут і соціальне становище.

На перше місце лібералізм поставив природні здібності людини як самостійної і розумної істоти суспільства.

Організацію політичного життя суспільства ліберали пропонують на основі наступних принципів: політичного плюралізму (усі політичні інститути є похідними від громадянського суспільства, вони є відкритими та плюралістичними); політичних прав і свобод, рівності усіх громадян перед законом, вільних виборів усіх основних інститутів влади, поділу влади (цей принцип розглядався лібералами як гарант життєдіяльності); необхідність створення системи "стримувань і противаг" у відносинах між гілками влади, позакласовий підхід, парламентський устрій, народо-владдя тощо.

Лібералізм задекларував тезу про те, що всі форми спадкоємної влади і станові привілеї втратили свою силу. У лібералів право перетворилося на інструмент, який гарантував окремій людині свободу вибору морально-етичних цінностей, форм діяльності і створення умов для втілення в життя цього вибору.

Організацію економічного життя суспільства ліберали пропонують на основі таких принципів: приватна власність, вільне підприємництво, конкуренція.

У лібералів приватна власність розглядається як гарант забезпечення всіх прав і свобод людини.

Справжня свобода, повноцінне щасливе життя, вважають ліберали, можливі лише за умови, коли плоди діяльності людини не можуть бути відібрані у неї, а таку невідчуженість забезпечує саме приватна власність. Таким чином, економічна свобода є для лібералів основою політичної та громадянської свобод.

Держава не повинна безпосередньо втручатися в економічне та соціальне життя людини. Вона повинна підтримувати в державі порядок і створювати необхідні умови для вільної економічної діяльності, захищати країну від зовнішньої небезпеки.

Духовне життя суспільства, за лібералами, повинне будуватися на основі демократичних принципів: свободи думок, поглядів, переконань людей, свободи слова, критики свої опонентів, свободи совісті (сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої).

На рубежі XIX–XX століть з розвитком західної цивілізації класичний лібералізм зазнав суттєвих змін, з'являється новий лібералізм – неолібералізм. Особливо швидкими темпами ці зміни відбувалися у 20–30-ті роки, коли президент США Ф. Рузвельт став проводити новий курс і широко почали впроваджуватися економічні ідеї Д. Кейнса, що були

важливих викликаних обмежити свавілля монополій та полегшити становище найбільш знедолених верств населення. Неоліберали сформулювали ряд принципів лібералізму. Йдеться, насамперед, не тільки про проголошення формального визнання права кожного індивіда на життя, свободу і власність, але і про реальне забезпечення соціальних прав людей – на працю, відпочинок, добробут, охорону здоров'я, освіту тощо.

З метою обмеження свавілля власників капіталістичних монополій, приборкання стихійних сил економічного розвитку визнано за необхідне втручання держави в економіку та соціальні відносини. Отже, неолібералізм формує принципово нові уявлення про функції та роль держави. Місце ліберальної теорії "держави нічного сторожа" займає ідея "держави добробуту".

Неоліберали виступають за підвищення ролі держави у соціальному захисті громадян, встановлення принципу соціальної справедливості (для лібералів соціальна справедливість – це рівність соціальних можливостей у здійсненні основних прав людини, а не повна соціальна рівність, нерівність індивідів є неперушним фактом, який не можна усунути, але не можна і перебільшувати).

Після II світової війни ідеї лібералізму знайшли свою підтримку у багатьох країнах світу.

Суттєвий вплив на утвердження ліберальних ідей у західних країнах справило те, що у 50-х роках між лібералами, поміркованими консерваторами та соціал-демократами з ряду важливих питань соціально-економічної політики було досягнуто своєрідного консенсусу. Такий консенсус передбачав поєднання зусиль цих суспільно-політичних течій по реформуванню окремих сторін капіталізму, захисту соціальних інтересів громадян із метою покращення їх добробуту.

Взаємовплив ліберальних ідей, з одного боку, а з іншого, консервативних та соціал-демократичних призивів до певної трансформації їх основоположних принципів та нівелювання міжідеологічних відмінностей, що, зрештою, призвело до звуження соціальної бази лібералізму та ліберальних партій.

Зусилля сучасних ідеологів лібералізму пристосувати свою ідеологію до нових історичних умов призвели до появи багатьох варіантів лібералізму. Найвиразнішими серед них є лібертаризм (від франц. "liberte" – свобода), або консервативний лібералізм, та соціальний лібералізм. Відмінність між ними визначається ступенем втручання чи невтручання в Державне регулювання суспільними процесами.

Позаяк суспільно-політичні доктрини сучасних ліберальних партій поєднують елементи обох варіантів ліберальної ідеології. Пропорції поєднання консервативного та соціального лібералізму повною мірою за-

лежать від особливостей конкретних країн, уміння політичних партій скористатися можливостями для зміцнення партійних позицій ліберального руху в світі.

У середині XIX ст. доктрина класичного лібералізму стала пануючою у європейській та північноамериканській політичній думці. У ряді країн з'являються перші масові політичні партії, що взяли на озброєння основоположні принципи ліберальної ідеології. Серед них: Демократична партія США (1828), Ліберальна партія Великобританії (1832 р.), Ліберальна партія Канади (1873 р.) та інші.

Є підстави стверджувати, що в цей період саме ліберальні партії зайняли провідні позиції у політичному житті західних країн.

Більшість ліберальних партій сьогодні об'єднані в Ліберальний Інтернаціонал, організаційне оформлення якого відноситься до 1947 р. До нього тоді ввійшли не тільки ліберальні, але і ряд демократичних та прогресивних партій. Програмним документом Ліберального Інтернаціоналу є "Маніфест лібералів". Це інтернаціональне об'єднання лібералів щорічно проводить з'їзди, на яких обговорюються важливі питання світового ліберального руху.

Нині в Ліберальному Інтернаціоналі нараховуються понад 100 політичних партій країн Європи, Азії, Америки та Африки. Загальна чисельність членів ліберальних партій перевищує 3 млн. чоловік.

Однією із провідних суспільно-політичних доктрин сучасності виступає консерватизм (від латин. *conservare* - зберігати, охороняти).

Свій початок консерватизм як ідейно-політична течія веде з часів Великої французької революції. Він виник як реакція визначних мислителів того часу на потрясіння цієї революції. Вперше основні положення консерватизму були сформульовані у працях Е. Берка. Його книга "Роздуми про революцію у Франції" (1790 р.) стала своєрідною Біблією консерватизму.

Консерватизм як політична ідеологія орієнтується на збереження і підтримку історично-сформованих форм державного устрою і суспільного життя, його морально-правових підстав, втілених в нації, релігії, шлюбі, сім'ї, власності.

Основними ідеями класичного консерватизму є визнання обмеженості можливостей людського розуму, в пізнанні суспільних процесів, визначенні в них місця і ролі людини. Реальний світ, на думку консерваторів, є результатом діяльності багатьох поколінь. Цей світ треба

* Вперше термін "консерватизм" вжив французький письменник Ф. Шатобріан для визначення ідеології періоду Великої французької революції 1789 р. Консерватизм з'явився як антиреволюційна феодально-аристократична ідеологія, котра ставила собі за мету зберегти незмінними установлені раніше порядки.

приймати таким яким він є, а не руйнувати його. А саме це і не розуміє людина. Тому вона (людина) повинна діяти в рамках існуючих у державі законів і під її суворим контролем.

Консерватизм виходить із того, що необхідною умовою стабільного розвитку суспільства є його ієрархічність, чіткий розподіл місця, ролі й функцій кожного елемента соціальної структури.

Особливу роль у стабілізації суспільного життя консерватизм відводить сім'ї та релігії.

У політичній сфері консерватори виступають за ефективну державну владу. Її найважливіше завдання - підтримка законності і правопорядку в суспільстві. Водночас влада повинна бути обмежена конституційними і моральними нормами. Сильна держава покликана стояти на сторожі приватної власності, прав і свобод людини.

Окремі консерватори негативно ставляться до широкої участі мас у політичному житті суспільства, оскільки це призводить, на їх думку, до кризи моралі і засилля посередності в політиці. Тому демократія як форма правління недосконала і неефективна. Управляти суспільством повинні кращі представники різних соціальних груп, політична еліта суспільства.

В економічній сфері консерватори, як і ліберали, роблять ставку на розвиток бізнесу, приватного підприємництва. Вони виступають проти жорсткого контролю з боку держави за функціонуванням економіки. Економіка, на їх погляд, повинна мати максимум свободи. Багато з них трактують як право кожного громадянина на власність і на необмежену конкурентну боротьбу в суспільстві.

Приватна власність - священна і недоторкана. Вона гарантія особистої свободи, процвітання і соціального порядку. Тому ніхто не має права зазіхати на приватну власність, відчужувати її під будь-яким приводом на свою користь.

У соціальній сфері консерватори виступають за розвиток системи соціального самозабезпечення. Вони вважають, що кожна людина повинна сама вирішувати свої соціальні проблеми. Держава в цьому повинна людині лише допомогти.

Більшість консерваторів негативно ставляться до ідеї та практики соціальної рівності. Люди не рівні між собою як за природою, так і за здібностями та творчими можливостями. Отже, у них повинен бути неоднаковим матеріальний та духовний добробут.

Утвердження соціальної рівності веде до зникнення стимулів до ефективної праці і самовдосконалення. Консерватори визнають лише рівність можливостей індивідів, тобто як рівність всіх людей перед Богом, владою і законами.

У зв'язку зі змінами, що відбулися у світі у другій половині ХХ ст. класичний консерватизм трансформувався в декілька різновидів: традиціоналізм, лібертаризм і неоконсерватизм.

Традиціоналістська течія виступає за збереження традицій, що притаманні ринковому капіталізму, а де в чому й феодалізму.

Лібертаристська течія виступає за утвердження необмеженої свободи індивіда та захист ідей крайнього антиетатизму.

Неоконсервативна течія додержується близьких поглядів до соціального лібералізму при розв'язанні соціально-економічних та політичних проблем.

Остання зазнала найпомітнішого впливу ліберальної та соціал-демократичної ідеологій.

Неоконсерватизм намагається пристосувати традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства і відстоює: в економічній сфері - звільнення приватного капіталу від надмірного державного втручання; в соціальній - економічний реалізм, скорочення соціальних витрат; у політичній - посилення елітарних тенденцій в управлінні державою, зміцнення законності та порядку.

Сучасні неоконсерватори шукають середній шлях між деструктивністю неприборканої ринкової стихії та неефективною державною регламентацією всіх сфер суспільного життя.

Неоконсерватори не розділяють ліберальної думки про те, що кінцеві цілі суспільного розвитку повинні бути підпорядковані забезпеченню індивідуалізму людини, її прав і свобод. Пріоритетними в соціальному розвитку, на думку неоконсерваторів, є інтереси держави нації, а не окремого індивіда.

Отже, в теоретичному плані неоконсерватизм є синтезом неолібералізму і деяких традиціоналістських консервативних цінностей. На практиці ж консерватори визнають лише такі зміни, які не зачіпають суті наявних інститутів системи влади та привілеїв. Вони сьогодні відкрито не виступають проти будь-яких змін, а тим більше за просте повернення до минулого. Це є свідченням того, що ідеї та принципи, на яких базується консерватизм як суспільно-політична доктрина, є аморфними, суперечливими, а іноді і взаємовиключаючими. Все це створює додаткові труднощі при розробці суспільно-політичної доктрини консерватизму для якої найхарактернішою рисою залишається її ідеологічна невизначеність. Незважаючи на це, консервативна доктрина продовжує залишатися впливовою течією в сучасному світі. Це підтверджують, зокрема, її позиції у 70-ті роки ХХ ст. у США і Великобританії, коли Р. Рейган і М. Тетчер, котрі додержувалися неоконсервативного курсу, швидко завоювали лідируючі позиції у своїх партіях і перемогли на виборах. У 80-х роках зміцнили свої позиції і консерватори Франції, Італії та ФРН.

Сьогодні носіями ідей консерватизму виступає багато політичних партій у різних країнах світу, котрі не обов'язково містять назву консервативних. Серед них: Консервативна партія Великобританії, Республіканська партія США, Ліберально-демократична партія Японії, Християнсько-демократичний і Християнсько-соціальний союзи (ХДС, ХСС) у ФРН, Італійська Християнсько-демократична партія тощо.

Ідеї консерватизму взялі на своє озброєння і ряд політичних партій України, зокрема, Український народний рух, Українська народна партія, Українська консервативна республіканська партія та деякі інші партії національно-демократичного спрямування.

Позаяк в Україні спектр консервативних політичних партій поки що не склався. Ті ж політичні партії, які вважають себе консервативними, якщо проаналізувати весь комплекс їх програмних вимог, радше тяжіють до "правого" радикалізму, ніж до консерватизму.

Наближається до власне консервативних ідей Українська республіканська партія, ідейне коріння якої можна відшукати в Українській Гельсінській Спілці.

Консервативні партії в Україні, враховуючи наявний стан суспільно-політичних відносин, всупереч консервативним традиціям, виступають за кардинальні та рішучі зміни в усіх сферах життя суспільства.

Тому консерватизм в Україні більше є не "правим", а "лівим", оскільки його політико-практична діяльність спрямована на трансформацію суспільства, виведення його на шлях загальнолюдської цивілізації.

8.2. Соціалізм в ідеології, політиці та практиці соціал-демократичних та комуністичних партій

У середині ХІХ ст. відбулося різке загострення боротьби між пролетаріатом і буржуазією. Це викликало появу нової політичної ідеології - соціалізму, з майже одночасною появою в ній двох відгалужень - марксизму і соціал-демократизму. Засновник марксистського крила К. Маркс, як і його послідовник Ф. Енгельс, виходили із того, що розв'язання основних суспільних проблем безпосередньо пов'язане з побудовою справедливого порівняно з капіталізмом суспільного ладу - соціалізму, який покращить життя людей. Суперництво між соціалізмом, з одного боку, і лібералізмом і консерватизмом, з іншого, пояснюється не ідейно-полі-

* Уперше термін "соціалізм" (від лат. *socialis* - суспільний) було використано 1827 р. у США - журналі "Кооператив мезезін" для позначення поглядів послідовників Р. Оуена. Зг. д. м у 1834 р. термін "соціалізм" був використаний французьким філософом П. Леру. У ньому було закладено протилежний індивідуалістичний зміст.

тичними розбіжностями, а тим, що останні в реальному житті стають "чистими захисниками капіталізму".

Якщо головною ідеєю лібералізму і консерватизму є ідея свободи, то головною ідеєю соціалізму є ідея соціальної рівності, тобто рівності людей за їх становищем у суспільстві. Відомо, що ця ідея з'явилася в античні часи у формі прагнення людей до рівності і справедливості. Позаяк не можна всіх прихильників цієї ідеї відносити до соціалістів.

Світова політична думка знає різні форми соціалізму - утопічний (Сен-Сімон, Фур'є, Оуен), державний (Ф. Лассаль), анархістський (Прудон, Бакунін, Кропоткін), християнський, дрібнобуржуазний (Сисмонді), демократичний (Е. Бернштейн, К. Каутський), ісламський, марксистський (Маркс, Енгельс). Всі ці та деякі інші форми соціалізму мають як загальні, так і відмінні риси. Найвпливовішим серед наявних у світі соціалізмів є марксистський, який вміщує у собі риси багатьох соціалізмів і одночасно здійснює на них свій вплив.

У цьому контексті соціалістична ідейно-теоретична багатоваріантність була і продовжує залишатися основою для створення різного роду (від дрібнобуржуазних християнських до комуністичних) політичних партій соціалістичного спрямування. Спільною ознакою їх практично-політичної діяльності виступає прагнення здійснити докорінні перетворення в суспільстві з метою зробити його справедливим, відповідно до принципу соціальної рівності. Саме цей принцип був визначальним у створенні марксистської концепції соціалізму. В основу її створення був покладений пошук соціальної сили, котра здатна знищити приватну власність. Марксизм побачив силу в пролетаріаті.

Ідейною основою створення марксистської концепції стали: німецька класична філософія; англійська політична економія і французький утопічний соціалізм.

Окрім соціальної рівності, базовими цінностями були: суспільна власність на засоби виробництва; класовий підхід до оцінки суспільних процесів; планомірний розвиток; розподіл за потребами; народовладдя; інтернаціоналізм та деякі інші.

В основу марксизму покладені наступні постулати:

1. Соціалізм є вищою порівняно з капіталізмом формою суспільної організації і перехід до неї можливий тільки шляхом революції.

2. Побудова соціально справедливого суспільства неможлива без знищення приватної власності на засоби виробництва.

3. Шлях до соціалізму пролягає через заміну буржуазного парламентаризму диктатурою пролетаріату. Тому марксизм особливо багато уваги приділяв розробці теорії диктатури пролетаріату, стратегії і тактики революційного робітничого руху.

Невипадково ж у XIX ст. марксистське вчення особливу увагу приділяло саме революційним методам переходу від капіталізму до соціалізму, обґрунтуванню необхідності диктатури пролетаріату, розробці стратегії і тактики революційної боротьби.

Саме на цей період припадає і створення перших робітничих (марксистських та соціал-демократичних) політичних партій. У момент свого виникнення ці партії стояли на революційних позиціях. Із часом окремі групи прихильників соціалізму перейшли на реформістські позиції і стали себе називати соціал-демократами, а партії - соціал-демократичними.

Ідейне розмежування демократичного і марксистського соціалізму відбулося зі створенням II Інтернаціоналу (1889-1914 рр.).

Один із засновників соціал-демократизму Е. Бернштейн виходив із того, що суть соціалізму - демократія, вона є засіб і мета одночасно. Отже, він розглядав демократію одночасно і як засіб завоювання соціалізму і як форму його побудови.

Інші прихильники ідеології соціалізму, поєднуючи християнські норми та цінності з соціалістичними принципами, створили християнські партії, треті - доповнили марксизм ідеями насильства, заборони та страху, створили більшовицькі (марксистсько-ленінські) партії, четверті - додавши радикальності (лівої чи правої) до більшовицької ідеології, створили троцькістські, анархістські та іншого ідеологічного спрямування політичні партії.

Що ж розмежовує соціалістичні, за своєю суттю, суспільно-політичні доктрини? І зрештою, що доктринально поділяє політичні партії соціалістичного спрямування?

Соціал-демократизм, як і політичні партії, що взяли його на озброєння, намагається розв'язати проблему соціальної рівності шляхом реформ.

Е. Бернштейн, К. Каутський, О. Бауер, К. Раннер, Д. Ман та деякі інші соціал-демократи виходили із того, що новий лад, який повинен замінити капіталізм, можна організувати не шляхом революційного насилля, а шляхом поступової історичної еволюції суспільства в напрямі соціальної справедливості і рівності громадян. Причому, на думку прихильників соціал-демократизму, соціалізм не означає якогось реального суспільного ладу, ідея соціалізму - це морально-політичний ідеал: "Кінцева мета ніщо, рух - усе".

В Україні ідеї соціал-демократизму були підтримані і розвинуті відомими вченими і громадсько-політичними діячами, такими як: Д. Антонович, П. Федченко, І. Мазепа, В. Винниченко, М. Порш, С. Петлюра, В. Чехівський та ін.

Базовими цінностями соціал-демократизму, окрім соціальної рівності, є: ідея свободи, справедливості та солідарності. Вирішальна умова утвердження соціалізму - здійснення справжньої демократизації.

В основі соціал-демократизму покладені такі основні принципи:

- державне регулювання економіки і розвиток ринкових механізмів, їх поєднання;
- соціальне партнерство, а не класова боротьба; перехід до нового суспільства шляхом реформ, відмова від революції;
- відданість ідеї парламентаризму, орієнтація на плюралізм і консенсус при розв'язанні суспільних проблем;
- соціальна захищеність людини і введення робітничого самоуправління;
- заперечення диктатури як форми політичної влади;
- підвищена увага до етичних стимулів політичного розвитку тощо.

У центрі уваги соціал-демократії - ідея створення "соціальної держави" як інструменту формування "солідарного суспільства", де мають з'єднатися два великих досягнення ХХ ст.: індивідуальність творчості та колективна солідарність. Своє практичне втілення ця ідея набула в ряді європейських країн.

Соціал-демократи замінили і частково удосконалили ідею класового протиставлення концепцією "соціального партнерства". Позаяк не все так добре у них склалося, як це видається на перший погляд. Нездійсненими виявилися ідеї "демократичного соціалізму" і "суспільства - держави всезагального благополуччя". Неправильне тлумачення сучасної ролі середніх верств, труднощі при розв'язанні питань щодо найманої праці, соціальних наслідків технологічної революції в розвинутих країнах та інші теоретичні прорахунки серйозно підірвали вплив соціал-демократів. Втім і успіхи у ряді країн в соціальному забезпеченні, охороні здоров'я, освіті, житловому будівництві і багатьох інших сферах значні. У країнах, уряди яких очолювали соціал-демократи, практично ліквідоване безробіття і бідність.

У 80-х роках ХХ ст. більшість соціал-демократичних партій прийняла нові редакції своїх програм. В їх основі покладені такі базові засади, як: політичний плюралізм; приватно капіталістичні принципи економіки і її державне регулювання; соціальна допомога бідним верствам населення; забезпечення максимального рівня зайнятості і т. ін.

Особливістю сучасної соціал-демократії, її програмових партійних положень є те, що загальний напрям їх політичної діяльності визначається відносно короткотерміновими заходами. Саме цим і пояснюється згода соціал-демократів йти на компроміси і домовленості як усередині своїх партій, так і поза їх межами.

Багатоваріантність цих і деяких інших підходів соціал-демократів до наболілих соціальних проблем приводить до того, що нині важко провести чіткі відмінності між соціал-демократичними партіями і партіями інших ідейно-політичних орієнтацій.

Цим же можна пояснити і появу численних соціал-демократичних концепцій (австромарксизму, африканського соціалізму, етичного соціалізму і т. ін.) і на їх основі появу політичних партій.

Звичайно, що все це посилює позиції соціал-демократії в світі.

Позитивним фактором світового розвитку соціал-демократії став Соціалістичний Інтернаціонал, який було створено у 1951 році у Франкфурті-на-Майні (Німеччина). Головним завданням цієї організації є зміцнення відносин між соціал-демократичними партіями, координація їх політичних позицій та дій.

Вищим органом Соціалістичного Інтернаціоналу є Конгрес, що скликається один раз на три роки. На конгресі обирається голова, його заступники і генеральний секретар. У період між конгресами вищою інстанцією Соціалістичного Інтернаціоналу є Рада, до якої входять представники всіх партій-членів. Поточною роботою займається Секретаріат (Лондон).

Нині до Соціалістичного Інтернаціоналу входять: Союз соціалістичних партій Європейського співтовариства; Соціалістична група Європейського Парламенту, Африканський соціалістичний і демократичний Інтернаціонал; Соціалістичний Інтернаціонал жінок; Міжнародна спілка молодих соціалістів та ін.

Сьогодні до Соціалістичного Інтернаціоналу входять близько 100 соціалістичних та соціал-демократичних партій та організацій, членами яких є понад 20 млн. чоловік. Більше половини із соціалістичних партій та організацій є повноправними її членами. Вони сплачують внески і мають право вирішального голосу.

В документах, що прийняті останнім часом на Конгресах Соціалістичного Інтернаціоналу, наголошується на необхідності перебудови індустріальних суспільств на засадах демократії. В центрі демократичних вимог соціалістичних партій покладена екологічна проблема, поглиблення якої, на їх думку, може спричинити загибель людства. Звичайно ж, що сама постановка екологічної проблеми в такому контексті означає лише доповнення до тих соціальних і політичних вимог, котрі традиційно ставлять соціал-демократи в центр своєї діяльності, захищаючи інтереси громадян.

За принципами організаційної структури та соціальної бази концептуально близькою до соціал-демократичної є більшовицька доктрина. Її поява пов'язана з іменем В. Леніна (Ульянова). Витоки цієї доктрини слід шукати в створеній у 1898 р. Російській соціал-демократичній робітничій партії (РСДРП). Ця партія визначалася її засновником (В.І. Ленін

"Що робити" (1902 р.) як партія, яка, з одного боку, є суворо централізованою й ієрархізованою організацією, що керується "залізною дисципліною", має централізовану структуру, що здатна вести підпільну боротьбу проти царського режиму, а з іншого боку, партія є невеликою групою людей, що частково відокремлена від решти суспільства, які роблять все для того, щоб уникнути сповзання до "тред-юніонізму" і "парламентаризму", забезпечити абсолютну перевагу цієї групи над іншими організаціями.

Все це є свідченням того, вважає В. Ленін, що революційна партія є елітарною організацією, яка об'єднує певну меншість "професійних революціонерів", які покликані просвітити пролетаріат і зорганізувати його для майбутньої пролетарської революції.

Відповідно до більшовицької доктрини соціалістична ідея повинна втілюватися в практику через масове соціальне насильство, повну заборону приватної власності, ринкових відносин, політичної та духовної опозиції. Організатором реалізації цієї ідеї повинна стати більшовицька партія.

На таких організаційних принципах і була створена більшовицька партія, організаційне становлення якої пов'язане з розколом РСДРП на дві частини - більшовики та меншовики на II з'їзді у 1903 р.

Більшовики - це ті, хто на чолі з Леніним одержали при голосуванні програмних партійних положень більшість голосів, а меншовики, на чолі з Г. Плехановим, - меншість.

Після Жовтневого перевороту у 1917 році більшовицька партія одержала відповідну назву - Російська соціал-демократична партія (більшовиків) - РСДРП(б). VII з'їзд (1918) перейменував останню на Російську комуністичну партію (більшовиків) - РКП(б). У зв'язку з утворенням Союзу РСР XIV з'їзд (1925) перейменував РКП(б) на Всесоюзну комуністичну партію (більшовиків) - ВКП(б). На XIX з'їзді (1952) ВКП(б) перейменовано на Комуністичну партію Радянського Союзу - КПРС.

З ініціативи І. Сталіна більшовицька партія з 1927 року стала іменуватися марксистсько-ленінською партією. Теоретичною її основою залишалось модифіковане вчення К. Маркса та Ф. Енгельса про засоби завоювання пролетаріатом політичної влади, форми та мету перетворення капіталістичного суспільства на комуністичне. Її соціальну основу складали - пролетарські, насамперед фабрично-заводські маси та найбідніше селянство.

Тому і створена на таких засадах марксистсько-ленінська партія нагадувала централізоване об'єднання з притаманними негативними рисами - схильністю до насильства, жорстокості, екстремізму, безкомпро-

місності, політичної наївності, нетерпимості, догматизму, заперечення плюралізму, утвердження власної винятковості.

Ці та деякі інші риси більшовицької партії негативно позначалися не тільки на багатомільйонному загоні членів цієї партії, але і впродовж понад 70 років на житті всіх народів, що входили до складу СРСР. Оскільки з перших днів встановлення радянської влади більшовики активно розпочали експорт своєї ідеології, політики і практики в інші країни, то його результати відчули на собі і інші народи.

Як правило, такий експорт розпочинався з матеріальної і моральної підтримки марксистсько-ленінських груп у цих країнах. Підсумком проведеної більшовиками роботи стало створення в ряді зарубіжних країн комуністичних партій і за їх участю міжнародної організації - 3-го Інтернаціоналу Комінтерну (1919-1943 рр.). Вищим органом Комінтерну були конгреси. У період між конгресами керівництво секціями Комінтерну (компартіями окремих країн) здійснював Виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ). Відбулося сім конгресів ВККІ: 1919, 1920, 1921, 1922, 1924, 1928, 1935 рр. У червні 1943 р. Виконком ВККІ розпустив цю міжнародну організацію комуністів під приводом того, що виникла потреба створення нових організаційних форм керівництва комуністичним і робітничим рухом.

Сьогодні немає сумнівів щодо мети створення В. Леніним цієї міжнародної організації - Комінтерну. У своїй програмі, яка була прийнята на I конгресі, зокрема, підкреслено, що Комінтерн є "організатором міжнародної революції пролетаріату", і заявлялось, що кінцева мета його створення - це "заміна світового капіталістичного господарства світовою системою комунізму". Щоб наблизити "світову пролетарську диктатуру" до перемоги, Комінтерн закликав до насильницького повалення буржуазії. Причому Радянському Союзу в цьому процесі відводилася роль "гегемона", "двигуна пролетарської революції, який спонукає пролетарів усіх країн до захоплення влади".

У програмі Комінтерну містилася чітка вказівка щодо стосунків з іншими, зокрема, соціал-демократичними партіями. Останні визначалися як контрреволюційні, як такі, що "нерідко відіграють фашистську роль".

Після невдалої спроби підштовхнути соціалістичну революцію в Німеччині у 1923 році Комінтерн почав проводити так звану більшовизацію компартій. На практиці це означало, що досвід більшовиків ставився за приклад і пропонувався зарубіжним компартіям в якості зразка, без Урахування умов їх діяльності.

Здебільшого комуністичні партії, створені в 20-30-х роках ХХ ст., чітко притримувалися "марксистсько-ленінських ідей", зокрема розуміння

месіанської ролі робітничого класу, вони орієнтувалися на проведення світової комуністичної революції, пізніше - розгортання світового комуністичного процесу. Основними принципами переходу до першої фази комунізму - соціалізму - вони вважали встановлення диктатури пролетаріату, одержавлення основних засобів виробництва і витіснення ринкових відносин державним плановим господарством тощо.

Після розпуску Комінтерну комуністичні партії активно займалися пошуками нових організаційних форм для співробітництва та координації дій. Починаючи з 1947 до 1956 рр., діяльність ряду комуністичних партій координувало інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій, а з 1957 р. для цієї мети використовувалася така форма, як Народи представників комуністичних і робітничих партій. Таких Народів відбулося 3 (1957, 1960, 1969 рр.). З 1969 року відбулося декілька регіональних конференцій та зустрічей представників комуністичних та робітничих партій, проте зібрати міжнародну Народу комуністи так і не спромоглися. Це стало свідченням утопічності марксистсько-ленінської доктрини, безперспективності її ідеологічних принципів.

На початку 80-х років XX ст. міжнародний комуністичний рух, на думку марксистсько-ленінських ідеологів, був одним із найважливіших і найчисельніших. Загальна кількість комуністичних партій досягла 95, а чисельність членів партії в них становила близько 80 млн. Найбільшими за своєю чисельністю партіями були - Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС) - 19 млн., Комуністична партія Китаю (КПК) - нараховувала у своїх рядах близько 60 млн. членів.

Наступні ж події, що розгорнулися у світі, засвідчили, що зростання кількості партій і комуністів у них не є свідченням впливу цього руху в світі.

Починаючи з другої половини 80-х років XX ст., помітно загострилась криза в комуністичному русі. Окремі комуністичні лідери та партії зарубіжних країн намагалися врятувати марксистсько-ленінську ідеологію, пропонуючи своє бачення побудови соціалізму і комунізму. Позаяк бачення нерідко не вписувалося в догми комуністичних ідеологів Радянського Союзу.

У цьому контексті особливо помітний політичний резонанс у світі одержала концепція єврокомунізму. Вона базувалася на запереченні історичного досвіду КПРС, закономірностей розвитку соціалістичної революції і будівництва соціалізму, організаційних принципів партії ленінського типу, класових критеріїв до розв'язання зовнішньополітичних проблем і т. ін.

Свідченням поглиблення марксистсько-ленінської доктрини став і розпад СРСР у 1991 році. Серед причин цього розпаду слід назвати;

насамперед, хибність та історичну обмеженість багатьох принципів марксистсько-ленінської доктрини, на основі якої відбувалася побудова соціалізму СРСР.

Якщо ще врахувати і те, що марксистсько-ленінська доктрина далека від послідовності та концептуальної завершеності, оскільки в ній поєднані різні і навіть взаємовиключаючі підходи, то стає зрозуміло безперспективність марксизму-ленінізму як ідеології, політики і практики комуністичних партій.

Окрім названих причин краху марксистсько-ленінської ідеології, політики і практики в Радянському Союзі, можна ще назвати ще і такі: месіанізм і волонтаризм радянських ідеологів, їх намагання штучно прискорити об'єктивні процеси суспільного розвитку, перебрання комуністичною партією на себе функцій диктатора, перетворення політичної влади з важеля економічного прогресу на його гальмо, духовна деградація суспільного життя через нежиттєздатність комуністичного ідеалу, хибність ціннісних орієнтирів комуністичного світогляду.

Слабкість марксистсько-ленінської доктрини полягає ще і в тому, що вона недооцінювала людину як творця історії. Марксизм-ленінізм не враховував прагнення людини до особистої свободи, духовного самовираження і політичного вибору.

Саме ці та деякі інші причини і призвели до кризи марксистсько-ленінської доктрини, розпаду Радянського Союзу, зміни суспільного ладу в європейських країнах так званого соціалістичного табору.

У свою чергу це негативно відбилося на уявленні про соціалізм як політичну ідеологію, спричинило її кризу. Відтак, є підстави вважати, що досвід, накопичений марксизмом-ленінізмом, не тільки не виправдав сподівань її ідеологів, але і трагічно позначився на житті народів, котрі керувалися цим вченням.

Нині переважна більшість комуністичних партій світу вдаються до перегляду ряду догм марксистсько-ленінської доктрини. Ряд комуністичних партій відмежувалися від абсолютизації комуністичних принципів. Щоб надолужити втрачене, окремі комуністичні партії активно стають на захист прав людини, виступають за оновлення соціалістичних принципів реформування політичного, економічного і соціального життя країни тощо. Так, комуністи Китаю здійснюють побудову соціалізму з використанням різних форм суспільної власності, усіх засобів господарювання. Вони відмовилися від централізованого директивного плану і перейшли до Ринкових відносин.

Окремі комуністичні партії в ході виборчої кампанії вступають у виборчі блоки з іншими некомуністичними партіями, висувають своїх кандидатів у некомуністичні уряди тощо.

8.3. Націоналізм як ідейно-політична доктрина політичних партій

У системі суспільно-політичних доктрин особливе місце посідає націоналізм як ідеологія, політика і практика, яка покликана ідеологічно обґрунтувати практичну боротьбу націй за своє самоствердження.

Націоналізм як жодна інша політична ідеологія є явищем поліформним, тобто таким, що не тільки поєднується з різноманітними елементами інших політичних ідеологій (лібералізму, консерватизму, соціалізму, соціал-демократизму, марксизму і т. ін.), але і є однією із підстав для їх появи.

Одночасно націоналізм є і полуфункціональним феноменом, оскільки може виявлятися як певний політичний чи культурний рух і як політика творчого конструктивізму. У цьому контексті видається правомірною характеристика націоналізму німецького дослідника П. Альтера: "Розмаїття тих політичних явищ, які об'єднують під назвою "Націоналізм", вказує на багатогранність цього терміну. Націоналізм може набувати настільки різних форм та "національних" різновидів, що можна за сумніватися, чи справді в кожному з цих випадків ми маємо справу з тим самим явищем... націоналізм не існує як щось єдине, існують тільки різноманітні форми його проявів. Ось чому було б, мабуть, правильніше говорити про націоналізми, а не застосовувати слово "націоналізм" в однині".

Цей висновок ґрунтується на тому, що у різних народів націоналізм набуває специфічних форм, котрі зумовлюються умовами, в яких він формується. На становлення французького націоналізму вирішальний вплив справляє територія країни, відтак, хто живе на французькій території, мусить почуватися французом і діяти як француз. В англійському націоналізмі панує концепція нації як суспільства, відтак, хто виконує англійські закони, писані й неписані, - має входити до складу британської нації. В основу німецького націоналізму покладений міф крові або раси, що стало головним імпульсом для появи націонал-соціалістичної ідеології. В основі російського націоналізму покладений міф Третього Риму та побудова всесвітньої московської імперії з "трудового народу". В основі українського націоналізму покладена ідея боротьби за визволення нації і побудови незалежної держави.

Отже, в основі всіх націоналізмів центральною категорією є поняття "нація". Позаяк якщо у Франції виводять поняття нації з держави, в Англії - з суспільства, Німеччині - з раси, Росії - з "трудового періоду", то

український націоналізм виводить поняття "нації" з громадянськості або територіального патріотизму (В. Липинський), любові до рідної землі.

Неоднаковість підходів щодо появи нації об'єктивно позначається на визначеннях сутності націоналізму, яких у науковій літературі вже накопичилося не один десяток - від абсолютно позитивних до негативних. Причому як серед критиків, так і прихильників націоналізму зустрічаються представники різних ідеологічних напрямків та наукових шкіл.

У числі перших критиків націоналізму знаходяться англійські дослідники Дж. Актон, К. Поппер та А. Тойнбі. Ці та деякі інші дослідники вважали, що націоналізм "реакційне явище", "крок назад в історію людства", "бунт проти розуму й відкритого суспільства", "деструктивна сила, яка зруйнувала більшість цивілізацій і яка "отрує" політичне життя сучасного світу" тощо.

Подібні оцінки націоналізму знаходимо і в окремих працях дослідників інших країн. Так, Рассел вважав, що націоналізм - "найстрашніша небезпека, яка загрожує сучасній цивілізації".

Інші ж дослідники, навпаки, характеризують націоналізм як виключно позитивний феномен. Для його характеристики використовують такі терміни, як "прогресивний", "народний", "революційний" тощо.

У найавторитетнішому у світі Оксфордському політичному словнику націоналізм визначається як "політична програма, що вибудована на почутті патріотизму".

Свій внесок у з'ясування сутності націоналізму зробив і Дж. Сорас, який запропонував критичний підхід до його оцінки. Відтак, на його думку, націоналізм має сприйматися таким, яким він є, а не таким, як його характеризують прихильники чи противники. Л. Снайдер вважає, що націоналізм - це двосічний меч, одне лезо може бути силою для об'єднання, друге - енергією для руйнування. Г. Глісон називає націоналізм янусоподібним явищем, яке "...будує і руйнує, об'єднує і дезинтегрує. Це дві сили: одна конструктивна, інша - деструктивна".

Суть націоналізму влучно визначив англійський вчений Е. Сміт: "Націоналізм означає пробудження нації та її членів до свого справжнього "колективного я", тому вони коритимуться тільки "внутрішньому голосові очищеної спільноти".

На думку Е. Сміта, поява націоналізму як суспільного явища, так і самих його носіїв "націоналістів" об'єктивно зумовлена наступними чинниками: природнім поділом людства на нації; самотнім характером кожної нації; невід'ємним правом нації та колективу в цілому володіти УСІЄЮ політичною владою в державі; ототожнення кожною людиною за- для своєї свободи та самоутвердження з нацією; наявність власної національної держави з метою реалізації своїх прагнень та деякі інші.

У політологічному енциклопедичному словнику дається таке визначення: "Націоналізм - теорія і практика етнічних і соціально-політичних відносин у суспільстві, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у вирішенні політичних, державних, економічних та соціокультурних проблем".

І все ж повніше визначення націоналізму міститься у юридичній енциклопедії України. В ній націоналізм визначається як "... ідеологія, політика і практика, в основі яких лежить утвердження належного місця певного народу серед інших націй, його національних інтересів та національних культурних цінностей. Історично націоналізм сформувався наприкінці XVIII століття у зв'язку зі становленням нації та зростанням національної свідомості народів. У XIX-XX ст. націоналізм виступив об'єднуючою силою у боротьбі за національне визволення в Європі, згодом - в Азії, Африці та Латинській Америці".

Заслугує на увагу підхід науковців, котрі вважають, що націоналізм є спосіб життєдіяльності нації, в основі єдності якого покладені три складники:

- 1) колективна саморефлексія (національна свідомість);
- 2) колективна воля (національні прагнення);
- 3) колективна дія (практика національного самоствердження).

Отже, націоналізм як ідеологія є ідейним центром, який узагальнює всі прояви національної активності і спрямовує її в русло розв'язання загальнонаціональних інтересів. Він покликаний дати ідейно-теоретичне обґрунтування необхідності практичної боротьби нації за національне самовизначення та національне самоствердження.

Такою є сьогодні оцінка націоналізму переважаючої більшості науковців. Позаяк ця оцінка нерідко піддається критиці з боку антинаціоналістів. Окремі з них намагаються довести, буцімто націоналізм зазіхає на індивідуальну свободу, підпорядковує окрему особу нації, тим самим, по-суті, є різновидом тоталітаризму, атомізує людство, роздроблює людську спільноту на самодостатні суверенні утворення, підносить свою націю над іншими, чим розпалює міжнаціональну ворожнечу. Звісно, що ці і подібні їм звинувачення безпідставні, оскільки самореалізація національної (іншої не буває) людини можлива лише в лоні нації, через її волевиявлення та усвідомлення того, що вона є органічною частиною цілого людства. Не можна сформувати націю без індивідуальної свободи людини, без її волевиявлення і включення в націотворчий процес.

Звісно, що націоналізм не ставить собі за мету атомізувати світову систему, розселити людей по "національних квартирах". Оскільки націоналісти виходять із того, що без національного немає і не може бути інтернаціонального і навпаки. Відтак, спільне надбання людства - це

едене в єдине ціле надбання кожної окремої нації. З цього приводу М Бердяєв писав: "Є тільки один історичний шлях досягнення ... єдності людства - шлях національного зростання й розвитку, національної творчості. Вселюдськість розкриває себе лише під виглядом національностей". Таким чином, звинувачення націоналізму в розпалюванні міжнаціональної ворожнечі є заполітизованими та упередженими, оскільки націоналізм не є ані дивергентивною, а ні месіанською чи космополітичною ідеологією. За своєю ідейно-політичною спрямованістю націоналізм є ідеологією інтернаціоналістичною (звичайно ж, не в марксистсько-ленінському розумінні). Відтак, є підстави стверджувати, що без націоналізму, національної єдності не може бути ідеології інтернаціоналізму, а отже, і міжнаціональної єдності. У цьому зв'язку довести зворотнє означає заперечувати об'єктивність, а отже, науковість підходів до аналізу суспільно-політичних явищ.

Безпідставним є і звинувачення націоналізму у розпалюванні міжнаціональної ворожнечі, оскільки в основі цієї ідеології покладені основоположні принципи демократії - свобода, рівність, політичний плюралізм, суверенітет та ін. Для цього критики націоналізму використовують, образно кажучи, *недозволені прийоми*. Ось одні із них і з самого початку через незнання чи свідомо ототожнюють націоналізм із шовінізмом, а потім засуджують націоналізм за ті вади, які притаманні саме шовінізму. Тому, перш ніж піддавати критиці націоналізм (а він також має вади, але далеко не такі як шовінізм), необхідно, насамперед, чітко й однозначно розмежувати ці поняття, оскільки вони явно протилежні як за своїм змістом, так і за функціями. І. Багрянний про російський шовінізм, зокрема, писав, що він є ходовим ярликом "...для таврування всіх тих "націоналістів", які сміють любити свій народ і свою культуру... ставлячи, таким чином, це поняття з ніг на голову". Тому є підстави стверджувати, що в Радянському Союзі поняття "націоналізм" вживалося для того, щоб унеможливити національний опір неросійських народів. Прикро констатувати, але і сьогодні окремі українські політики та суспільствознавці все ще залишаються в полоні колишніх підходів щодо націоналізму, ототожнюють його з шовінізмом, що не може вважатися науково достовірно.

Шовінізм - це ідеологія, політика і практика завойовників, спрямована на поневолення інших народів і на розпалювання національної ворожнечі та ненависті між народами. Націоналізм - це ідеологія, політика і практика, що ставить собі за мету розв'язання проблем нації власними

* Шовінізм походить від прізвища солдата наполеонівської армії Шовена, який став відомий під час єгипетського походу 1798-1801 рр. людиною ненависницьким ставленням до арабського населення.

ресурсами або добровільної допомоги інших націй. Він "...домагається національного самоствердження не всупереч інтересам інших народів, а у взаємодії з ними прагне стати поряд з іншими, а не притиснути їх".

Відтак, ідеологія і політика націоналізму об'єктивно не містять деструктивістських засад. Звичайно, що у кожної нації націоналізм наповнений своїм змістом, у якому тісно переплетені соціально-економічні, політичні та духовні засади життєдіяльності нації. Специфіка умов появи націоналізму породжує його різні типи - позитивний, негативний, "відкритий", організований тощо. І все ж, найчастіше сьогодні виділяють такі два типи: ліберально-демократичний та авторитарний. Політичній історії України відомий, зокрема, такий тип, як інтегральний націоналізм. Цей тип націоналізму в Україні з'явився як протест українців проти поділу своїх земель сусідніми державами та запроваджуваного на окремих завоюваних територіях, по-суті, етноциду. Ініціатори націоналістичного руху 20-30-х років ХХ ст. бачили вихід із такого трагічного становища українців (своєї роз'єднаності) у створенні соборної української держави. За таких умов головним їх гаслом стало: "Здобудеш українську державу або згинеш у боротьбі за неї". Саме з цього часу поняття "націоналізм" стало вживатися у значенні ідеологічна течія, яка прийняла назву "націоналістичної" і оформилося в організований політичний рух, з цього часу поняття "націоналізму" набрало партійного забарвлення, яке зберігає і до сьогодні.

При цьому зауважимо, що будь-який тип націоналізму, взятий на озброєння, принципово не змінює стратегії націоналістичної ідеології, кінцевою метою якої є здобуття суверенітету для повноцінної життєдіяльності нації.

Звичайно ж, ця позитивна оцінка націоналістичної ідеології не означає, що вона не може на якомусь певному етапі переродитися в шовіністичну ідеологію. Така можливість відкривається тоді, коли певні політичні сили беруть на озброєння шовіністичні гасла і дії.

Зазвичай, націоналізм проявляється там, де існує бодай якась політична активність. Із проголошенням незалежності активізувались окремі групи російської меншини в Україні. Поштовхом для такої активізації став страх окремих груп українських росіян втратити ряд притаманних великодержавницьких рис, зокрема, розвиватися, по суті, у лоні своєї материнської (російської) нації, необхідність користуватися не російською, а державною українською мовою у випадках, визначених Законом про мови (1989р.) та Конституцією України (1996 р.). Ці та деякі інші конституційно визначені заходи викликали появу російського націоналізму або етнонаціоналізму і створення на цій основі проросійсько налаш-

тованих політичних партій та різного роду громадських організацій - клубів, товариств тощо.

Вище визначалася специфіка появи російського націоналізму як ідеології Третього Риму, побудови всесвітньої московської імперії з трудового народу. Це, звичайно ж, не означає, що цей чинник його появи не еволюціонував чи не зазнав змін і що він є визначальним у розвитку сучасного російського націоналізму. Є всі підстави стверджувати, що сучасним росіянам притаманні більшість тих рис націоналізму, що й іншим націям - любов до своєї землі та батьківщини, патріотизм та інтернаціоналізм тощо. Однак є немало і таких свідчень, що вказують на те, що не всі етнічні росіяни як у Росії, так і за її межами, у тому числі і в Україні, позбулися комплексу великодержавницької ідеології, в основу якої покладена ідея створення нової російської імперії. Це іноді проявляється й у діяльності окремих політичних та громадських організацій, що створені в Україні окремими представниками чи групами російської національної меншини.

Різноманітність націоналізмів, так само як і підходів націоналістів до розробки програм політичних партій, організацій та рухів, зумовлюють неоднаковість їх наповнення націоналістичними складовими. Відповідно до цього критерію (наповненості змісту програм) програми політичних партій, організацій та рухів можна класифікувати наступним чином:

1. Націоналістичні партії, організації та рухи державних націй. Основною метою цих громадських об'єднань є захист територіальної цілісності національної держави, національної ідентичності, збільшення впливу і ваги національної держави у системі міжнародних відносин тощо. До партій такого типу відносяться: Австрійська партія Свободи, Партія прогресу Норвегії, Данська народна партія, Сербська радикальна партія, Словацька національна партія, Партія угорського життя та справедливості, Литовська національна партія "Молода Литва", Словенська національна партія, Хорватська партія права, Шведська народна партія, Партія реформ Канади.

2. Націоналістичні партії, організації та рухи, що мають власні Держави, проте уряди яких не репрезентують національні прагнення, а тяжіють або навіть знаходяться у політичній, економічній та культурній залежності від іноземних держав або ж їх інституцій. Головною метою громадсько-політичних об'єднань, що належать до цієї групи, є відсторонення від влади аннаціональних урядів, їх заміна патріотично орієнтованими представниками нації. До цієї групи можна віднести Хустисіалістську партію Аргентини, Індійський Національний конгрес, Партію національної дії Туреччини та інші. Саме наявність таких націоналістич-

но орієнтованих політичних партій, організацій та рухів у ряді країн, що утворилися після розпаду Радянського Союзу, уможливила проведення кількох національно-демократичних революцій, які, зрештою, забезпечили прихід до влади патріотично налаштованих політичних сил. Помаранчева революція (листопад - грудень 2004 р.) в Україні є чи не найнаочнішим цьому прикладом. З приводу Української помаранчевої революції влучно висловився колишній радник президента США Дж. Картера Збігнев Бжезінський: "Ми зараз спостерігаємо своєрідний драматичний шлюб між українським націоналізмом і українською демократією. Україна мала в своїй історії у минулому чимало потужних націоналістичних рухів, але далеко не усі з них були демократичними. Були також і демократичні рухи, але з дуже нечисленною групою прихильників. Зараз можна вести мову про драматичне поєднання українського патріотизму, української тотожності української демократії, свободи, лібералізму". Безсумнівно, що помаранчева революція стала могутнім каталізатором піднесення національної гідності та самоповаги українців, в ній є внесок українського націоналізму. Сьогодні в Україні носіями націоналістичної ідеології є лише кілька партій: Конгрес Українських Націоналістів (КУН), який у квітні 2004 р. став асоційованим членом Альянсу Європейських Націй, союзу правих партій Європейського Союзу, Всеукраїнське об'єднання "Свобода" та деякі інші, хоч сама ідея близька значній частині українського населення.

Взагалі, сьогодні у Європі спостерігається циклічна тенденція поступового занепаду соціал-демократії, на зміну якій приходять національно-демократичні сили, а почасти і націоналістичні партії.

3. Націоналістичні політичні партії, організації та рухи, сформовані національними меншинами. Своєю основною метою ці громадські об'єднання можуть ставити різні й іноді полярні завдання: в одному випадку - захист своєї національної ідентичності, а в іншому - захист інтересів "материнської" нації в державі свого проживання. Як у першому, так і у другому випадку автохтонна нація повинна підтримувати національні прагнення національних меншин, звичайно ж, якщо ці прагнення не містять загрози національній безпеці держави, її незалежності.

Засоби, що використовують політичні партії, основу яких складають національні меншини, у різних країнах суттєво відмінні - від суто парламентських до збройних. Так, Шотландська національна партія намагається розв'язати свої національні прагнення парламентськими засобами. Такими самими засобами намагається здобути незалежність і Валійська партія "Плайд Кімру". Збройні засоби при розв'язанні наявних проблем національної незалежності застосовують партії та організації

партія Єрі Батасуна та її збройне крило ЕТА в країні Басків, Ірландська республіканська армія (ІРА), "Чорний вересень" (Палестина), "Розістенція", "Чорні Пантери" та інші.

вищесказане дає підстави для висновку про те, що націоналістичні партії, організації та рухи відіграють помітну роль у суспільно-політичному житті різних країн. Очевидно, що така роль у XXI ст. буде зростати, оскільки національні проблеми залишаються на вістрі політичного життя.

8.4. Клерикалізм - ідейна основа політичних партій релігійного спрямування

Глибинні трансформаційні процеси відбуваються і в такій суспільно-політичній доктрині, як клерикалізм. Вона покладена в основу діяльності конфесійних (клерикальних) політичних партій.

Ідейною основою клерикалізму виступають сучасні релігійні течії - християнство, іслам, буддизм та їх численні відгалуження (католицизм, протестантизм, православ'я, шиїзм, сунізм, хінаяна, махаяна тощо), а також національні релігії (індуїзм, іудаїзм тощо).

Головною ідеєю клерикалізму, як і соціалізму, є ідея соціальної рівності, але рівності не за становищем у суспільстві, а рівності перед Богом - християн, відповідно, перед Ісусом Христом, мусульман перед Мухаммедом, буддистів перед Буддою.

В різні історичні періоди, залежно від місця і ролі, котрі визначали становище релігії й церкви в суспільстві, клерикалізм поставав у різних формах - від претензії на домінуючу роль релігії, церкви і кліру в державі (створення теократичної держави як необхідної умови врятування людства) до участі духівництва у здійсненні державної влади в коаліції з іншими політичними силами.

У сучасному розумінні клерикалізм як суспільна християнсько-демократична течія склалася в XIX ст. Його поява пов'язується з Великою французькою революцією, яка завдала відчутного удару по економічній могутності католицької церкви і її впливу на суспільство. Позаяк довгий час церква відкрито протидіяла цьому, однак врешті-решт змушена була змиритися зі своїм новим статусом і розпочати співробітництво

Клерикалізм (від лат. *clericalis* - церковний) - суспільно-політична доктрина, що використовується як світськими політиками, так і служителями церков різних конфесійних на ямків з метою впливу на всі сфери суспільного життя, включаючи і створення на конфесійній основі політичних партій.

тво зі світською владою. Ідеологічним підґрунтям християнської демократії виступила енцикліка римського папи Лева XIII "Про нові речі" (1891), яка визначила базові засади щодо інтерпретації клерикалізмом суспільних відносин.

У цьому документі визначається модель соціального устрою держави, яка повинна ґрунтуватися на ідеалах християнської демократії. Остання передбачає: співробітництво між класами й народами; ліквідацію суперечностей між працею і капіталом і т. ін. В енцикліці папи церква представлена як захисник інтересів усіх людей, як багатих, так і бідних, наразі нерівність визнається як природний закон, а тому треба з нею змиритися і припинити будь-яку взаємну боротьбу.

У 1852 р. в Німеччині виникає німецька партія Центру, що ґрунтувала свою ідеологію на принципах християнської демократії, котра, поступово розвиваючись, дала поштовх для розвитку інших християнсько-демократичних партій. Так, з 1870 р. починає функціонувати загальнонімецька буржуазно-клерикальна партія. Але не тільки в Німеччині християнська демократія стає "на ноги".

18 січня 1919 року утворюється Італійська народна партія, основною ідеологічною базою якої стала теза про те, що економічна система повинна засновуватися на християнстві.

У 1991 році, тобто через 100 років після виходу енцикліки Лева XIII, папа Іоанн Павло II випустив нову, ювілейну енцикліку "Сотий рік", у якій проголосив подальший розвиток доктринальних підходів Ватикану, доповнивши їх необхідністю більш активної участі католицької церкви в захисті прав і свобод людини, зміцненні й поглибленні християнської демократії. В енцикліці модернізується ставлення церкви до загальнолюдських проблем, зокрема, визначається необхідність зміцнення солідарності між усіма народами, між віруючими та атеїстами в ім'я збереження миру на Землі, засуджуються війни, використання зброї масового знищення. Енцикліка надає католицькій церкві більші права при встановленні контактів з іншими релігіями та віросповіданнями. Відтак, хоча католицька церква продовжує визнавати істинно християнським лише своє вчення, вона може встановлювати дійове співробітництво з іншими християнськими віросповіданнями і релігіями. Сьогодні, як і в минулому, справедливим залишається твердження, згідно з яким папські енцикліки є не тільки ідеологічним документом Ватикану, але й основним ідеологічним джерелом християнської демократії - однієї із найвпливовіших політичних течій сучасності. Саме на основі християнської демократії більш за все формуються політичні партії клерикального спрямування.

В основі християнсько-демократичної ідеології покладені наступні принципи:

- синтез миру любові і миру влади ;
- визнання необхідності формування держави як гаранта свободи для всіх громадян суспільства;
- утвердження тези про те, що добробут людини залежить від благополуччя суспільства і держави і навпаки;
- визнання держави як гаранта духовної свободи з одночасним запереченням того, що держава є вищою політичною цінністю, а тому не слід сліпо підкорятися світській владі;
- моральними критеріями діяльності людини і держави є християнські цінності;

- держава повинна забезпечити реалізацію демократичних прав громадян, надавати допомогу всім тим, хто її потребує. А це може забезпечити баланс інтересів і відносин між державою і громадянином.

На основі цих принципів у європейських країнах після Другої світової війни були відроджені або створені християнсько-демократичні (клерикальні) партії: Швейцарська Демократична християнська партія (1912); Італійська Християнсько-демократична партія (1943); Австрійська народна партія - наступниця католицької Християнсько-соціальної партії (1945); Бельгійська Соціально-християнська партія (1945); Німецький блок партій Християнсько-демократичний союз і Християнсько-соціальний союз (1945); Нідерландський блок клерикальних партій Християнсько-демократичний заклик (1977). У своїй більшості названі партії дотримуються правоцентристської (рідше центристської) політичної орієнтації.

У 1976 р. в Люксембурзі 13 християнсько-демократичних партій об'єднуються в Європейську Народну партію. Сьогодні християнська демократія Західної Європи виступає під гаслом: "Разом заради Європи вільних людей".

Сучасні християнські демократи відстоюють: право на працю всіх громадян, одержання ними мінімальної заробітної плати; право на страйк, рівну оплату однакової праці; право на житло, право на отримання інформації, утвердження плюралістичної демократії тощо.

Безсумнівно, що при визначенні соціально-політичних проблем кожна релігія виходить із своїх релігійних догматів, отже, кожна із них має свої особливості і по-своєму розставляє акценти при їх вирішенні. Позаяк це не виключає наявності загальних характерних ознак для всіх релігій. Зазвичай, практично всі конфесії доводять примат релігійного над мирським, відмежовуються від участі в політиці. На цьому, зокрема, наголошується у багатьох енцикліках папи Римського. Подібне ствер-

джують і православні теологи, керуючись тим, що розробка соціально-політичних програм не входить в обов'язки церкви і, навіть, суперечить евангеліям. Іслам також виходить із того, що земні порядки є вічними та незмінними, тому недоцільно втручатися в політику. Реальна ж дійсність спростовує такого роду релігійні постулати. І у цьому зв'язку актуальним залишається твердження видатного німецького філософа-письменника Т. Манна, який вважав, що релігія і політика, хоч і речі абсолютно різні, однак між собою тісно взаємопов'язані, не бачити цього "...це означає не бачити єдності світу".

Спільною рисою для всіх сучасних конфесій є також і те, що всі вони намагаються доповнити свої релігійні доктрини відповідно до існуючих реалій суспільного життя. З цього приводу папа Іоанн Павло II зауважив, що зростання потреб нашої епохи та еволюція суспільства поставила перед римсько-католицькою церквою "небезпечні питання", вирішення яких повинно бути знайдено у світовому масштабі, на всіх рівнях - соціальному, політичному, ідеологічному, релігійному.

На II Ватиканському соборі (1962-1965 рр.) папа Іоанн Павло II визначив нову політику католицької церкви - "аджорнаменте". Ця політика передбачає оновлення наявних у католицизмі соціально-політичних доктринальних підходів при розв'язанні актуальних проблем суспільного життя.

Сучасний католицизм критикує капіталістичну систему господарювання за нерозв'язаність проблем, пов'язаних із якістю життя людей, зловживання й егоїзм власників засобів виробництва і т. ін. Позитивно оцінюючи роль підприємництва, ринку і приватної власності, нова соціально-політична доктрина католицизму одночасно виступає за можливість та легальність існування "різних форм власності". Політично важливим пунктом соціальної доктрини "аджорнаменте" є ідея асоціації праці та капіталу, забезпечення широкої участі працівників у здійсненні керівництва підприємствами. Визначаючи соціальні конфлікти неминучими, сучасний католицизм одночасно засуджує їх, так само як і її форми боротьби, які виключають розумний компроміс. Найприйнятнішою формою прогресивних перетворень у суспільстві сучасні католики вважають реформи. Політика "аджорнаменте" пропонує нові підходи визначення місця і ролі людини в суспільному прогресі, оцінки загальнолюдських цінностей тощо. Зокрема, конкретизуються підходи щодо визначення понять "війна" та "мир". За умов наявності зброї масового знищення "справедливої війни" як засобу розв'язання суперечок між державами взагалі не може бути, тому така війна недопустима, а справжній мир не може бути результатом військової перемоги. "Планетаризація" сучасного світу вимагає поглиблення міжнародної солідарності і співробітництва у розв'язанні глобальних проблем людства.

Перспективним уявляється положення програми політики "аджорнаменте", що передбачає подальшу модернізацію діяльності низових католицьких громад на ідеалах первісного християнства. Про серйозність намірів ідеологів католицизму реалізувати поставлену мету свідчить розробка ними концепції, що одержала назву "теологія звільнення". Широке розповсюдження ця концепція одержала в Латинській Америці. Згідно з концепцією "теології звільнення", всі справжні християни повинні вести боротьбу з соціальним злом і несправедливістю, з неоколоніалізмом та імперіалізмом. Причому ця боротьба повинна вестися на трьох рівнях: соціально-політичному, історико-антропологічному і релігійному, або сакральному.

Аналіз соціально-політичних доктринальних підходів католицизму показує, що всі нововведення католицької церкви покликані зміцнити її позиції в християнстві і мати більше своїх прихильників в усіх регіонах світу.

Одним із християнських різновидів клерикалізму є його протестантський варіант, головною теоретичною засадою якого виступає концепція створення "єдиного універсального суверенітету над усією землею". Ця концепція обґрунтовує можливість подолання проблеми міждержавних конфліктів та протистоянь. Похідною ідеєю виступає необхідність створення "Єдиного вселюдського уряду" як єдиного ефективного шляху подолання криз.

Ця ідея розкривається через певні концептуальні постулати:

1. Єдина планета як якісна територіальна основа для політичного життя людей.
2. Єдина людська природа як психологічна передумова для світового громадянства.

Все це повинно стати тією передумовою, яка здатна подолати кризові явища в суспільстві. Ті кризи, які не змогли виправити жодні ідеології світського спрямування.

На протестантських, як, зрештою, і на православному, варіантах християнства також створюються клерикальні партії.

Оскільки православна і протестантська гілки християнства не мають єдиних центрів, що розробляли б соціально-політичні доктрини, відтак провести їх системний аналіз, визначити рівень їх впливу на політичні процеси суспільств не уявляється можливим. І все ж, обидві гілки християнства і церкви, що їх репрезентують, широко включені в політичні процеси згідно з "місцевими" доктринальними соціально-політичними підходами. Спільною ж характерною рисою соціально-політичних доктринальних підходів, як для православ'я, так і для протестантизму, є орієнтація обох цих гілок християнства на загальнолюдські цінності при розв'язанні внутрішніх і міжнародних проблем суспільного розвитку.

Орієнтація на розв'язання сучасних як загальнолюдських, так національних проблем покладена і в основу програм релігійно-політичних, за своєю суттю клерикальних, партій України, що були створені у 90-х роках ХХ століття. Серед них Українська Християнсько-демократична партія (УХДП); Християнсько-демократична партія України (ХДПУ); Християнсько-ліберальний союз (ХЛС); Християнсько-народний союз (ХНС); Республіканська християнська партія (РХП); Всеукраїнське об'єднання християн (ВОХ); Українська політична партія "Християнський рух". Зазвичай, політичні програми цих партій ґрунтуються на загально-визнаних принципах та цінностях - свободи, рівності, солідарності, справедливості та християнського гуманізму.

Програми релігійно-політичних партій України передбачають підпорядкування політики засадам моралі, а їх ідеології повинні виходити із загальнолюдських цінностей. Партії виступають за створення гідних умов для життя людей, розбудову національної культури на принципах християнської духовності тощо.

Проте процес клерикалізації суспільного життя - явище не суто християнське. Клерикалізуються і представники інших вірувань. Особливо активно клерикалізуються окремі послідовники ісламу, котрі мешкають у 52 країнах світу. У ряді країн Азії й Африки ісламська віра проголошена ідеологічною основою функціонування держав. І це незважаючи на те, що кожна із цих країн має свою політичну орієнтацію: Саудівська Аравія - абсолютисько-теократичну, Йорданія, Марокко, Малайзія - конституційну монархію, Лівія, Пакистан - республіканську форму правління і т. ін. Небачених раніше масштабів політизація релігійного життя серед мусульман набула після перемоги "ісламської революції" в Ірані. У країнах мусульманського Сходу стали масово відзначати релігійні свята, відвідувати святі місця, активізували свою діяльність ісламські політичні партії і рухи, що виступають за повернення до "ісламських цінностей" у політиці, економіці та культурі. Духовні і політичні лідери широко використовують іслам для впливу на віруючих. "Оновлений" ісламський соціальний порядок пропагується як "третій" шлях розвитку. За цим порядком передбачається надати державі роль стримуючої сили, міцного бар'єра на шляху проникнення західного і східного впливу ідей та культур, із якими мусульманські народи зв'язують свої біди, зростання злиденності й безправ'я.

В основі соціально-політичної доктрини ісламу покладено ідею незмінності і вічності земних порядків. При цьому кожна із гілок ісламу тлумачить цю ідею по-своєму. Так, традиціоналісти, або ортодокси, активно захищають незмінність ісламських ідей, модерністи, або реформатори, навпаки, намагаються пристосувати мусульманські догмати до

потреб сучасного розвитку. Фундаменталісти ж, наголошують на особливому значенні для мусульманського світу ідей раннього ісламу.

Визначальною рисою ісламу все ще залишається консерватизм. Позаяк останнім часом у мусульманських країнах активізувався модерністський соціально-політичний напрям. У його основу покладений політичний іслам, тобто не просто релігія, а концепція ісламу як політичної, ідеологічної і навіть економічної основи суспільного устрою. Идется про адаптацію ісламу до сучасних політичних процесів, про активне використання ісламом войовничого настрою у політичній боротьбі. Зокрема, стверджується, що активізація ісламу при закріпленні його позиції як релігії у всіх сферах суспільного життя повинна здійснюватися не шляхом воєн, нападів, завоювань, а більш вишуканими засобами, під прапором "виняткової вірності ісламу" як релігії, яка найточніше і найповніше відображає сподівання людей і може врятувати їх від злиденності, пригнічення та принести щастя.

Модерністи виходять із того, що кризу, яка охопила більшість сучасних країн, можна перебороти, орієнтуючись на соціалізм. Концепція "ісламського соціалізму" і покликана дати йому теоретичне обґрунтування, запропонувати ширше використання різних форм власності, проведення націоналізації в ряді галузей економіки, аграрної і податкової реформи на користь найбільш вразливих верств населення і т. ін.

Представники цього напрямку намагаються узгодити мусульманське віровчення з досягненнями сучасної науки. Наприклад, стверджується, що Коран містить вказівку на нинішню науково-технічну революцію і т. ін.

Особливе місце в суспільно-політичній доктрині ісламу займає ісламський фундаменталізм.

Перебільшуючи значення порівняльних принципів у житті мусульман часів пророка Мухамеда, прихильники цього напрямку вбачають у ранніх громадах ідеальне об'єднання віруючих на засадах рівності та справедливості.

Ісламські фундаменталісти заперечують як капіталізм, так і соціалізм як шляхи соціально-політичного розвитку мусульманських країн. Вони пропонують свою альтернативу, "третій шлях", згідно з яким буде встановлено ісламський соціальний порядок, що стане моральною фортецею проти корупції та несправедливості. Лівійський лідер Мауммар Каддафі називає цю концепцію "третьою світовою теорією". Згідно з цією теорією, передові принципи, що пропонують у ній, здавна існували в арабському світі і були невід'ємною частиною положень раннього ісламу, соціальними та етичними нормами, якими керувалося у своєму житті арабське суспільство ще в період його племінної організації.

Реальне теоретичне та практичне втілення ідея ісламського фундаменталізму одержала в діяльності аят-оли Хомейні під час іранської революції 1978 р., результатом якої стало створення в Ірані ісламської держави, що базувалися не на законах, відпрацьованих суспільством, а на "божественних законах", зафіксованих у Корані та шаріаті.

Модернізується і зовнішньополітична доктрина ісламу. Відроджується концепція "панісламізму", що передбачає створення єдиної мусульманської єдності, всесвітньої спільності правовірних, виступає її центральною ідеєю.

Оскільки мусульмани, на думку ідеологів панісламізму, єдині у своїй вірі, політиці, правах та обов'язках, то це обов'язково приведе їх до світової форми правління. Тому вже сьогодні вони рекомендують усім мусульманським країнам вийти із ООН і створити "Мусульманські Об'єднані Нації", "Спільний ринок", "Об'єднані збройні сили" і т. ін.

Особливістю соціально-політично доктрини буддизму є, з одного боку - збереження чистоти буддистської релігії, очищення від світського, а з іншого боку - модернізація, заклик до духовенства та віруючих залучатися до суспільного життя, формувати "третій шлях розвитку суспільства", який відрізняється від капіталістичного та соціалістичного, що через удосконалення людини приведе до соціально-справедливого суспільства, "національного соціалізму".

У зовнішньополітичній частині доктрини буддизму визначаються три основні підходи до проблеми війни та миру. Один із них - моральний - виходить із того, що тільки етичний спосіб життя може врятувати людство від загибелі. Тому головне завдання - моральне вдосконалення натури людини. Інший підхід - кармічний, який обґрунтовується посиленням на дію карми, "закону залежного існування". Згідно із цим законом, життя людини, нації, держав визначає соціальна карма, яку можна покращити, допомагаючи буддистській громаді. Суспільства, що будуть мати сприятливу карму, виживуть навіть у випадку термоядерної війни, країни ж, які виробляють зброю масового знищення, формують погану карму, що призведе їх до взаємного знищення.

Третій, соціально-політичний підхід, ставить своїм завданням забезпечення співробітництва буддистів усього світу для зміцнення миру. Звідси випливають і інші завдання: захист і підтримка національної незалежності і протистояння імперіалізму та неоколоніалізму, агресивним військовим блокам, сприяння загальному і повному роззброєнню співробітництво з іншими миролюбними рухами релігійних та нерелігійних організацій, що мають схожі цілі.

Ретроспективний аналіз релігійних соціально-політичних доктрин сучасності показує, що кожна з них намагається запропонувати якнай-

привабливішу ідейно-політичну концепцію з тим, щоб справити на людей якнайсильніший вплив і залучити до себе максимальну кількість прихильників. Через це різні релігійно-політичні течії неминуче змагаються між собою, сподіваючись відштовхнути одна одну на узбіччя суспільного життя. Позаяк взаємовідносини різних релігійних соціально-політичних течій неможливо звести лише до боротьби, оскільки в процесі її ведення виникає чимало проблем, що потребують спільних зусиль на шляху до їх розв'язання. Взаємодіючи між собою, кожна з релігійних суспільно-політичних течій взаємозбагачується, налагоджується діалог між релігіями.

Характерною особливістю сучасного клерикалізму є широке використання в своїх цілях конфесійних політичних партій та інших релігійних (молодіжних, жіночих і т. п.) організацій. Останні суттєво зміцнюють клерикальні партії, тому вони розглядаються ними як важливий засіб ідейно-політичного впливу на маси.

Однією із важливих особливостей сучасного клерикалізму є також і те, що він, як правило, не може (за винятком деяких ісламських країн) претендувати на панівне становище релігії й церкви в державі й суспільстві. Теократичні форми воєнного клерикалізму, в усякому разі в умовах розвинених країн Заходу, в наш час не проявляються і, швидше за все, неможливі. Остання обставина ще тісніше об'єднує сили клерикалізму зі світськими політичними організаціями, перетворює їх на традиційний елемент політичної системи суспільства.

Останнім часом широке розповсюдження одержав екуменістичний рух, що об'єднує християнські церкви. Організацією цей рух представляє Всесвітня Рада церков (ВРЦ). Екуменістичний рух прагне до подолання розбіжностей у трактуванні віровчення гілками християнства, хоча і не ставить завдання створення єдиної церкви. ВРЦ розробляє програми боротьби з голодом, зубожінням, несправедливістю, расизмом, захисту довкілля тощо.

Нині одним із головних завдань релігійних соціально-політичних Доктрин сучасності є пристосування своїх віровчень до тих змін, що відбуваються у світі з урахуванням специфіки соціально-економічного, політичного і духовного розвитку своїх країн.

8.5. Екстремістські ідеології у політиці та практиці політичних партій

При аналізі суспільно-політичних доктрин сучасних політичних партій можна оминати екстремістські ідейно-політичні течії, і, зокрема, ті, що залишили трагічний слід у політичній історії, а окремі із них і сьогодні

суттєво впливають на політичні процеси в ряді країн. Йдеться, насамперед, про такі екстремістські суспільно-політичні течії, як нацизм та фашизм. Саме на їх основі в ряді країн були створені масові політичні партії екстремістського ідейно-політичного спрямування.

Поняття "екстремізм" виявляється у різних формах: екстремізм політичний, націоналістичний, релігійний, екологічний тощо. Появу кожної із форм екстремізму зумовлює комплекс відповідних чинників. Серед них: соціально-економічні, політичні, національні, екологічні і т. ін. кризи, погіршення соціального, політичного, екологічного становища громадян, зовнішні та внутрішні загрози їх життєзабезпечення, переслідування інакомислячих, національний гніт тощо.

Предметом нашого розгляду є політичний екстремізм, якому властива схильність до крайніх поглядів та політичних дій. Як правило, політичні екстремісти ставлять собі за мету знищити існуючі державні структури і встановити відповідний тип екстремістської влади.

Критерієм поділу політичного екстремізму є його ідеологічна орієнтація. Останню визначають характерні для певного типу політичного екстремізму риси - тотальне заперечення будь-якої іншої думки, намагання пов'язати будь-якою ціною свою систему політичних, ідеологічних та інших поглядів, вимога до своїх прихильників беззаперечно підкорятися будь-яким наказам та інструкціям, звернення екстремістів не до розуму, а до почуттів, нерідко втрата контролю за своєю поведінкою і навіть готовність на самогубство, за наказом керівників тощо.

Для практики політичного екстремізму характерним є намагання досягнути політичної мети шляхом використання будь-яких форм насилля, включаючи і політичний терор.

Традиційно політичний екстремізм поділяється на "лівий" та "правий".

"Ліві" екстремісти, як правило, звертаються до ідей марксизму-ленінізму та інших лівих течій - анархізм, лівий радикалізм тощо. Представники лівих екстремістів критикують капіталізм, виступають за соціальну рівність, проти гноблення та експлуатації, висувають ідею негайної революції і боротьби з метою завоювання влади і т. ін.

"Праві" екстремісти викривають "наявні" вади у суспільстві з украй консервативних позицій, використовуючи для цього ультранационалістичні гасла.

Найпоширенішою правоекстремістською суспільно-політичною течією є фашизм.

Термін "фашизм" (від лат. "fascio" -- "пучок", "в'язка", "об'єднання") почав широко вживатися з 1919 р., коли в Італії була створена фашист-

* Екстремізм (від лат. "extremus" - крайній) - прихильність в ідеології і політиці до крайніх поглядів і засобів у досягненні певних цілей.

ська організація під назвою "фашіо ді комбаттіменто" (союз боротьби), очолив Б. Мусоліні. У своїй класичній (італійській) формі фашизм покликаний піднести силу національного духу, відродити історичне значення Римської імперії, сформувати ментальні засади нових імперських амбіцій, встановити тверду державну владу, яка б організувала все суспільство для здійснення історичної мети національного відродження.

З цього часу фашизм проявляється однією з найодіозніших суспільно-політичних течій сучасності - як рух, як форма правління, як ідеологія.

Фашизм як рух з'явився після I світової війни, за умов глибокої економічної кризи. Саме в цей час величезні маси людей жили на межі виживання. Цим і скористалися ідеологи фашизму, залучивши їх під свої знамена. Відтак, соціальну основу фашизму та фашистських партій складають здекласовані елементи, люмпен-пролетаріат, демобілізовані та безробітні.

Політичною формою фашистської держави є тоталітаризм. Держава відповідальна за людину і здійснює над нею повний контроль.

Головне ідейне гасло фашизму - корпоративна єдність, яка заснована на спільності крові, раси і гарантом якої виступає держава.

Як державна форма правління фашизм являє собою такий соціальний порядок, який сприяє залученню великого капіталу і розвитку воєнно-промислового комплексу. Цей порядок забезпечується репресіями проти інакодумання і "фільтрацією" суспільства від усіх елементів, котрі виступають за національне відродження. Фашизм є уособленням тоталітарного режиму.

Як ідеологія фашизм являє собою суміш расистських, інтернаціоналістичних, націоналістичних, соціалістичних, консервативних та деяких інших ідейно-політичних течій.

Серед теоретиків-фундаторів фашистської ідеології слід назвати: А. Ракко, Д. Джентіле, Б. Муссоліні. І все ж найбільший внесок в становлення фашистської ідеології належить Б. Муссоліні. Саме останній не тільки визначив головні риси фашизму - активізм, націоналізм і футурізм, розкрив їх зміст, але і першим спробував ідеї фашизму втілити в життя.

У політичній доктрині фашизму індивід - ніщо. Він має розчинятися у вищій силі - нації та відчувати гордість від участі в ній. Фашизм широко пропагує самопожертвування з очевидною метою - обґрунтувати необхідність існування та діяльності вождів, їхнього владарювання над масою.

Основними засобами досягнення своєї мети фашизм вважає силу, насамперед воєнну. Тому мілітаризація, насильницькі методи як при

завоюванні влади, так і виконанні програмних завдань фашизму є необхідною умовою його існування. Фашизм протиставляє військову силу таким основоположним політичним цінностям, як: свобода, рівність, демократія. Всіма доступними методами фашизм насаджує войовничий антидемократизм, правовий нігілізм, антипарламентаризм, обмеження демократичних прав і свобод, звеличення тоталітарної держави тощо.

Фашистська ідеологія ґрунтується на ідеї расової винятковості нації, а це зумовлює проведення за своєю суттю антинаціональної політики - шовінізму, расизму, геноциду та етноциду.

Одним із реакційніших відгалужень ідеології політичного екстремізму є нацизм (націонал-соціалізм). Нацистська доктрина обґрунтована у книгах А. Гітлера "Моя боротьба" та А. Розенберга "Міф ХХ століття". Найхарактернішими рисами нацистської ідеології та політики є: панування расистської шовіністичної ідеології, в основі якої було покладене "вчення" про арійську вищу расу; культ вождя; встановлення однопартійної системи; ототожнення партії з державою, зрощення їх апаратів; мілітаризація та уніфікація усього суспільного життя тощо.

Нацисти всі нації поділяли на вищі й нижчі, вважаючи, що вищі нації повинні панувати над нижчими й нещадно подавляти будь-які спроби їхнього опору.

Історичний досвід показує, що за умов панування як фашизму, так і нацизму неможливе легальне існування будь-яких опозиційних політичних партій або інших політичних об'єднань. Свідченням цьому є, зокрема, і прихід до влади Націонал-соціалістичної робітничої партії, який поклав край легальному існуванню в Німеччині політичних партій іншого ідеологічного спрямування.

У суспільному житті відбувається повна мілітаризація всіх його сфер із тотальним контролем над суспільством, який здійснюється не тільки за допомогою державних органів, а й за активної участі партійних воєнізованих організацій (штурмові та есесівські частини в Німеччині, загони "скаудре" в Італії тощо). Тим самим фашистська партія набирає статусу "державна в державі". Щоб встановити свою абсолютну ідеологічну монополію, фашистська партія проводить ряд дій: знищує не тільки інші партії й організації, але і їх ідеологію; бере під свій контроль всі державні і суспільні засоби пропаганди (друк, радіо, кіно, театр тощо); встановлює свій контроль над усією системою освіти, перебудовуючи її в дусі своєї ідеології; організовує кампанію знищення прогресивної та демократичної літератури; розглядає наявні культурно-демократичні традиції як злочин і застосовує різноманітні засоби до їх знищення тощо.

За Статутом фашистської партії формально повинні діяти одні принципи, а насправді, діють інші. Так, вступ до партії є добровільним, а

практиці є примусовим. Ділові якості, компетентність відступають на задній план, на передній план виходить відданість ідейно-політичним принципам фашистської партії.

Фашистські партії є різновидом масових партій, але у своїй діяльності вони спираються переважно на військову структуру.

Члени Національної партії Німеччини повинні були беззаперечно підкорятися наказам місцевих фюрерів, яких призначали зверху. Відповідно до ідеології фашизму члени партії повинні відрізнитися особливими рисами (расовою чистотою, відданістю фюреру, традиціями), вони повинні завжди бути готовими віддати своє життя за ідеї фашизму. У безпосередньому підпорядкуванні партійного центру знаходилися "штурмові загони" (СА), охоронні загони (СС) і деякі особливі військові частини, які були укомплектовані фанатичними прихильниками Гітлера.

Особливе місце в системі репресивного апарату посідала поліція-гестапо, яка мала величезний апарат, значні кошти і необмежені повноваження. Причому гестапо підпорядковувалося уряду, штурмовики й есесівці - партії. Одна поліція слідувала за іншою, одна одній не довіряла.

Фюрер був і головою уряду і партії. Посада президента у 1934 р. була ліквідована. "Фюрер" мав право перебувати на посаді довічно, більше того, міг призначати собі намісника.

Рейхстаг зберігався, але тільки для народних демонстрацій. Іноді гітлерівці проводили навіть "народні опитування". Причому говорилося, хто користується таємним голосуванням, той є "ворог народу".

Зрощення надцентралізованої бюрократичної машини держави з фашистською партією. У результаті, держава стає партійною, а партія - державною. Лідери фашистської партії ставали державними керівниками.

Зрощення держави і партії - універсальне явище, воно має різні форми, але деякі із них особливо значущі: призначення на державні пости виключно членів фашистської партії і її заслужених ветеранів; зосередження урядової і центральної партійної влади в одних і тих же руках; кожен із таких керівників може розглядатися як органічний синтез партійної та урядової влади; узаконений самою державою тотальний партійний контроль над усіма державними органами, їх кадрами та діяльністю; передача державних функцій органам фашистської партії; злиття державних і партійних утворень тощо.

Характерними рисами фашистських партій є військова організація, вождизм, сувора дисципліна та ієрархія, тотальне підпорядкування фашистським ідеям.

Ідеї фашизму та нацизму іноді проявляються і в сучасному світі у вигляді ідеологій неонацизму та неофашизму. На їх основі створюються

політичні партії та організації відповідного спрямування. Сьогодні такі партії та організації діють у більш ніж 80 країнах світу - ФРН, Австрії, Італії, США, Великобританії, Франції та ін.

В основі неонацистської ідеології покладені все ті ж фашистські постулати. Позаяк є і відмінності, що містяться в закликах неонацистів, - відмова від етнічного месіанства, пропаганда т. зв. гуманізованого фашизму і деяких інших.

Сучасні неонацисти виступають під гаслами "чистого" фашизму, вільного від спостережень, намагаються відмежуватися від злочинів гітлерівського фашизму.

Сьогодні вони говорять про білу людину взагалі, яка протиставляється "кольоровим" народам тощо.

Зазвичай, неонацистські угруповання та політичні партії цього спрямування у своїй діяльності спираються на широкий загал "простих" виборців, здебільшого представників середнього класу, робітників, селян і оперують зрозумілими для цього загалу гаслами: обмеження еміграції іноземної робочої сили, захист національних інтересів країни, обмеження впливу бюрократії в державі, захист традиційних національних культурних цінностей, захист територіальної цілісності країни. Так, у ФРН діє ряд угруповань неонацистського характеру: Союз вигнаних, Товариство взаємної допомоги колишнім військовослужбовцям військ СС, ХІАГ, Союз товаристської допомоги, "Скінхедс" (бритоголові) та ін.

Тільки у 1997 році у Німеччині було більше ніж 12 тисяч повідомлень про неонацистські напади на іноземців. Праворадикальні угруповання Німеччини навіть установили так звані "вільні зони" від іноземців.

Зазвичай, на основі саме таких угруповань іноді виникають політичні партії неонацистського спрямування. До Народно-демократичних партій Німеччини, насамперед, слід віднести Німецький Народний союз, Республіканську партію Німеччини, яка була створена у 1983 р. колишнім членом ХСС Ф. Хандлозом спільно з колишнім вояком СС Ф. Шенхубером.

В Австрії неонацизм підтримується рядом політичних угруповань правоекстремістського табору - Товариство ветеранів, Австрійський гімнастичний союз (АГС), Націоналістичний союз "Нордланд" та деякі інші. Серед партій у першу чергу слід назвати праворадикальну Націонал-демократичну партію Австрії та Австрійську Партію Свободи (АПС). На місці і ролі останньої в політичному житті Австрії слід зупинитися окремо, оскільки АПС на виборах до парламенту іноді набирає до 30 відсотків голосів виборців (1999 - 27,2%). Історія цієї партії бере свій початок у 1949 році, коли було створено Лігу Незалежних (партію попе-

редницю АПС). Основною метою АПС партії тоді було поборення створення тоді в Австрії двопартійної системи (країною правила коаліція Соціалістичної партії та Християнсько-демократичної Австрійської партії), серед інших цілей було поборення корупції, створення справедливої влади, захист принципу верховенства права, соціального партнерства та ринкової економіки. В 1956 році на місці Ліги Незалежних створюється Австрійська Партія Свободи, особливістю цієї партії було те, що вона увірвала в свої ряди багато колишніх членів Націонал-Соціалістичної партії та націоналістичної організації "Хайтвер", так само колективним членом партії був пронацистський "Союз вигнаних" - організація німецьких біженців із країн Східної Європи; все це надавало партії певного реваншистського забарвлення. Однак аж до середини 80-х років партія не могла серйозно конкурувати спочатку з коаліцією Соціалістичної партії Австрії (СПП) та Австрійської Народної партії (АНП), а згодом з однопартійним правлінням СПА. Лише у 1983 році, коли соціалісти втратили абсолютну більшість у парламенті, вони змушені були включити в коаліційний уряд членів Партії Свободи. Проте вже в 1985 році члени АПС були виключені з уряду.

Однак цим у 1990 році АПС відновила свою популярність і на парламентських виборах отримала вже 32 парламентські мандати, а у 1994 р. - 42. І нарешті, найбільшим успіхом для АПС стали результати федеральних парламентських виборів у жовтні 1999 року, коли склад її фракції в парламенті зріс до 52 делегатів і їй було доручено сформувати уряд за участю АПС. Однак у політиці цього уряду стали помітними правоекстремістські тенденції, що спонукало деякі країни Західної Європи, США та Ізраїлю запровадити проти Австрії економічні санкції, що, зрештою, змусило лідера Й. Гайдера позбутися своєї керівної посади в АПС.

Після Другої світової війни як право-, так і лівоекстремістські угруповання Франції не склали своєї зброї. Іноді вони влаштовують терористичні акти, координуючи свою діяльність із професорами поліції. Свідченням цьому є діяльність ультраправого угруповання "Французька справа".

Інший приклад подає впливова правоекстремістська партія - Французький Національний Фронт, яку очолює Жан-Марі Ле Пен. Цей фронт було створено у жовтні 1972 року як дочірню громадську організацію при правій Партії Нових Сил.

Однак досить швидко Національний Фронт став самостійною політичною силою, що об'єднав навколо себе цілий ряд інших правоекстремістських громадських організацій. У період із 1972 до 1983 рр. ця партія не набирала більше одного процента голосів на виборах до парламенту, та на виборах 1981 року вона здобуває десять процентів

голосів і створює свою фракцію у Національних зборах. Але зміни у виборчому законодавстві суттєво ускладнили можливість проходження кандидатів від Національного Фронту до парламенту, тому, незважаючи на те, що Національний Фронт здобуває регулярно від 10% до 15% голосів виборців на загальнонаціональних виборах, він має лише одного депутата парламенту.

У післявоєнні роки не зникли з арени політичні екстремістські угруповання в Італії. Вже в 1946 році діячами старої фашистської партії був заснований Італійський Соціальний рух (ІСР) - партія, яка поєднала в собі як помірковані консервативні, так і радикальні фашистські групи. Незважаючи на постійні переслідування, партія вже на початку 50-х років налічувала 600 тисяч членів, ІСР випускав 30 газет і журналів, мав контроль над "Італійською Національною конфедерацією профспілок трудящих", "Університетським фронтом національної дії", рядом інших громадських організацій. На виборах 1953 року ІСР здобув 5 відсотків голосів і отримав 29 депутатських мандатів. Всю історію партії супроводжувала боротьба між радикальною та поміркованою течіями. Так, уже в 1956 році від партії відокремилися радикальні угруповання "Новий порядок" і "Національний авангард". У 1968 році у партії знову отримала гору радикальна течія і головою став Дж. Альміранте. Загалом це не позначилося на популярності партії, оскільки 70-ті роки були періодом розквіту екстремізму в Італії, як правого так і лівого. Так, більш ніж у ста містах і общинах члени ІСР були бургомистрами, а на парламентських виборах 1971 року партія здобула 8,9 % голосів і 56 місць у парламенті.

У 1987 році лідером ІСР став поміркований лідер молодіжної секції партії Дж. Фіні. Під його головуванням партія скористалася з результатів політичної кризи 1993 року, яка відкинула на маргінес традиційні центристські партії. У листопаді 1993 року на парламентських виборах ІСР здобув 20% голосів виборців і став четвертою за значенням партією в Італії. Партія ввійшла в коаліційний уряд Сільвіо Берлусконі. На з'їзді, що відбувся 27 січня 1995 року, ІСР було перейменовано на Національний Альянс. На сьогодні партія налічує понад 90 тисяч членів і є важливою складовою політичної системи Італії.

Все ще зберігають свій вплив у житті Італії і ряд лівих та ультралівих терористичних організацій. Серед них ось уже десятки років "почесну першість" посідають "Червоні бригади".

У Бельгії існує воєнізована праворадикальна екстремістська організація "Уестленд ньюпост" (УНП), яка підтримує всебічні зв'язки з подібними організаціями в інших країнах Європи.

Сучасний екстремізм в Англії має багато відгалужень - організацій, груп і навіть політичних партій як легальних (Расистсько-Національний

фронт, Національна партія, Британський рух), так і нелегальних (Ліга святого Георга, Колона - 88 та ін.).

Помітну роль у правоекстремістському спектрі політичних партій Великобританії посідає Расистсько-Національний Фронт (НФ), який був створений у 1967 р. із декількох неофашистських угруповань. Зазвичай, цей фронт офіційно відмежовується від "класичного" фашизму, насправді ж його духовне та політичне обличчя багато в чому подібне.

"Ліга святого Георгія" називає себе не партією, а клубом, у якому ведеться дискусія про "ідейну спадкоємність націонал-соціалізму".

Перманентно активізує свою діяльність правоекстремістське угруповання "Британський рух". Цей рух проводить або організовує побиття темношкірих іммігрантів, напади на магазини тощо.

В окремі періоди активізуються прихильники неофашистів і у США. "Біблією" американських неофашистів став роман "Щоденники Тернера", який був написаний у 1978 р. л. Прайсом - засновником неофашистської організації "Національний альянс". Цей роман дав поштовх створенню ряду правоекстремістських партій США. Серед них: партія "Чорні пантери", "Нація ісламу", "Порядок", "Бастіон білих американців", "Біла революційна армія", "Арійські нації" тощо.

Одним із типових тверджень, що активно відстоюють американські правоекстремісти, є теза про те, що англо-саксонська раса має переваги над іншими. На основі цієї тези, на їх думку, і повинна базуватися політика США щодо інших народів, що населяють країну.

До числа інших право- та лівоекстремістського спрямування партій та угруповань слід віднести: партію "Велика Румунія" в Румунії, партію "Одна нація" в Австрії, партію "Ері Батасуна" та її збройне крило ЕТА в країні Басків, Іспанську Фалангу Хунт Націонал-синдикалістського наступу та Іспанську незалежну фалангу, Ірландську партію "Шин Фейн" та її збройне крило Ірландська Республіканська Армія (ІРА), Шотландську національну партію, Валійську партію "Плайд Кімру", "Сірі вовки", "Деф-Сол" (Туреччина), "Японська червона армія", Аум Сінрікьо (Японія), "Хезбола" (Ліван), "Брати-мусульмани" (Єгипет, Сирія, Саудівська Аравія) та деякі інші.

До екстремістських угруповань наближені також численні неформальні молодіжні рухи, такі як байкери, футбольні фанати і особливо скінхеда. Скінхеда (бригоголові) - неформальний молодіжний рух, що виник наприкінці 60-х років у Великій Британії. Від початку він був повністю аполітичний, хоча й був певною мірою ксенофобський. Перелом у спрямованості руху відбувся наприкінці 70 - початку 80-х років, коли завдяки лідеру музичного гурту "Screwdriver" Яну Стюарту багато скінхедів стали допомагати британському Расистсько-національному Фронту у його боротьбі з імміграцією та іммігрантами. Згодом рух

скінхедів став самостійною політичною силою, що набрала міжнародного характеру. Так, із 1987 року існує міжнародний рух скінхедів – "Blood and Honor", заснований Яном Стюартом, міжнародна організація "Hammerscinnation" та ряд інших.

Ґрунт для появи неонацистських угруповань і партій є не тільки в країнах Старого Світу, він є і у Латинській Америці, Азії та Африці. Найбільш відомими правоекстремістськими угрупованнями в країнах Латинської Америки є: "Національна гвардія відродження" (Аргентина), "Охо пар охо" та "Рух нової молоді" (Гватемала), "Уругвайська молодь на сторожі" (Уругвай) та деякі інші. В Південно-африканській республіці (ПАР) активно діє профашистська терористична орієнтація "Бродер-бонд" ("Союз братів"), "Англо-африканер бонд", "Біла рука" та ін.

З метою координації своєї діяльності неонацистські організації створили Всесвітній союз нацистів із штаб-квартирою у США. Вони налагоджують зв'язки через інтернет, тому у багатьох країнах світу громадянська висловлює свою стурбованість з приводу того, що будь-який бажаючий може проводити пропаганду неонацизму, расової непримиримості без будь-яких обмежень.

Сьогодні неонацизм та неонацизм діє в нових історичних умовах. Це і визначає їх поведінку на політичній арені по створенню різного роду правоекстремістських угруповань. Діяльність останніх нині суттєво модернізувалася. Окремі із них зрослися з бізнесом і ставлять собі за мету знищити або скомпрометувати конкурентів та отримати від цього максимально можливу користь та владу. Ця тенденція особливо помітна у деяких країнах пострадянського простору.

Відтак ці суспільно-політичні доктрини і сьогодні все ще залишаються постійним чинником політичного життя у багатьох країнах.

У ст. 4 Закону України "Про об'єднання громадян" підкреслюється неможливість легалізації в Україні тих об'єднань громадян, в тому числі і політичних партій, котрі ставлять собі за мету пропаганду війни, насильства чи жорстокості, фашизму чи неонацизму. Позаяк в Україні є праворадикальні політичні угруповання: Державна самостійність України; Організація українських націоналістів в Україні; Українська національна асамблея - Українська національна самооборона (УНА-УНСО); Соціал-націоналістична партія України; Організація ідеалістів України; Націонал-соціалістична партія України та деякі інші. Голова ДСУ України Роман Коваль у своїй книзі "Про друзів, ворогів та попутників" згадує так званий Союз українських націоналістів, який нібито є таємним орденем серед ультраправих. Крім того, існують відомості про існування невеличких груп праворадикального спрямування у підпіллі. Серед вищезгаданих партій найбільш відома УНА-УНСО, яка бере активну участь у політичному житті країни і відома своїми гучними акціями.

Особливим проявом політичного екстремізму виступає релігійний екстремізм. Достатньо широке розповсюдження в наш час, зокрема, одержав ісламський фундаменталізм.

Таким чином, суспільно-політичні доктрини формуються на основі соціально-економічних відносин і мають собі за мету активізацію суб'єктивного фактору. Пліуралізм ідейно-політичних течій, підходів, методологічних принципів, терпимість до інакомислення є запорукою стабільності будь-якого політичного ладу.

Нині у світовій соціально-політичній думці все більше окреслюються контури планетарної ідеології гуманізму. Така синтетична ідеологія у майбутньому може мати перспективу тому, що вона буде ґрунтуватися на ідеї "зняття" суперечностей між свідомістю особи і суспільством через трансцендентальні суб'єкти: всесвіт і знання.

Нова епоха сформувала необхідність у такій суспільно-політичній доктрині. Оскільки саме гуманізм як планетарна ідеологія зможе об'єднати всі нації в світове співтовариство, яке покликане забезпечити соціальний добробут, інтелектуальні і духовні потреби кожної людини Землі.

Питання до самоконтролю

1. Назвіть основні причини появи різних ідеологічних типів політичних партій.
2. Назвіть ідеї соціалізму та його основні форми.
3. Проведіть аналіз основних принципів соціал-демократизму.
4. Дайте стислу характеристику основних ідеологічних течій сучасності.
5. В основу якої ідейно-політичної доктрини покладені наступні ідеї: поділу влади; верховенства закону; природних прав особистості (назвіть імена мислителів)?
6. Чи можна вважати більшовицьку доктрину різновидом соціал-демократичної ідеології?
7. Дайте характеристику основних різновидів консерватизму.
8. Проведіть аналіз цінностей консерватизму, визначених Е. Берком.
9. Чим зумовлена еволюція сучасних політичних ідеологій?
10. Дайте характеристику основних ідеологічних орієнтацій українського суспільства.
11. Дайте характеристику основних різновидів екстремізму.
12. Назвіть причини активізації неонацизму та створення на його основі фашистських партій.
13. Чим зумовлена поява неонацизму в державах пострадянського простору?

Теми рефератів та доповідей

1. Соціально-політичні передумови виникнення основних суспільно-політичних доктрин.
2. Політична ідеологія - ідеологічна основа формування та діяльності політичних партій.
3. Національні форми прояву основних типів консерватизму.
4. Сучасний лібералізм: традиції та новації.
5. Вплив ідеологічних доктрин на розвиток політичного процесу в історії України.
6. Особливості неоконсерватизму в сучасному світі.
7. Інтегративна ідеологія в Україні: проблеми та перспективи.
8. Проблема взаємозв'язку демократії і патріотизму в сучасних ідеологічних дискусіях.
9. Порівняльний аналіз ідеологічних типів політичних партій.
10. Націонал-соціалізм як відгалуження фашистської ідеології.
11. Марксизм-ленінізм - ідеологія комуністичних партій.
12. Соціал-демократизм в ідеології, політиці та практиці сучасних політичних партій.
13. Ідейні засади клерикальних політичних партій.
14. Неоідеології в теорії, політиці та практиці сучасних політичних партій.
15. Особливості прояву клерикальної ідеології в діяльності політичних партій України.

Питання до семінарського заняття

1. Лібералізм в ідеології, політиці та практиці політичних партій.
2. Консерватизм у діяльності політичних партій.
3. Соціалізм - ідейна основа розробки суспільно-політичних доктрин робітничих партій.
4. Націоналізм в ідеології, політиці та практиці політичних партій.
5. Фашизм - ідейна основа формування фашистських політичних партій.
6. Клерикальні партії в політичному житті суспільства.
7. Екстремістські ідеології в діяльності політичних партій.
8. Особливості становлення суспільно-політичних доктрин в Україні.

Література

1. Бекназар-Юзбашев Т.Б. Партии в буржуазно-правовых учениях. - М., 1988. - 174с.
2. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. - М., 1990.

3. Вебер М. Политика как призвание и профессия // В кн.: Избранное произведения. - М., 1990.
4. Дем'яненко Б.Л. Три моделі тоталітаризму: порівняльний аналіз більшовизму та націонал-соціалізму. - К.: Нелень, 2000. - 288 с.
5. Джандас К. Сравнение политических партий: исследования и еория // В кн.: Современная сравнительная политология: Хрестоматия. - М., 1997.
6. Джилас Милован. Лицо тоталитаризма. - М., 1992.
7. Дубина А. Что такое популизм? // Политика и время. - 1992. - №3.
8. Дюверже М. Политические партии. - М.: Изд-во "Академический проект", 2000.
9. Желев Желю. Фашизм: Тоталитар. государство: Пер. с болг. / Желю Желев. - М.: Новости, 1991. - 334 с.
10. Історія християнської церкви в Україні: релігієзнавчий довідковий нарис // Відп. ред. В.Я. Дудкін. - К., 1990.
11. Ковтун В.М. Політичні партії в сучасній Україні: аналіз ідеологічних орієнтацій. - К., 1996.
12. Консерватизм (антологія). - К., 1998.
13. Лібералізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. - К., 2002.
14. Литвин В. Партія як форма політичної організації суспільства // Політика і час. - 1992. - №1.
15. Маркевич С. Современная христианская демократия. - М., 1982.
16. Марченко М.Н., Фарушкин М.Х. Буржуазные политические партии: Социально-философский анализ. - М., 1987.
17. Медведев Р.О. Идеология сталинизма: история утверждения и сущность (1929-1956). - М., 1990.
18. Мигул І. Політичні ідеології: Порівняльний аналіз. - К., 1997.
19. Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии // Диалог. - 1990 - №3, 5, 7, 9, 11, 16, 18; 1991. - №3.
20. Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. - К., 2000.
21. Оксак О. Відповідальність проти популізму: виборці, партії та Уряд у демократичному суспільстві // Нова політика. - 2000. - №1.
22. Острогорский М. Демократия и политические партии. - М.: РОССПЭН, 1997.
23. Петроченко Н.Ф. Политическая идеология и её роль в обществе. - Томск, 1988.
24. Политические партии: Справочник. - М., 1986. - 381 с.
25. Политическая энциклопедия: В 2 т. - М.: Мысль, 2000. - 701 с.

26. Рассел Б. Практика и теория большевизма. - М., 1991.
27. Сиденко В. Економічні платформи партій і блоків: передвиборні обіцянки та реалії // Дзеркало тижня. - 2002. - №8 (383) 2-8 березня.
28. Франко І. Про соціалізм і марксизм: Рецензії і статті. 1897-1906 - К., 1966.
29. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій та партійних систем. - Львів, 2004.
30. Яроцький П.Л. Ідейний крах сучасного клерикалізму і його модифікацій. - К., 1982.
31. Ястребов И.Б. Социальная программа католицизма. Ватикан, Литва. - М., 1990.
32. Политическая программа и обращение партии
<http://www.ndi.ru/ARCHIV/Russian/Pol Part Pol Part 2.shtml>

Частина 9 ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

9.1. Партологічна наука про організаційну будову політичних партій

Становлення організаційних структур політичних партій розпочинається з другої половини ХІХ ст. До цього часу різного роду угруповання політиків, переважно політичні клуби, що не були формалізовані, а відтак діяли як тимчасові об'єднання, не мали постійного членства і були швидше за все групами однодумців, котрі прагнули завоювати владу або справляти вплив на неї.

Залучення широких верств суспільства до виборчого процесу, участь у формуванні представницьких органів влади зумовило їх політизацію і гостро поставило на порядок денний проблему політичної структуризації, створення на цій основі уже формалізованих партійних організацій із відповідною організаційною структурою і встановленими правилами їх діяльності.

Така партійна організація одержала назву "політична партія", яка, успадкувавши кращі властивості політичних клубів, презентувала новий, вищий тип політичних об'єднань зі своєю формальною організаційною структурою, сталою назвою, інституціоналізованими зв'язками між членами партії. Інституціоналізація у цьому контексті означає наявність організаційних зв'язків між членами партії, які, можливо, і не знають один одного.

Дослідники політичних партій дали неоднозначну оцінку появі партій як організацій. Одні із них, М. Острогорський, Р. Міхельс, М. Вебер та деякі інші, побачили, наприклад, у створенні партійних організацій обмеження самоуправлінських засад.

Початок такого обмеження, на думку М. Острогорського, розпочинається з появи у партії т. зв. кокуса - первісної партійної ланки, яка покликана забезпечувати зв'язок політичного керівництва з масами. Головна ж роль у консолідації партії, початку її бюрократизації та централізації належить головному (центральному) кокусу, який встановлює тотальний контроль в усій країні. З цього часу партійна організація набуває форми "партійної машини". "Життя партії, - писав М. Острогорський, - зводиться до добре розіграного шоу... Поширення ідей, конфлікти поглядів, демонстрації політичних почуттів... все це є предметом виробництва, як на якій-небудь Манчестерській фабриці чи на Бірмінгемському заводі".

Відтак, М. Острогорський чітко визначив суперечності, що виникають між демократією, з одного боку, і партійною організацією, з іншого. Він переконливо довів, що недоліком парламентської демократії є не тільки поява на її основі партій як організацій, але і, по-суті, відсторонення партійною елітою громадян від участі в управлінні державними справами.

Погляди М. Острогорського помітно вплинули на Р. Міхельса, який вважав, що будь-яка політична партія як організація має тенденцію до олігархізації, а отже, об'єктивно містить антидемократичне спрямування. Більше того, Р. Міхельс вважав, що демократія несумісна з наявністю політичних партій ні в плані їх внутрішньої організації, ні на державному рівні. З цього приводу він писав: "Будь-який великий партійний апарат складається з кола осіб, що зайняті виключно його обслуговуванням. Але початок формування кола професійних вождів означає початок кінця демократії". Поява строго відособленого керівництва (вождів) об'єктивно веде до їх бюрократизації. Звідси Р. Міхельс робить висновок, що "бюрократизм олігархічної партійної організації зумовлений практичною формальною необхідністю". Отже, бюрократизм є неминучим продуктом всякого принципу побудови будь-якої організації.

М. Вебер розглядав партію як організацію, спрямовану на завоювання посад. "Хто займається політикою, - писав він, - той намагається одержати владу. Всі партійні битви є битвами не лише заради предметних цілей, але перш за все патронаж над посадами. З часу зникнення старих суперечностей... багато партій... перетворилися на справжні партії мисливців за посадами зі зростанням кількості посад і попиту на них. Як форми специфічно гарантованого забезпечення дана тенденція посилюється для всіх партій". Ця специфіка політичних партій визначає особливості її організаційної структури. У всіх політичних союзах із періодичними виборами влада політичного підприємства необхідно виступає як підприємство претендентів.

Інші дослідники, на відміну від М. Острогорського і Р. Міхельса, М. Вебера, не бачили в організації партії чогось поганого, оскільки внутрішня будова партії ґрунтується на демократичних принципах. Ніхто не примушує громадян до вступу в партію, так само як не забороняє їх виходу із неї.

На основі співставлення різних характеристик політичних партій із їх організаційними елементами М. Дюварже у своїй праці "Політичні партії" дає реалістичну оцінку місцю, ролі і значущості організації в діяльності політичних партій. Він класифікує організаційну структуру партії на загальні головні одиниці, відношення між ними і вищими ланками партійного керівництва. М. Дюварже вводить в партіологію і дає теоретичне обґрунтування такі поняття: "пряма структура", "непряма структура", "базові елементи", "організаційна артикуляція", "центра-

лізація влади". Централізацію влади, зокрема, він розглядав у контексті консолідації партії і пов'язував її з появою партій лівої ідеологічної орієнтації.

Наявні організаційні характеристики партій М. Дюварже виводив із умов їх виникнення (зародилися вони всередині парламенту чи поза ним, сформувалися на ранньому чи пізньому етапі політичного розвитку країни тощо).

Використовували умови виникнення для пояснення структури політичних партій окремих країн і такі вчені - Дж. Ла Паломбара, М. Вейнер, Дж. Ходгкін та ін.

Творчо осмисливши висновки М. Дюварже про розвиток теорії організації політичних партій, К. Джанда виділяє два основних аспекти організаційної структури - організованість (у М. Дюварже - організаційна артикуляція), що відображає складність структурної диференціації партії, і централізація влади (виділяються носії влади і її розподіл) і констатує, що між цими двома аспектами організаційної структури на емпіричному рівні прямі зв'язки не прослідковуються.

Організаційна структура партії і рівень централізації влади, крім всього іншого, зумовлюється середовищем, у якому діє партія.

Порівняльні дослідження, проведені К. Джандою, підтвердили справедливості цієї тези. Приклад двох американських політичних партій наочне тому підтвердження. З цього приводу К. Джанда, зокрема, пише: "Жодна із європейських партій... не має нижчого показника централізації влади, ніж партії США. Більше того, в загальносвітовому масштабі нижче американських партій за цим показником виявилися лише бланкісти і колорадці в Уругваї, котрі, як вважають деякі вчені, є швидше коаліціями чи групами партій, і Партія соціальної дії Чаду, яка припинила своє існування в 1962 р."

Дослідження політичних партій, проведене К. Джандою одночасно свідчить, що партії США далеко не позбавлені організаційної складності. На загальнонаціональному рівні американські політичні партії виступають певною мірою централізованими, але за світовими стандартами Республіканці та демократи США все ще залишаються крайньо децентралізованими. На децентралізацію політичних партій США суттєво вплинуло щонайменше два фактори - президентська система управління та федералізація країни. Саме ці дві обставини зумовили адаптацію як Демократів, так і республіканців до існуючого в країні політичного середовища.

Не залишилися поза увагою дослідників політичних партій визначення засобів, з допомогою яких можна виміряти рівень організованості політичних партій.

Серед дослідників цього напрямку слід насамперед назвати: Д. Панеб'янку, Е. Уеллхофер та деякі інші. Зокрема, Е. Уеллхофер навіть

ввів до наукового обігу поняття "організаційної інкапсуляції" як "здатності підрозділів партій максимально широко охоплювати повсякденну активність її членів". Взнявши за основу вимірювання організованості партій такий критерій, як організованість, Е. Уеллхофер виміряв рівні інкапсуляції соціалістичних (лейбористських) партій Аргентини, Великобританії, Норвегії та Швеції. Вчений також займався вивченням впливу організації на електоральний успіх партії. На відміну від Е. Уеллхофера, який використовував для вимірювання організованості політичних партій тільки один критерій - організованість, А. Панеб'янку використовує більше таких критеріїв - "домінуюча коаліція", "інституалізація", "організаційна складність" тощо. Позаяк він не дає методики використання цих понять.

9.2. Структура політичних партій та способи їх організації

Структура будь-якої партії в організаційному плані являє собою систему, до якої входять - ядро (партійні активісти, партійні лідери), рядові члени партії та її прихильники. В організаційному плані партія поділяється на партійний апарат, партійну масу, способи зв'язку апарату і мас, партії і політичного оточення, партії і суспільства тощо.

Основоположним документом, що визначає організаційну структуру політичної партії, є статут. У ньому визначаються завдання, структура, функції та порядок діяльності політичної партії.

У статуті закріплюються організаційні принципи побудови, організаційна структура партії, принципи та норми її внутрішньопартійної демократії. Статут визначає: порядок вступу до політичної партії та припинення членства в ній; права та обов'язки члена партії та інші повноваження; порядок скликання і проведення партійних зборів, конференцій та з'їздів політичної партії; формування керівних та виконавчих органів партії; механізми забезпечення участі політичної партії у виборчих кампаніях та керівництва депутатами-партійцями; порядок вступу політичної партії до політичних блоків та міжнародних організацій; джерела матеріально-технічних і фінансових надходжень та порядок здійснення витрат політичною партією; правовий статус партії та порядок припинення її діяльності.

Американський теоретик Ф. Сорауф в організаційній структурі політичної партії виділяє три елементи:

1) організація, що об'єднує людей для спільної, узгодженої діяльності в досягненні певних цілей. Як будь-який інститут, партійна організація має власне внутрішнє життя - рекрутування нових членів, висунення кандидатур на державні посади, "поділ праці" всередині партії

2) "державна партія", тобто члени партії, які організовані в рамках законодавчих, виконавчих та представницьких органів влади, що фактично є продовженням партії в цих органах;

3) "електоральна партія" - всі ті, хто надає партії ту чи іншу підтримку, є її симпатиками, активістами, виборцями. Конкретним співвідношенням цих трьох елементів партії Ф. Сорауф пояснює організаційну її структуру.

Які ж можуть бути способи організації політичних партій? Важливість з'ясування цього питання є очевидним, оскільки спосіб організації партії є визначальним у її політико-практичній діяльності. Відтак, організаційні структури політичних партій повинні базуватися на наступних моментах: по-перше, організація партії повинна якнайадекватніше відображати структуру потенційного електорату, а також тих сегментів суспільства, котрі партія намагається залучити на свій бік у ході виборчої кампанії, по-друге, організація партії повинна забезпечувати прийняття зважених рішень і забезпечити їх виконання; по-третє, внутрішньопартійний процес прийняття рішень повинен ґрунтуватися на основі консенсусу з приводу засадничих положень, які хвилюють електорат; по-четверте, зміни в партійній організації повинні відбуватися в контексті змін, які відбуваються в оточенні партії. При цьому слід застерегти, що часті організаційні зміни негативно позначаються на внутрішньопартійному балансі сил.

Організаційно сильна партія чітко окреслює свої межі діяльності. У таких партіях будь-які групи та фракції, що знаходяться поза межами партії, не впливають на її діяльність. Традиційно такі партії включаються в закриту модель. Прикладом закритої моделі може бути Консервативна партія Великобританії. Структура Консервативної партії Великобританії має такий вигляд:

Додаток 1

• Виконавчий комітет працює у політичних групах, які складаються з депутатів парламенту та запрошених експертів.

• Дослідницький інститут проводить дослідження для партії, публікує їх результати, готує проекти партійних програмних документів, обслуговує партійну фракцію у парламенті.

Відтак, партія складається з кількох частин. Внутрішня організація партії ієрархічна. Ключову позицію в ній займає лідер партії, який обирається всіма членами парламенту від Консервативної партії. Якщо консервативна партія при владі - він стає прем'єр-міністром Великобританії, якщо ні - лідером опозиції. У кожному разі він проводить політику партії в парламенті. Лідер призначає керівників партії: голову партії та спікера фракції у парламенті, якщо партія опозиційна.

Інші частини партії існують як структури допоміжні до лідера та парламентської фракції. Одна із них - Національна Асоціація консерваторів не обирається, а складається з більш ніж 3-х тисяч чоловік - членів парламенту, перспективних кандидатів, партійних функціонерів, представників місцевих організацій та інших. Асоціація збирається щорічно й обирає 150 чоловік у Виконавчий комітет, який визначає напрямки політики партії, вирішує окремі організаційні питання і т.п.

Центральний партійний офіс безпосередньо контролюється лідером партії, який сам призначає на ключові посади в ньому людей. Члени партії зорганізовані в окружні асоціації, які діють у територіальних межах округу на виборах до парламенту. Місцеві організації визначають політику партії на місцевому рівні, у тому числі і найважливіше питання - хто буде кандидатом партії в даному окрузі. Позаяк ці районні відділення мають незначний вплив на загальнонаціональну політику партії, вони лише делегують своїх представників на щорічну партійну конференцію, яка виконує тільки дорадчі (консультативні) функції, і навіть прийняті на цій конференції резолюції носять лише рекомендаційний, а не зобов'язуючий характер. Партійні лідери все ж повинні прислуховуватися до прийнятих резолюцій і при потребі враховувати результати дебатів, оскільки вони виражають настрої партійних мас.

Кожна місцева організація відповідає за збір коштів. Кошти надходять із трьох джерел: пожертви фірм, індивідуальні внески, фінанси окружних асоціацій. Майже половина окружних асоціацій утримують постійних працівників, виконавчим співробітникам сплачують певні кошти, відповідно до ефективності їхньої праці. Кожна місцева організація відраховує певну суму одержаних фінансів до національного партійного фонду.

Більшість політичних партій західних країн, за винятком США (про що буде сказано нижче), мають більш-менш подібну до даної ор-

нізаційну структуру. Відмінність між цими структурами у різному ступені влади, якою наділяють конференції, з'їзди ту чи іншу партію. Наприклад, Лейбористська партія Великобританії отримує реальнішу владу від щорічної конференції, ніж Консервативна партія. Місцеві організації комуністичних партій виконують політику партії точніше, що дозволяє їх лідерам проводити свою політику ефективніше, фашистські партії ще ефективніше, оскільки спираються у своїй діяльності на строго ієрархізовані та дисципліновані військові (напіввійськові) формування. Такий вигляд мають політичні партії з т. зв. закритою організаційною структурою (чи моделлю).

Якщо межі партії не чітко окреслені, а еліти знаходяться поза її структурою, то маємо справу з відкритою моделлю партії. Найяскравіший приклад такої моделі репрезентує Лейбористська партія Великобританії, де профспілкові лідери не є формально визнаними членами партії, але на прийняття рішень партії вони мають суттєвий вплив.

Які ж основні риси сучасних американських партійних організацій?

Насамперед, зауважимо, що не всі партійні організації в Америці однакові. Проте з метою порівняння американських партій із партіями в інших країнах можна вдатися до деяких узагальнень. Для всіх американських партійних організацій характерним є такі риси: відсутність масового членства; децентралізація влади у межах партії; активне юридичне регулювання діяльності політичних партій; відсутність відбору кандидатів до державних органів.

Відтак, на відміну від масових політичних партій західних країн, у яких визначальною ознакою є формальне членство, яким передбачається сплата членських внесків у політичних партій США, за невеликим винятком, відсутнє. Навіть активно діючі у партіях особи часто не мають формального статусу. Для кожного територіального підрозділу партійної організації існують такі партійні функціонери, як голова комітету та його члени, проте "боси" не мають "підлеглих" робітників. Багато де кількість активістів зовсім невелика. Організація складається з купки партійних функціонерів та кількох помічників. Через відсутність формального членства в організації не існує ні дисципліни, ні партійних коштів, а отже, і не має постійного прибутку, який міг би полегшити завдання розширення діяльності партії.

Усі підрозділи партійної організації мають майже повну автономію. Вони практично зовсім не контролюються іншими рівнями структури та не отримують від них майже ніякої допомоги. Кожний із таких підрозділів несе власну відповідальність за поповнення лав активістів, збір коштів та проведення виборчих кампаній.

Значна кількість партійних структур місцевого рівня та рівня штату з'явилися скоріше внаслідок вимог законодавства штату, аніж внаслідок

положень статуту партії. Відтак, розпуск певної структури або загроза її розпуску не можуть застосовуватися як дисциплінарний засіб до організації, що виявляють непокору. Так само окремі особи чи угруповання - порушники партійної дисципліни не можуть бути виключеними з партійних лав через відсутність формального членства у партії.

У багатьох випадках існування партійних структур місцевого рівня та рівня штату є вимогою законодавства штату. Зазвичай, законодавство також визначає і методи обрання партійних функціонерів та делегатів з'їздів. Закони також передбачають процедури обрання кандидатів до державних органів, розмір коштів, що можуть бути зібраними та втраченими під час виборчих кампаній, критерії для кандидатів на участь у первинних виборах та багато інших аспектів діяльності партій.

Погляд на партії як на структури, що забезпечують виконання публічних функцій, але не несуть відповідальності, є виключно американським підходом до проблеми. Віра у те, що недоліки партій США можуть бути виправленими законами держави - є переважаючою, і вона продовжує і сьогодні стимулювати зусилля, спрямовані на те, щоб примусити партії служити інтересам суспільства.

Законодавче регулювання діяльності політичних партій США скорочує можливості партій у створенні їх структур відповідно до власних потреб.

Одним із результатів законодавчого обмеження діяльності політичних партій є розвиток неформальної організації та неформальних лідерів, із яких, власне й складається партія насправді.

Законодавче регулювання діяльності політичних партій, по-суті, позбавило їх функцій. Наприклад, незвичайно є те, що американські партії не виконують таких класичних партійних функцій, як організація виборчих кампаній та відбір кандидатів. Більше того, у законах ряду штатів до виборів місцевого рівня існує вимога про їх безпартійний характер (відсутність вказівки на партійну належність у виборчих бюлетенях, заборона агітації з боку партій тощо). Безпартійні вимоги ставляться і до виборів у містах Лос-Анджелес, Бостон, Сан-Франциско, Детройт та Небраска. Безпартійний характер виборів у ряді міст та штатів позбавляє партійні організації займатися добором кандидатів у виборчі органи, тому вони об'єктивно не мають можливостей втручатися у перебіг "праймеріз" (вибори кандидатів на партійний з'їзд). Завдяки "праймеріз" посадові особи звільняються від звітності перед партійними організаціями.

Найсуттєвіший відбиток на партійну структуру справляє і сьогодні федеративний устрій США. Кожен штат має відмінну політичну систему, зі своєю законодавчою та культурною структурою. Все це призводить до того, що загальнодержавні міркування у виборчих процесах залишаються осторонь через надмірну увагу до місцевих інтересів.

Законодавство штатів сприяє децентралізації партій, створенню їх численного активу.

Негативне ставлення до партій із боку держави не сприяє їх авторитету, навіть спостерігається негативна тенденція до ролі партій як таких, ідо не відповідають потребам політики. Виборці США все частіше висловлюють до них негативне ставлення, вважають їх непотрібними. Таке ставлення не означає ворожості до партій, хоч і не надихає прибічників партій. Власне, така тенденція до нейтральності є суто американським явищем.

Отже, в деяких аспектах американська партійна організація відмінна від інших. Американські партії набули своєрідних організаційних рис під впливом інституційних та культурних традицій країни. Конституція, вимоги безпартійності та закони про юридичний статус партій створили середовище, що аж ніяк не сприяє створенню централізованих, саморегулюючих масових партій. І хоч трапляються певні зміни непринципового характеру та випадкові виключення із правил, все ж незмінність згадуваних вище факторів організації партійних структур у США є сталою.

У США до місцевих партійних організацій відносять всі осередки, починаючи від дільничних, діяльність яких пов'язана з мешканцями сусідніх кварталів, і закінчуючи окружними партійними організаціями, чия діяльність може охоплювати декілька мільйонів населення.

Посадові особи дільничних осередків - це основа партії, на якій будується організація. Позаяк залучення на ці посади в осередках партійців є великою проблемою. Свідченням цьому є, зокрема, те, що від 5 до 15 відсотків дільничних посад довгий час залишаються вакантними як у Демократичній, так і в Республіканській партіях. У ряді випадків посади можуть бути зайнятими, але функціонери, що обіймають їх, не ведуть ніякої роботи.

Деяко міцнішими та дієздатнішими є окружні партійні організації. На посади окружних органів обираються кілька чиновників, а це стимулює їх до активізації своєї діяльності в період виборчих кампаній, що забезпечуються партіями. Органи влади округу надають певні допоміжні кошти, що використовуються для заохочення активних партійних працівників на цьому рівні.

Наявні формальні структури не дають однозначного розуміння того, як партійні організації працюють на практиці. В одному випадку партійна організація може не існувати навіть на папері, в іншому - наявність списків партійних чиновників означає не що інше як практичну бездіяльність, у третьому випадку партійні організації мають достатньо численний актив, а іноді навіть партійні організації належать до двох різних партій.

Які ж основні форми партійних структур найбільш притаманні США? Для їх розуміння скористаємося таким показником, як заохочувальні мотиви створення партійних структур. Американські партіологи П. Кларк та Дж. Вільсон запропонували для цього три види заохочувальних мотивів: матеріальні вигоди (отримання роботи, прибутків тощо); громадські заохочення, пов'язані із загальнолюдськими інтересами (престиж, дружні взаємини та спілкування тощо); нормативні та цілеспрямовані мотиви, пов'язані з переслідуванням ідеологічних або політичних цілей, або ж прагнення до реалізації власних концепцій ідеального управління.

З урахуванням заохочувальних мотивів американські партійні структури можна типологізувати на: апаратні, аматорські, кокусні та національні.

До апаратних партійних структур слід віднести ті із них, де централізоване лідерство поєднується з активністю партійного апарату, яка матеріально стимулюється.

Розквіт партійних структур апаратного типу припадає на певні етапи американської історії, охоплюючи приблизно період між Громадянською та Другою світовою війнами. У цей період американські апаратні партійні структури будувалися на матеріальних стимулах, а не на принципах. Спираючись на ці стимули, партійні структури нагадували більше всього організації підприємців, що спеціалізуються на організації виборів, завоюванні влади та формуванні уряду, оскільки саме урядові органи виступали найефективнішим знаряддям збагачення. Переможці не тільки мали можливість одержати урядові посади, але й заробітну плату. Вони мали можливість підкуповувати виборців грошовими виплатами, працевлаштуванням тощо. Для підприємницьких структур переможці надавали вигідні контракти або ж приймали законодавчі акти, що надавали їм пільги. Останні, у свою чергу, фінансували виборчу кампанію тієї чи іншої апаратної партійної структури.

Після Другої світової війни зміна соціально-економічних та політичних умов призвела до видозміни діяльності апаратних партійних структур в США. Зазвичай, вони залишалися діяти у міських зонах американського сходу країни, у сільській же місцевості апаратні партійні структури зустрічаються рідко, в той же час на рівні виборчого округу вони є більш розповсюдженими. На думку американського політолога Волфінгера, зміни, що відбулися, поки що не досягли такої глибини, щоб говорити про занепад апаратних партійних структур, вони радше пристосувалися до умов сучасної Америки.

До аматорських американських партійних структур слід віднести ті із них, що базуються на принципових переконаннях їх членів. Уперше

поняття "аматор" щодо партійних структур США було використане на початку 60-х років XX ст. для характеристики нового типу партійного ак-
тиву країни. На відміну від партійців-професіоналів, аматори, головним чином представники середнього класу, найважливішим для себе вважали принциповість та політичні цілі, а не перемогу на виборах та компроміси, з якими ця перемога пов'язана. Крім того, аматори були віддані ідеям внутрішньої демократії у своїх партійних організаціях, а такий підхід не поділявся професіоналами. Причому аматорські клуби у США з'явилися з різних причин. У Лос-Анджелесі аматорські клуби являли собою форму низової (первинної) партійної організації, у Чикаго такі клуби були створені як противага партійним апаратним структурам, у Нью-Йорку як противага офіційним партійним структурам тощо.

Наприкінці 60-х років XX ст. тип аматорського клубу почав занепадати, а безпартійні ініціативи громадян, навпаки, зростати. Серед останніх - створення угруповань за соціальними інтересами, прями політичні акції з тих чи інших суспільно-політичних тощо.

До кокусних партійних структур слід віднести ті партії в США, що за типом є кокусом керівників. На відміну від апаратної та клубної структури, кокус керівників пропонує активу головним чином стимули соціального характеру (хоча цілеспрямовані та матеріальні мотивації теж можуть мати місце). Характерними рисами кокусних партійних структур є невелика кількість у них керівників, відсутність формальних лідерів, орієнтація на виборчу боротьбу та на участь кандидатів партійної структури на державні посади. Подібно до апаратного стилю, але на відміну від клубного, кокус керівників забезпечує концентрацію влади у руках кількох лідерів кожної структурної одиниці.

Більшість партійних структур на рівні штату належить саме до типу кокусу керівників. Позаяк є і винятки. Так, у штаті Індіана, де обидві партії - Демократична та Республіканська - мають порівняно однаковий вплив, нерідко використовують засоби апаратних партійних структур, зокрема, призначення на державні посади у штаті за принципом "розподілу здобичі", а потім і "виколачування" з них примусових внесків до партії.

В ряді штатів, що сконцентровані на півдні Середнього Заходу США, партійні структури іноді використовують засоби аматорських клубів. Так, у Мінесоті за рахунок злиття окремих частин Демократичної та Фермерсько-лейбористської партій виникла ліберальна партія - свого роду аматорський клуб, який є натхненником активізації політичних дискусій.

В останні роки для партійних структур США помітною є тенденція до їх організації. Окремі працівники стають штатними співробітниками партій, майже всі партії відкривають свої штаб-квартири, проводять інші

організаційні заходи - опитування громадської думки, збір коштів та надання послуг кандидатам тощо. Позаяк організаційне зміцнення, як відомо, не завжди свідчить про зростання впливу. Це значною мірою стосується і партійних структур США. Більше того, у ряді випадків вплив партійних структур на громадян навіть зменшився, окремі з них усунені від практики проведення виборчих кампаній як такі, що вже виконали свою провідну роль. Підтвердженням цьому є, зокрема, і те, що делегації від організацій штату на національних з'їздах складаються більше з прихильників кандидатів, ніж із партійних працівників.

І все ж, найвищим типом організації партійних структур США є національний рівень. Ідеться, насамперед, про Республіканську та Демократичну партії США. Відомо, що національні комітети в обох провідних партіях беруть свій початок із часів громадянської війни. Діяльність цих комітетів, зазвичай, активізувалася лише в періоди виборчих кампаній. У періоди між виборами активність національних комітетів проявлялася лише у тому, щоб якнайорганізованіше розмістити делегатів від штатів, що прибувають на з'їзд тієї чи іншої партії. Окрім того, керівництво партії, яке перебувало при владі, мало можливість клопотати перед адміністрацією Білого дому про призначення на ті чи інші посади в державі.

І так було до закінчення Другої світової війни. У післявоєнні роки зі зростанням рядів національних партій активізується і їх діяльність. Поштовхом такої активізації стала дискусія у Демократичній партії щодо відбору кандидатів на президентські вибори. Результатом цієї дискусії стало прийняття кодексу правил відбору кандидатів, що являли собою частину більш широкої тенденції до інституціоналізації, та прийняття (у 1974 р.) статуту демократичної партії.

У цей період відбуваються процеси інституціоналізації і в Республіканській партії. Національний комітет республіканців відкрив собі постійну штаб-квартиру, збільшив кількість штатних працівників, підвищилась і їх активність. Вони організовували опитування громадян, проводили реєстрацію кандидатів, збирали кошти, у тому числі і для проведення виборчих кампаній. Фінансові ресурси Республіканської партії сьогодні значні, що дало можливість змінити традиційний напрям грошового потоку в американських партіях. Зараз національні організації надають допомогу місцевим одиницям та організаціям штатів.

За таких умов національні партійні організації більш ефективно стали виконувати функцію організації виборчих кампаній. Однак це не означає, що як Демократична, так і Республіканська партія визначають весь виборчий процес. Потенційні їх можливості обмежуються лише тим, що вони продовжують практику прямих виборів делегатів на

партійний з'їзд, рішення по номінаціях приймаються виборцями місцевого рівня та рівня штатів, а також таких місцевостей, де будь-який рівень партійної структури може вирішальним чином вплинути на результат виборів.

Сьогодні кампанії по виборах президента не проводяться національними партійними організаціями. Вони позбавлені цієї функції й обмежують свою діяльність лише організацією підтримки претендента. у свою чергу коли та чи інша партія контролює Білий дім, ініціативи її національних органів втрачають свій вплив.

І все ж, партії в США життєво важливі для роботи Конгресу. Обидві палати Конгресу організуються відповідно до партійних коаліцій. Спікером палати представників обирається лідер партії, що має більшість у палаті. Усі місця у комісіях та підкомісіях, що ведуть конкретні справи Конгресу, розподіляються партією. Отже, усі комісії та підкомісії знаходяться під контролем партії, що має у Конгресі більшість. Результати голосувань, пов'язаних із визначенням того, хто контролюватиме хід справ, мають відверто партійний характер.

Відтак, партія - це барометр голосування членів Конгресу. Проте голосування за принципом партійності відбувається рідко, а якщо і відбувається, то швидше за все воно пов'язане зі спільністю поглядів та інтересів, аніж із партійною дисципліною. Членів партії повністю влаштовує незалежність від партії, оскільки кожний член партії використовує таку свободу на свою користь, маючи змогу краще реагувати на вимоги виборців округу або угруповань із соціальними інтересами або ж просто слідувати власним преференціям.

Партії США не управляють державою, вони є не інститутом, що виробляє політичний курс, вони навіть внутрішньо різноманітні та не згуртовані. Проте партія - найміцніша єдина сила в американському уряді, що поєднує партійних функціонерів зв'язками з владою.

9.3. Особливості організаційної структури політичних партій України

При визначенні основних елементів організаційної структури політичних партій країн Східної Європи доцільніше назвати ті із них, що широко використовуються при побудові сучасних масових партій, у тому числі і в Україні. До таких слід, насамперед, віднести: керівні та центральні органи партії; регіональні (обласні та міжміські) партійні організації; Районні та міські партійні організації; первинні організації партії.

На основі аналізу статутів та програм 21 політичної партії України (Див. дод. 2) Зельницький А. та Удовенко П. - автори довідника "Полі-

тичні партії і вибори" запропонували типовий варіант структурної побудови політичної партії (див. дод. 3).

Додаток 2

**Перелік політичних партій,
на основі аналізу статутів та програм яких
розроблено структурну побудову політичної партії,
основні принципи та норми внутрішньопартійної діяльності**

1. Аграрна партія України (АПУ).
2. Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина".
3. Демократична партія України (ДемПУ).
4. Комуністична партія України (КПУ).
5. Конгрес Українських Націоналістів (КУН).
6. Народний Рух України (НРУ).
7. Народно-Демократична партія (НДП).
8. Партія "Демократичний Союз" (ДС).
9. Партія "Реформи і порядок" (ПРП).
10. Партія Зелених України (ПЗУ).
11. Партія національно-економічного розвитку України (ПНЕРУ).
12. Партія промисловців і підприємців України (ПППУ).
13. Партія регіонів.
14. Політична партія "Трудова Україна".
15. Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ).
16. Селянська партія України (СелПУ).
17. Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о)).
18. Соціалістична партія України (СПУ).
19. Українська національна асамблея (УНА).
20. Українська партія "Єдність".
21. Християнсько-демократична партія України (ХДПУ).

Додаток 3

Структурна побудова політичної партії

Звісно, що кожен із структурних елементів політичної партії має свою внутрішню побудову, але обов'язковим для всіх них є те, що вони проводять свою діяльність відповідно до Конституції, Закону "Про політичні партії України", своїх статутів та прийнятих рішень та постанов керівних органів партії. Всі структурні утворення, що передбачені статутом, використовують назву політичної партії, її символіку та атрибутику.

В Законі "Про політичні партії України" визначається, що не допускається створення та діяльність структурних осередків політичних партій в органах виконавчої та судової влади, виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, навчальних закладах, на державних підприємствах, організаціях та установах.

У статутах більшості політичних партій України фіксується поділ структурних елементів побудови партій на вищі керівні, центральні та місцеві. Ряд політичних партій ввели таке поняття, як регіональна організація. Кожен із цих структурних елементів наділений певними повноваженнями та обов'язками щодо інших складових політичної партії.

Вищим керівним органом політичної партії є з'їзд партії (загальноукраїнські збори, конгрес). Прийняті на з'їзді рішення мають силу закону для всіх структурних утворень та членів партії. У більшості статутів політичних партій саме з'їзд наділений виключними правами: ухвалювати програму та статут партії; вносити зміни до них; приймати рішення про реорганізацію та ліквідацію партії; визначати стратегію та тактику дій на певний період розвитку; визначати статус структурних утворень партії; обирати керівні та контрольні органи партії; затверджувати списки кандидатів у народні депутати та кандидатів на посаду Президента України тощо.

Зазвичай, конференція партії має такі ж права, як і з'їзд, за винятком права вносити зміни та доповнення до програми та статуту партії, вирішувати питання персонального складу керівних органів партії.

Між з'їздами політичної партії керівним координаційним органом стає політична рада партії (координаційна рада, центральний комітет, центральний провід і т. ін.). Такі органи, у більшості випадків, наділені правом скликання з'їзду (конференції), визначення порядку денного та всіх організаційних питань, що пов'язані з проведенням з'їзду (конференції); формування бюджету партії, кошторисних витрат; координація дій організації партії депутатської фракції у Верховній Раді України; забезпечення зворотних зв'язків між структурними елементами партії та її членами тощо.

Вищим виконавчим органом партії, який здійснює поточне керівництво її діяльності, є президія (політбюро, політвиконком). Вона організовує виконання рішень з'їздів, конференцій та політичної ради партії, надає практичну допомогу осередкам та організаціям партії то-

що. Для здійснення своїх статутних функцій (повноважень) президія формує виконавчий апарат - секретаріат, виконком тощо.

Багато політичних партій на своїх з'їздах обирають вищу посадову особу партії - голову, в обов'язки якого входить керівництво засіданнями президії (політбюро, політвиконком), розподіл функціональних обов'язків між її членами, підписання партійних рішень та фінансових документів та інші обов'язки, передбачені статутом.

До центральних органів політичної партії належать: контрольний орган партії - контрольно-ревізійна комісія та виконавчий орган партії - секретаріат або виконком. Поточне керівництво цим органом здійснює обраний на першому засіданні зі складу його членів голова. Контрольно-ревізійний орган партії виконує свої функції згідно з чинним законодавством України, нормами статуту та програмними положеннями партії.

Для здійснення поточної роботи вищі керівні органи партії призначають постійно діючі виконавчі органи (секретаріат, виконком, апарат тощо), що покликані виконувати організаційні, ідеологічні та інші функції, передбачені статутом партії.

Відповідно до Закону України "Про політичні партії в Україні" кожна всеукраїнська політична партія повинна мати регіональні та місцеві партійні організації. Цей Закон вимагає, щоб у кожній всеукраїнській політичній партії брали участь представники більшості областей України за письмової підтримки "...не менше десяти тисяч громадян, які, відповідно до Конституції, мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим".

Закон вимагає, щоб кожна зареєстрована в Міністерстві юстиції політична партія протягом шести місяців від дня реєстрації забезпечила утворення та реєстрацію своїх обласних, міських, районних організацій у більшості областей України, містах Києві, Севастополі та Автономній Республіці Крим.

Кожна політична партія у своєму статуті обумовлює функції та напрями діяльності своїх партійних організацій. Серед основних функцій, зазвичай, визначаються: координаційна; організаційно-інформативна; навчально-методична; аналітична; забезпечення; контрольно-ревізійна; звітна.

Статутами політичних партій визначено, що в селах, селищах, районах у містах, містах, областях, Автономній Республіці Крим, містах Севастополі та Києві можуть створюватися первинні осередки (організації) партії за територіальним, адміністративно-територіальним, територіально-виробничим принципами. Київська та Севастопольська міські партійні організації мають статус обласних. Кожна з нижчестоячих організацій структурно входить до вищестоячої організації політичної

партії. Рішення вищестоячої організації є обов'язковим для виконання нижчестоячою організацією (осередком) партії.

Первинні осередки (організації) партії створюються рішенням установчих зборів членів партії з власної ініціативи на основі волевиявлення, за наявності не менш як трьох осіб. Такі осередки можуть бути створені за територіальним або іншими принципами (територіально-виробничим, територіально-адміністративним), що не заборонені чинним законодавством. Рішення про створення осередку партії оформляється протоколом, складеним відповідно статутних вимог. Керівні органи (районних, районних у містах, міських) організацій партії беруть на облік новостворені первинні осередки та приймають рішення про їх легалізацію.

Вищим органом первинного осередку (організації) є загальні збори, у роботі яких бере участь встановлена статутном обов'язкова кількість членів осередку. Збори обирають голову чи секретаря осередку та їх заступників, партійне бюро, а також контрольний орган - ревізійну комісію.

Керівним та виконавчим органом первинного осередку партії є партійний комітет (партійне бюро, рада). Голова або ж секретар є вищою посадовою особою в партійному бюро та осередку. Первинні осередки партії вирішують питання, що належать до їхньої компетенції відповідно до статуту партії.

Таким чином, на спосіб організації політичних партій та форми її політичної будови впливають: рівень розвитку демократії та самоуправлінських засад; політична та ідеологічна структурованість суспільства, програмові та статутні особливості партійних організацій; політико-ідеологічна орієнтація лідерів та кокусу (М. Острогорський) партій, регіональні та національні особливості; наявний рівень соціально-економічного, політичного та духовного розвитку; національний менталітет, включаючи традиції, звичаї тощо.

Питання до самоконтролю

1. Дайте характеристику двох основних аспектів організаційної структури політичних партій за К. Джандою.
2. Проведіть аналіз організаційної структури Консервативної партії Великобританії.
3. Виділіть основні риси організаційної будови американських партійних організацій.
4. Назвіть основні принципи та норми внутрішньопартійної демократії та дайте їх характеристику.

Теми рефератів та доповідей

1. М. Острогорський про роль кокусу в функціонуванні "партійної машини".
2. М. Дюварже про місце і роль організації в діяльності політичних партій.
3. Внутрішньопартійна демократія і партійна дисципліна.
4. Регіональні та місцеві організації партії.
5. Особливості створення первинних осередків партії в державах пострадянського простору.
6. Основні етапи створення політичних партій та можливі конфлікти в партійному будівництві.

Питання до семінарського заняття

1. Основні концепції організаційної будови політичних партій.
2. Статут - основоположний документ організаційної будови партії.
3. Основні структурні елементи політичних партій та їх характеристика.
4. Особливості організаційної структури політичних партій України.

Література

1. Зельницький А., Удовенко П. Політичні партії і вибори: Довідник партійного працівника. - К., 2003. - 600 с.
2. Кречмер Г. Фракції. Партії в парламенті. - к.: Вид-во "Заповіт", 1999. - 300 с.
3. Мейтус В., Мейтус В. Политическая партия: стратегия управления. - К.: Эльга Ника-Центр, 2004. - 404 с.
4. Партийное строительство. - М.: Изд-во "Мысль", 1972. - 519 с.
5. Побудова ефективної політичної партії // Упорядники: І. Підлуська, О. Грязнова, В. Замятін - к.: Фонд "Європа XXI", 2003. - 288 с.
6. Политические партии: Справочник. - М., 1981. - 351 с.
7. Політичні партії в демократичному суспільстві. - к., 2001. - 128 с.
8. Примуш М.В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. - Донецьк, 2001.
9. Цибенко А. Політична партія в парламенті України: принципи організаційного функціонування. - к.: Центр соц. досліджень ім. В.Старосольського, 1997.
10. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем. - Львів: Тріада-плюс, 2004.

Частина 10 ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Типологія (типологізація) у вживаному нами контексті - вид наукової систематизації чи класифікації політичних партій за найсуттєвішими спільними ознаками або ж категоріями. При цьому слід мати на увазі, що будь-яка типологізація є певною мірою спрощення, однак типологізація необхідна, оскільки вона дає можливість упорядкувати певні явища, що є конче важливим при проведенні їх аналізу. З цього приводу М. Дюварже зауважив: "Завдання методичної класифікації виступає сьогодні як найважливіше; в політичних науках неможливий жодний рух вперед, доки їх дослідження будуть зберігати атомізований характер".

Саме тип партії визначає найбільш характерні для партії даного роду чи епохи риси, без спроби охоплення в такому поділі всіх партій і всіх відмінностей між ними. Між тим класифікація повинна створити комплексний, багатовимірний поділ, у якому б знайшли своє відповідне місце всі партії, кожна зі своїми особливими властивостями. Типологія і класифікація доповнюють одна одну, типологія ніби становить синтез класифікації, взятий з певної точки зору.

Існує чимало різноманітних типологій політичних партій, але не всі вони є визнаними і придатними для використання.

Найбільш уживаними в партіологічній науці є типологізації політичних партій, яку запропонували М. Вебер та М. Дюварже. Однак і їх типологізації потребують відповідної адаптації до сучасних умов партійного будівництва. Така адаптація необхідна хоч би тому, що М. Вебер, наприклад, запропонував дві типології політичних партій, незалежні одна від іншої.

Перша типологія М. Вебера стосувалася історичної генези партій. Він виділяв партії знаті - як угруповання, які спираються на слабкі і нетривкі зв'язки і керовані непрофесійними лідерами, а також масові партії, які засновані на чіткій організації і на власному бюрократичному апараті. Перший тип партій існував у XVIII і XIX ст., а з поширенням загального виборчого права, стабілізації демократії з'являються масові партії. <нак дана класифікація є достатньо загальною і відображає еволюцію політичних об'єднань дуже схематично.

Відповідно до другої більш прийнятної типології політичні партії поділяються на партії патронажу, партії інтересу чи класові партії та світоглядні партії. Перші - це такі партії, які формуються для того, щоб отримати владу і заповнити представниками власного штабу різноманітних адміністративних посади. Другі - це партії, що свідомо зорієнтовані на реалізацію інтересів певного класу чи соціальної верстви. Треті -

партії, які служать певній ідеології чи світогляду. Одночасно М. Вебер казував, що на практиці важко чітко відділити одні партії від інших. Піврізниця між партіями першого та другого типу фактично стерлась і тепер залишилася дворівнева класифікація політичних партій - на партії інтересу і світоглядні партії.

М. Дюварже запропонував типологію політичних партій за організаційним критерієм, тобто за організаційною будовою політичних партій. На його думку, сучасні політичні партії визначаються меншою мірою своїми програмами чи групами своїх прихильників, ніж типом своєї організації. Партія є спільнотою на базі певної специфічної структури, орієнтація ж на ідеологію, вважав М. Дюварже, витікає із ліберального уявлення про партію. Тобто він не заперечував роль ідеології при формуванні політичних партій. І все ж, кожний із них (М. Вебер і М. Дюварже) при типологізації політичних партій акцентує увагу на одному із визначальних критеріїв. М. Вебер кладе в основу світоглядний (ідеологічний), а М. Дюварже - організаційний критерій.

10.1. Типологія політичних партій за ідеологічною ознакою

Ідеологія, як було з'ясовано, виступає одним чи не найважливішим критерієм типологізації політичних партій.

Саме ідеологія покладена в основу сприйняття або несприйняття того чи іншого типу соціально-економічних відносин та форми зміни чи збереження суспільного ладу в країні.

При класифікації політичних партій на основі ідеологічного критерію слід виходити з того, що кожна політична партія має свою ідеологічну орієнтацію, а тому будь-яка загальна класифікація є досить умовною. Специфіка групових інтересів зумовлює орієнтацію ідеології на якусь одну центральну ідею, яка відіграє у кожній ідеології системотворчу роль. Загалом, на основі ставлення до певної системи цінностей виділяють три типи політичних ідеологій:

1. Ідеології, які захищають та вдосконалюють існуючу економічну, соціальну, духовну та політичну підсистему. Такі ідеології називають консервативними або правими ідеологіями.

2. Ідеології, які заперечують існуючу економічну, соціальну, духовну та політичну підсистему й вимагають їхньої радикальної зміни. Їх називають радикальними (революційними) або лівими ідеологіями.

3. Між цими двома групами існує досить широкий спектр політичних ідеологій, які різною мірою поєднують ознаки перших двох груп. Такі ідеології називають реформістськими або центристськими. Причому

центристські ідеології можуть проявлятися як лівоцентристські, так і правоцентристські.

Отже, саме ідеологія визначає базисний набір типових вимог, що, зрештою, і зумовлюють поділ політичних партій на "правих" та "лівих".

Кожен із цих типів ідеології використовує різні тактики для досягнення своєї мети, хоча загалом всі вони базуються на переконаннях, організації та примусі.

Загалом, чітка класифікація політичних партій за ідеологічною ознакою є достатньо складною. Вчені за цим критерієм типологізують політичні партії неоднаково. Так, М. Вебер за ідеологічною ознакою політичні партії поділяє на ідейно-політичні, прагматичні та харизматично-вождистські. Ідейно-політичними є партії більш-менш чітко визначеної ідеологічної спрямованості: комуністичні, соціал-демократичні, ліберальні, консервативні. Прагматичні - це такі партії, які орієнтуються не на певну ідеологію, а на широкий спектр ідей і суспільних проблем із метою залучення на свій бік якомога більше виборців. Харизматично-вождистські партії формуються навколо особи конкретного політика і діють як групи його підтримки. Ці партії також мають певну ідеологічну спрямованість, але вона визначається не стільки їхньою соціальною базою, скільки лідерами.

К. Блейме на основі цього критерію виділяє партії ліберальні, радикальні, консервативні, селянські, соціал-демократичні, соціалістичні, комуністичні, регіональні, етнічні, крайньо праві і екологічні. Згодом сам автор дещо переглянув запропоновану ним же класифікацію, поставивши під сумнів належність чотирьох останніх груп партій до ідеологічного критерію. Дж. Штейнер розрізняє комуністичні, соціалістичні, ліберальні, консервативні, християнсько-демократичні, неофашистські, зелених і регіональні партії. Р. Хербут класифікує партії на соціалістичні, комуністичні, соціалістичні ліві партії, релігійні, аграрні, ліберальні, консервативні, ультраправі, екологічні. М. Соболевський розрізняє партії комуністичні, соціалістичні, християнсько-демократичні, ліберальні, консервативні

¹ Такий поділ, як відомо, започаткувався в часи Французької революції 1789 року, коли ні засіданнях Національної асамблеї праворуч від спікера розташовувалися роялісти (консерватори), які виступали за збереження монархії, а ліворуч - якобінці (радикали), котрі відстоювали ідеї загальної рівності, жиральдисти (помірковані) ж займали місце в центрі залу. Після цього "правими" стали називати послідовників збереження існуючого ладу, а "лівими" - прихильників радикальних змін. Традиційно ж і правим, і лівим приписують певний набір цінностей. Ліві - пацифісти, антирасисти, антикапіталісти, вистояють принципи рівності й справедливості. І якщо ліві перебувають у постіжному русі, то праві, навпаки, роблять наголос на збереженні (консервації) існуючих порядків, на повазі до них, відстоюють культ сили, ієрархії, заохочуючи свободу та ініціативу в економічній сфері.

і фашистські. А. Ямруз зауважує, що в сучасних демократичних державах на практиці застосовуються лише три доктринальні стереотипи - консервативний, ліберальний і соціал-демократичний. Посилається він при цьому на те, що саме ці партії спромоглися об'єднатися у міжнародні організації.

Окрім того, вчені класифікують політичні ідеології залежно від особливостей системи цінностей, які сповідують їхні прихильники. За класифікацією розрізняють: лібералізм, консерватизм, соціалізм, анархізм, націоналізм, расизм, соціал-демократизм, комунізм, анархо-синдикалізм, корпоративізм, сталінізм, фашизм, націонал-соціалізм, еврокомунізм, голізм, маоїзм тощо. Досить часто для спрощення виділяють ліву, праву та центристську ідеології.

Традиційно лівими партіями вважаються соціал-демократи, соціалісти, комуністи, правими - консерватори, ліберали, християнські демократи. Найчастіше робітничі партії - це комуністичні та соціал-демократичні, буржуазні -- консервативні та ліберальні, дрібно-буржуазні - християнсько-демократичні та лейбористські.

У 70-80-х рр. XX ст. відбулася ідеологічна трансформація як правих, так і лівих ідеологій, а відповідно, і партій, котрі взяли на їх озброєння. Така трансформація призвела до появи ліво-ліберальних, ультраправих і тому подібних спрямувань політичних партій. Це, зазвичай, вказує і на те, що традиційна ідеологічна ідентичність (лібералізм, консерватизм, соціалізм, соціал-демократизм тощо) втрачає своє значення в діяльності політичних партій, натомість на передній план висувається ідеологія прагматизму, а нерідко і популізму, ідеології, що спираються на політичну практику.

Відтак, сьогодні за ідеологічною ознакою політичні партії доцільно поділяти на партії сильної артикуляції, побудовані на класичних ідеологіях, і партії слабкої артикуляції, побудовані на ідеології прагматизму чи іншого роду неоідеологіях.

За змістом і спрямованістю своїх головних ідей та цінностей політичні ідеології бувають прогресивні й реакційні, демократичні й тоталітарні, релігійні й світські, за методами їхнього обґрунтування - раціональні та ірраціональні, за об'єктом впливу та методами поширення - універсальні та партикулярні. За цими ідеологічними ознаками відповідним чином класифікують політичні партії.

Прояв традиційних ідеологій в Україні має свої особливості, позаяк, на певний спектр (а їх близько 150) сучасних політичних партій можна типологізувати за ідеологічним їх спрямуванням так: ліві, лівий центр, центр, правий центр, праві.

До лівих партій в Україні можна віднести щонайменше 6 партій. Серед них впливовими є Комуністична партія України та Прогресивна соціалістична партія України.

До лівоцентристських можна віднести понад 35 партій, серед яких найвпливовішими є Соціалістична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана), Партія регіонів, політична партія "Трудова Україна".

До центристських партій в Україні можна віднести понад 30 партій, серед яких: Партія промисловців та підприємців, Народна-демократична партія, Українська партія "Єдність", партія "Єдина Україна", Політична партія Всеукраїнське об'єднання "Центр", Партія зелених України, партія "Відродження" та деякі інші.

До правоцентристських партій можна віднести понад 20 партій, серед яких найвідоміші: Народний союз "Наша Україна", Народна аграрна партія України, Народний Рух України, Українська народна партія, партія "Наша Україна" та інші.

До правих можна віднести понад 15 партій, серед яких: Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина", політична партія "Яблуко", УРП "Собор" та інші.

При цьому зауважимо, що в Україні сьогодні впливовість політичної партії та її потенційна можливість визначається не стільки ідеологічними засадами, скільки наявністю у неї основних партійних ресурсів - особистості лідера (лідерів), фінансів, організаційної структури, а зрештою, і наявністю реальних прихильників її ідеологічних засад.

Тому типологізація політичних партій України за ідеологічним критерієм у сучасних умовах є дещо умовною, оскільки визначається не лише її офіційними програмними засадами, а й поточними заявами її лідерів, їх наближеністю до виконавчої влади і т. ін. Про це свідчить і досвід виборчих кампаній, коли виборці України частіше голосують за лідера і лише потім - за партійну ідеологію.

10.2. Типологія політичних партій за організаційною будовою

Багатогранність функціональної діяльності політичних партій, неоднаковість параметрів, що покладені в основу створення цього різновиду громадських об'єднань, спонукають при типологізації політичних партій використовувати, окрім ідеологічного, інші критерії. Зокрема за такої організаційна будова, оскільки саме від неї - організації внутрішнього життя політичної партії залежить її життєдіяльність, політична гнучкість, адаптація до соціальних змін, налагодження системи внутріпартійних

критеріїв тощо. Відтак, організаційна будова партії виступає одним із базових критеріїв типологізації сучасних політичних партій.

Типологізацію політичних партій за організаційною будовою, як уже зазначалося, запропонував М. Дюварже. Щоправда, як зауважив сам М. Дюварже, його схема далека від досконалості. Вона є "надзвичайно загальною та наближеною - визначає швидше тенденції, ніж реально існуючі відмінності".

Відповідно до організаційних міжпартійних відмінностей М. Дюварже запропонував розрізняти два основні типи партій - кадрові та масові. Критерієм визначення цих типів М. Дюварже поклав тип їхньої організації, ступінь відкритості політичних партій, а не їх чисельність, як це іноді уявляється.

Кадрові партії - це партії зі слабкою організаційною структурою, типу виборчих комітетів. У рамках цього типу партії виділяють дві форми - американські та європейські.

Кадрові партії створюються за територіальним принципом, чисельність, як правило, невелика.

Для кадрової партії характерними ознаками виступають: вільна структура; орієнтація на виборчу активність; тип партійного членства, їх залученість, природа лідерства й участь у виробленні організаційної політики тощо.

Кадрові партії виникли з електоральних комітетів і парламентських груп ще в середині XIX ст. У своїй діяльності вони спираються перш за все на професіональних політиків, фінансову еліту, котра може забезпечити партії матеріальну підтримку. Складовими кадрової партії М. Дюварже вважав: "...по-перше, впливові особи, чие ім'я, престиж і зв'язки можуть надати кандидатам підтримку й забезпечити їм голоси; по-друге, експерти, котрі знають, як спілкуватися з виборцями і як організувати виборчі кампанії; по-третє, фінансисти, які можуть надати кандидатам кошти".

Залучення члена кадрової партії до політичної участі визначається, насамперед, його організаторською чи виборчою роллю. Важливі національні лідери кадрової партії є урядовими лідерами, чиновники у виборчій організації переважно займають підпорядковуючу позицію.

Кадрові партії, зазвичай, мають постійний склад активістів, який при потребі поновлюється, але до збільшення кількості своїх членів не прагне.

Кадровим партіям не властивий інститут фіксованого членства з відповідною регулярною сплатою членських внесків. Вони орієнтовані на електоральні функції й активізуються насамперед у період передвиборчої кампанії. Їх головне завдання полягає в участі у передвиборчій кампанії, проведенні своїх кандидатів на виборах. Між виборами зв'язок

між депутатами і виборцями забезпечує, насамперед, професійний партійний апарат.

Звичайне місцезнаходження головної організаційної одиниці кадрової партії є виборча одиниця, така як виборчий округ або дільниця. Організаційна політика в кадровій партії визначається переважно урядовими лідерами, професійними експертами, чиновниками і деякими діячами-аматорами.

Європейські ліберальні та консервативні партії переважно є кадровими партіями. До типових кадрових партій традиційно відносять Республіканську і Демократичну партії США.

Позаяк ці політичні партії за своєю організаційною будовою є незвичайними. Оскільки членам партій, як республіканської, так і демократичної іноді важко відповісти, чи є вони членами політичної партії і котрої саме. При визначенні партійної належності прихильників цих двох партій із певними труднощами зустрічаються як політологи, так і політики. Наприклад, говорять "республіканська партія"; у таких випадках треба уточнити, хто мається на увазі - це політики, що обрані в конгрес від цієї партії, чи це ті, хто працює в період виборчої кампанії, чи це ті, хто реєструється як республіканці.

І все ж кадрові партії, перш за все, це партії впливових людей. Ці імениті люди прив'язані до своєї місцевості, де їх особисто добре знають і де вони можуть розраховувати на виборчу і політичну підтримку; саме вони є основою партії, де практично відсутні "керівні діячі" і "борці".

По-друге, йдеться про гнучке об'єднання місцевих осередків. Первинним осередком організації є комітет виборчого округу чи району. Виборці мають велику свободу при голосуванні. І нарешті, діяльність партії є, в основному, виборчою тобто спрямованою виключно на отримання успіху на виборах і повністю пасивного в період між виборчими кампаніями.

По-третє, йдеться про слабоідеологізовані партії. Кадрові партії не займаються розробкою доктрин, а у своїй діяльності користуються прагматизмом, спрямованим на збереження і збільшення виборчого капіталу.

На думку М. Дюварже, цей перший тип прихильницьких організацій є політично обґрунтований і, природньо, має перевагу над корпоративними чи ліберальними партіями.

Серед масових партій М. Дюварже виділяє три види партій, які відрізняються своєю організаційною структурою - партії, що спираються на територіальну організацію (соціал-демократи), і партії, які спираються на осередки в закладах, організаціях, підприємствах (комуністичної партії), а також змілітаризовані (фашистські) партії. До посередніх

партій М. Дюварже відносить партії-федерації (лейбористські чи партії-рухи країн, що розвиваються).

Визначальні риси масових партій є прямо протилежні до тих, якими характеризуються кадрові партії. Це вже не партії іменитих людей, а борців, які зорієнтовані більше на вербування членів, а не на мобілізацію виборців. Вони є сильно структурованими та ієрархізованими партіями. В них вже з'являється постійний апарат, тобто партійні функціонери оплачувані партією, які повністю присвячують весь свій час керівництву нею та її розвитку, викристалізовується "актив", тобто значна кількість членів партії, згодних частину свого вільного часу присвятити розробці й реалізації партійних програм і, нарешті, це партії, які ґрунтуються на сильній "культурі участі", які вимагають від своїх членів пристрасності й лояльності.

Масові партії, на відміну від кадрових, мають відкриту структуру, масове членство ("Люди з партійними квитками", М. Дюварже), постійну партійну діяльність, спрямовану на залучення нових членів, організаційних лідерів (функціонерів), які змагаються за владу з партійними урядовими лідерами (політиками). У масовій партії основною одиницею переважно є місцева партійна організація. Член масової партії часто має ідеологічне зобов'язання згідно з партійною доктриною, його щоденне життя, соціальна діяльність пов'язані з партією.

Масові партії виникли у зв'язку з розповсюдженням загального виборчого права. Вони, як правило, будуються як за територіальним, так і за виборчим принципом, але є відкритими для нових членів і в цьому проявляють свою зацікавленість. Зазвичай такі партії численні, добре організовані і формуються на ґрунті певного світогляду. Отже, претендують на роль вихователя народу, викривача несправедливості і т. п. Існують за рахунок членських внесків, що є джерелом фінансування їхньої участі у виборчих кампаніях. У статутах масових партій, зазвичай, чітко визначається статус члена партії, його права та обов'язки, соціальна база, робота з кадрами і т. ін. Керівництво в масових партіях здійснюється професійними політиками, поточну організаційну роботу ведуть оплачувані партійні функціонери (постійний секретаріат), на місцях - партійні організації.

Масовим партіям притаманний інститут фіксованого членства, вони мають мережу організацій, побудованих за адміністративно-територіальним принципом. Такі партії постійно втілюють партійну програму в життя, виступають своєрідною сполучною ланкою між членами партії, обраними до представницьких органів, і суспільством у цілому. Вони єднують людей не за їх причетністю до якоїсь політичної ланки, а за спільністю поглядів, інтересів і запитів. До масових належить переважна

більшість політичних партій країн Європи і Латинської Америки. Найбільш відомі із них Християнсько-демократичний союз Німеччини, Християнсько-демократична партія Італії, соціалістичні та соціал-демократичні партії Німеччини, Франції, Іспанії тощо.

Запропонована М. Дюварже типологізація політичних партій за організаційною будовою до цього часу здійснює вплив на вивчення політичних партій. Однак, на думку багатьох сучасних політологів, класифікація М. Дюварже, все ж потребує оновлення, оскільки вона не дозволяє чітко визначити змішані чи складні форми політичних угруповань. Так, існують деякі кадрові партії, яким властиві риси масових партій. Це стосується, зокрема, традиційно кадрових республіканської та демократичної партій США, які, проводячи політику "босизму", здійснюють, хоч і відносно, керівництво виборцями і таким чином наближаються до масових партій. Це ж стосується і британської консервативної партії, яка дещо більше рис запозичує у масової партії, зокрема, відносно цілісності структур, абсолютну слухняність, якої вона вимагає від своїх обранців, а також значення, якого з недавнього часу надає "ідеологічній" роботі.

З іншого боку, існують також такі масові партії, які поступово перетворюються на кадрові партії. Вони зменшуються як кількісно, так і набувають рис кадрової партії в організаційному відношенні. Так, масова у недалекому минулому Французька соціалістична партія перетворилася фактично на кадрову партію. Саме ця обставина змусила Ж. Шарло в 1970 р. до двох типів партій, сформульованих М. Дюварже, додати третій тип - "партію виборців".

Останнім часом все активніше в класифікацію партій за організаційною будовою і впроваджується цей тип політичних партій. Активними прихильниками його введення виступають американські політологи М. Вейнер і Дж. Паломбара. Головним завданням "партії виборців", на їх думку, є мобілізація мас на участь у передвиборчих кампаніях і у самих виборах. На відміну від кадрових партій "партії виборців" мають фіксоване членство і відповідні інститути збору членських внесків. Тому її організаційна структура є більш розвиненою, ніж кадрової партії, але ще не такою, як у масовій партії. Часто партійний апарат є повністю фаховим і здійснює функції менеджерів виборчої кампанії.

Прагнення отримати підтримку виборців змушує дану партію здійснювати пропагандистсько-агітаційну діяльність на зразок масової партії. Запозичує вона в масових партіях типові технології об'єднання свідомості - мітинги, маніфестації, пікніки, проводить навчання партійних керівників і навіть створює близькі до партії громадські організації, однак робиться це в менших масштабах, ніж у масових партіях.

Виборчим цілям підпорядковуються й ідейно-програмні засади діяльності партії. Йдеться про те, щоб основні програмні принципи партії привертати увагу максимального числа виборців, нікого не відштовхували, давали кожній суспільній групі можливість віднайти щось привабливе для себе. Програма зазнає частих змін залежно від обставин. Часто різні частини програми є різними для інших середовищ. Конкуренція кількох виборчих партій в одній країні приводить до стирання програмно-ідеологічних відмінностей між ними. Виборча боротьба набуває швидше характеру змагання двох команд, ніж двох політичних концепцій.

Виборчі партії - це сучасні буржуазні партії. У цьому напрямку з 70-х рр. XIX ст. розвивається британська консервативна партія, голістська партія у Франції, обидві партії США, німецька ХДС/ХСС. Можна також стверджувати, що в цьому напрямку розвиваються деякі соціал-демократичні партії (наприклад, соціалістична партія Австрії чи соціал-демократична партія Німеччини), більшість політичних партій, що створені останнім часом в країнах Східної Європи.

Як підсумок наведемо основні риси, які визначають моделі масових партій та партій виборців, що запропоновані А. Панеб'янко.

Масова партія	Партія виборців
Центральну роль відіграє партійний апарат, партійна бюрократія виконує політико-адміністративні функції.	Центральну роль відіграють професійні еліти, експерти.
Організація базується на фіксованому членстві і характеризується сильними вертикальними зв'язками.	Організація зі слабкими вертикальними зв'язками.
Звертається до електорату використовуючи певну ідеологію (електорат належності).	Звертається до електорату через звернення до його поглядів (електорат думки).
Домінують лідери, вибрані на основі внутрішньопартійних процедур. Існує сильне колегіальне керівництво.	Домінують представники партії, які виконують публічні функції. Явище персоналізації виборчого звернення.
Джерелом фінансування є членські внески та дотації від зацікавлених організацій.	Джерелом фінансування є публічні фонди та дотації "зовнішніх" груп інтересів.
Партія робить акцент на ідеології.	Партія робить наголос на розв'язанні певних проблем.
Модель кар'єри - ріст через основні етапи в рамках партійної структури.	Модель кар'єри - раптова поява в рамках партійної еліти, що може бути результатом зростання значення конкретної групи інтересу.

Звичайно, що кожний із типів політичних партій має свої вади, які дуже виразно зумовлені історично та соціально-політично. З цією метою іноді вдаються до детальнішої типологізації політичних партій: партії-комітети, партії-громади, народні партії, революційні, фашистські, національно-визвольні та ін.

Що являють собою такі партії?

Партії-комітети є кадровими партіями, в той час як партії-громади, народні, революційні, фашистські є класичними масовими партіями.

Партії-комітети з'явилися в XIX ст. і в кінці цього ж століття окремі із них трансформувалися у виборчі партії. У класичному вигляді партія-комітет - це веберівська партія знаті (*notabli*). Діяльність партії базується на активістах з числа місцевої знаті, які створюють місцеві комітети, а також парламентську фракцію. Поза парламентською діяльністю партія займається лише виборами, а після них ніби зникає.

Партія-комітет - це типова партія правлячого класу, зазвичай або центристська, або права. Вона не має інституту членства, членських внесків, а живе за рахунок виборчих дотацій багатих симпатиків. Діяльність партії не регламентується чітко статутом, по суті, відсутнє і центральне керівництво. Є лише партійні лідери, місцеві ж партійні комітети є достатньо самостійними. Засідання партії-комітету відбувається у вигляді товариських зустрічей. Характерною рисою їх діяльності є децентралізація.

Останні десятиліття партії-комітети стали створювати постійні місцеві організації, іноді займаються видавничою справою, проводять з'їзди, своїй діяльності надають більш організованого характеру, що в кінцевому рахунку приводить до зміни їх типу, вони нерідко перетворюються на виборчі партії.

Умовно до числа партій-комітетів можна зарахувати ліберальних демократів Японії, радикалів Франції, американські партії.

Партія-громада виросла із потреб робітничого класу й особливих умов його існування в кінці XIX ст.

Основним завданням партії-громади є перетворення партійної організації на добре інтегрований колектив, який би опікувався як кожним робітником, так і його родиною, створив би для них певне соціальне середовище. Партія-громада бере під свою опіку спортивні, культурно-просвітницькі організації, читальні, каси взаємодопомоги, жіночі гуртки, дитячі організації і т. ін. Роль такої партії, зазвичай, беруть на себе соціал-демократичні, а іноді, християнсько-демократичні.

Виникнення партій-громад саме у робітничому середовищі має своє логічне пояснення. Прикладом такого типу партії була Соціал-демократична партія Німеччини на початку свого існування. Згодом ця партія

трансформувалася у справжню масову партію "соціал-демократичного зразка".

Народні партії за своєю структурою подібні до партії-громади, але вони намагаються об'єднати навколо себе людей на позаідеологічних засадах і у своїй діяльності спиратися на всі верстви суспільства. Так, партії у своїй назви, зазвичай, додають термін "народна": "Християнська народна партія", "Народна аграрна партія" і т. ін.

Характерними рисами народних партій є: їх об'єднання на основі широкого спектру інтересів та запитів суспільства; певних етнічних, матеріальних та політичних цінностей; додержання конституції, виборчого та партійного законодавства тощо.

І з цього погляду народні партії являють собою приклад, гідний наслідування іншими партіями.

Революційна партія є різновидом масової партії. Цей тип партії не орієнтується на участь у виборах чи на організацію виховної роботи серед мас. Головним завданням створення такого типу партій - підготовка та проведення революції (звідси і назва). Однією з класичних моделей такого типу партій є більшовицька (ленінська) партія. Зазвичай, революційні партії є партіями "професійних революціонерів", що ставлять за мету революційним шляхом завоювати владу.

Специфічним типом масових партій виступає національно-визвольна партія.

Національно-визвольні партії - це партії, що функціонують у постколоніальних державах третього світу. Виникають вони переважно в країнах після здобуття ними незалежності. Відомий дослідник цього типу партій Т. Ходгкін вирізняє три форми даних партій: 1) партія-конгрес - широка організація заснована на федеративних принципах, керована центральним керівництвом. Свій початок вона бере від Індійського Національного Конгресу; 2) "partia sensu stricto" (класичний тип партії), яка має демократичну програму й організаційну структуру. Вона ставить собі виборчі цілі, діє легально і в конкуренції з іншими партіями. Є подібною до європейських партій, в Азії та Африці зустрічається дуже рідко; 3) "революційний фронт" - організація, яка виступає в революційних ситуаціях, коли метою діяльності є як боротьба за національне визволення, так і боротьба за радикальні соціально-політичні зміни. Фронт є масовою, централізованою та дисциплінованою організацією. Його цілі звичайно є значно ширшими, ніж просто політичні. Більшість національно-визвольних партій набирають саме такої форми.

У західній літературі можна також зустріти поділ національно-визвольних партій на революційно-централістські і прагматично-плюралістичні. Відповідає дана класифікація другому та третьому типам

партій у Т. Ходгкіна. Марксисты пропонують класифікувати національно-визвольні партії на марксистські (комуністичні), революційно-народні і передбуржуазні.

Всі ці партії є справді масовими партіями зі специфічною ідеологією, яка представляє собою поєднання соціального солідаризму з антимонопольними, антиімперіалістичними гаслами. Такого типу ідеологія, яка до того ж спирається на місцеві традиції, дозволяє виконувати інтеграційні функції даному типу партій, оскільки основним їх завданням є формування нової нації.

Типологізуються політичні партії і за особливостями членства в партіях.

Така типологія є чи не найскладнішою. До початку ХХ ст. не було різниці між поняттями "член партії" та "симпатик партії". Обидва поняття вказували на належність того чи іншого громадянина до політичної партії, оскільки формального вступу або прийняття в партію не було.

Практику формалізованого вступу в партію і процедуру прийняття в члени партії започаткували соціал-демократичні партії. Згодом таку процедуру прийняли інші партії. Однак багато партій до цього часу не застосовують процедури прийняття в партію. Тому кількість формальних членів партії нерідко визначається кількістю в ній активістів та за допомогою наявної організаційної структури партії з урахуванням місцевих осередків.

Характер членства в партії залежить від низки чинників, зокрема від проголошеного ідеологічного напрямку, соціальної бази, стабільності політичних позицій партії, внутрішньопартійної демократії тощо. Він визначає ступінь відкритості партії в політичній системі, міру самостійності партії у виборі напрямку своєї політики тощо.

За особливостями членства політичні партії можна типологізувати так:

- з індивідуальним членством;
- з колективним членством (наприклад, у деяких партіях колективними членами є певні профспілки або об'єднання культурно-політичного спрямування);
- зі змішаними принципами членства (з поєднанням індивідуального та колективного);
- з відсутністю чіткого інституту членства.

В американських партіях дефініція "член партії" та "виборець" не відрізняються одна від одної. Партії ці не займаються пошуком членів партії, не видають партійних квитків, не збирають внесків, не проводять зборів членів партії - їх метою є лише пошук виборців. Трактуються дані партії як організації без формального членства. Щоправда, в деяких

татах США перед "праймеріз" існує процедура повідомлення "партійної належності", але з огляду на те, що реєстрацію проводять державні органи і що в ній можуть брати участь всі громадяни, вона не має організаційних наслідків.

З іншого боку, є ряд політичних партій, у котрих, незважаючи на наявність формального членства, систематична робота з членами партії не ведеться. В італійській християнсько-демократичній партії формальне членство оформляється після купівлі громадянином членського квитка. Тому при такому підході немає жодної різниці між членом партії і безпартійним, який на виборах декларує свою прихильність до партії.

Таким чином, говорячи про масові партії, слід вести мову про чисельність партійних активістів та про організаційну структуру партії. Партії, які спираються на систему організованих місцевих осередків, є масовими партіями, а партії, в котрих немає сталих і виразно визначених місцевих осередків, є кадровими партіями. В багатьох кадрових партіях існують платні партійні функціонери, хоча вони не є відмінною рисою лише цього типу партій. Для кадрових партій важливим є співвідношення між кількістю членів партії та кількістю виборців. Для масових партій важливою є її організаційна структура.

Політичні партії типологізуються також: за кількісним критерієм - малочисленні та масові. Належність партій до першої чи другої категорії в межах цієї класифікації не завжди прямо відповідає класифікації їх на впливові чи не впливові; за внутрішньопартійною структурованістю - аморфні (нерідко партії нагадують народні фронти) і добре структуровані; за рівнем централізованості влади в партії. Згідно з цим критерієм політолог А. Боднар виділяє централізовані і децентралізовані партії. Для централізованих партій характерними є високий рівень обов'язковості рішень партійного керівництва для місцевих організацій та членів партій, партійний контроль за діяльністю депутатів і посадових осіб виконавчої влади - членів партії. Як правило, найбільш жорсткою централізацією відрізняються політичні партії з комуністичною та фашистською ідеологією. Для децентралізованих партій не є характерним партійний контроль за діяльністю депутатів і посадових осіб виконавчої влади - членів партії. Деякі новонароджені партії посткомуністичних країн Європи, і особливо - колишнього СРСР, декілька років тому, намагалися відійти від тоталітарної практики централізованої партії "керуючої і спрямовуючої", будували свою структуру на принципах децентралізації.

Згідно з цим внутрішньоорганізаційним критерієм американський політолог Дж. Сарторі класифікує політичні партії на організовані (істотні) та неорганізовані (неістотні).

До перших він відносить ті партії, які мають можливість впливати на характер та конфігурацію партійної системи. Це партії, що володіють коаліційним потенціалом та здатністю здійснювати політичний шантаж (т. зв. тест репрезентативності). Неорганізовані (неістотні) партії - це партії, які формують лише тло партійної конкуренції. При чому якщо до організованих партій Дж. Сарторі переважно зараховував великі за розмірами партії, то дослідження Дж. Смітта доводять, що організованими можуть бути і малі партії. Заслуга Дж. Сарторі у формуванні теорії політичних партій полягає ще й у тому, що він вводить у класифікацію політичних партій поняття "ідеологічні дистанції" між партіями і дає розгорнуту характеристику анти- і просистемним партіям.

Залежно від специфіки генези та характеру організаційної будови політичних партій, останні можуть класифікуватися на демократичні; недемократичні; партії, що створені державними структурами, групами парламентарів, службовців тощо.

3. Нейманн у своїй типології політичних партій розрізняє "партії репрезентації", в котрих маса членів обмежується лише участю у виборах, а діяльність партії здійснюється "невеликою групою політиків", а також "інтеграційні партії", які характеризуються активним залученням мас до партійного життя. Як приклад "абсолютно інтеграційних партій", які спіраються у своїй діяльності на військову організацію і намагаються встановити монопольний контроль над владою, З. Нейманн наводить фашистські партії.

Багатоваріантність критеріїв, що використовуються партологами при класифікації політичних партій за організаційною будовою та принципами їх формування розчарували не одного партолога. Підсумовуючи свої спостереження щодо організаційної будови європейських партій, А.К. фон Байме висловив сутність таких розчарувань, заявивши, що краще, на що можна розраховувати, - це розробка типології політичних партій, заснованої на простій їх подібності. Безсумнівно, що це застереження вченого не позбавлене раціональності, оскільки воно не обмежує типологізацію політичних партій за іншими критеріями, а отже, дає можливість краще з'ясувати організаційну будову політичних партій.

10.3. Типологізація політичних партій за іншими організаційними чинниками

Політичні партії, як відомо, завжди виражають певні інтереси та прагнення різних соціальних верств суспільства. Відтак, найзагальнішою підставою типології політичних партій виступає соціальна основа.

Зазвичай, у соціальну базу включають ті соціальні групи, чії соціальні інтереси найкраще відображаються у політичній платформі партії і її практичній діяльності. Саме за критерієм "соціальна основа" пропонував класифікувати політичні партії М. Вебер. У його типології розрізняються наступні види: а) група прихильників, що об'єднуються не стільки спільною політикою, скільки авторитетом вождя - харизматична, вождистська партія; б) партія нотаблів, зайнята виключно організацією виборів; в) сучасна організована "масова партія" з високим рівнем бюрократизму і дисципліни. Позаяк існують і інші точки зору на типологізацію політичних партій за критерієм - соціальна основа.

Перша (домінуюча приблизно до середини ХХ століття): політичні партії - репрезентант і безпосередній "втілювач у життя" інтересів певного суспільного класу (так званий класовий підхід до визначення соціальної бази політичної партії). Такого підходу щодо ролі соціальної бази додержується, зокрема, марксизм-ленінізм, який виходить із того, що пролетаріат є основою створення робітничих партій. Солідаризуються з ним консерватори, християнські демократи, котрі також виходять із того, що соціальною основою створення їх (консервативних та християнсько-демократичних) партій є відповідні класи - великої, середньої, а іноді і дрібної буржуазії.

Інша точка зору на визначення соціальної бази політичної партії навпаки виходить із думки про те, що політична партія не повинна виражати інтереси якогось одного класу чи соціальної верстви.

У боротьбі за виборця кожна із політичних партій орієнтується на певну систему цінностей, більшість із яких (власність, свобода, праця, рівність, справедливість, солідарність) є загальнолюдськими і привабливими на бік партії представників різних суспільних класів і соціальних верств. Тому з середини ХХ століття виникають політичні партії на змішаній соціальній базі. Вони намагаються якнайповніше враховувати багатоманітні інтереси своїх потенційних виборців (так звані "партії для всіх" або загальнонаціональні партії).

У цьому контексті загальнонаціональний чинник у соціальній орієнтації партії має раціональний зміст і демократичну спрямованість.

Однією з перших загальнонаціональних була соціал-демократична партія Німеччини, заснована у 1959 році. У таких політичних партіях соціальна база виходить за межі певного соціального класу чи верстви і водночас стає неоднорідною.

Соціальна база таких партій в окремих випадках видається дивною з огляду на ідеологічне наповнення їх політичних програм. Прикладом такої "невідповідності" є сучасна соціальна база політичних партій соціал-демократичного спрямування. Якщо раніше ці партії мали більшість прихильників серед нижчих прошарків суспільства (робітників, селян), то

сьогодні соціальна база їх формується більшістю з представників так званого "середнього" класу та "вищої ланки, прошарку" "середнього" класу. А це призводить до еклетицизму в ідеології (оскільки необхідно узгоджувати інтереси (іноді і протилежні) тих груп, що є наявними у соціальній базі політичної партії). Тут прикладом можуть слугувати ідеологічні платформи Республіканської і Демократичної партії Сполучених Штатів Америки. Іноді ця ідеологічна неоднорідність як наслідок неоднорідності соціальної бази призводить до виникнення різноманітних фракцій та течій у самій політичній партії. Дані групи намагаються узгодити ці різноманітні інтереси своїх виборців. Наприклад, у Лейбористській партії Великобританії існує декілька фракцій, що знаходяться на лівих, центристських та правих позиціях. Разом із тим наявність багаточисельних груп та течій у політичній партії створює значні проблеми з огляду на труднощі у керівництві (а саме: необхідності узгодження діяльності поза цими фракціями та групами).

Специфіка встановлюваних та реалізованих на практиці деякими партіями обмежень на членство в них зумовлює класифікацію політичних партій на такі, що об'єднують своїх членів за критерієм їх належності до певної соціальної верстви чи групи суспільства. Відповідно до цього політичні партії, окрім класових та загальнонаціональних, можуть класифікуватися на: національні, жіночі, селянські, регіональні (регіонально-культурні чи земляцькі), антивоєнні, професійні, екологічні, вікові тощо.

Іноді створюються так звані гротескні партії (гротеск - химера, пещера), які не мають якоїсь певної соціальної бази, а об'єднують прихильників якого-небудь роду занять чи захоплення, наприклад, "шанувальники пива". Ці партії не претендують на владу, вони наполегливо відстоюють коло своїх інтересів, мають невеликий, але згуртований склад. Політичні позиції тих, хто вступає в партію, переважно визначаються не їх соціальним становищем, а суб'єктивними факторами - залежно від способу мислення даної людини і від того, як вона уявляє собі свої інтереси і місце в суспільстві.

Вищевикладене дає підстави стверджувати, що типологізація політичних партій за соціальною ознакою не така вже і проста. При типологізації політичних партій за цим критерієм слід враховувати такі аспекти:

- 1) з якими соціальними колами та групами пов'язані керівники партії;
- 2) які соціальні кола та групи мають найбільшу користь від її діяльності;
- 3) хто входить до складу партії та на кого партія може спиратися у своїй діяльності, тобто який у неї електорат.

Електорат - це та частина виборців ("elector" - виборець), що постійно голосують за конкретну партію на виборах. Електорат партії є

невеликим порівняно з кількістю виборців і навіть її соціальною базою. Християнські демократи спираються на електорат, що складається переважно з дрібних та середніх підприємців, соціал-демократи - з робітників, консерватори - з селян, неофашистські партії спираються на представників маргіналізованих прошарків соціальних груп - у першу чергу, малого бізнесу та фермерів тощо.

У плані визначення соціальної бази та електорату не менш заплутаною є типологізація і сучасних українських політичних партій. Тому характерною особливістю більшості політичних партій України є їх елітарність, відсутність у них реальної соціальної бази, а відтак, і неспроможності адекватно відображати структуру соціальних інтересів. Ця особливість зумовлена етомізацією суспільного життя та корпоративізацією соціальних інтересів політичних сил, що борються за владу. Тому багатьом українським політичним партіям характерні такі риси, як малочисельність, слабкість організаційної структури, відсутність чітко сформованих позитивних програм та ідейно-політичних платформ. Є надія на те, що зі стабілізацією партійної системи в Україні буде реальніше проглядатися як електорат українських партій, так і їх соціальна база.

У повоєнні роки з'явилися нові, нетрадиційні типи партій, котрі почали формуватися на невідомому раніше ґрунті - екологічному, антивоєнному. Саме на цьому ґрунті створені екологічні партії, що виростили з екологічного руху. У таких партіях, як правило, відсутні постійні лідери, їм властива відкритість внутрішньопартійного життя, відмова від професійного апарату тощо. Нові партії не тільки ґрунтуються на "змішаній" соціальній базі, а й дотримуються електичної ідеології.

Останнім часом на таких же засадах формуються і так звані транзитні партії.

Поняття "транзитна партія" стосується характеристики політичних партій держав перехідного періоду зі ще неусталеною соціальною, політичною, а відтак і партійною системою. В основному до цієї класифікації відносять партії країн, що знаходяться на етапі переходу від різних форм авторитаризму (чи тоталітаризму) до плюралістичної демократії. Цей термін застосовують переважно для визначення політичних партій, які виникли останнім часом на хвилі демократизації в колишніх авторитарних державах Латинської Америки, Східної Європи та колишнього Радянського Союзу.

Ці новостворені партії відрізняються від політичних партій із традиційно існуючою демократією. Вони мають риси "політичних рухів" чи "політичних коаліцій", з одного боку, і риси класичних політичних партій, з іншого. Часто є конгломератом різнорідних інтересів та груп, політичних напрямків, які об'єднуються в одне ціле дуже загальною спільною метою (наприклад, боротьба за незалежність чи демократію). Між тим їх

зорієнтованість на досягнення влади (чи участь у її здійсненні), наявність відповідної політичної платформи, партійних атрибутів (символів лозунгів), рекрутування членської бази надає їм ознак класичної політичної партії. Як і класичні політичні партії, вони створюють свої власні організаційні структури, борються за власну партійну ідентичність і сприятливі умови для партійної діяльності (передусім на законодавчому рівні).

Загалом можна виділити три форми транзитних політичних партій. Перша представляє собою широке об'єднання типу "парасолькової структури" чи народного фронту, виникнення якого частіше за все пов'язане з проведенням перших демократичних виборів. Вони виконують завдання максимальної мобілізації підтримки населення на свою користь і протиставлення тим політичним силам, які виступають на підтримку попереднього режиму. Організаційна будова їх є досить нечіткою і слабо розвинутою. Такими були Громадянський Форум у Чехословаччині, Солідарність у Польщі, Саюдіс у Прибалтиці. Другою формою транзитних партій виступають оновлені правлячі партії попередніх політичних режимів. Зрозумівши безперспективність захисту збанкрутілого режиму, вони часто змінюють свої назви, корегують програми і, спираючись на ще вцілілу організаційну структуру та інертність виборців, виступають політичною альтернативою прихильникам радикальних суспільних змін. Такою була, наприклад, партія Демократичного соціалізму в Німеччині, Соціал-демократична партія Польщі, Угорська демократична партія, націонал-комуністи Прибалтійських республік СРСР. Третя форма транзитних партій - це етнічні партії. Це найновіший тип у класифікації політичних партій. Ці партії захищають інтереси певних етнічних груп, що зазнавали чи можуть зазнавати утисків від етнічної більшості (наприклад, Словацька національна партія - партія угорської меншини).

Важливим критерієм типологізації партій є їх статус та роль у політичній системі суспільства. За своїм змістом цей критерій класифікації політичних партій є багатоаспектним, оскільки за ним визначається місце і роль політичної партії в системі здійснення державної влади. Згідно з цим чинником, партії в політичній системі можуть типологізуватися на: правлячі, тобто такі, що самостійно або в коаліції з іншими партіями легітимним шляхом здобули і здійснюють державну владу. Зазвичай, таким партіям притаманний консерватизм. Багато уваги в своїй діяльності правлячі партії приділяють роботі в уряді та парламенті, вони віддають перевагу розв'язанню соціальних, економічних та управлінських проблем, політичні ж дії зазвичай носять прагматичний характер; опозиційні, тобто такі, що не є правлячими на даний момент і перебувають в опозиції до здійснюваного правлячими партіями політичного курсу. Опозиційні партії мають особливий образ політичних дій, що визначається

головним їх завданням - завоювання шляхом усунення правлячої партії влади.

Партійна діяльність опозиційних партій зосереджується головним чином у політичній сфері, розвитку економічної, культурної та інших сфер приділяється значно менше уваги. Такі партії, як правило, не ідентифікують себе з існуючим у країні режимом, піддають радикальній критиці існуюче суспільство та його політичні структури. Опозиційні партії протиставлять себе іншим партіям і особливо рішуче дистанціюються з правлячими партіями.

Характерною рисою опозиційних партій є динамізм, що орієнтований на зміни та реформи. Саме через опозиційність діяльності політичних партій до системи державної влади, зазвичай, визначається їх правовий статус у політичній системі суспільства. Цей підхід покладений в основу поділу політичних партій на: легальні, тобто ті, діяльність яких дозволена і вони, відповідно до вимог законів, зареєстровані; напівлегальні - не зареєстровані, але і не заборонені; нелегальні - заборонені законами держави і діють в умовах конспірації, або ж підпільні.

Заборона всіх або майже всіх політичних партій притаманна диктаторським режимам. У деяких країнах забороняється діяльність тих партій, що прагнуть зміни суспільного ладу неконституційним шляхом.

Окремо за критерієм статусу та місця партії у системі державної влади слід виділити такий їх тип, як неподільно пануючі політичні партії. Такий тип є характерним для політичних систем держав із тоталітарними та авторитарними режимами. За характером ставлення партій до існуючої в суспільстві політичної системи, партії можна класифікувати на:

- прогресивні - ті, що сприяють прогресу;
- консервативні - ті, що в цілому захищають старі погляди, де в чому сприймають прогресивні перетворення;
- реакційні - ті, що активно протидіють прогресивним змінам.

Політичні партії типологізуються і за ступенем їх впливу на політичну систему суспільства. За цим критерієм політичні партії можуть визначатися як: впливові; маловпливові; ті, що практично не мають впливу.

За місцем у загальному спектрі політичних сил, що включаються в політичну систему суспільства, партію типологізуються на: праві, ліві, Центристські.

З точки зору впливу на існуючий тип суспільних відносин, політичні партії класифікуються на: революційні; реформістські, реакційні (контр-революційні); консервативно-мобілізаційні; радикально-прогресивні; помірковано-прогресивні (ліберальні) тощо.

Політичні партії можуть типологізуватися за територіальним принципом. Цей критерій дає можливість класифікувати політичні партії на:

- наднаціональні, тобто такі, що у конкретній країні представлені "національним або регіональним підрозділом" міжнародної партії;
- загальнонаціональні, тобто такі, що діють на всій території країни;
- регіональні;
- локальні (суто місцеві).

Специфічною у цьому контексті є типологізація політичних партій за їх місцем у партійній системі. Відомо, що у партійній системі політичні партії посідають неоднакове місце. За цим критерієм політичні партії можуть класифікуватися на ті, що: мають формально рівноправний статус з усіма іншими партіями; офіційно заборонені; єдині (при забороні або відсутності де-факто інших партій); мають офіційний або фактичний статус партії-гегемона; належать до традиційних партій, за якими офіційно або де-факто закріплені певні інституційно-правові переваги у порівнянні з будь-якими іншими партіями; є партіями-союзниками (сателітами) партії-гегемона.

Політичні партії можна типологізувати за ступенем демократичності принципів внутрішньопартійного життя. За цим критерієм політичні партії класифікуються на: демократичні; недемократичні (автократичні, авторитарні).

Типологізація політичних партій за критерієм офіційного визнання припустимості (або фактичної наявності) фракцій у партії буде мати такий вигляд: партії, що керуються принципом жорстокої організаційної єдності та недопущенням внутрішньої фракційності; партії, що визнають припустимість існування організаційно оформлених внутрішніх фракцій. До останніх, зокрема, слід віднести Ліберально-демократичну партію Японії, більшість європейських соціал-демократичних партій.

Можливі й інші типології політичних партій за статусом та їх роллю в політичній системі.

До критеріїв типологізації включається і такий критерій, як методи і засоби діяльності політичних партій.

За методами і засобами діяльності розрізняють партії парламентського та непарламентського (авангардного) типів. До перших, як правило, відносять партії соціал-демократичного, ліберального або консервативного спрямування, до других - партії комуністичної або неофашистської ідеології.

Загально визнано, що основний зміст діяльності парламентських політичних партій - участь у виборах до органів державної влади з метою реалізації своєї політичної платформи. Такі партії називаються парламентськими.

Для партій парламентського типу притаманні методи і засоби діяльності у межах правових норм держави. Свої політичні платформи вс

втілюють через законні органи влади, які самі і формують за результати виборів. Як зазначає М. Дюварже, для таких партій завоювання у представницьких органах є сутністю життя, причиною існування вищою метою, а парламентська фракція виступає головною ланкою, іноді - керівним та організаційним центром.

у сучасних демократичних суспільства головним шляхом здобуття є перемога на виборах. Тому партія головні свої зусилля в період виборів спрямовує на те, щоб залучити на свій бік якомога більшу частину населення країни, щоб довести до широкого загалу людей необхідність втілення у життя політичної платформи партії. Для цього вона використовує різні методи і засоби: проведення агітації через ЗМІ, проведення різного роду рекламних акцій; організація зборів та мітингів; залучення до партії авторитетних людей для піднесення іміджу партії; внесення змін до програмних документів партії, щоб вони якнайкраще були пристосовані до конкретних політичних, економічних та соціальних умов; залучення із різних фінансових джерел коштів для матеріального забезпечення діяльності партії; об'єднання з іншими партіями у блоки на період виборів тощо.

Зовнішня діяльність парламентських партій зосередження переважно в парламенті та місцевих представницьких органах. Такий тип партій, природно, зацікавлений у збереженні стабільності політичної системи суспільства.

Проте існують партії, котрі через ряд обставин займаються позапарламентською діяльністю. Нерідко авангардистські партії з метою досягнення своїх цілей (переважно для завоювання або утримання влади) використовують протизаконні методи і засоби - від страйків, пікетувань і до таких радикальних, як фізичне знищення політичних опонентів, підкупи, шантаж, терор і т. ін.

Вибухи, організовані радикально-комуністичними "червоними бригадами" в Італії наприкінці 70-х років минулого століття, в результаті яких загинули сотні людей, так само як і масові побоїща емігрантів з країн Азії й Африки, що нерідко здійснюються озвірілими "наці" у Німеччині, Франції, Бельгії та інших країнах Європи, залишаються трагічними прикладами екстремістських дій "авангардистів".

Характерними рисами непарламентських партій М. Дюварже називав централізм у структурі і доктринальну програму єдності. Для таких партій парламентська і виборча діяльність не є головними цілями. Свою головну увагу вони зосереджують на досягненні доктринальних цілей. Фракції в парламенті організаційно і в ході здійснення політичної лінії для таких партій відіграють меншу роль, ніж для парламентських. Позаяк за наявності відповідних можливостей позапарламентські партії мо

жуть використовувати методи та засоби діяльності, якими зазвичай користуються парламентські політичні партії. Це, звичайно ж, не означає, що за умов зміни свого статусу, парламентські партії не можуть вдаватися до використання методів та засобів діяльності позапарламентських партій, відтак такі партії перестають бути власне парламентськими, набуваючи тим самим ознак позапарламентських або авангардистських партій.

Сьогодні майже в кожній країні існують партії, які потенційно можуть бути названі авангардистськими. Потенційно, тому що як право-, так і ліворадикальні за системою цінностей партії здебільшого намагаються брати участь у виборах, а тому змушені діяти в межах правового поля країни. Приклад потенційно позасистемних партій - партія басків в Іспанії, радикальне крило якої вимагає побудови незалежної держави басків. Приклад "чистої" авангардистської партії - Курдська робітничая партія, яка шляхом збройної боротьби домагається незалежності Курдистану і є в Туреччині забороненою.

У посткомуністичних країнах Східної Європи та нових незалежних державах також існують екстремістські угруповання на кшталт "Русского национального единства". Але в жодній з цих країн вони поки що не мають серйозного впливу на політико-правову систему.

Отже, світ політичних партій різноманітний і мінливий. Жодна типологія не може вичерпати всього багатства даного явища. Однак осмислення природи політичних партій обумовило спроби класифікувати їх за найбільш характерними ознаками.

Типологія являє собою не більше, ніж абстрактну схему, яка приблизно впорядковує партійні комбінації й абсолютно не вичерпує їх розмаїття. В конкретній політичній дійсності партія нерідко має риси різних типів. Тому пізнавальний інтерес являють і "чисті" типи, і їх варіації. Проте вихідними критеріями типологізації все ж доцільно взяти такі основоположні характеристики політичних партій: ідеологічний ґрунт (як ціннісна та світоглядна основа), соціальна база (як відображення різноманітності та різноспрямованості суспільних інтересів), організаційна структура (як основний показник взаємодії з суспільством та умови ефективного функціонування партії в ролі суспільного інтегратора чи спеціалізатора), місце і роль партії в політичній системі та в суспільстві в цілому (як індикатор політичного розвитку країни) та методи і засоби діяльності політичних партій.

Питання до самоконтролю

1. За якими критеріями здійснюється типологія політичних партій?
2. М. Дюварже про місце і роль організації в типологізації політичних партій.

3. Дайте порівняльну характеристику кадровим, масовим та виборчим партіям.
4. Які основні характеристики національно-визвольних партій?
5. Які основні характеристики транзитних партій?
6. Класифікація партій за їх походженням.
7. Класифікація партій на основі класового критерію.
8. Класифікація партій на основі їх ставлення до політичної системи.
9. Класифікація партій на основі соціальної бази та електорату.

Теми рефератів та доповідей

1. Типологізація політичних партій за ідеологічним критерієм.
2. Типологізація політичних партій на основі організаційного критерію.
3. Класифікація політичних партій за методами та засобами діяльності.

Питання до семінарського заняття

1. Типологізації політичних партій за М. Вебером та М. Дюварже.
2. Основні критерії типології політичних партій та їх характеристика.
3. Особливості типологізації українських політичних партій.

Література

1. Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория // В кн.: Современная сравнительная политология: Хрестоматия. - М., 1997.
2. Дюварже М. Политические партии. - М.: Изд-во "Академический проект", 2000.
3. Желев Ж. Фашизм. Документальне дослідження німецького, італійського та іспанського фашизму // Філософська та соціологічна думка. - 1991. - №1.
4. Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій // Студії політологічного центру "Генега". - 1995. - №2.
5. Латинская Америка: политические партии и социальные движения // З.В. Ивановский, А. Шульговский; РАН, ИН-т Латинской Америки. - М., 1993.
6. Литвин В. Партія як форма політичної організації суспільства // Політика і час. - 1992. - №1.
7. Марченко М.Н., Фарушкин М.Х. Буржуазные политические партии: Социально-философский анализ. - М., 1987.
8. Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии // Диалог. - 1990. - №3, 5, 7, 9, 11, 16, 18; 1991. - №3.

9. Острогорский М. Демократия и политические партии. - М.: РОССПЭН, 1997.

10. Политические партии: Справочник. - М., 1986. - 381 с.

11. Типология политических партий и партийных систем (обзор) // в кн.: Политические системы буржуазных государств: Реферативный сборник. - М., 1980.

12. Шведа Ю.Р. Теория политических партий та партийных систем. - Львів, 2004.

13. Энтин Л.М. Политические системы развивающихся стран: государство и политические партии в странах Азии и Африки. - М., 1978.

14. Якушик В.М. Проблемы теории типологизации общественного развития и державы // Политичні читання. - 1992. - №3.

Частина 11 ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

11.1. Етапи та форми інституціоналізації політичних партій

Інституціоналізація політичних партій - це процес перетворення їх на політико-правовий інститут шляхом все більш широкого регулювання правом комплексу відносин з утворенням, організацією й діяльністю партій.

Таке розуміння є переважаючим як у вітчизняній, так і зарубіжній науці.

Поруч із цим визначенням інституціоналізації політичних партій у літературі іноді зустрічаються й інші підходи. Так, французький юрист П. Артіль розрізняє дві форми інституціоналізації: конституційну й законодавчу. Перша - це включення положень про політичні партії у конституцію, друга - визнання партій законом, який, однак, "у цьому випадку не передбачає визнання їх владою у державі, а, навпаки, накладає на них обов'язки".

Сутність цієї концепції полягає у прагненні вивести політичні партії зі сфери дії публічного права.

Розрізнення конституціоналізації та інституціоналізації політичних партій здається штучним. По-перше, вже саме по собі включення у конституцію норм про політичні партії та їх роль у суспільстві й державі означає, що право визнає їх як інститут, діяльність якого необхідна для функціонування усього державного механізму. По-друге, хоча обсяг правової регламентації політичних партій у різних країнах далеко не однаковий, вона ніде не зводиться лише до конституційних положень. Навіть країни, де конституції обмежуються короткими положеннями про роль партій (конституція Франції 1958 р.), або лише згадують про них (конституція Австрії 1920 р.), або взагалі не згадують (США, Росія), мають ряд інших нормативно-правових актів, які визначають їх правовий статус, наділяють їх у тому чи іншому обсязі компетенцією, необхідною для "функціонування усього державного механізму". Отже, конституційне регулювання - лише одна з форм правової інституціоналізації партій.

Правова інституціоналізація політичних партій - порівняно нове явище у праві сучасних держав. Позаяк вона має свою історію й повинна розглядатися у співвідношенні з основними етапами світового процесу конституційного розвитку. На першому етапі (рубіж XVII-XIX ст. - до закінчення першої світової війни) право практично ігнорувало існування і діяльність політичних партій. Винятками були громадянське і кримінальне право. У першому випадку партії розглядались як приватні організації, а на них поширювалися загальні норми, що відносились до інших видів таких організацій (товариств, асоціацій, спілок). У другому - до них застосовувалися відповідні розпорядження про підживну діяльність проти держави (прикладом можуть бути закони 1878 р. проти соціалістів Німеччини). Щодо конституційного права, то партії "діяли у повному конституційному вакуумі". Такий підхід теоретично обґрунтовувався поглядом на політичні партії як на суто громадські утворення.

Практично правова інституціоналізація політичних партій, і передусім становлення їх як найважливішого конституційно-правового інституту, починається на другому етапі світового конституційного процесу (між двома світовими війнами). У цей період посилюється втручання держави у життя суспільства й відповідно розширюються межі конституційного регулювання. Ані теоретики права, ані позитивне право не могли більше ігнорувати зростаючу роль партій у політичній системі суспільства, у функціонуванні державного механізму. Саме тоді набула поширення концепція "партійної держави" ("держави партій"), що послужила обґрунтуванням необхідності правового регулювання діяльності партій. Основна ідея цієї концепції - визнання партій як необхідних елементів функціонування демократичних державних інститутів. Австрійський теоретик права Г. Кельзен відзначав, наприклад, що основою сучасної демократії є партії, значення яких тим більше, чим повніше реалізується демократичний принцип. Конституційно-правове закріплення політичних партій, на його думку, створює можливість демократизувати процес формування загальної волі усередині даної сфери.

Слід, однак, підкреслити, що стосовно цього періоду можна говорити тільки як про ледь намічену тенденцію до правового регулювання політичних партій. Найбільш виразно вона проявлялась у штатному законодавстві США на початку 20-х років. Спочатку з'явилися закони, які вимагали застосування таємного голосування на усіх внутрішньопартійних виборах - посадових осіб та кандидатів, потім закони, які встановлювали кваліфікацію членства в партії шляхом визначення, хто може брати участь у внутрішньопартійних виборах. Слідом за ними прийшли статuti, що встановлювали кількість, компетенцію й склад партійних комітетів та конвентів. Всі ці положення містились у виборчому законодавстві й були спрямовані на знищення політичної корупції.

Значно меншою мірою вказана тенденція знайшла відображення у конституційному законодавстві західноєвропейських країн. Щоправда, післявоєнні конституції ряду країн (Австрія, Німеччина, Чехословаччина) вперше включили положення про політичні партії. Але в основному вони обмежувалися лише короткою згадкою про них (наприклад, у ст. 26 австрійської конституції партії згадувались у зв'язку з виборами парламенту і президента). Разом з тим правову регламентацію партій почали широко здійснювати виборче і парламентське право. У цьому відношенні виділялась Чехословаччина, законодавство якої регулювало навіть стосунки політичних партій з їх депутатами у парламенті.

Свої особливості мала правова інституціоналізація партій у тоталітарних державах (Італія, Німеччина, Іспанія). По-перше, законодавчо була закріплена монополія на владу єдиної - фашистської партії (наприклад, німецький "Закон проти утворення нових партій" від 4 липня 1933 р., параграф 1 якого вказував: "У Німеччині існує як єдина політична партія Націонал-соціалістична німецька робітничка партія"). По-друге, законодавчо закріплювались зрощування партійного апарату з державним та одержавлення фашистської партії. Згідно, наприклад, з італійським законом велика рада фашизму, залишаючись верховним партійним органом, одночасно ставала вищим органом держави. До її складу за посадою входили голови уряду, глави найважливіших міністерств, голови палат парламенту, генералісимус фашистської міліції, голови організацій профспілок, секретар та віце-секретар партії. Рада оголошується "верховним органом, що узгоджує й зосереджує у собі всю активність режиму...", і у цій якості наділяється законодавчою функцією та правом давати висновки з усіх питань - "політичних, економічних та соціальних - державної можливості, з яких її запитає глава уряду".

Партія, що перетворюється на орган держави, перестає бути "партією" у традиційному значенні цього слова. Розглядаючи процес інституціоналізації фашистських партій, польський дослідник К. Гжибовський справедливо відзначав, що він полягає у втраті ними рис, притаманних політичним партіям, і наданні ним рис державного органу, і тому не може бути визнаний як інституціоналізація політичних партій. Схожі процеси зрощування партії з державою, привласнення нею державно-владних повноважень відбувались у цей період і в іншій тоталітарній державі - СРСР. Однак тут, на відміну від фашистських однопартійних держав, ці процеси не одержали юридичного оформлення. Жодна з радянських конституцій того періоду прямо не закріплювала монополію КПРС на політичну владу. Щоправда, така монополія фактично передбачалася відповідними положеннями про свободу об'єднання. Так,

відповідно до ст. 126 Конституції СРСР 1936 р., "найбільш свідомі громадяни... об'єднуються у КПРС", тобто тим самим малася на увазі відсутність будь-яких інших політичних партій. Крім того, КПРС оголошувалася керівним ядром усіх організацій трудящих, як громадських так і державних, що означало визнання її єдиною правлячою партією і підпорядкованість їй усіх інших компонентів політичної системи (відповідні положення відтворювалися конституціями союзних та автономних республік). Але в цілому взаємини КПРС з державними органами й громадськими організаціями регламентувалися не правом, а партійними нормами, які закріплювали конкретні форми здійснення нею провідної ролі у суспільстві та державі.

Правова інституціоналізація політичних партій набула широких масштабів тільки на третьому етапі світового конституційного процесу, тобто після Другої світової війни. Причому річ не тільки у тому, що ця тенденція набувала все більш універсального характеру, але й у тому, що змінився сам її зміст. Якщо на попередніх етапах предметом правового регулювання були лише окремі сторони діяльності політичних партій, то тепер - весь комплекс відносин, пов'язаних із їх утворенням, організацією й діяльністю.

Правова інституціоналізація здійснювалась у різноманітних формах, головною з яких стало конституційне визнання політичних партій. Таке визнання - характерна риса повоєнних конституцій ряду західно-європейських держав (Греції, ФРН, Франції, Португалії, Швеції) та багатьох нових держав у країнах Азії та Африки. При цьому, однак, слід мати на увазі, що при всій схожості основних форм правова інституціоналізація виходила з визнання принципу політичного плюралізму, а самих партій - як автономних структур громадянського суспільства, що виступають посередниками між ним і державою. Її основна мета полягала у тому, щоб ввести діяльність партій (передусім, пов'язану з їх участю у формуванні й діяльності конституційного механізму) у рамки права, тобто юридично оформити те, що вже давно існувало на практиці.

В авторитарних державах правова інституціоналізація, що виходила у більшості випадків із заперечення політичного плюралізму, мала своєю метою законодавчо закріпити монополію на політичну владу єдиної правлячої партії, що призводило до одержавлення останньої й виникнення єдиних партійно-державних структур (це явище знайшло відображення у концепції "партія - держава"). Схожі процеси були характерними і для соціалістичних держав, але тут вони не отримали юридичного оформлення, якщо не враховувати включення у конституційні положення про комуністичну чи робітничу партію як "про ту, що керує й

ямовує сили суспільства та держави" (ст. 6 Конституції СРСР 1977 р. й аналогічні статті у конституціях інших соціалістичних держав).

На сучасному етапі світового конституційного розвитку, який розпочався на рубежі 80-90-х рр. і пов'язаний із крахом у багатьох країнах тоталітарних та авторитарних режимів, процес правової інституціоналізації політичних партій набув подальшого розвитку. За незначним винятком, усі новітні конституції, прийняті в цей період у постсоціалістичних державах і державах, що розвиваються, закріплюють основи правового статусу партій. Крім того, прийнято десятки спеціальних законів про партії; їх діяльність стала предметом регламентування різними галузями національного права, тобто набула істинно комплексного характеру. Важливо при цьому підкреслити, що, на відміну від минулого, універсального характеру набула правова інституціоналізація, яка базується на демократичних принципах.

Універсалізація тенденції до правової інституціоналізації політичних партій у сучасних державах обумовлена рядом причин. Найважливіша з них - посилення взаємодії політичних партій та державного механізму. При цьому в умовах демократичного режиму партії, образно кажучи, відіграють роль двигуна, який приводить до дії державний механізм та забезпечує його нормальне функціонування. Достатньо вказати на ту роль, яку відіграють партії у виборчому процесі, в діяльності представницьких установ. У правовій державі, що отримала особливо широке конституційне визнання на сучасному етапі світового конституційного процесу, все це викликало необхідність правової регламентації політичних партій -- визначення їх правового статусу, введення їх взаємин з державою у правові рамки.

Іншою важливою причиною стала широко розповсюджена у сучасних державах політична корупція, також пов'язана з політичними партіями. Правова регламентація їх діяльності, зокрема фінансової, й була покликана викоренити це явище.

Таким чином, можна стверджувати, що правова інституціоналізація політичних партій була обумовлена зростанням їх ролі та потребами зміцнення правової державності.

Разом з тим слід відзначити, що у значній групі посттоталітарних держав однією з головних причин здійснюваної у широких масштабах правової інституціоналізації політичних партій було прагнення не допустити повернення до минулого.

Незважаючи на універсальний характер, якого сьогодні набула правова інституціоналізація партій, ставлення до неї далеко не однако-ве. не припиняються дискусії не тільки з питання про межі втручання держави у життя партій, але й взагалі про те, чи припустимо, доцільне

таке втручання. Противники правової інституціоналізації партій удаю-ся до різного роду аргументів. Так, у 70–80-ті рр. у західній політологічній літературі широкого визнання набула теза про спад політичних партій у сучасній демократичній державі, тобто про те, що їх функції з успіхом здійснюються іншими соціальними організаціями групами тиску, зацікавленими групами.

Слід підкреслити, що сама теза про спад ролі партій заперечується реаліями політичного життя за сучасних умов. Звичайно, не можна зменшувати вплив на державну владу підприємницьких союзів та інших груп тиску. Але практика показує, що такі організації діють, як правило, через партії (у виборчому процесі - через партійні організації, у парламенті - через партійні фракції тощо), що, зокрема, свідчить не про спад а навпаки, про зростання ролі останніх. І ця обставина особливо яскраво виявляє необхідність спеціального регулювання статусу й ролі політичних партій. Виключення партій з правового регулювання означало б ігнорування тієї специфічної ролі, яку вони відіграють в організації та здійсненні державної влади.

Існування партій являє собою втілення одного з основних прав людини - права на об'єднання. Отже, будь-яке їх правове регулювання розглядається як обмеження цього права, як перешкода для вільного розвитку багатопартійної системи. Насправді, правове регулювання є гарантією реалізації громадянами права на об'єднання, бо чітко визначає правовий статус політичних партій, їх права й обов'язки, відносини з державою. Таким чином, виключення партій зі сфери правового регулювання означало б порушення основних принципів правової держави.

У результаті процесу інституціоналізації політичні партії, залишаючись найважливішим політичним інститутом, стають одночасно і правовим інститутом.

Як інститут громадянського суспільства політичні партії довгий час вважалися виключно приватними організаціями і у цій якості були об'єктом та суб'єктом переважно приватного права. Однак, у ХХ ст. загальною тенденцією розвитку права стало розширення предмета публічно-правового регулювання, проникнення публічного у сферу приватного права. Його об'єктом стає ряд інститутів громадянського суспільства, і передусім, політичні партії. Найбільш чітко ця тенденція простежується у конституційному праві - як у теорії, так і в законодавчій та судовій практиці. У законі про політичні партії ФРН 1967 р. партії визначаються як необхідна конституційна складова основ вільного демократичного ладу.

Саме конституційне право у найбільш широкому обсязі регулює відносини, пов'язані зі створенням, організацією та діяльністю політичних партій, із їх участю у формуванні й функціонуванні державної

нізму. З цього випливає, що політичні партії є передусім найважливішим інститутом конституційного права. Разом з тим їх правова регламентація в жодному разі не обмежується лише конституційно-правовими нормами. Вона, як відзначалося, має комплексний характер, і беруть участь й інші галузі публічного права (адміністративне, суфінансове). І у цьому, більш широкому плані, політичні партії вис-як інститут публічного права. Саме так вони характеризуються деяких новітніх законодавчих актах. "Політичні партії, говориться, наприклад, У ст. 2 нікарагуанського закону про партії 1983 р., є інститутом публічного права".

Правове регулювання відносин, пов'язаних з утворенням, організацією й функціонуванням політичних партій (і передусім у сфері державно-владних відносин), здійснюється переважно нормами конституційного права. Разом з тим не можна не враховувати загальну тенденцію до розширення правового регулювання, особливо відносин, пов'язаних з участю партій у формуванні та діяльності державних органів, їх фінансовою діяльністю і контролем за нею держави. Можна виділити ряд груп таких відносин (об'єктів) правового регулювання. До них належать:

- права, обов'язки та функції політичних партій;
- порядок утворення, тимчасове зупинення й припинення діяльності партій узагалі;
- ідеологія та організаційна будова партій;
- фінансова та підприємницька діяльність партій;
- взаємини партій з іншими інститутами політичної системи: державою в особі її органів, неполітичними громадськими об'єднаннями, засобами масової інформації;
- міжнародні зв'язки партій.

Звичайно, не всі перераховані об'єкти у різних країнах регулюються в однаковому обсязі, однак, вочевидь, можна говорити про формування "партійного права" як підгалузі конституційного права. Специфіка його полягає у комплексному характері, бо відносини, які складають предмет регулювання, регламентуються не тільки конституційно-правовими, але й іншими нормами.

Комплексний характер правового регулювання відносин, пов'язаних з утворенням, організацією та діяльністю політичних партій, обумовлює і багатоманітність форм правової інституціоналізації. Ними є нормативно-правові акти різних видів. Основні серед них: конституції, спеціальні закони про політичні партії, акти парламентського права, рішення органів конституційного правосуддя.

Найважливіша форма правової інституціоналізації політичних партій - надання їм конституційно-правового статусу. Включення в новий закон положень про політичні партії свідчить про визнання їх ролі, яку вони відіграють в організації та здійсненні державної влади. Таке визнання - характерна риса переважної більшості сучасних конституцій, особливо новітніх, прийнятих у 80-90 рр. У цьому їх принципи ва відмінність від конституцій, які приймалися на попередніх етапах світового конституційного процесу. Як справедливо відмічає П. Арвіг конституціоналізація політичних партій - "одне з найбільш цікавих явищ нового конституційного права". Лише у небагатьох сучасних демократичних державах основні закони продовжують замовчувати про політичні партії (Австралія, Данія, Люксембург, Малайзія, Росія, Ямайка та ін.).

Тим не менш питання про конституціоналізацію політичних партій надання їм статусу конституційного інституту залишається дискусійним у західній політичній та юридичній літературі. Проти включення в основний закон будь-яких положень про політичні партії висуваються ті ж аргументи, що й проти юридичної інституціоналізації взагалі. Головний із них полягає у тому, що партії розглядаються як практичне здійснення одного з основних прав людини - свободи об'єднання, і, отже, будь-яке їх правове регулювання, особливо конституційне, є обмеження цієї свободи. Інший вельми поширений аргумент -- конституційне визнання політичних партій, що означає включення їх у сферу державності, інтеграцію у публічну владу. Використовуються й інші обґрунтування відмови від конституціоналізації партій. Зокрема, вказується, що "інкорпорування політичних партій у писану конституцію зайве", бо вона вже містить захист таких основних прав людини, як свобода об'єднання, свобода висловлення думок, від яких "залежить діяльність партій".

Всі ці аргументи не можуть бути визнані переконливими. Природно, що будь-яке правове регулювання партій, у тому числі і конституційне, є певною мірою обмеженням свободи об'єднань. Але ця свобода не може бути абсолютною, як хотілося б прибічникам радикального лібералізму. Надання партіям конституційного статусу покликано ввести їх діяльність у правові рамки, що необхідно, враховуючи ту роль, яку вони відіграють у політичному житті сучасної держави. Разом з тим воно не означає одержавлення партій, якщо, звичайно, мова йде про демократичні, а не про тоталітарні однопартійні режими. Аналізуючи, наприклад, статус, якого надав політичним партіям Основний закон ФРН, Федеральний конституційний суд визнає за ними титул конституційного органу, не зараховуючи їх, однак, до державних установ.

Конституційний статус - це не погроза свободі утворення та діяльності політичних партій, а навпаки, найважливіша гарантія, яка зі-

хвища їх від сваволі держави й парламентської більшості. Відповідні конституційні положення, які визначають цей статус, не можуть бути змінені звичайним законом, а тільки конституційним, що його приймають у порядку ускладненої процедури. Про те, що конституціоналізацію політичних партій слід розглядати передусім як гарантію їх існування та функціонування, свідчить той факт, що вона здійснена практично в усіх посттоталітарних державах, де у минулому будь-які політичні партії, правлячої, заборонялися й придушувалися.

Масштаб конституціоналізації політичних партій, а отже, і сфера регульованих основним законом відповідних суспільних відносин, далеко не однакові у різних країнах. Багато з конституцій містять одну чи кілька статей, присвячених політичним партіям (наприклад, Іспанія, Франція, Чехія), інші - десятки статей (так, у конституції Кабо-Верде 1992 р. їх більше 20) чи навіть спеціальні структурні розділи. Останні характерні головним чином для конституцій країн, що розвиваються і знаходяться на етапі переходу від тоталітарних та авторитарних режимів до демократії. Різним є і зміст конституційних положень про політичні партії, однак можна виділити ряд найбільш характерних моментів, які в цілому дають уявлення про масштаби й зміст конституційного регулювання.

По-перше, це закріплення принципу політичного плюралізму, що особливо характерно для конституцій країн, що розвиваються, де раніше діяла однопартійна система. Конституції країн, де давно склалася і нормально функціонує багатопартійна система, як правило, прямо не закріплюють цей принцип, обмежуючись проголошенням свободи утворення та діяльності політичних партій (наприклад, конституція Франції 1958 р., у ст. 4 якої говориться, що політичні партії й угруповання "створюються й здійснюють свою діяльність вільно"). У новітніх конституціях принцип політичного плюралізму, незалежно від того, формулюється він прямо чи ні, захищається рядом конституційних гарантій. До них відносяться передусім положення про те, що принцип багатопартійності не може бути предметом конституційного перегляду (Буркіна-Фасо, Мавританія, Малі, Росія). У ряді країн конституції обмежують законодавчі повноваження парламенту, забороняючи йому приймати закони про введення однопартійної системи (Гана, Марокко).

По-друге, визначається загальне призначення політичних партій, іноді їх завдання та функції, форми участі у виборчому процесі, а в новітніх конституціях також і в діяльності парламенту (партійні фракції), в утворенні уряду та інших невиборних державних органів. Для конституцій постсоціалістичних країн характерно включення положень, які спрямовані на запобігання зрощення партій з державним апаратом,

присвоєння ними державно-владних повноважень (Болгарія, Угорщина, Словаччина).

По-третє, закріплюються основні права та обов'язки політичних партій, а у зв'язку з цим визначаються види партій, утворення, діяльність яких забороняється на підставі їх природи, цілей та методів діяльності, ідеології. Відповідні положення характерні головним чином для конституцій посттоталітарних країн.

По-четверте, передбачаються форми державного контролю за діяльністю політичних партій (право державних органів розпускати та припиняти діяльність партій, порядок його здійснення, фінансовий контроль).

По-п'яте, регламентуються деякі питання організаційної будови політичних партій (пред'являються вимоги загального характеру, що стосуються партійної організації, структури, членства тощо).

Поряд із цими загальними для багатьох конституцій положеннями окремі конституції містять норми, які регламентують й інші питання, наприклад, взаємини депутатів парламенту з політичними партіями, які висунули їх на виборах (Індія, Намібія, Португалія, ПАР та ін.), порядок реєстрації політичних партій, їх фінансування тощо.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що для сучасних партій все більш характерним є розширення меж регулювання відносин, пов'язаних із їх утворенням і діяльністю. Розширення меж конституційного регулювання особливо характерне для тих із них, де багатопартійна система ще тільки формується.

Воно відображає прагнення, з одного боку, сприяти її становленню, захищати політичні партії від сваволі адміністрації, а з іншого - гарантувати неможливість повернення до тоталітарного минулого.

Конституція як основний закон повинна закріплювати головним чином основні, принципові положення, які визначають правовий статус політичних партій, їх роль у політичному житті, їх відносини з державою. Конкретний зміст цих положень, як і меж конституційного регулювання, природньо, неоднаковий у різних країнах. Було б невдячною справою займатися конструюванням якоїсь загальної моделі конституціоналізації політичних партій. Безперечно лише одне - жодна сучасна конституція не може виявитися у значній своїй частині фіктивною.

Яким би не був обсяг конституційного регулювання політичних партій, положення основного закону - лише основа їх правового статусу, який детально регламентується іншими нормативними актами. Серед них перше місце займають спеціальні загальні закони про політичні партії. При розгляді цієї форми юридичної інституціоналізації політичних партій слід мати на увазі різницю у підходах до загальної проблеми такої інституціоналізації.

У тих країнах, де політичні партії не виділяються як самостійний інститут з інших об'єднань громадян, спеціальні закони про них відсутні (Австралія, Бельгія, Індія, Франція та ін.). Їх правовий статус, основу якого складає проголошена конституцією свобода об'єднання, визнається спільними для усіх об'єднань законом про товариства чи асоціації. Щоправда, й у цих країнах за останні десятиріччя прийняті законодавчі акти, які регламентують ті чи інші сторони діяльності політичних партій (головним чином їх участь у виборчому процесі, фінансову діяльність та контроль за нею). Але у цілому їх правовий статус не відрізняється від правового статусу інших об'єднань.

У країнах, де політичні партії виділяються як самостійний інститут, це знаходить своє відображення передусім у прийнятті спеціального закону, який детально регламентує їх правовий статус, багато в чому відмінний від статусу інших громадських об'єднань. Особливо широкого поширення такий підхід набув на рубежі 80-90-х рр. у постсоціалістичних країнах, що розвиваються, де прийняті десятки законів про політичні партії. Слід підкреслити, що конституції ряду країн прямо передбачають прийняття спеціального закону про політичні партії (Гана, Мадагаскар, Румунія). При цьому у деяких випадках такі закони мають ранг органічних, тобто приймаються й змінюються у порядку більш ускладненої законодавчої процедури, порівняно зі звичайними законами (наприклад, Гвінея, Грузія, Туніс). Згідно з загальним правилом закони цих країн значно повніше регулюють відповідні суспільні відносини, ніж аналогічні закони у країнах "зрілої демократії".

Навпаки, закони ФРН, Португалії 1974 р., а також багато з законів країн, що розвиваються та постсоціалістичних країн, регламентують широке коло суспільних відносин, пов'язаних з утворенням та діяльністю політичних партій. Практично всі вони дають юридичне визначення самого поняття політичної партії, встановлюють порядок утворення, тимчасового зупинення та припинення діяльності партії узагалі, їх права та обов'язки, основні принципи їх організаційної побудови, форму участі у політичному житті, джерела фінансування тощо. У деяких країнах сама конституція визначає основний зміст закону про політичні партії. Так, згідно зі ст. 118 конституції Сейшельських островів 1993 р., такий закон повинен передбачати умови і порядок реєстрації політичних партій, фінансову підтримку їх державою, механізм контролю за фінансовою діяльністю, правила розпорядження майном у випадку розпуску тощо. Сьогодні прийняття загального закону про політичні партії є переважною формою їх юридичної інституціоналізації. Такий закон дає можливість визначити правовий статус партій з урахуванням специфіки цього виду громадських об'єднань. Аналіз змісту більшості законів про політичні партії показує, що у них знаходять своє відображення нові

тенденції, як у діяльності сучасних партій, так і у взаємовідносинах їх і суспільством і державою.

Проблема вибору одного з двох способів правового регулювання політичних партій постала і перед українським законодавцем при переході від однопартійної системи до багатопартійності. Вирішення її ускладнюється тією обставиною, що в Україні, як, зрештою, і в інших постсоціалістичних державах, політичні партії тільки формуються і не є єдиними об'єднаннями, які здійснюють політичну діяльність. Її здійснюють і багато інших громадських об'єднань, що призводить до зникнення принципів відмінностей між ними й політичними партіями. Саме ця обставина була, очевидно, однією з причин прийняття у колишньому Радянському Союзі закону від 9 жовтня 1990 р. "Про громадські об'єднання".

У переважній більшості сучасних держав політичні партії - головні суб'єкти виборчого процесу. Вони відіграють вирішальну роль у президентських, парламентських та місцевих виборах. У цьому відношенні однією з основних форм юридичної інституціоналізації політичних партій стало виборче законодавство. Щоправда, у деяких країнах це законодавство формально визнає суб'єктами виборчого процесу лише окремих кандидатів, не згадуючи про політичні партії (Великобританія, Ямайка).

Разом з тим слід підкреслити, що значення виборчого законодавства у правовому регулюванні політичних партій не всюди однакове. У більшості країн це законодавство обмежується регламентацією конкретних форм участі політичних партій у виборчому процесі, їх виборчих витрат. Зокрема, деякі новітні закони містять норми, що регулюють відносини, які безпосередньо відносяться не до виборів, а, наприклад, до загального статусу партій, їх прав та обов'язків на поточні витрати, обов'язку звітувати про свою фінансову діяльність. Таким є бельгійський закон 1989 р. (з поправками 1991 р.), який передбачає державне фінансування поточної діяльності партій, визначає їх фінансові джерела, обов'язок публічного звітування. Але в цілому виборче законодавство не виходить за межі регулювання діяльності політичних партій на виборах. У той же час у ряді країн предмет регулювання цього законодавства значно ширший і включає в себе цілий комплекс відносин, пов'язаних з утворенням, організацією та діяльністю політичних партій, які в інших країнах регулюються спеціальним законом. Найбільш наочний приклад - виборче законодавство американських штатів, яке спочатку було покляно лише регламентувати участь партій у виборах. Однак уже з кінця XIX ст. "штати витлумачили право регулювати справи політичних партій". У виборчих законах усіх штатів є спеціальні розділи, присвячені політичним партіям, які містять положення про порядок їх утворення.

глаголюють широке коло внутрішньоорганізаційних відносин, фінансову діяльність.

Регламентація інших, безпосередньо не пов'язаних із виборами відносин, хоча й у меншому обсязі, характерна і для виборчих законів деяких інших країн, де законодавством проводиться різниця між зареєстрованими та незареєстрованими, або визнаними чи невизнаними, політичними партіями. До зареєстрованих, або визнаних, політичних партій висувається ряд вимог організаційного характеру, яким вони повинні відповідати, або отримати привілеї не тільки у виборчій, але і в поточній своїй діяльності.

Поряд з участю у виборчому процесі найважливішим видом діяльності політичних партій є їх парламентська діяльність. Сучасний парламент скрізь переважно партійний за своїм складом і, отже, його функціонування багато в чому залежить від діяльності у ньому політичних партій. Це обумовило необхідність її правового регулювання, яке здійснюється рядом нормативних актів, що відносяться до парламентського права. Головний із них - регламент палат, у яких визначається порядок утворення парламентських фракцій, їх права та обов'язки, пов'язані з формуванням парламентських органів, парламентської процедури і т. ін. У деяких країнах прийняті спеціальні закони про парламентські фракції (швейцарський закон 1971 р. "Про парламентські фракції та їх секретаріати", грузинський закон 1991 р. "Про парламентські фракції").

У багатьох країнах, особливо з англосаксонською системою права, важливу роль у правовому регулюванні парламентської діяльності політичних партій відіграють конвенційні норми, тобто норми звичайного права, яке є важливим джерелом парламентського права.

Такими є основні форми юридичної інституціоналізації політичних партій. Однак поряд із ними використовуються й інші форми, серед яких все більшого значення в останні десятиріччя набувають дві: рішення органів конституційного правосуддя й акти фінансового законодавства.

До початку 50-х рр. перші у правовому регулюванні політичних партій відігравали незначну роль: по-перше, саме це регулювання, як ми вже побачили, практично було відсутнім у більшості країн, а по-друге, конституційне правосуддя існувало лише в обмеженій кількості країн (США, Скандинавія). Прикладом судовопрецедентної форми правового регулювання політичних партій в цей період можуть бути рішення Верховного Суду США 30-40-х рр. з питань проведення "праймеріз" (процедури висунення партіями своїх кандидатів на виборні державні посади) і фінансування виборчих витрат партій. Ці рішення сприяли подальшому законодавчому регулюванню.

Становище істотно змінилося у нових умовах, коли юридична інституціоналізація політичних партій стала однією з провідних тенденцій розвитку права у більшості сучасних держав, а інститут конституційного правосуддя набув універсального характеру. Передусім слід відзначити, що у значній групі країн органи конституційного правосуддя наділені повноваженнями контролю за політичними партіями. Ці повноваження неоднакові за своїм характером. В одних країнах конституційні суди перевіряють конституційність рішень про розпуск чи тимчасове зупинення діяльності політичних партій, винесених іншими державними органами (Словаччина, Чехія), в інших вирішують питання про конституційність самих політичних партій (Корея, ФРН, Албанія). При цьому у ряді країн вони перевіряють також конституційність партійних актів (СРЮ, Хорватія). У рішеннях, що приймаються конституційними судами з усіх цих питань, міститься чимало правових норм, які безпосередньо відносяться до правового статусу політичних партій.

Прагнення держави поставити під контроль фінансову діяльність політичних партій, з одного боку, та введення їх державного фінансування - з іншого, обумовили зростання в останні роки значення фінансового законодавства. Причому не окремих конституційних положень чи норм законів про політичні партії, а загального фінансового законодавства і спеціальних законів про фінансування політичних партій, таких як уже згадуваний бельгійський закон 1989 р. або закон 1992 р. Словаччини "Про субсидії політичними партіям і рухам з державного бюджету".

Нарешті, юридична інституціоналізація знаходить свій прояв і у карному, і в адміністративному законодавстві, які визначають склад злочинів і правопорушень, пов'язаних із діяльністю політичних партій (політична корупція та ін.).

У зарубіжній та вітчизняній літературі ставиться питання і про інші форми правової інституціоналізації політичних партій. Деякі автори включають до складу партійного права не тільки норми, які є результатом нормотворчої діяльності держави, але й норми, що містяться у прийнятих керівниками партії актах і регулюють внутрішньопартійні відносини.

Однак слід підкреслити, що такі норми можуть бути включені до партійного права тільки у тому випадку, якщо вони у тій чи іншій формі санкціоновані державою: законом, судовим рішенням тощо. Особливо широко санкціонування внутрішньопартійних норм практикувалося в однопартійних державах Африки. У ряді країн навіть статут правлячої партії у ряді країн набував правового характеру, бо був однією з пропозицій конституції. Самі ж конституції та інші закони містили прямі посилення на партійні норми. Наприклад, конституція Танзанії 1977 р. вста-

влювала, що "особа може бути обраною до Національного зібрання, вона виконує всі вимоги, які пред'являються члену партії відповідно до її статуту". Деякі закони прямо наказували партійним органам приймати з ряду питань рішення, які тим самим ставали юридично значущими. Так, виборчий закон Беніна 1964 р. передбачав, що умови та критерії, які пред'являються до кандидатів у депутати Національного революційного зібрання, встановлюються рішенням ЦК Партії Народної Революції Беніна.

Санкціонування партійних норм державою практикується у демократичних країнах. У цьому відношенні значний інтерес викликає законодавство та судова практика США. Виборчі закони ряду штатів, регулюючи порядок проведення політичними партіями "праймеріз", уповноважують їх встановлювати умови участі у цій процедурі. Тим самим, на думку Верховного Суду США, виявлену у низці рішень, держава делегує партіям здійснення публічної функції - визначати, хто може отримати місце у виборчому бюлетні. Партійні норми, таким чином, набувають правового характеру і можуть розглядатися на предмет їх відповідності конституції. У низці інших рішень (1975 р. і 1981 р.) Верховний Суд не тільки санкціонував деякі норми статуту Демократичної партії, але й визнав їх верховенство над законодавством штатів. Таким чином, "партійне право" у певному смислі можна розглядати як сукупність правових норм, різних за своїм походженням. Тільки не слід при цьому забувати, що партійні за своїм походженням норми стають правовими тільки тоді, коли вони санкціоновані державою.

11.2. Порядок утворення, тимчасового зупинення й припинення діяльності політичних партій

Одним із найважливіших конституційних надбань громадян у демократичній державі є право на об'єднання (свобода спілок та асоціацій), тобто можливість вільно утворювати різного роду об'єднання, приєднуватися до них та виходити з них. Це загальне право закріплене основними законами усіх сучасних держав. Однак для багатьох конституцій, що їх прийнято після Другої світової війни, особливо в останнє десятиріччя, характерним є виділення з цього загального правила й закріплення як особливого його виду права на створення політичних партій.

У деяких країнах це здійснено шляхом спеціальної вказівки, що право на об'єднання включає в себе право на утворення політичних партій (Азербайджан, Зімбабве, Намібія, Сейшельські острови та ін.). Але у більшості країн право на утворення політичних партій передба-

чається окремими законами або статтями у Конституціях (Вірменія, Бразилія, Іспанія, Італія, Словаччина, Польща, Португалія, ФРН, Україна, Хорватія, ПАР та ін.).

Виділення сучасними конституціями із загального права на об'єднання особливого права на утворення політичних партій є далеко не випадковим. Передусім воно свідчить про визнання істотної різниці між партіями та іншими видами громадських об'єднань та про розуміння тієї ролі, яку партії відіграють у політичній системі.

Щоправда, історичний досвід свідчить, що свобода об'єднання, яку проголошує конституція, далеко не завжди включає в себе свободу створення політичних партій. Свідчення цьому - конституційне законодавство тоталітарних та авторитарних режимів. Так, основні закони колишніх соціалістичних держав, проголошуючи свободу об'єднання, оголошували єдину правлячу партію керівною силою суспільства і держави, що заздалегідь виключало будь-яку можливість утворення інших політичних партій. Таким чином, під свободою об'єднання навіть формально малася на увазі лише свобода утворення неполітичних громадських організацій (причому жодна з них не могла бути створена без дозволу відповідного партійного органу).

Аналогічне становище було характерне і для тих країн, що розвиваються, конституційне право яких закріплювало однопартійну систему.

Політичні партії - це добровільні об'єднання громадян, що реалізують належне їм право на об'єднання. Але воно може бути здійснене тільки у колективній формі і, отже, одночасно є колективним правом, правом групи громадян. Саме у цьому розумінні можна говорити про свободу утворення та діяльності як особливе право політичних партій.

Свобода утворення та діяльності політичних партій є конституційно визнаною (незалежно від того, виділяється вона із загального права на об'єднання або ні) у всіх демократичних державах. Виникає, однак, важливе у теоретичному та практичному плані питання, чи є ця свобода абсолютною, чи вона може бути тією чи іншою мірою обмеженою. Мова, звичайно, йде про демократичну державу, бо в умовах тоталітаризму такої проблеми просто не існує, як не існує і самої свободи утворення та діяльності політичних партій.

У сучасній конституційній доктрині з питання про свободу утворення та діяльності політичних партій існують дві діаметрально протилежні точки зору. Прибічники радикального тоталітаризму вважають, що ця свобода повинна бути абсолютною, бо будь-яке обмеження означає заперечення демократії. Яскравим прикладом подібного погляду на співвідношення свободи політичних партій та демократії може бути кон-

цепція французьких політологів К. Деббаша і Ж. Понт'є. Ліберальну демократію, - пишуть вони, - важко сумістити із заборонаю політичних партій, навіть якщо мова йде про тоталітарні партії (тобто партії, що вступають за встановлення тоталітарних режимів). Демократія заперечує саму себе, відмовляючи у праві на існування та вираження своїх деяким партіям на тій підставі, що вони є тоталітарними. Демократія - це прийняття тих, хто її не допускає. Ця формула особливо сто-сується політичних партій.

Проте слід підкреслити, що подібних захисників абсолютної демократії, абсолютної свободи політичних партій у сьогоднішньому світі явна меншість. Переважає більш реалістична точка зору на співвідношення демократії і свободи політичних партій. Її прихильники, розглядаючи багатопартійність, свободу утворення та діяльності політичних партій як невід'ємну ознаку демократичної правової держави, разом з тим відстоюють право цієї держави захищати демократичний конституційний лад.

Отже, перед демократичною державою стоїть завдання правильно визначити ці межі, тобто зберегти розумний баланс між свободою політичних партій та вимогами захисту демократії. Будь-яке порушення цього балансу, як свідчить досвід багатьох країн, є загрозою для демократії, веде або до невиправданого її обмеження, або взагалі до ліквідації. Кожна держава, здійснюючи правове регулювання свободи політичних партій, вирішує вказане завдання, спираючись на власний історичний досвід, враховуючи національні історичні традиції, конкретні умови політичного розвитку. Однак, якою б не була специфіка цього регулювання в окремих країнах, спільним є законодавче обмеження свободи утворення та діяльності політичних партій, що повністю відповідає міжнародним стандартам у галузі прав і свобод людини. Припустимість такого обмеження визнається Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 р. (ст. 22).

Законодавство більшості сучасних держав передбачає різного роду обмеження цієї свободи шляхом заборони утворення та діяльності тих чи інших видів політичних партій; визначення вимог, що їх висувають до уставних та програмних документів партій, до партійної організації; встановлення державного контролю над процесом утворення партій, їх фінансовою діяльністю; надання відповідним державним органам права тимчасово зупиняти та припиняти діяльність партій.

Конституції й спеціальні закони визначають види політичних партій, легальне утворення та діяльність яких на тих чи інших підставах заборонені. Ці підстави можуть бути різними, але більш поширеним є характер політичних партій, їх цілі й методи діяльності.

Передусім заборонені утворення та діяльність політичних партій, що ставлять собі за мету насильницьке усунення існуючого консти-

туційного ладу. "Партії, що за своїми цілями чи поведінкою своїх прибічників прагнуть до заподіяння шкоди основам вільного демократичного порядку, або ліквідувати його, або поставити під загрозу існування Федеративної Республіки, антиконституційні" (п. 2, ст. 21 Основного закону ФРН). У тих чи інших варіантах аналогічна підстава заборони самого існування певних політичних партій формулюється конституціями й інших держав, які передбачають обмеження їх свободи.

У країнах, які порівняно недавно набули незалежності або в яких сильними є сепаратизм та регіоналізм, забороняються політичні партії, що ставлять під загрозу незалежність і територіальну цілісність країни або національну єдність. Це стосується головним чином країн, що розвиваються, та постсоціалістичних держав, що виникли в результаті розпаду колишніх соціалістичних федерацій (наприклад, Грузія, Молдова, Україна, Казахстан). Так, згідно з ч. 3 ст. 26 конституції Грузії 1995 р. забороняється створення та діяльність політичних об'єднань, метою яких є посягання на незалежність Грузії.

Багато з держав є поліетнічними за складом населення, у багатьох величезний вплив на політичне життя здійснює релігія. Досвід їх політичного розвитку свідчить, що ці фактори нерідко сприяють розпаленню міжетнічної та релігійної ворожнечі і розбрату, виникненню гострих, часто збройних конфліктів, що підривають безпеку держави, її територіальну цілісність, національну єдність. Велика роль у цьому належить діяльності політичних партій, що їх створюють на етнічній, расовій (у ряді країн і племінній) та релігійній основах, чим обумовлена заборона такого роду партій. Найбільш характерне таке обмеження свободи політичних партій для законодавства країн, що розвиваються, де, як свідчить історія формування партійних систем, багато партій створювалися (та й створюються) на етнічній, племінній та релігійній основах (особливо показовим у цьому відношенні є приклад африканських країн).

Досить поширеною є також заборона на створення й діяльність релігійних та місцевих політичних партій (Ангола, Кабо-Верде, Мозамбік, Буркіна-Фасо та ін.). Така заборона пояснюється двома обставинами: по-перше, загроза сепаратистських тенденцій, виразниками яких нерідко виступають такі партії, а по-друге, за наявності численних дрібних етнічних груп регіональні та місцеві партії фактично є політичними організаціями цих груп.

Втім, слід відзначити, що заборона на утворення регіональних та місцевих партій притаманна і законодавствам деяких європейських країн (Португалія, ФРН).

Заборона на створення політичних партій на етнічній чи релігійній основі передбачається і законодавством ряду постсоціалістичних дер-

жав (Албанія, Болгарія, Грузія, Казахстан, Молдова, Росія). Причому така заборона формулюється по-різному.

У деяких країнах забороняються політичні партії, що їх створюють, наприклад, як сказано у ст. 4 єгипетського закону про політичні партії 1977 р., "на класовій основі". Цей захід спрямований передусім проти комуністичних партій. Близькими за своїм значенням та формулюванням є законодавства ряду пострадянських держав про заборону утворення та діяльності політичних партій, цілі та дії яких спрямовані на "розпалювання соціального розвитку і ворожнечі" (Грузія, Молдова, Росія).

Законодавство значних груп держав, головним чином тих, що мають тоталітарне минуле, забороняє функціонування різного роду надто правих та лівих, екстремістських політичних партій та організацій, що пропагують і застосовують підривні й насильницькі методи у своїй діяльності. Такими передусім є фашистські партії. Вони забороняються конституцією (Італія, Португалія) або законами про партії (Албанія, Болгарія, Румунія). У деяких країнах, крім того, видані спеціальні закони про заборону фашистських партій та організації (Австрія, Італія, Португалія). Так, італійський закон 1952 р. (доповнений у 1975 р.) відносить до категорії фашистських такі партії, які переслідують антидемократичні цілі; апологетизують режим, вихваляючи його лідерів та використовуючи методи розпущеної Національної фашистської партії; організують маніфестації фашистського спрямування.

Ще одним видом екстремістських організацій, що його забороняє законодавство багатьох країн, є таємні та воєнізовані організації (Ангола, Болгарія, Грузія, Іспанія, Італія, Португалія, Україна, Швеція та ін.)

Такими є основні види політичних партій, утворення та діяльність яких забороняються у багатьох сучасних державах. У конкретних умовах окремих країн законодавство передбачає й інші види. Так, у Шрі-Ланці, де постійною загрозою для єдності держави є сепаратизм (головним чином чиним тамільський), у конституцію 1978 р. була включена спеціальна ст. 157 А, що проголошувала забороненою будь-яку політичну партію, однією з цілей якої є створення на території Шрі-Ланки сепаратистської держави.

У ряді країн законодавство розшифровує загальне поняття "тоталітарні партії", перераховуючи їх конкретні різновиди. У цьому відношенні показовим є албанський закон про політичні партії 1991 р. (з поправками 1992 р.), що забороняє партії, цілі та діяльність яких мають Фашистський, сталінський, енверо-комуністичний і марксистсько-ленінський характер. Слід відзначити, що створення та діяльність комуністичних партій заборонені також і в ряді інших постсоціалістичних держав (Латвія, Румунія). У цілому необхідно підкреслити, що законодавство більшості постсоціалістичних держав прямо не забороняє утво-

рення та діяльність комуністичних партій, а втім, багато з цих партій відмовившись від попереднього найменування, перейшли на позиції соціал-демократії.

Незважаючи на специфіку, притаманну законодавству окремих країн, сказане дозволяє зробити загальний висновок: у демократичних державах, які стали на шлях демократизації, обмеження свободи політичних партій шляхом законодавчої заборони їх окремих видів має на меті захист демократії. Воно спрямоване переважно проти тих партій, які виступають за їх ліквідацію й встановлення тоталітарного режиму у будь-яких його формах.

Законодавство більшості сучасних держав регламентує порядок набуття політичними партіями легального статусу, а у деяких - і сам процес їх утворення. Існує три основних порядки набуття політичними партіями легального статусу: явочний, дозвольний, та явочно-реєстраційний. Вони розрізняються за ступенем обмеження свободи утворення партій.

Явочний порядок характеризується тим, що політична партія утворюється вільно, без попереднього дозволу державних органів та визнається легальною вже за фактом її утворення. При явочному порядку не вимагається обов'язкової реєстрації партій якимсь органом, а отже, подання відповідних документів та свідоцтв (достатньо простого повідомлення). Такий порядок гарантує формально необмежену свободу утворення політичних партій та діє переважно у країнах зі слабкою правовою інституціоналізацією, що не мають спеціального закону про партії. Це ряд європейських держав (Великобританія, Бельгія, Греція, Данія, Нідерланди, Норвегія, Франція, Швеція), держав - членів британської співдружності (Австралія, Індія, Канада, Нова Зеландія, США).

Разом з тим слід мати на увазі, що явочний порядок утворення політичних партій застосовується до них тільки як до суб'єктів політичного процесу. Для одержання статусу юридичної особи, тобто суб'єкта громадянсько-правових відносин, партії повинні, як правило, пройти процедуру реєстрації, що передбачається відповідними нормами громадянського права на об'єднання. Ця процедура включає в себе ряд вимог, які повинні задовольняти партія. Зокрема, вона має представити до реєструючого органу різні документи та відомості (статут, список засновників тощо).

Реалізація одержання статусу юридичної особи залежить від самої політичної партії (вона може й не добиватися його отримання), а також від державного органу, що проводить реєстрацію, який може відмовити в ній. Однак, незвернення за реєстрацією чи відмова в ній жодним чином не впливають на статус політичної партії як суб'єкта політичної

процесу. Всі партії вільно здійснюють свою діяльність у галузі політичних відносин (беруть участь у виборах на рівних підставах тощо).

Явочний порядок у його "чистому" вигляді, тобто такий, що не передбачає офіційного визнання політичних партій як суб'єктів політичного процесу, існує лише у небагатьох країнах (типовий приклад - Великобританія). У більшості країн аналізованої групи це поняття носить до-сить умовний характер. Політичні партії дійсно утворюються вільно й існують де-факто, без якого-небудь юридичного оформлення. Але, як вже зазначалося, головна мета політичних партій, самий сенс їх існування - оволодіння конституційними засобами, через виборчий процес - державною владою та її здійснення. Введення інституту державної реєстрації політичних партій як суб'єктів цього процесу, що практикується у багатьох країнах, де формально діє явочний порядок утворення партій, може розглядатися як відступ від нього.

Інститут державної реєстрації політичних партій скрізь пов'язаний із їх участю у виборчому процесі, але має свою специфіку в окремих країнах. В одних реєстрація політичних партій є обов'язковою умовою їх допуску до виборів. Так, у США не існує яких-небудь законодавчих перешкод для утворення політичних партій (виборчі закони штатів забороняють створення лише організацій, що виступають за насильницьке усунення існуючих конституційних форм правління). Проте для участі у виборах політична партія повинна пройти складну процедуру реєстрації.

Виборче законодавство ряду країн звичайно передбачає дві категорії політичних партій: зареєстровані та незареєстровані (Індія, Австралія, Канада, Непал, Швеція). І ті й інші можуть брати участь у виборах, але, як правило, на різних підставах: зареєстровані партії користуються рядом переваг порівняно з незареєстрованими (наприклад, в Індії їм дається право використовувати на виборах партійні символи, в Канаді та Австралії компенсуються виборчі витрати і надається ефірний час). Слід, однак, підкреслити, що, на відміну від США та Шрі-Ланки, реєстрація в інших країнах є добровільною й не обумовлює участь партій у виборах.

У Канаді федеральний закон про вибори передбачає правила реєстрації політичних партій для участі у виборах. Партія може бути зареєстрована, якщо вона має не менше 12 мандатів у палаті общин або висунула не менше 50 кандидатів. У ряді провінцій автоматично реєструються політичні партії прем'єр-міністра та лідера офіційної опозиції. Тільки зареєстровані партії мають право на компенсування частини виборчих витрат (аналогічне положення передбачене й австралійським виборчим законом 1983 р.).

Таким чином, у всіх згаданих країнах політичні партії де-факто стають як суб'єкти виборчого процесу партіями де-юре, тобто явочний по-

рядок їх утворення доповнюється реєстраційним порядком (обов'язковим або факультативним).

Дозвільний порядок полягає в тому, що для проведення заходів по створенню партій (скликання установчого з'їзду, національної конференції, на яких конститується партія) необхідно отримати попередній дозвіл державного органу. Цей порядок значно обмежує свободу утворення політичних партій, за винятком, природньо, тих випадків, коли вона взагалі відсутня (при забороні будь-яких партій) або обмежена заборона утворення нових партій понад фіксовану законодавством їх кількість.

Дозвільний порядок притаманний тоталітарному й авторитарному режимам. В історичному плані характерним прикладом є російське законодавство початку 20-х років. Хоча у перші роки після жовтня 1917 р. багато з політичних партій були заборонені, формальна заборона на утворення інших партій, окрім правлячої комуністичної, була відсутньою. Однак відсутність регулювання у даному випадку сама по собі виступала способом регулювання й навіть його принципом: це означало, що і в офіційному політичному розумінні, і за фактичним становищем, і за орієнтацією законодавства Компартія була не тільки правлячою, але й єдиною можливою політичною партією у Радянському Союзі.

Дозвільний порядок вводився у деяких країнах як тимчасовий захід, обумовлений винятковими обставинами. Так, він діяв в Австрії після звільнення країни від фашистської окупації у 1945–1949 рр., в Єгипті під час переходу від однопартійної системи до багатопартійної (1976–1978).

Явочно-реєстраційний порядок характеризується двома рисами: політичні партії створюються вільно, без будь-якого попереднього дозволу, але набувають легального статусу тільки шляхом реєстрації у компетентному державному органі. Таким чином, з одного боку, політичні партії утворюються як при явочному порядку - вільно, тобто для здійснення будь-яких пов'язаних із цим дій (проведення установчого з'їзду чи конференції, виборів керівних органів тощо) не вимагається попереднього дозволу. Цей момент підкреслюється у ряді конституцій, що проголошують свободу утворення партій (Португалія, Перу, Мадагаскар, Греція, Італія та ін.).

У той же час спеціальні закони про політичні партії (а у ряді країн закони про товариства та асоціації) передбачають необхідність реєстрації у тій чи іншій формі для набуття політичною партією легального статусу (за загальним правилом - суб'єкта як політичних, так і громадянсько-правових відносин).

Явочно-реєстраційний порядок діє у більшості сучасних держав, де правова інституціоналізація здійснюється у широких масштабах. Такими є усі постсоціалістичні держави, багато з країн, що розвиваються, ряд

європейських держав (Австрія, Італія, Іспанія, Португалія, ФРН). Це свідчить про те, що він більш за все відповідає основній вимозі правового регулювання політичних партій в умовах "войовничої демократії" - дотримання балансу між свободою утворення партій та її розумним обмеженням.

Обов'язкова реєстрація політичних партій, без сумніву, обмежує свободу їх утворення. По-перше, вона, як правило, передбачає пред'явлення до партій певних вимог, дотримання яких є необхідним для їх реєстрації. По-друге, вона поєднана з державним контролем, оскільки включає перевірку реструктуючим органом дотримання цих вимог (у тому числі змісту основних партійних документів, правильності повідомлень тощо).

Явочно-реєстраційний порядок утворення політичних партій особливо необхідний у країнах, де, як в Україні, багатопартійна система знаходиться ще в процесі становлення і де цей процес не можна пускати на самоплив.

Інститут реєстрації як компонент порядку утворення політичних партій, обов'язковий для набуття ними легального статусу, має в окремих країнах свої особливості матеріального та процедурного характеру. Можна виділити два його основні різновиди, що суттєво різняться за характером реєстрації.

У ряді країн для набуття легального статусу вільно утвореним партіям достатньо подати до компетентного державного органу вказані в законі документи й відомості. При цьому партії не може бути відмовлено у реєстрації, тобто по суті мова йде навіть не про реєстрацію, а про внесення її до відповідного реєстру.

До таких органів відносяться міністерство внутрішніх справ (наприклад, у Словаччині, Тунісі) й міністерство юстиції (Білорусь, Грузія, Латвія, Молдова, Україна). У деяких країнах реєструючими органами є інші міністерства (міністерство у справах адміністрації та територій - Габон, Конго; міністерство публічних свобод - Буркіна-Фасо). Без сумніву, кращий варіант, коли реєстрацію здійснює міністерство юстиції як орган, що стоїть на варті закону і вільний від відомчості.

У ряді країн реєстрацію політичних партій проводять судові органи: суди загальної юрисдикції (Болгарія, Румунія, Португалія, Польща) або спеціальні суди - виборчі трибунали (Бразилія, Болівія, Перу, Уругвай). Судами загальної юрисдикції звичайно є вищі судові інстанції (наприклад, верховні суди у Португалії, Сан-Томе й Принсіпі), однак у ряді інших країн - нижчі інстанції (Софійський міський суд Болгарії, муніципальний суд Бухареста в Румунії, воєводський суд Варшави у Польщі). Видається, що реєстрація політичних партій органами незалежної судової влади чи то судом загальної або спеціальної юрисдикції

є найбільш демократичною, особливо у тих випадках, коли вона здійснюється не одноособово (головою верховного суду в Анголі, Португалії), а колегіально, у порядку звичайного судочинства.

Виходячи з того, що політичні партії виступають головними суб'єктами виборчого процесу, законодавство деяких країн доручає реєстрацію їх центральної виборчої комісії реєстрацію (Федеральна виборча комісія у Мексиці, Комітет з керівництва загальними виборами у республіці Корея). Слід підкреслити, що йдеться не про тимчасову реєстрацію партій як умову допуску їх до чергових виборів, про що вище йшлося, а про постійну реєстрацію як обов'язкову умову набуття ними легального статусу.

Нарешті, засновуються і спеціальні органи для реєстрації політичних партій. Зазвичай це одноособовий орган - реєстратор, що є характерним переважно для країн, де немає законів про політичні партії, а їх правовий стан визначається законами про товариства чи асоціації (Ботсвана, Маврикій, Малайзія та інші).

У багатьох країнах реєструючі органи наділяються рядом повноважень із контролю за діяльністю політичних партій.

Спільним для законодавства, що передбачає явочно-реєстраційний порядок, є встановлення ряду вимог, дотримання яких - необхідна умова набуття політичними партіями легального статусу. Хоча ці вимоги досить різні за своїм характером та обсягом, однак їх можна класифікувати.

По-перше, це вимоги, що стосуються природи і характеру політичних партій. Не підлягають створенню партії, утворення та діяльність яких відповідно до конституції й закону заборонені. Спільною для законодавства країн, що розвиваються, є вимога про загальнонаціональний характер політичних партій.

У цьому відношенні слід відзначити, що такого роду вимоги пред'являються до політичних партій, які претендують на одержання статусу загальнонаціональних у країнах, де дозволяється також створення й регіональних партій (звичайно за федеративного устрою). Так, в Ефіопії політична партія набуває статусу загальнонаціональної, якщо дотримується таких умов: з 1500 членів-засновників не більше 40% мають бути мешканцями одного регіону, інші - мешканцями у крайньому разі чотирьох регіонів, причому в кожному з них вони повинні складати хоча б 15% загальної кількості членів-засновників.

По-друге, це вимоги до чисельності членів політичних партій. Вони передбачають встановлення мінімальної кількості осіб, необхідної для її створення та реєстрації. Як відзначалося, право на об'єднання - це індивідуальне право громадян, але воно може бути реалізованим тільки

колективно. Природно, що одна особа не може заснувати політичну партію для цього потрібне об'єднання певної кількості осіб. Але якою бути мінімальна кількість осіб, що є необхідною для набуття об'єднанням легального статусу політичної партії? Зрозуміло, що чим вона більша, тим суворіше обмежується свобода утворення політичних партій. Разом з тим навряд чи карликове об'єднання спроможне реально здійснювати завдання й функції сучасної політичної партії, визнані законодавством. Значення чисельності об'єднання як однієї з умов надання йому статусу політичної партії підкреслюється, наприклад, у законі ФРН 1967 р.

Сучасне законодавство по-різному вирішує проблему визначення мінімальної чисельності об'єднання, необхідної для визнання його політичною партією і реєстрації. В одній групі країн закон взагалі не згадує ані про кількість засновників, ані про її загальну чисельність (Каме-рун, Сенегал). У іншій - визначається кількість членів-засновників, яка варіюється у широких межах (наприклад, в Росії - 10, у Польщі - 15, Болгарії - 50). При цьому у ряді випадків встановлення мінімальної кількості членів-засновників пов'язується з вимогою загальнонаціонального характеру партії (так, у Гані кожний округ має бути представлений щонайменше одним членом-засновником, в Анголі кожна з 14 провінцій - не менше 150). Крім того, у деяких країнах, що розвиваються, закон визначає умови, за яких особа може стати членом-засновником. Зазвичай це - наявність громадянства від народження, громадянських та політичних прав, проживання на національній території тощо. Нарешті, у третій групі країн закон встановлює мінімальну чисельність цілого об'єднання громадян, яка дає право на реєстрацію як політичної партії (Мексика, Португалія, Україна). Так, у Португалії петиція про реєстрацію партії має бути підписаною не менше, ніж п'ятьма тисячами осіб старших за 18 років, що володіють усією повнотою громадянських та політичних прав; в Україні, Словаччині та Чехії така петиція підписується не менше, ніж однією тисячею виборців.

Застосування тієї або іншої вимоги до реєстрації політичних партій залежить від конкретних умов країни і визначається різними факторами. Видається, однак, що найбільш доцільним є встановлення мінімальної кількості членів політичної партії. Врешті-решт не має істотного значення, чи засноване громадське об'єднання трьома, 15 чи 50 особами - у будь-якому випадку воно не буде відрізнятися від групи виборців, політичної кліки, клубу, якщо його членський склад обмежений тільки цими особами. Показово, наприклад, що відсутність встановленої законодавством мінімальної кількості не тільки членів об'єднання, але й засновників сприяє виникненню великої кількості дрібних угруповань, які

претендують на статус політичних партій. Це особливо характерно для країн, де формування багатопартійності почалося порівняно недавно.

Третя група вимог включає такі, що стосуються організаційної будови політичних партій (загальні принципи організації, назва, символи, статут тощо).

Поряд із цими вимогами законодавство передбачає вимоги процедурного характеру. Передусім це обов'язок політичної партії представити у реєструючий орган разом із заявою про реєстрацію ряд документів згідно зі встановленим законом переліком. Такий перелік далеко не однаковий в окремих країнах, але, як правило, він включає такі документи: статут і програму партії, протокол установчих зборів (з'їзду, конференції), список засновників та членів керівних органів із докладними відомостями про них (а там, де встановлюється мінімальна чисельність партії, - список її членів). Найважливіші з цих документів - статут та програма партії, зміст яких дає можливість зробити висновок про її організацію, цілі, основні напрямки й методи діяльності, про наявність кваліфікаційних ознак, що відрізняють політичні партії від інших громадських об'єднань. Однією з них, як ми бачили, є наявність програми політичної партії. Характерно, що в ряді нормативних актів, що визначають загальний правовий статус громадських об'єднань, ця умова спеціально обумовлюється стосовно процедури реєстрації політичних партій. У положенні про порядок легалізації об'єднань громадян України 1993 р. вказується, що політичні партії пред'являють свої програми (ст. 3).

Законодавство ряду країн не обмежується встановленням вимог матеріального та процедурного характеру, дотримання яких - необхідна умова реєстрації політичних партій. Тією чи іншою мірою воно регулює і сам процес їх утворення. За загальним правилом це знаходить своє вираження у ряді норм, покликаних забезпечити його демократизм та гласність. Так, у деяких країнах закон пропонує проведення установчого з'їзду (конференції) для прийняття рішення про створення партії, статуту, програми, формування шляхом виборів її керівних органів (Болгарія, Латвія та ін.).

Законодавство закріплює також принцип гласності, згідно з яким статут і програма політичної партії, дані про членів її керівних органів мають бути доведені до відома громадськості.

Законодавство деяких країн у регламентації процесу створення політичної партії йде значно далі. Прикладом можуть бути закони про політичні партії Бразилії й Словаччини, за якими належить заснувати особливий орган, уповноважений вести підготовчу роботу по створенні та реєстрації партії (Тимчасова національна керівна комісія в Бразилії, Підготовчий комітет у Словаччині).

Важливе, аж ніяк не технічне, значення має визначення терміну, потягом якого реєструючий орган має розглянути заяву політичної партії про реєстрацію й прийняти відповідне рішення. І передусім тому, тільки зареєстровані політичні партії мають право брати участь у виборах, а отже, зволікання з процесом реєстрації може позбавити партію можливості взяти у них участь. Така небезпека особливо реальна у тих випадках, коли виборче законодавство встановлює певний термін реєстрації, що передусє виборам, як умову участі у них політичних партій.

Терміни реєстрації політичних партій, що їх встановлюють закони окремих країн, варіюються в широких межах - від одного тижня (Болгарія, Португалія) до кількох місяців (Латвія, Росія). А у деяких країнах, законодавство яких передбачає два етапи реєстрації (тимчасову, або умовну, та остаточну реєстрацію), цей процес може затягнутися на тривалий строк (Бразилія, Танзанія, Мексика).

Реєструючий орган, розглянувши заяву й додані до неї документи, ухвалює рішення про реєстрацію політичної партії чи про відмову у ній. В останньому випадку він повинен умотивувати своє рішення і вказати у ньому підстави відмови. В цьому відношенні видається надзвичайно важливим, щоб у законі були сформульовані конкретні підстави, за якими політичній партії може бути відмовлено у реєстрації, інакше реєструючий орган одержує можливість діяти на власний розсуд, що й відбувається у тих випадках, коли законодавство обмежується загальними розпливчастими формулюваннями. Прикладом може бути законодавство країн, де правовий статус партій визначається не спеціальними законами, а загальним законом про товариства чи асоціації (Малайзія, Кенія, Сінгапур).

У країнах, де діють закони про політичні партії, підставою для відмови у реєстрації є недотримання конкретно сформульованих вимог матеріального й процедурного характеру, що їх пред'являють до політичних партій. У ряді випадків закон надає реєструючому органу право відстрочити реєстрацію до ліквідації партією вказаних ним недоліків (наприклад, у Латвії - на строк до трьох місяців).

У переважній більшості держав відмова у реєстрації політичній партії може бути оскаржена у судовому порядку. За загальним правилом скарга подається до вищого судового органу (Верховний суд у Болгарії, Нікарагуа, Португалії), а у деяких країнах - в іншій судовій інстанції (у Словаччині - в окружний суд, у Латвії - в районний суд за місцем знаходження Мініюста). Як правило, позивачем виступає політична партія, якій відмовлено у реєстрації, але у деяких країнах також й інші організації та особи.

Лише у небагатьох країнах рішення реєструючого органу є остаточним і не підлягає оскарженню у судовому порядку (Малайзія, Сенегал, Танзанія).

Розглянутий нами порядок утворення та легалізації політичних партій дозволяє зробити такі висновки. По-перше, для більшості сучасних держав характерною є тенденція до розширення правового регулювання відносин, пов'язаних з утворенням політичних партій. По-друге, це регулювання має свою специфіку порівняно з регламентацією порядку утворення інших громадських об'єднань. По-третє, найбільш типовий явочно-реєстраційний порядок, забезпечуючи свободу об'єднання, покликаний разом з тим перешкодити утворенню політичних партій, організацій, цілі та методи діяльності яких суперечать принципам демократичної правової держави. По-четверте, регулювання тією чи іншою мірою самого процесу утворення політичних партій має своєю метою забезпечити дотримання у ньому принципів демократії й гласності.

Необхідно підкреслити, що надмірна регламентація, ускладненість процедури легалізації політичних партій, властиві законодавству ряду країн, ведуть до неприпустимого обмеження свободи об'єднання. І хоча немає й не може бути єдиної моделі такої процедури, спільною має стати вимога її відповідності розумному балансу між свободою об'єднання і конкретно обумовленою необхідністю її обмеження.

Наявність у політичній партії легального статусу, незалежно від порядку його набуття, не означає, що у подальшому її діяльність не може бути обмеженою чи взагалі припиненою. Найбільш істотними обмеженнями "права на існування" є тимчасове зупинення та припинення діяльності політичної партії.

Зупинення діяльності політичної партії - це тимчасовий захід, що застосовується до неї як санкція за порушення певних правових вказівок (тимчасове зупинення діяльності в умовах надзвичайного стану, природно, має зовсім інше значення). Слід зазначити, що далеко не всі закони про політичні партії передбачають таку санкцію (вона відсутня, наприклад, у Болгарії, ФРН). Проте доцільність її встановлення цілком очевидна: з одного боку, не всяке порушення партією законодавства вимагає застосування до неї крайнього заходу - заборони, а з іншого - партія отримує можливість ліквідувати виявлені порушення без формальної втрати легального статусу. Тимчасове зупинення діяльності політичних партій передбачено законодавством багатьох країн (Угорщина, Грузія, Латвія, Іспанія, Росія). Воно регламентує такі питання, як підстави до зупинення діяльності партії, його терміни й правові наслідки, порядок прийняття відповідного рішення та його оскарження.

Найпоширенішою підставою для зупинення діяльності політичної партії є порушення конституції, законів та уставних цілей. У ряді країн

зупинення діяльності партії є санкцією за порушення певних положень закону про політичні партії, що передбачає їх обов'язки, наприклад, обов'язок інформувати реєструючий орган про всі зміни статуту, складу керівних органів, обов'язок представляти фінансові звіти (Габон, Гвінея, Камерун). Зустрічаються й інші конкретні підстави: одержування політичною партією коштів із-за кордону (Габон), банкрутство (Мозамбік), серйозне порушення громадського порядку (Бенін).

Зазвичай діяльність політичної партії може бути тимчасово зупиненою на термін до півроку (до одного місяця в Тунісі; до шести місяців в Молдові, Латвії, Росії). Більш тривалі терміни зустрічаються рідко (наприклад, у Словаччині діяльність партії може бути зупинена на термін до одного року). Упродовж встановленого терміну політична партія має ліквідувати порушення, що стали підставою для зупинення її діяльності. В іншому разі може постати питання про її розпуск (Гвінея, Росія).

Тимчасове зупинення діяльності політичної партії тягне за собою ряд правових наслідків. Як правило, партії забороняється будь-яка публічна діяльність (проведення зборів, мітингів, демонстрацій, користування засобами масової інформації тощо), обмежується її право розпоряджатися власними коштами (зокрема, банківськими рахунками). Але головне - вона позбавляється права брати участь у виборах. У цьому відношенні першорядне значення для забезпечення законності рішення про зупинення діяльності політичних партій має порядок його прийняття. У правовій державі гарантувати законність може тільки судовий порядок прийняття рішення, що виключає сваволю органів виконавчої влади, а у деяких країнах цій гарантії надано конституційний характер.

Разом з тим у значній групі держав рішення про зупинення діяльності партії приймає не суд, а реєструючий орган (наприклад, міністр юстиції, міністр внутрішніх справ, міністр територіальної адміністрації).

На відміну від тимчасового зупинення діяльності політичних партій, що передбачається законодавством лише деяких країн, порядок припинення їх діяльності регламентується у більшості сучасних держав. Законодавство встановлює дві процедури, що істотно різняться залежно від того, припиняється діяльність політичних партій за рішенням державних органів чи за добровільно прийнятим рішенням, без втручання держави.

Примусове припинення діяльності політичних партій (за термінологією деяких законів - ліквідація) - найбільш серйозне обмеження свободи об'єднання. При цьому, однак, найважливішого значення набуває питання про регламентацію порядку ліквідації політичних партій

шляхом їх розпуску. Під час застосування до них цього крайнього заходу ще у більшій мірі, ніж під час тимчасового зупинення діяльності партії, вимагається встановлення юридичних гарантій матеріального процесуального характеру, які виключали б сваволю держави.

Однією з найважливіших юридичних гарантій є чітке визначення правових підстав для розпуску політичних партій, бо чим конкретніше формулює законодавство такі підстави, тим менше можливостей для прийняття дискридетатційного рішення. Можна відзначити, що така конкретизація стає характерною рисою законодавства багатьох сучасних держав. Звичайно, відповідні положення конституцій та спеціальних законів дуже різні за своїм змістом. Проте можна виділити ряд конкретних правових підстав для розпуску політичних партій, що отримали більш чи менш широке визнання.

Передусім підлягають розпуску політичні партії, створення та діяльність яких заборонені конституцією і законом. У даному разі йдеться про діяльність партій, що вже мають легальний статус, бо легалізація партій, які відносяться до заборонених видів об'єднань, як докладно розглядалося вище, виключається (вони не можуть, як ми бачили, бути зареєстровані). Однак природа, цілі й методи діяльності легально утвореної політичної партії можуть у подальшому набути протиправного характеру, що і є підставою для її розпуску. Дійсно, якщо забороняється створення та діяльність політичних партій на етнічній, регіональній, релігійній основі, то у разі, якщо легально утворена партія набуває відповідних рис, вона опиняється під поняттям "заборонена партія".

Таким чином, усі положення про заборонені види політичних партій стають правовою підставою для розпуску легально утворених партій.

Сучасне законодавство не тільки надає політичним партіям широкі права, але й накладає на них ряд обов'язків. Невиконання партією цих обов'язків також стає правовою підставою для її розпуску (Бразилія, Нікарагуа).

Ще одна правова підстава для розпуску політичних партій, що отримала визнання у законодавствах ряду держав, стосується їх організаційної будови. Вже відзначалося, що партіям пред'являється вимога про відповідність їх організації демократичним принципам. Недотримання цієї вимоги у ряді країн є підставою для розпуску (Албанія, Бразилія, Туреччина, Іспанія, Чилі).

Останніми роками все більшого поширення набувають правові підстави для розпуску політичних партій, які належать до встановлених законом кваліфікаційних ознак. Серед них, у першу чергу, слід виділити положення, що визначає суттєву ознаку політичної партії як об'єднання,

створеного для завоювання та здійснення державної влади конституційними засобами, передусім шляхом участі у виборчому процесі. У цьому відношенні, якщо об'єднання тривалий час не бере участі у виборах це розглядається як втрата ним статусу політичної партії і стає підставою для його розпуску.

Значення таких положень полягає у тому, що вони покликані сприяти формуванню й діяльності парламентських партій, тобто партій, що побиваються завоювання державної влади виключно шляхом участі у демократичних та вільних виборах і діють у рамках конституції і законів.

Одна з кваліфікаційних ознак політичної партії - наявність постійної формалізованої організації, показником чого, зокрема, є її чисельність. у ряді країн, як ми бачили, закон встановлює мінімальну кількість членів, необхідну для набуття й збереження об'єднанням статусу політичної партії. Відповідно до цього положення скорочення кількості членів нижче за встановлений мінімум веде до втрати статусу партії й розглядається як підстава для розпуску (Ангола, Португалія).

Провідна тенденція розвитку сучасного законодавства про політичні партії - розширення регламентації їх фінансової діяльності. Як результат, у багатьох країнах закон встановлює як підставу для розпуску партій - здійснення ними фінансових правопорушень, особливо таких, як регулярне отримування коштів із-за кордону, неперед'явлення фінансових звітів (Уругвай, Чехія). Поряд з ними більш чи менш спільними для законодавства багатьох країн правовими підставами, що стосуються природи, організації, цілей, методів діяльності, фінансів політичних партій, у деяких країнах передбачаються й інші, іноді вельми специфічні підстави для розпуску партій (наприклад, в Анголі, Мозамбіку - це банкрутство партії, природньо, не політичне; уругвайський закон 1982 р. передбачає, що підлягає розпуску партія, яка не отримала на парламентських виборах жодного мандата).

Процесуальна гарантія законності застосовування такої санкції, як розпуск політичної партії, - судовий порядок її здійснення. За загальним правилом політична партія може бути розпущена тільки за рішенням суду, що прямо передбачається багатьма основними законами.

Відступаючи від цього загального демократичного принципу, у деяких країнах, що розвиваються, політичні партії розпускаються не у судовому порядку, а органами виконавчої влади: головою держави (Буркіна-Фасо), урядом (Габон, Сенегал), міністром внутрішніх справ або міністром місцевої адміністрації (Гвінея, Камерун, Туніс), реєстратором (Малайзія, Сингапур, Танзанія). Однак і там рішення цих органів, як правило, можуть бути оскаржені у судовому порядку.

Рішення про розпуск політичних партій приймають суди як загальної юрисдикції (звичайно не верховний суд), так і спеціальної (у ряді латиноамериканських країн це виборчі трибунали, у значній групі держав - конституційний суд). Законодавство докладно регламентує основні процесуальні питання: визначає коло суб'єктів, що мають право звертатися до відповідного органу з проханням про розпуск партії, встановлює процедуру його розгляду й правові наслідки прийнятого судового рішення. Особливості такої регламентації залежать від різниці між судами загальної і спеціальної юрисдикції.

Право звернення до суду загальної юрисдикції з проханням про розпуск політичної партії мають суб'єкти, коло яких визначається законом про політичні партії; зазвичай це органи прокуратури (генеральний або нижчі прокурори), уряд, міністри юстиції, внутрішніх справ. Але у деяких країнах воно ширше і включає голову парламенту й будь-які легально утворені політичні партії (Ангола, Кабо-Верде).

Рішення вищої судової інстанції, як правило, є остаточним, але у ряді країн воно може бути оскарженим у конституційному суді, який перевіряє його законність (наприклад, Словаччина, Чехія, Угорщина).

Розпуск політичної партії, чи здійснений він у судовому порядку, чи органами виконавчої влади, тягне за собою ряд правових наслідків майнового й політичного характеру. Майно розпущеної партії, як правило, передається державі.

Сучасне законодавство передбачає різні правові наслідки політичного характеру, які тягне за собою розпуск партії. По-перше, забороняється створення замінюючих її політичних партій або організацій (наприклад, Нікарагуа, ФРН).

По-друге, депутати представницьких органів, які є членами забороненої партії, автоматично втрачають свої мандати.

По-третє, у ряді країн право керівників та членів розпущеної партії на об'єднання (тобто участь у створенні та діяльності політичних партій) може бути обмежено (Чилі, Турція).

Розпуск політичної партії не виключає можливості притягання до кримінальної відповідальності окремих її членів за здійснення конкретних дій, які в цілому були підставою для розпуску, якщо ці дії згідно з карним законодавством є злочинами. Це положення передбачено законодавством ряду країн.

Регламентація порядку примусового розпуску політичних партій в окремих країнах має, як ми бачимо, свою специфіку. Разом з тим можна відзначити спільну для сучасного законодавства тенденцію до посилення правових гарантій, які обмежують сваволю державної адміністрації під час застосування такого крайнього заходу. Це знаходить від-

ображення у більш чіткому визначенні правових підстав для розпуску, повсюдному встановленні судового порядку розпуску, в тому числі і у все більш широкому використанні конституційного правосуддя.

Оцінка практики застосування, розглянутого законодавством, природно, не може бути однозначною, бо надто різні конкретно-історичні умови політичного розвитку окремих країн. Можна лише відзначити істотну різницю між країнами розвинутої демократії та країнами, що роблять перші кроки на шляху до утвердження демократії. По-перше, примусовий розпуск політичних партій, навіть тих, які виступають проти демократичного конституційного ладу, надзвичайно рідкісне явище.

Від примусового розпуску політичної партії слід відрізнити втрату статусу партії чи реєстрації. Це особлива процедура, що відрізняється від розпуску за своїми підставами й правовими наслідками. Втрата статусу політичної партії означає, що об'єднання позбавляється прав та привілей, пов'язаних з володінням цим статусом, але може продовжувати свою діяльність як неполітична громадська організація.

Позбавлення статусу партії або реєстрації, за загальним правилом, здійснює реєструючий орган. У розглянутих країнах це, частіш за все, виборча комісія. На відміну від примусового розпуску політичної партії, втрата статусу партії або реєстрації не тягнуть за собою ані стягнення її майна державою, ані позбавлення депутатських мандатів.

Поряд із примусовим сучасне законодавство регламентує процедуру добровільного припинення діяльності політичних партій у результаті саморозпуску, поділу чи злиття. Регламентація процедури звичайно обмежується загальними положеннями про можливість такого припинення діяльності і про те, що саморозпуск партії, її поділ або злиття з іншою партією здійснюється за рішенням компетентного партійного органу відповідно до статуту.

У разі саморозпуску політичної партії долю належного їй майна визначає партійний орган, який прийняв рішення.

Таким чином, регламентація порядку утворення та припинення діяльності політичних партій переслідує дві основні сили: гарантувати свободу утворення та діяльності партій, дотримання принципу політичного плюралізму і разом з тим запобігти можливості зловживання ними. Використовувані для досягнення цих цілей правові засоби мають відповідати принципам демократичної правової держави. У ряді країн ця вимога дотримується далеко не послідовно (особливо стосовно адекватності обмежувальних, репресивних сил). Але в цілому є підстави стверджувати, що для сучасного законодавства про політичні партії характерна тенденція до встановлення такої відповідності.

Питання до самоконтролю

1. У чому суть поняття "правова інституціоналізація"?
2. Яка різниця між правовим регулюванням політичних партій та інституціоналізацією?
3. Які етапи правової інституціоналізації?
4. Назвіть об'єкти правового регулювання політичних партій.
5. Які існують форми правової інституціоналізації?
6. Назвіть проблеми правового регулювання діяльності політичних партій України.
7. Які дві діаметрально протилежні точки зору у сучасній конституційній доктрині про свободу утворення й діяльності політичних партій?
8. Назвіть основні порядки набуття політичними партіями легального статусу.
9. Два різновиди інституту державної реєстрації політичних партій.
10. Дайте характеристику основним видам державних органів, що проводять реєстрацію політичних партій.
11. Назвіть підстави для зупинення діяльності політичних партій.
12. Назвіть дві процедури припинення діяльності політичних партій.

Питання до семінарського заняття

1. Поняття, етапи та форми інституціоналізації політичних партій.
2. Регулювання порядку утворення й діяльності політичних партій.

Теми рефератів та доповідей

1. Правова інституціоналізація політичних партій у демократичних і тоталітарних державах: порівняльний аналіз.
2. Еволюція політико-правового регулювання діяльності політичних партій в Україні.

Література

1. Аніщук В. Форми правового забезпечення діяльності політичних партій в Україні // Право України. - 2000. - №2.
2. Бах С.Б., Бенуа С. Регламенты парламента и судебный контроль в Румынии // Конституционное право: Восточно-европейское обозрение. - 1995. - №3; Білоус А. Виборче законодавство та партійна система України в порівнянні з деякими країнами ЄС та Східної Європи // Нова політика. - 1999. - №1. Голосов Г.В. Партийные системы России и стран Восточной Европы. - М.: Весь мир, 1999.
3. Бабій С.І. Політичні партії і державна влада: до проблеми правового регулювання діяльності політичних партій // Трибуна. - 1997. - №9, 10.

4. Бабій С.І. Політичні партії: минуле, сучасність, проблеми правового статусу // Трибуна. - 1997. - №1, 2.
5. Голосов Г.В. Формати партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации // Политическое исследование. - 1998. - №1. - С. 106-129.
6. Даниленко В.Н. Политические партии и буржуазные государства. - М., 1984; Дунаева Л.М. Институциональні фактори формування і партійних систем // Держава і право: Збірник наукових праць, юридичні і політичні науки. Випуск 8. - К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. - С. 468-472.
7. Заєць А. Український парламентаризм. Формування й удосконалення // Віче. - 1999. - №2.
8. Закон України "Про політичні партії в Україні" // Урядовий кур'єр. - 2001. - 28 квітня.
9. Зарубежное законодательство о политических партиях: Сборник нормативных актов. - М., 1993.
10. Конституционное право зарубежных стран / Под ред. Б.М. Страшуна. - М., 1996.
11. Конституція України від 28 червня 1996 року // Право України. - 1996. - №9; Мелашенко В.Ф. Основи конституційного права України. - К.: Вентурі, 1995; Мельниченко В. Політичні партії на правовій орбіті // Віче. - 1996. - №12; Примуш М.В. Політичні партії як правовий інститут // Юридичний вісник України. - 2001. - 18-24 серпня, 25-31 серпня.
12. Перегуда Є. До проблеми законодавчої регламентації багатопартійності в Україні // Право України. - 2001. - №4.
13. Смирнов В.В., Юдин Ю.А. Политические партии и право в современном государстве // Государство и право. - 2000. - №3.
14. Тетерчук С. Україна - Росія. Партії і парламентаризм сьогодні // Віче. - 2000. - №2. - С. 66-78.
15. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. - М., 1997.

Частина 12

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ОСНОВ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

12.1. Регламентация ідеології та програм політичних партій

Правова регламентация партійної ідеології та програм не є новим явищем в історії інституціоналізації політичних партій. Вона з'явилася у тоталітарних та авторитарних державах, що заперечували принцип політичного й ідеологічного плюралізму. Особливість її полягала у тому, що ідеологія правлячої партії (незалежно від того, чи була вона єдиною, чи діяла в умовах уявної багатопартійності) закріплювалася конституційно й тим самим набувала характеру державної ідеології. Так було в усіх колишніх соціалістичних державах, де конституція закріплювала керівну роль Комуністичної партії, "озброєної марксистсько-ленінським вченням" (ст. 6 Конституції СРСР 1977 р.). Це вчення, доповнене відповідно ідеями Мао Цзе-дуна, Хошиміна й "чучхе" є офіційною ідеологією згідно з нині діючими конституціями КНР, В'єтнаму й КНДР (у останній згадка про марксизм-ленінізм була викреслена у 1992 р.).

У країнах, що розвиваються, конституції закріплювали різні доктрини правлячих партій: наукового чи національного соціалізму у країнах "соціалістичної орієнтації" (Ангола, Бенін, Танзанія), "мобутизму" (конституція Заїру 1967 р.), "філософії гуманізму й демократичної участі" (конституція Замбії 1973 р.) тощо. Характерно, що у тих державах, де існувала уявна багатопартійність, законодавство приписувало усім партіям дотримуватися однієї ідеології. Так, малагасійський закон про правовий статус революційних організацій 1976 р. встановлював, що цей статус може отримати тільки та асоціація, яка "визнає принципи, ідеологію, що проголошені й встановлені Хартією малагасійської соціалістичної революції".

Історії правової інституціоналізації політичних партій відомі й такі випадки, коли легалізація партій здійснювалася згідно з жорстко фіксованими законом ідейно-політичними течіями. Наприклад, у Сенегалі з 1978 р. до 1981 р. діяла чотирипартійна система, причому кожна партія повинна була представляти одну з визнаних конституцією ідейно-політичних течій: соціалістичну, ліберальну, консервативну, марксистсько-ленінську. При цьому не допускалося якої-небудь еволюції партійної ідеології, бо партії зобов'язані були дотримуватися того, що вони проголошують у статутах.

Природно, що у демократичних державах не повинно бути такого роду форм правової регламентації партійної ідеології. Найважливішими принципами демократичного конституційного ладу є політичний та ідеологічний плюралізм. Конституції ряду країн, передусім розвинутої демократії, прямо не формулюють ці принципи, обмежуючись закріпленням таких прав і свобод людини, як свобода об'єднання, свобода висловлення думок, переконань, свобода слова. Але багато з новітніх конституцій, переважно країн із тоталітарним минулим, передбачають ці принципи поряд з основними правами. Так, Конституція Болгарії встановлює, що політичне життя базується на принципі політичного плюралізму і що жодна ідеологія не може бути проголошена чи стверджена як державна (ч. 1, 2 ст. II).

Однак і в умовах конституційне гарантованого політичного й ідеологічного плюралізму право втручається у сферу партійної ідеології, що багато в чому визначає зміст партійних програм. Таке втручання особливо характерне для законодавства посттоталітарних держав, де воно обумовлене спільною причиною - прагненням не допустити повернення до тоталітарного минулого.

Втручання права у сферу партійної ідеології здійснюється у двох основних формах. По-перше, політичним партіям забороняється керуватися у своїй діяльності певними ідеями й пропагувати їх. Коло цих ідей визначається положеннями про заборонені види політичних партій. До них, як ми бачили, частіше за все належать партії, що їх цілі й дії спрямовані на розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі й розбрату, що проповідують тоталітаризм і виступають за встановлення тоталітарного режиму. З цього можна зробити висновок, що ідеологічною основою програм та діяльності політичних партій не можуть бути расизм, шовінізм, релігійний фанатизм, ідеологія надто правого й лівого екстремізму.

У ряді країн законодавство не обмежується загальними визначеннями, а забороняє конкретні ідеологічні течії, ідеї й концепції, які, отже, не можуть бути взятими "на озброєння" політичними партіями. До них, зокрема, належить фашистська ідеологія (Албанія, Болгарія, Гвінея-Бісау, Італія, Португалія, Румунія). Наприклад, конституція Болгарії (ч. 3 ст. 4) забороняє "створення політичних партій для пропаганди фашистської ідеології". Португальський закон 1978 р. дає докладну характеристику цій ідеології (пропаганда війни, насилля як форми політичної боротьби, расизму, корпоративізму тощо). Питання про заборону пропаганди фашистської ідеології неодноразово порушувалося в Росії (наприклад, Комітет із зв'язків з громадськими об'єднаннями й релігійними організаціями Державної Думи першого скликання розробив проект за-

кону "Про заборону пропаганди фашизму у Російській Федерації"), однак до прийняття відповідного закону справа так і не дійшла.

У законодавстві Албанії й Туреччини перераховані конкретні ідеї й концепції, які не можуть бути покладені політичними партіями в основу їх діяльності. Так, конституція Туреччини (ст. 14, 65) відносить до них ідеї про підпорядкування уряду контролю однієї особистості чи групи, про гегемонію одного соціального класу, про верховенство релігії у державі, про скасування прав та свобод людини. Албанський закон забороняє діяльність політичних партій, що їх цілі суперечать конституційним принципам правової, демократичної, соціальної держави, суверенітету народу, плюралізму й рівноправності партій, розподілення влади й незалежності суду. Конституційний суд у постанові від 16 вересня 1992 р. визнав цю норму відповідною конституції, тим самим підтвердив законність скасування реєстрації нової Комуністичної партії. При цьому він сформулював і загальний висновок, що має безпосереднє відношення до партійної ідеології: діяльність політичних партій, що керуються антидемократичними принципами, такими як насильницьке усунення конституційного ладу, обмеження свобод громадян, диктатура пролетаріату, класова боротьба тощо, не може бути дозволена.

Наведені приклади показують, що втручання права у сферу політичної ідеології шляхом прямої заборони деяких ідеологічних течій, ідей та концепцій у цілому спрямоване проти реакційної, тоталітарної ідеології у всіх її різновидах. Виникає, однак, питання, чи припустимі такі обмеження, чи сумісні вони з принципом ідеологічного плюралізму, гарантованого конституцією. Відповідь на нього може бути тільки позитивною. Можливість обмеження принципу ідеологічного плюралізму передбачена Міжнародним пактом про громадянські й політичні права. Ст. 20, наприклад, передбачає, що будь-яка пропаганда війни, будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являють собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі й насилля, мають бути заборонені законом. Припускається й обмеження відповідних індивідуальних прав та свобод, що на них базується принцип ідеологічного плюралізму (свобода об'єднання, переконань, слова тощо). Згідно з ч. 2 й 3 Пакту, кожна людина має право на вільне висловлення своїх поглядів, але це право може бути обмежене, якщо таке обмеження необхідне для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення. Зрозуміло, що свобода колективу (у даному разі політичної партії) не може мати більш широкі кордони, ніж індивідуальна свобода. Отже, й свобода ідеологічної діяльності політичних партій може бути обмеженою, якщо цього вимагають інтереси суспільства й держави.

Звичайно, в умовах окремих країн законодавчі кордони обмеження принципу ідеологічного плюралізму можуть бути досить різними. Характерно, наприклад, що заборона тоталітарної ідеології у всіх її формах притаманна, головним чином, законодавству країн із тоталітарним минулим. А втім, і тут питання про заборону політичних партій - носіїв такої ідеології залишається предметом гострих дискусій. Особливо це стосується комуністичних партій, що їх ідеологія тривалий час була фактично державною й дотепер зберігає значний вплив у суспільстві.

У цілому, однак, можна стверджувати, що принцип ідеологічного плюралізму має бути обмежений по відношенню до політичних партій, що їх ідейно-політична платформа являє собою загрозу демократичному конституційному ладу. Таке обмеження тим більше виправдане у суспільстві, де процес становлення демократії перебуває на початковому етапі і де тоталітарна ідеологія, репрезентована відповідними партіями, приховує у собі найбільшу загрозу. З цієї точки зору неприпустима, наприклад, терпимість, що проявляється в Україні до політичних партій та рухів, які сповідують у тій чи іншій формі тоталітарну ідеологію.

По-друге, втручання права у сферу партійної ідеології здійснюється шляхом встановлення певних ідеологічних рамок, ідеологічних орієнтирів, що знаходить своє відображення у нормах про обов'язки політичних партій. Мова йде не про обов'язки партії дотримуватися тієї чи іншої ідеології, а про обов'язки поважати певні принципи й цінності. Слід підкреслити, що у розвинутих країнах законодавство, як правило, обмежується загальною вказівкою на обов'язок партій поважати принципи демократії (наприклад, ст. 4 конституції Франції).

Однак у багатьох країнах, що розвиваються, та постсоціалістичних країнах ці принципи конкретизуються, причому, як показує аналіз відповідних положень, основу ідеологічної орієнтації складає комплекс загальнолюдських цінностей, що охоплюється поняттям "сучасна демократія". Політичні партії зобов'язані поважати права й обов'язки людини, принцип багатопартійності, демократичний та світський характер держави тощо (Бенін, Кабо-Верде, Сенегал, Туніс). У деяких країнах така конкретизація йде значно далі. Наприклад, у конституції Гани є розділ про керівні принципи політики держави, в якому закріплені принципи її організації, національної, економічної, соціальної, культурної політики.

У деяких країнах конституційно закріплені яскраво виражені ідеологічні принципи, які повинні поважати політичні партії, що формально значно обмежує їх ідеологічну свободу. Так, у преамбулі до конституції Індії говориться про рішучість народу заснувати суверенну, соціалістичну, світську, демократичну республіку. Політичні партії, що бажають взяти участь у виборах, мають представити статут чи меморандум, у яких повинні вказати, що визнають соціалізм, секуляризм та демократію.

Законодавство ряду мусульманських держав передбачає обов'язок політичних партій поважати цінності ісламу (закон Алжиру 1989 р. говорить про сприяння реалізації арабо-мусульманських цінностей, закон Тунісу зобов'язує партії захищати й поважати арабо-мусульманську індивідуальність).

Таким чином, правові норми, що встановлюють певні рамки для ідеології політичних партій, досить різноманітні. В одних країнах робиться, як ми бачимо, спроба правової орієнтації усіх політичних партій на певну ідеологічну течію. Але така орієнтація носить, як правило, формальний характер (наприклад, в Індії, де разом з вимогою визнання "соціалізму" існує велика кількість партій, що представляють всю різноманітність ідеологічних течій). Однак в арабських країнах орієнтація на визнання цінностей ісламу послідовно проводиться на практиці.

Разом з тим сама ідея про правову орієнтацію політичних партій на визнання універсальних принципів демократії, загальнолюдських цінностей видається плідотною. Таке визнання - необхідна умова "цивілізованого" суперництва партій, що репрезентують різні соціально-політичні сили й ідеологічні течії, у рамках демократичної правової держави.

Ідеологія політичних партій знаходить найбільш повне вираження в її програмі, наявність якої є, як зазначалося, кваліфікаційною ознакою самого поняття партії. Цим обумовлена й регламентація партійних програм, що, звичайно, зводиться до встановлення ряду формальних вимог. По-перше, це визначення питань, які мають бути відображені у програмі. По-друге, це вимога про відкритість партійної програми, тобто обов'язкове її опублікування. По-третє, це вимога про обов'язкове подання партією до реєструючого органу відомостей про всі зміни програми.

Регламентація партійних програм не обмежується, однак, встановленням вказаних формальних вимог. У ряді держав її предметом стає і їхній зміст. Програма - це документ, що теоретично обґрунтовує й визначає конкретні цілі, на реалізацію яких спрямована діяльність політичної партії. Отже, до неї можна застосувати усі положення про протиправні цілі, які, як ми бачили, складають правову підставу для заборони утворення й діяльності політичних партій. Однак це ще не вирішує надзвичайно важливої у правовій державі проблеми відповідності партійних програм конституції. На перший погляд, сама постановка такого питання може видатися неправомірною. Дійсно, не можна забороняти партіям висувати ті чи інші цілі політичного, соціального, економічного характеру, що суперечать конкретним конституційним нормам і передбачають їх зміну. Разом з тим найважливішою частиною будь-якого основного закону є конституційні принципи, що їх сукупність складає осно-

ри конституційного ладу держави. Португальський юрист Ж. Кардозо да образно називає ці принципи "твердим ядром, яке визначає саме снування конституційного документа і без якого він втрачає весь свій сенс". Таке важливе значення конституційних принципів обумовлює необхідність їх особливого захисту. У ряді країн усі вони чи головні з них взагалі не підлягають перегляду, або зміни можливі у спеціальному або ускладненому порядку. Наприклад, у ФРН матеріальна основа Основного закону, що не підлягає конституційній зміні, співпадає з тим, що статті 18, 21 абз. 2 і статтю 91 характеризують як основи вільного демократичного ладу. Саме тому законодавство ряду держав передбачає, що політичні партії, які за своїми цілями виступають проти основ конституційного ладу, його найважливіших принципів або завдають їм шкоди, є антиконституційними і підлягають забороні (Молдова, Румунія, ФРН). Отже, партійні програми мають відповідати конституції у крайньому разі у частині, що стосується непорушних основ конституційного ладу.

У ряді країн законодавство наділяє органи конституційного правосуддя повноваженням перевіряти партійні документи, у тому числі програми, на їх відповідність конституції, причому не тільки у разі виникнення суперечки про конституційність (Хорватія, СРЮ). Так, конституція Хорватії відносить до компетенції Конституційного суду контроль за конституційністю програм і діяльності політичних партій (ст. 125). Питання про відповідність програм політичних партій конституції обговорюється і у російській пресі. Наприклад, професор В.Є. Гулієв, проаналізувавши програму Комуністичної партії Російської Федерації, прийняту III з'їздом партії у 1995 р., приходять до висновку, що у ній висувуються економічні, соціальні, політичні й ідеологічні цілі, абсолютно не сумісні з основами конституційного ладу. У цьому відношенні він ставить питання про конституційність КПРФ. Однак на відміну від вищезгаданих країн, російське законодавство не розглядає невідповідність партійної програми основам конституційного ладу як правову підставу для заборони партії. Так, ч. 13 Конституції РФ передбачає, що забороняється створення й діяльність громадських об'єднань, "цілі й дії яких спрямовані на насильницьку зміну основ конституційного ладу". Таким чином, не визнаються протиправними цілі, що суперечать тим чи іншим конституційним принципам або передбачають їх скасування чи зміну у встановленому конституційному порядку. Протиправними вважаються лише цілі, спрямовані на насильницьку зміну основ конституційного ладу.

Застосування тих чи інших форм правової регламентації ідеології й програм політичних партій диктується конкретними умовами окремих країн. Але у будь-якому разі регламентація має здійснюватися у розумних межах, не зводючи нанівець свободу діяльності політичних партій та політичний плюралізм, і мати своєю головною метою захист демократії.

12.2. Регламентация організаційної будови політичних партій

Внутрішньопартійні організаційні відносини регулюються актами організаційного характеру (статут, внутрішній регламент тощо), які приймаються партією самостійно, у порядку реалізації належного їй права на самоврядування. Однак однією з характерних тенденцій розвитку сучасного законодавства про політичні партії є його втручання у сферу їх організаційних відносин. Існують щонайменше дві організаційні причини, що обумовлюють таке втручання. По-перше, сучасна держава зацікавлена у найбільш ефективному здійсненні політичними партіями публічних функцій, пов'язаних з організацією й здійсненням державної влади.

По-друге, держава зацікавлена в утвердженні й дотриманні демократичних принципів у внутрішньопартійному житті. Особливо актуальним є завдання забезпечити правовими засобами утвердження демократичних принципів у партіях, що формуються у країнах із тоталітарним минулим. В умовах однопартійної системи принципи організації й діяльності правлячої партії, чи то фашистська, комуністична, чи революційно-демократична і т. п. партія, повністю відповідали тоталітарній природі режиму.

Масштаби регламентації внутрішньопартійних відносин в окремих країнах досить різноманітні. В одних її предметом є весь комплекс цих відносин, що складають основи організаційної будови політичних партій. Найбільш яскравим прикладом є закони про політичні партії ФРН, Португалії, ряду країн, що розвиваються (Ангола, Бразилія, Кабо-Верде, Уругвай), виборче законодавство американських штатів. Так, закон ФРН являє собою, на погляд П. Аврілья, типовий статут партії. Багато в чому схожий з ним відповідні розділи виборчих законів американських штатів. Наприклад, у 36 штатах такі закони встановлюють, які члени партії мають право обирати керівні органи; у 32 штатах - хто має право бути обраним у ці органи; у 28 штатах - терміни проведення партійних зборів та їх регламенти тощо.

В іншій групі країн законодавство обмежується встановленням ряду вимог загального характеру, що їм має відповідати організація партії (наприклад, у Беніні, Італії, Тунісі, Туреччині це положення про те, що організація має відповідати демократичним принципам), а також регламентацією деяких організаційних питань (порядок прийняття та зміст статуту, умови членства тощо). Прикладом вельми обмеженої регламентації організаційних відносин може бути російський законопроект про політичні партії, що не передбачає навіть найзагальнішої вимоги до характеру партійної організації.

Можна виділити такі об'єкти регулювання внутрішньопартійних організаційних відносин: статут партії; назва й символіка партії; членство в партії; принципи організації й діяльності; структура, порядок формування й компетенція керівних партійних органів; процедура висунення партією своїх кандидатів на виборні державні посади; порядок створення організацій, що примикають до партії, і стосунки з ними.

Практично скрізь об'єктом регулювання є статут політичної партії, що регламентує весь комплекс внутрішньопартійних організаційних відносин. Хоча статут розробляється й приймається політичною партією самостійно, законодавство регламентує ряд моментів, що стосуються цього документу. Передусім це визначення кола питань, що повинні знайти відображення у змісті статуту. У деяких країнах таке визначення має досить загальний характер.

Прикладом може бути австрійський закон 1975 р., який вимагає тільки, щоб із статуту було зрозумілим, які органи має партія, які з них уповноважені її представляти, які права й обов'язки мають члени партії. Однак у більшості випадків відповідні положення значно конкретніші й докладніші; обов'язкові позиції, що вони їх визначають, по суті, охоплюють усі основні питання організаційної будови партії (наприклад, закони ФРН та Анголи встановлюють відповідно 12 і 10 таких позицій).

У ряді країн закон не обмежується переліком питань, а пред'являє до статуту вимоги змістовного характеру. Так, угорський закон передбачає, що статут має забезпечити діяльність організації на основі принципів демократії й самоврядування, закон Тунісу вимагає, щоб партія базувалася на демократичних принципах, а її статут був укладений згідно з цим. Слід підкреслити, що вимоги, які пред'являються до змісту статуту, як правило, не є вичерпними. Зокрема, законодавство ряду країн, докладно визначаючи коло питань, що повинні знайти відображення у його змісті, разом з тим передбачає, що в ньому можуть міститися й інші положення.

Законодавство пред'являє вимоги до порядку прийняття й зміни статуту: як основоположний документ партії він має прийматися тільки її вищим представницьким органом (з'їздом, конференцією). Відповідно до принципу гласності статут обов'язково має бути опублікований (у ряді країн в офіційному віснику).

І, нарешті, передбачається державний контроль за дотриманням встановлених законом вимог. Контроль здійснює реєструючий орган у двох випадках: під час реєстрації політичної партії перевіряється відповідність положенням наказам закону й під час зміни статуту, про яку партія має повідомляти у встановлений законом термін (недотримання цього правила, як зазначалося, може бути підставою для розпуску партії).

У ряді країн передбачений і судовий контроль: орган конституційного правосуддя може розглянути питання про відповідність статуту конституції й закону (наприклад, згідно зі ст. 124 конституції СРЮ Федеральний конституційний суд приймає рішення про відповідність нормативних актів політичних партій конституції й федеральним законам; Конституційний трибунал Польщі може дати вказівку змінити статут (ст. 4 закону 1990 р.) й визначити для цього термін).

Таким чином, діяльність політичних партій із розробки й прийняття статуту поставлена у певні правові рамки, яких партії мають дотримуватися для одержання й збереження легального статусу.

Об'єктами регламентації є також назва й символіка політичних партій. Про те, якого значення надають цьому питанню, свідчить регламентація його конституцією (Кабо-Верде, Португалія), а також спеціальними нормативними актами (наприклад, Положення про реєстрацію символіки об'єднань громадян 1993 р. на Україні).

Найпоширенішими є дві вимоги, що їх пред'являють до назви й символіки партії: вони мають відрізнитися від назв та символіки інших політичних партій; символіка партії не може збігатися з державною. Разом з тим у багатьох країнах, особливо у тих, що розвиваються, та постсоціалістичних, поряд із цими вимогами висуваються й інші обмеження, які логічно витікають із положень про заборонені види політичних партій. Такою, зокрема, є заборона використовувати у назві партії назви етнічних груп, церкви, релігійних конфесій, окремих місцевостей. Так, у Болгарії політична партія не може використовувати у своїй символіці "релігійні знаки й зображення" (ст. 8 закону 1990 р.); українське Положення передбачає відмову у реєстрації символіки, якщо вона відтворює державні й релігійні символи.

У конкретних умовах окремих країн, особливо тих, що мають складний етнічний та релігійний склад населення, такі обмеження спрямовані проти використання політичними партіями етнічних та релігійних факторів у своїй діяльності.

Законодавство багатьох країн у тому чи іншому обсязі регламентує питання, пов'язані з членством у політичній партії. Передусім закріплюється ряд принципів: принцип індивідуального членства; принцип вільного й добровільного членства; принципи рівноправності членів партії.

Однією з ознак, що відрізняє партію від інших політичних об'єднань - руху, фронту - є, як уже зазначалося, побудова її виключно на основі принципу індивідуального членства. Однак цей принцип звичайно прямо не формулюється законодавством: він витікає з положення про те, що може бути членом партії (тільки фізичні особи, що відповідають певним вимогам). Лише у небагатьох державах закон прямо забороняє колектив-

вне членство (наприклад, Ангола, Росія). Така заборона у законодавстві ряду країн, що розвиваються, обумовлена досвідом минулого, коли при однопартійній системі масові громадські організації (профспілкові, молодіжні, жіночі та ін.) нерідко організаційно інтегрувалися у правлячу партію.

Принцип вільного й добровільного членства, обумовлений правом на об'єднання, закріплюється як на конституційному рівні (Азербайджан, Молдова, Монголія, Португалія, Хорватія та ін.), так і законами про політичні партії. Він гарантується трьома основними положеннями. По-перше, це положення про те, що ніхто не може бути примушений до вступу у політичну партію чи перебування в ній. Ця правова гарантія має особливе значення для ряду країн, що розвиваються, де у минулому при однопартійній системі членство у правлячій партії не було ні вільним, ні добровільним. У деяких країнах основні закони (наприклад, Заїру 1967 р., Руанди 1978 р.) просто оголошували усіх громадян членами правлячої партії, в інших - примушували до вступу у неї різними способами, що, зрештою, і не приховувалося.

По-друге, це положення про відкритість членства у політичній партії - законодавством забороняється дискримінація за ознаками раси, статі, походження й релігійної конфесії під час прийняття до партії (Ангола, Гвінея-Бісау). Така вимога обумовлена положеннями про заборону політичних партій, створюваних на етнічній та релігійній основі. Вона також спрямована проти тих партій, які відкрито створюються на класовому ґрунті (закон Єгипту 1977 р. прямо забороняє створення таких партій). Останнє положення є вельми суперечливим, бо багато з політичних партій, декларуючи свій "загальнонаціональний", "народний" характер, разом з тим прагнуть мати свою соціальну базу й виражають переважно інтереси тих чи інших соціальних верств і груп. Однак не можна не відзначити, що заборона на дискримінацію з різних підстав під час прийняття до партії набула у новітньому законодавстві досить великого поширення. Зокрема, закон ФРН, встановлюючи, що компетентні органи партії вільно виносять рішення про прийняття до членів відповідно до положень статуту, разом з тим передбачає: неприпустимими є заборони загального характеру на прийняття до партії, у тому числі тимчасові (§ 10).

По-третє, гарантією принципу вільного й добровільного членства є положення про те, що ніхто не може бути позбавлений своїх громадянських, політичних та професійних прав (іноді, як наприклад, в Єгипті, додається: "звільнений від виконання конституційних обов'язків") через членство чи нечленство у політичній партії.

Включення вказаних положень до законодавства посттоталітарних, у тому числі й постсоціалістичних держав, обумовлене досвідом недав-

нього минулого. У багатьох країнах, що розвиваються, з однопартійною системою законодавство відкрито закріплювало партійний ценз: членство у правлячій партії було необхідною умовою для обрання у представницькі органи й призначення на посади у державний апарат. У соціалістичних країнах формально такого цензу не було, але він існував на практиці. Згідно з доктриною про керівну роль комуністичної партії у суспільстві й державі однією з найважливіших форм її здійснення визнавалися підбір і розстановка партійних кадрів на керівні посади у державному апараті. Практично доступ до цих посад був відкритий тільки для партійної номенклатури. Крім того, добре відомо, що виключення з партії за своїми наслідками було рівнозначно громадянській смерті, бо призводило до позбавлення трудових, професійних та інших прав (зняття з роботи, обмеження професійної діяльності і т. п.).

Заради справедливості слід відзначити, що порушення конституційних прав громадян через їх членство у певних політичних партіях мають місце і у ряді країн розвинутої демократії. Прикладом можуть бути законодавство й практика застосування у США у період маккартизму (обмеження прав осіб, що є членами комуністичної партії і пов'язаних із нею організацій), система заборон на професію, введена у ФРН у кінці 70-х рр.

Принцип вільного й добровільного членства, закріплюваний законодавством, разом з тим не є абсолютним, а обмежується рядом обставин. Передусім встановлюється вік, досягнення якого є необхідною умовою вступу до політичної партії (за загальним правилом це - 18 років, але, наприклад, у Бразилії - 16, Індонезії - 17, Туреччині - 21 рік). Важливе значення має питання про громадянство, яке по-різному вирішується законодавством окремих країн. У переважній більшості країн членами політичних партій можуть бути тільки особи, що є громадянами даної держави. Однак у деяких країнах, наприклад, у ФРН членами політичних партій можуть бути і не громадяни, хоча і тут існують певні обмеження (але не для осіб, а для партій). Так, згідно з п. 3 § 2 закону ФРН не мають статусу партії політичні об'єднання, якщо більшість їх членів чи членів їх правління є іноземцями.

Найпоширенішою підставою обмеження свободи членства в політичній партії, встановлюваною законодавством практично всіх країн (за винятком соціалістичних), є належність громадянина до певних категорій службовців державного апарату. Можливість і правомірність такого обмеження визнані міжнародними актами про права людини (ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, ст. 11 Європейської конвенції про захист прав людини й основних свобод). Так, у ст. 11 Конвенції, що декларує право на свободу мирних зборів і свободу асоціації, разом з тим вказується, що "ця стаття не перешкоджає введенню

законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції й державного управління".

Мета таких обмежень цілком очевидна - запобігти втручанням політичних партій у діяльність найважливіших державних органів, бо таке втручання становить особливу небезпеку. Особливо актуальна ця проблема у посттоталітарних державах, де у минулому державний апарат повністю підкорявся правлячій партії, члени якої мали керуватися у своїй службовій діяльності її рішеннями, проводити її політику. Результатом ставало зрощування правлячої політичної партії з державним апаратом. Саме виходячи з цього досвіду, конституції й закони про політичні партії ряду постсоціалістичних країн закріплюють принцип відокремлення політичних партій від держави, пов'язуючи його з обмеженням свободи членства у партії для ряду категорій посадових осіб (Угорщина, Болгарія, Словаччина, Чехія).

Національне законодавство багатьох країн визначає категорії осіб, чия професійна діяльність у державному апараті взагалі не сумісна з членством у політичній партії. За загальним правилом до них належать військовослужбовці, співробітники поліції й служб безпеки, інших збройних формувань, працівники правоохоронних органів (судді, прокурори, слідчі).

Якщо обмеження, встановлені для розглянутих категорій посадових осіб існують практично всюди, то питання про політичні права службовців органів виконавчої влади (державного управління) вирішується не так однозначно. У ряді країн обмеження поширюються на службовців найбільш важливих з точки зору законодавства органів. Так, у Болгарії - це працівники МЗС, штатний склад служби президента республіки, у Тунісі - співробітники митної й податкової служб, у Молдові - державні контролери, митники. Нарешті, є країни, де усім державним службовцям, незалежно від відомства, заборонено перебувати у політичних партіях (наприклад, згідно зі ст. 17 конституції Пакистану не можуть бути членами партії особи, що знаходяться на службі Пакистану).

Досить невизначеними є відповідні положення законодавства деяких країн розвинутої демократії. Так, у США у 1939 р. був прийнятий закон Хетча, що визначив політичну поведінку федеральних службовців. Він, зокрема, заборонив їм брати участь у "політичних кампаніях", а також належати до організацій, що виступають за усунення встановленого конституційним шляхом уряду Сполучених Штатів.

У ФРН федеральний закон про чиновників 1953 р. передбачає, що чиновник служить усьому народу, а не окремій партії. Він виконує свої обов'язки сумлінно і поза зв'язком із партійними інтересами. Це положення не означає, що державні службовці взагалі не можуть перебувати

у політичних партіях. Але на практиці воно використовувалося для введення заборони вступати до окремих партій.

Законодавство деяких країн забороняє перебувати у політичних партіях ще двом категоріям осіб: викладачам і студентам вищих навчальних закладів (Малайзія, Туреччина) та працівникам державних засобів масової інформації (в Молдові - співробітникам офіційної преси, радіо й телебачення, в Румунії - оперативному персоналові Вільного румунського радіо й телебачення). Мета таких обмежень очевидна - зашкодити політизації вищої школи, гарантувати політичну нейтральність державних ЗМІ. Однак навряд чи такі обмеження "розумно виправдані" у демократичному суспільстві.

Загальним обмеженням є заборона особі перебувати більше ніж у одній політичній партії. У цьому обмеженні знаходить своє відображення одна з кваліфікаційних ознак політичної партії, що відрізняє її від політичного руху, учасник якого може одночасно бути членом партії, що входить до руху.

Сучасне законодавство регламентує й інші питання, пов'язані зі статусом члена політичної партії. Предметом правового регулювання у тому чи іншому обсязі стають права й обов'язки члена партії. Наскільки правомірним є таке втручання у суто статутні відношення - адже прийняття статуту, що визначає права й обов'язки члена партії, - виключна прерогатива самої партії? Вже відзначалося, що у багатьох країнах закон вимагає, щоб організація політичної партії відповідала демократичним принципам. У ряді країн ця загальна вимога конкретизується встановленням спеціальних принципів, що стосуються і статусу члена партії. Передусім це принцип рівноправності (наприклад, ангельський закон передбачає, що всі члени партії є рівними у своїх правах та обов'язках закон ФРН - члени партії та їх представники у партійних органах мають рівне право голосу). Ряд положень покликаний забезпечити дотримання прав членів партії, зокрема під час використання щодо них дисциплінарних заходів, у тому числі виключення з партії. Наприклад, закон ФРН передбачає підстави виключення з партії, процедуру прийняття рішень й вимагає гарантії можливості його оскарження.

Слід відзначити також положення про заборону вимагати від членів партії давати клятву чи зобов'язання в особистій вірності своїм керівникам, яке міститься у законах ряду країн, що розвиваються (Ангола, Гвинея-Бісау). Це положення спрямоване не тільки на забезпечення свободи членів політичної партії, але й проти вождизму, такого характерного для партій тоталітарного типу.

Розглянуті загальні принципи й положення, що стосуються статусу члена партії, покликані, як у цьому неважко переконатися, сприяти

мкротизації внутрішньопартійного життя. І з цієї точки зору включення у законодавство про політичні партії цілком виправдане. Підкреслимо, однак, що йдеться саме про принципи й положення. Інша справа, коли закон не обмежується ними, а докладно регламентує статус члена партії фактично повністю підмінюючи статут. Така регламентація, без сумніву, являє собою не виправдане втручання у внутрішньопартійні організаційні відносини, обмеження принципу самоврядування. Ще більшим обмеженням є залучення до вирішення цих питань судових органів, що також можна зустріти у законах ряду країн, що розвиваються. Так, бразильський закон передбачає, що рішення про відмову у прийнятті до партії може бути оскаржене судді виборчого трибуналу, а закон Уругваю надає таке саме право особі, виключеній із партії.

Характерна риса сучасного законодавства багатьох країн - закріплення загальних принципів організації й діяльності політичних партій. Передусім це принцип організаційної структури партії. У більшості країн таким є принцип територіальної побудови, що, однак, прямо не формулюється, а мається на увазі у положеннях, які стосуються організаційної структури партії. Звичайно у них говориться лише про територіальні партійні організації та їх органи (наприклад, бразильський та мексиканський закони вказують на національні, штатні, муніципальні, окружні організації). При цьому у ряді випадків до територіальної організації політичних партій висуваються певні вимоги. У багатьох країнах, що розвиваються, як відзначалося, партії за своєю внутрішньою структурою зобов'язані бути загальнонаціональними (у цих випадках закон вказує мінімальну кількість територіальних одиниць, у яких партія повинна мати свої організації, щоб вважатися загальнонаціональною).

Інше становище у постсоціалістичних державах. Тут закон прямо закріплює принцип територіальної організації, причому відповідні положення, як правило, мають заборонний характер. Наприклад, закон Молдови, передбачаючи, що партії створюються за територіальним принципом, доповнює це положення заборonoю ім "створювати організаційно-структурні одиниці у трудових колективах" (ст. 12). Те ж саме і у законі Болгарії: "Політичні партії не можуть створювати свої організації на підприємствах, в установах та інших організаціях і втручатися у їх діяльність та управління ними" (п. 1 ст. 12). Аналогічні положення містять конституції Киргизстану 1993 р. (ст. 8) й України 1996 р. (ст. 37).

Такий характер регламентації організаційної побудови політичних партій обумовлений досвідом минулого. У всіх соціалістичних державах правлячі комуністичні партії будувалися за територіально-виробничим принципом, що призводило до зрощування партійного апарату з державним, до підміни державних органів партійними.

Законодавство ряду країн закріплює й деякі інші основні принципи організації й діяльності політичних партій. До них, зокрема, належить принцип верховенства представницьких органів партії (з'їзд, конференція, зібрання). Так, закон ФРН встановлює, що зібрання членів партії чи їх представників (партійний з'їзд, конференція) є вищим органом від відповідної територіальної організації (п. 1 § 9), а уругвайський закон прямо формулює, що у структурі партії верховенство повинен мати вирішальний національний орган (конгрес, конвент, асамблея). Іншим важливим принципом, закріплюваним законодавством, є вибірність керівних партійних органів.

Ці основні принципи конкретизуються у положеннях, що стосуються складу, компетенції, порядку діяльності партійних органів. Не вдаючись до детального аналізу цих положень, відзначимо лише деякі найбільш суттєві моменти.

Принцип верховенства представницьких органів партії, передусім вищих, конкретизуються положеннями про їх компетенцію. Вказується, наприклад, що до їх виключних повноважень належать прийняття й зміна основних партійних документів, прийняття рішення про саморозпуск чи злиття з іншими політичними партіями, вибори керівних партійних органів (Ангола, Бразилія, ФРН). Верховенство цих органів забезпечується також положеннями про необхідність їх регулярного скликання (вказується періодичність скликання, наприклад, у ФРН партійні з'їзди мають скликатися не рідше одного разу на два календарних роки), про їх склад (найбільш докладно порядок виборів і склад регламентується законодавством Бразилії, ФРН, США).

У ряді країн особлива увага звертається на склад керівних партійних органів. Законодавство встановлює певні умови для зайняття керівних посад: володіння громадянством за народженням, а якщо воно набуто з інших причин, то володіння ним упродовж встановленого законом терміну, як правило, не менше 10 років (Ангола, Бенін, Туніс, Туреччина); більш високий віковий ценз, ніж для рядових членів партії (наприклад, у Камеруні, Мадагаскарі - 21 рік, в Алжирі, Конго - 25 років). Слід також мати на увазі, що у деяких країнах, що розвиваються, до складу вищих керівних органів партії висуваються вимоги, які витікають із загального наказу про її загальнонаціональний характер.

Важливим положенням, що стосується складу партійних органів, є передбачувана законодавством деяких держав, переважно тоталітарних, заборона посадовим особам певних категорій займати керівні пости у політичних партіях. У Бразилії - це президент, віце-президент, магістри, губернатори штатів. Певне обмеження такого роду встановлює й закон ФРН: згідно з §11 до правління партії можуть входити осо-

би що посідають державні посади (депутати, міністри тощо), однак їх кількість не повинна перевищувати п'ятої частини усіх його членів. Про значення цього положення свідчить такий факт: у 1966 р. (тобто до прийняття закону) 76% членів керівного комітету Соціал-демократичної партії займали різні пости у державному апараті, а у 1968 р. - лише 10%.

Мета такого роду обмежень - запобігти зрощуванню партійного апарату з державним, що було особливо характерне для тоталітарних однопартійних режимів, незалежно від того, закріплювалося воно відкрито законодавчим шляхом (багато з країн, що розвиваються) чи існувало на практиці (соціалістичні держави). Нарешті, законодавство деяких країн регламентує ряд процедурних питань (наприклад, передбачається, що вибори керівних партійних органів проводяться у встановлені терміни шляхом таємного голосування, що рішення із вказаних у законі питань мають прийматися кваліфікованою більшістю тощо). Іноді така регламентація має дріб'язковий характер (наприклад, виборчі закони деяких американських штатів визначають, у яких випадках присутній на партійному зібранні член партії може голосувати за відсутнього члена).

Аналіз регулювання організаційних відносин дозволяє сформулювати два висновки. По-перше, таке регулювання має своєю метою упровадити у ці відносини основні демократичні принципи партійної організації. До них відносяться, як ми бачили: принцип вільного й добровільного членства в партії; принцип територіальної будови й діяльності партії; принцип верховенства представницьких партійних органів, що гарантується положеннями про рішення ними найважливіших питань партійного життя й періодичності скликання; принцип вибірності й регулярного переобирання керівних партійних органів. Таким чином, загальну вимогу про відповідність організації демократичним принципам слід конкретизувати шляхом законодавчого закріплення вказаних принципів, як це зроблено у ряді країн. Тим більше така конкретизація необхідна у країнах, де сильними є традиції партійної побудови тоталітарних партій.

По-друге, правове регулювання внутрішньопартійних організаційних відносин має бути обмежене встановленням загальних принципів, а не підмінювати собою статут партії, що особливо характерно для законодавства ряду країн, що розвиваються, ФРН та американських штатів.

Питання до самоконтролю

1. Яка різниця правової регламентації партійної ідеології й програм у тоталітарних та авторитарних державах?
2. Назвіть форми втручання права у сферу партійної ідеології.
3. Які існують вимоги до регламентації партійних програм?

4. Які причини, що обумовлюють втручання у сферу організаційних відносин політичних партій?

5. Назвіть об'єкти регулювання внутрішньопартійних організаційних відносин.

6. Дайте характеристику законодавства України про організаційну будову політичних партій.

Питання до семінарського заняття

1. Політико-правова регламентація ідеології й програм політичних партій.
2. Об'єкти регулювання внутрішньопартійних організаційних відносин.
3. Ідеологічні стратегії партій у контексті електоральної конкуренції.
4. Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів.
5. Ідеологія і тоталітаризм.

Теми рефератів та доповідей

1. Особливість ідеології правлячої партії.
2. Втручання права у сферу партійної ідеології.
3. Регламентація партійних програм.
4. Масштаби регламентації внутрішньопартійних відносин.
5. Об'єкти регулювання партійних організаційних відносин.

Література

1. Білоус А.О. Політичні об'єднання України. - К.: Україна, 1993.
2. Голосов Г.В. Партийные системы России и стран Восточной Европы. - М.: Весь мир, 1999.
3. Дергачов О. Вибори в Україні: зовнішньополітичні орієнтації як чинник електоральної стратегії // Політична думка. - 1999. - №16.
4. Ільїн В. Свобода і тоталітаризм: філософський дискурс в політичну історію // Нова політика. - 2000. - №2.
5. Оксак О. Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу // Нова політика. - 2000. - №2.
6. США (от конфликта идеологии к стратегическому консенсусу) // Полис. - 2000. - №4.
7. Рубан В.В., Серегина Н.С. Многопартийная система Украины: как она есть. - Харьков, 1998.
8. Толпыго А.К. Украинские политические идеологии // Полис. - 1994. - №1.

Частина 13 ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ЇХ ВЗАЄМОДІЯ З ІНСТИТУТАМИ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

13.1. Взаємовідносини депутата з партійною фракцією

У зв'язку з тим, що парламентське право більшості сучасних держав визнає партійні фракції структурним елементом парламенту, що відіграє певну роль у всій його діяльності, важливого значення набуває проблема взаємовідносин депутата з фракцією, а в остаточному підсумку із політичною партією, від якої він обраний. Проблема ця безпосередньо пов'язана з депутатським мандатом.

Конституційному праву відомі два види депутатського мандату: імперативний та вільний мандати, що розрізняються за своєю юридичною природою. Протягом більш ніж 200-річної історії сучасного парламентаризму не припиняються дискусії про те, який із них більш за все відповідає ідеї народного представництва. Імперативний мандат характеризується наступними рисами: 1) депутат вважається представником не всього народу (нації), а виборців того виборчого округу, від якого він обраний; 2) депутат несе юридичну відповідальність перед своїми виборцями; 3) виборці мають право надавати депутату накази, які він має виконувати, а також право відкликання депутата, який не виправдав їх довіри (наприклад, у випадках невиконання чи виконання ним неналежним чином одержаних наказів). Право виборців давати накази депутатам обмежує свободу та незалежність останніх у парламентській діяльності. З одного боку, депутат має керуватися у своїй діяльності одержаними наказами, з іншого - над ним нібито дамоклів меч висить загроза бути відкликаним у будь-який час, що змушує його діяти, оглядаючись на цю загрозу. Відклик депутат виборцями є, мабуть, найбільш важливою рисою імперативного мандату, бо виражає саму його сутність - юридичну відповідальність депутата перед виборцями. Як видно зі сказаного, імперативний мандат має певну схожість із громадянсько-правовою угодою про представництво. Він не відповідає принципу народного суверенітету - одному з основоположних принципів сучасних демократичних конституцій.

За своїм походженням імперативний мандат - інститут феодальної епохи. Станово-представницькі органи, що засновувалися при монарху "парламенти" в Англії, Франції, Іспанії тощо), склалися з представ-

ників різних станів та громад. Вони діяли як їх повірені й не могли вийти за межі одержаних ними мандатів. Таким чином, мандат був імперативним (від латинського - "владний"), але його не сприйняли сучасні парламентські установи, які виникали наприкінці XVIII - на початку XIX століть. Для усього подальшого розвитку сучасного парламентаризму характерним було заперечення імперативного мандата.

Ідея імперативного мандата була сприйнята доктриною соціалістичного народного представництва на основі досвіду Паризької Комуні і Рад у Росії. Вона знайшла своє відображення у положеннях про депутатський мандат усіх радянських конституцій та конституцій інших соціалістичних держав. Однак на практиці право відклику виявилось настільки ж фіктивним, як і самі вибори - ініціаторами процедури виступали не виборці, а відповідні партійні органи. У цьому відношенні, хоча право відклику поширювалося й на депутатів, що не перебували у партії, можна казати про партійний імперативний мандат (а по відношенню до членів партії це був у прямому сенсі партійний імперативний мандат, бо, наприклад, виключення з партії неминуче призводило до втрати мандата через формальну процедуру відклику виборцями). Останнє прямо закріплювалося законодавством тих однопартійних режимів у країнах, що розвиваються, де діяв "партійний ценз", тобто депутатом міг бути обраний тільки член єдиної правлячої партії (Габон, Гана, Малаві, Танзанія та ін.). Втрата членства у партії автоматично призводила до втрати депутатського мандата.

Сьогодні імперативний мандат зберігся лише у небагатьох державах (В'єтнам, Куба, Китай, КНДР).

Таким чином, світовий досвід розвитку парламентаризму свідчить про те, що імперативний мандат характерний передусім для "народного представництва" у тоталітарних та авторитарних державах. Вельми показово, що він був відкинутий практично усіма країнами, які на рубежі 80-90-х років почали перехід до демократії й приступили до створення істинного парламентаризму (деякі винятки, наприклад, Туркменістан та Ефіопія, лише підтверджують цей висновок). Щоправда, у ряді конституцій країн, що розвиваються, містяться положення, які не вкладаються у звичні поняття імперативного та вільного мандатів. В цілому, однак, можна стверджувати, що у переважній більшості сучасних держав діє принцип вільного мандата.

Вільний мандат характеризується наступними рисами:

- 1) депутат є представником усього народу (нації), а не тільки того округу, від якого він обраний;
- 2) виборці не мають права надавати депутату обов'язкові для нього накази, вказівки, директиви;
- 3) депутат не несе відповідальності перед виборцями й не може бути ними достроково відкликаний.

Вільний мандат є загальним, тобто кожний депутат репрезентує не частину народу, а народ у цілому, керується загальнодержавними інтересами (враховуючи, звичайно, й інтереси своїх виборців). Загальний характер мандата безпосередньо обумовлений конституційним принципом народного суверенітету, згідно з яким вся влада належить народу. Народний суверенітет є єдиним і неподільним.

Не маючи жодних юридичних зобов'язань, депутат не несе і юридичної відповідальності за їх невиконання або за виконання неналежним чином. Проте це не виключає його політичної відповідальності перед виборцями, які можуть під час чергових виборів не обрати його на новий термін.

Переваги вільного мандата порівняно з імперативним полягають, по-перше, у тому, що вільний мандат сприяє ухваленню парламентських рішень, у яких знаходять своє вираження передусім загальнодержавні інтереси, а не приватні чи корпоративні, нерідко тимчасові інтереси окремих груп (звичайно, не слід абсолютизувати це положення); по-друге, вільний мандат забезпечує парламенту в цілому та окремим депутатам за політичних умов, що постійно змінюються, можливість маневрування і компромісів, без яких неможлива жодна політична діяльність, в тому числі й парламентська; по-третє, вільний мандат правовими засобами захищає депутата від неприпустимого тиску, що обмежує його свободу та незалежність у парламентській діяльності.

Саме завдяки цим особливостям вільний мандат набув універсального характеру. Але слід зазначити, що сам термін "вільний мандат" практично ніде прямо не використовується сучасним конституційним законодавством (рідкісний виняток - ст. 52 конституції Грузії 1995 р.). Його юридична конструкція по-різному визначається конституційними положеннями. Можна назвати три основних способи конституційного закріплення принципу вільного мандата. Деякі конституції, переважно країн, де діє англосаксонська система права (США, Австралія, Малайзія, Ямайка), взагалі не згадують про юридичну природу депутатського мандата. Таке замовчування, однак, розглядається як визнання вільного мандата. Інше становище в Росії, Білорусі, Узбекистані, конституції яких також замовчують інформацію про природу депутатського мандата. Тут замовчування пояснюється передусім відсутністю політичного вирішення питання про вибір того чи іншого виду мандата (враховуючи давні традиції застосування імперативного мандата, багато з політичних діячів виступають за його збереження).

У більшості сучасних конституцій вільний мандат закріплюється шляхом прямої заборони імперативного мандата: "будь-який імперативний мандат не є дійсним" (ст. 27 конституції Франції), "під час

здійснення мандата депутати і сенатори знаходяться на службі народу. Будь-який імперативний мандат не є дійсним" (ст. 66 конституції Румунії).

Нарешті, ряд конституцій не обмежується лише заборонаю імперативного мандата, а містять положення, що в них розкриваються основні ознаки вільного мандата або в категоричній формі заперечуються ознаки імперативного мандата. Наприклад, згідно з § 1 ст. 38 Основного закону ФРН депутати "є представниками усього народу, не зв'язаними наказами чи дорученнями, та підпорядковуються лише своїй совісті". У деяких конституціях прямо вказується, що депутати не можуть бути відкликані виборцями (Грузія, Македонія, Польща, Союзна Республіка Югославія).

Наведені положення свідчать про те, що заперечення імперативного мандата шляхом перерахування його основних ознак, а також закріплення вільного мандата шляхом розкриття його основних рис особливо характерні для новітніх конституцій посттоталітарних держав.

Принцип вільного мандата не тільки закріплюється конституціями, але й послідовно проводиться в інших правових актах, і передусім у парламентських регламентах. Прикладом може бути регламент Національного зібрання Франції. Згідно зі ст. 23 у палаті забороняються утворення та діяльність постійних угруповань, що мають за мету захист приватних, місцевих і професійних інтересів і тягнуть за їх членів "прийняття імперативного мандата". Депутатам також забороняється під загрозою застосування дисциплінарних покарань приєднуватися до якого-небудь угруповання чи асоціації, що захищає такі інтереси, або приймати зобов'язання по відношенню до своєї парламентської діяльності, "оскільки таке приєднання чи прийняття призводить до наявності імперативного мандата".

Усі наведені положення про імперативний та вільний мандати регулюють, як ми бачимо, взаємовідносини депутатів та виборців.

У цьому відношенні перед законодавством постає питання про допустимість втручання у цю сферу внутрішньопартійних (внутрішньофракційних) відносин. У переважній більшості сучасних держав вона в основному залишається поза правовою регламентацією, якщо не враховувати деяких загальних положень про свободу депутата входити до тієї чи іншої партійної фракції, виходити з неї, залишаючись незалежним, або приєднуватися до іншої фракції, яка не зачіпає мандата (у деяких регламентах, що правда, передбачено, що наслідком усіх цих дій є перегляд квот, які мають фракції в органах палати). Але головні питання у стосунках між фракцією та її членами (підпорядкованість депутатів партійній дисципліні, обов'язок підтримувати позицію, що її зай-

має фракція з того чи іншого питання, яке вирішується палатою) регламентуються не правовими, а політичними нормами (партійними статутами, регламентами фракцій). Між тим добре відомо, що у більшості сучасних парламентів (рідкісні винятки, як наприклад, у США, лише підтверджують загальне правило) свобода дій депутатів обмежена жорсткою партійною дисципліною. У фракціях деяких парламентів існують навіть спеціальні посадові особи, до обов'язків яких входить забезпечувати дотримання членами фракції цієї дисципліни. Більш того, у статутах є положення, які зобов'язують депутата подавати у відставку в разі виходу з партії через ті чи інші причини (Франція).

У світлі сказаного виникає питання про підведення конституційних положень про вільний та імперативний мандат до реальних відносин між партійною фракцією та її членами.

У деяких країнах зроблено навіть спробу в тій чи іншій формі юридично закріпити принцип вільного мандата у діяльності парламентських фракцій. Так, закон Грузії 1994 р. передбачає, що "член фракції, який не поділяє позиції фракції з будь-якого питання, має право висловити особливу думку" (ст. 11). А втім, у даному випадку мова йде скоріше не про вільний мандат, а про забезпечення права свободи у фракції, що, власне кажучи, не заперечується в жодному партійному документі, тим більше, що регламент не роз'яснює, у чому може проявитися ця особлива думка: у невідповідності вказівкам фракції під час голосування, виходу з фракції або в чомусь іншому. Більш категоричним є положення конституції Чехії (ст. 26), що прямо забороняє "примувати депутатів і сенаторів під час здійснення ними своїх повноважень до дотримання партійної дисципліни".

Усі наведені теоретичні та правові положення про відповідність вільного мандата партійній дисципліні не можуть, однак, відкинути того очевидного факту, що вільний мандат вступає у протиріччя з реальними "партійної держави", тобто держави, в якій політична діяльність, включаючи парламентську, здійснюється головним чином через політичні партії. Партійний характер виборів обумовлює першорядне значення зв'язку депутата з партією, що його висунула. Підпорядковуючись партійній дисципліні, депутат має підтримувати політику партії, йти у своїй парламентській діяльності за її вказівками. Відповідальність за цю діяльність він несе перед партією, яка його висунула: у разі порушення партійної дисципліни він може бути підданий дисциплінарним покаранням, аж до виключення з партії, а отже, і з фракції.

Усе це дає підстави говорити про трансформацію вільного мандата, що ніби відбувається, у "партійний імперативний мандат". При цьому, однак, випускається з уваги найважливіша обставина - жодні

зобов'язання депутата перед політичною партією, жодні порушення ним партійної дисципліни, вихід його з партії чи виключення з неї не тягнуть якихось правових наслідків для його мандата. Він не може бути позбавлений його ні через порушення партійної дисципліни, ні внаслідок припинення членства у партії. Остання не може його відкликати, як це можуть зробити виборці при імперативному мандаті в його традиційному значенні. Відповідальність депутата перед партією чисто політична, її наслідки настають лише після закінчення терміну депутатського мандата, на наступних виборах, коли депутат може бути позбавлений підтримки партії. Таким чином, у юридичному плані жодні партійні норми не можуть трансформувати вільний мандат у якийсь особливий вид партійного імперативного мандата. У цьому відношенні вільний мандат дійсний і у взаємовідносинах депутата з партійною фракцією і репрезентує певну правову гарантію його свободи й незалежності від політичної партії. Таким є становище у більшості сучасних держав, парламентське право яких не визнає партійного імперативного мандата у жодній його формі.

Однак у конституційному праві ряду країн дійсно існує депутатський мандат, що характеризується такими рисами, які дозволяють розглядати його як імперативний мандат.

Концепція партійного імперативного мандата вперше була розроблена п. Кельзенем. Виходячи зі свого власного розуміння сучасної демократії, він вказував, що на парламентських виборах, незалежно від того, проводяться вони за мажоритарною чи за пропорційною системою, виборці голосують не стільки за конкретних кандидатів, скільки за партію, що їх висунула, її програму, політику, яку вона проводить чи пропонує. Отже, депутат є представником своїх виборців не безпосередньо, а через політичну партію, яка його висунула. Якщо він виходить з партії чи переходить до іншої, він тим самим зраджує своїх виборців, що проголосували за його партію. Таким чином, депутат втрачає не тільки політичну, але й правову основу свого мандата. Це відбувається і в разі серйозного порушення ним партійної дисципліни у парламенті. На всіх цих обставин депутат має бути позбавлений мандата, зокрема й шляхом відкликання його партією.

Ця концепція знайшла втілення у конституційному праві Чехословаччини 20-х років. Був заснований виборчий трибунал, який за проханням політичної партії міг позбавити депутата його мандата "з поважної причини" (вихід із партії, порушення партійної дисципліни у парламентській діяльності).

Але ні концепція Кельзена, ні чехословацький досвід не одержали визнання у конституційному праві міжвоєнного періоду. Ідея партійного

імперативного мандата відроджується після Другої світової війни. Однак у європейських країнах, за винятком Португалії, спроби його конституційного закріплення у тій чи іншій формі незмінно закінчувалися провалом; регламент, ухвалений палатою депутатів парламенту Румунії у 1994 р. передбачав, що депутат, який вийшов із парламентської групи своєї партії, не може ані приєднатися до іншої групи, ані об'єднатися з іншими депутатами для утворення групи, що представляє партію, яка не змогла на виборах провести своїх депутатів. У рішенні конституційного суду, який визнав це положення неконституційним, вказувалося, що "до парламенту обирається не політична партія, а депутат". При цьому суд послався на ст. 66 конституції, яка встановлювала, що "будь-який імперативний мандат не є дійсним".

У той же час ідея партійного імперативного мандата, яка у ряді випадків зазнала істотних змін порівняно з початковим варіантом, що його висунув Кельзен, одержала досить великого поширення у країнах, які розвиваються (Бангладеш, Бразилія, Індія, Індонезія), а також у таких демократичних країнах, як Португалія та ПАР.

Популярність ідеї партійного імперативного мандата у країнах, що розвиваються, обумовлена об'єктивними причинами. Формування тут відносно стабільних партійних систем далеко від завершення. Слабкість існуючих політичних партій, нестійкість партійної системи в цілому проявляються у багаторазових переходах депутатів з одних партійних фракцій до інших, у серйозних порушеннях ними партійної дисципліни під час виконання ними депутатських обов'язків. З метою знищення цих явищ, що вносять дезорганізацію у діяльність парламенту, знижують її ефективність, конституційне законодавство широко втручається у регулювання взаємовідносин депутатів та політичних партій. При цьому, однак, не в усіх випадках таке регулювання слід розглядати як закріплення партійного імперативного мандата у його істинному значенні. Можна виділити три основних варіанти регламентації взаємовідносин депутата й політичної партії, що різняться за своїм характером.

1. Депутат втрачає мандат, якщо приєднується до іншої політичної партії (ст. 163 конституції Португалії) або виходить із партії з метою стати незалежним (згідно зі ст. 97 конституції Гани 1992 р. депутат втрачає мандат у разі приєднання до іншої політичної партії, оголошення себе незалежним, а також якщо, будучи обраним як незалежний кандидат, приєднується до якоїсь політичної партії). Положення про втрату мандата не застосовується у разі розколу партії або злиття партій (Гана, Індія, Сейшельські острови). Таким чином, даний варіант не передбачає можливості втрати мандата у разі виключення депутата з партії з якоїсь

причини, в тому числі й через порушення ним партійної дисципліни у парламентській діяльності. Депутат, приєднуючись до іншої політичної партії, вільно робить свій вибір. Виходить, що при даному варіанті відсутня ознака імперативного мандата - право політичної партії формально відкликати свого депутата чи реалізувати це право фактично шляхом виключення з партії з якоїсь причини або через політичні міркування. Вихід із партії чи перехід до іншої - лише одна з конституційних підстав втрати мандата поряд з іншими (смерть депутата, відставка, втрата пасивного виборчого права і т. п.), що передбачаються основним законом.

2. Депутат втрачає мандат, якщо припиняє бути членом партії, від якої обраний. Це найбільш поширене формулювання (Бангладеш, Намібія, ПАР та ін.).

3. Пряме закріплення партійного імперативного мандата (Бразилія, Індія, Шрі-Ланка, ПАР, але в останній тільки по відношенню до депутатів верхньої палати національного парламенту).

Таким чином, діюче більше ніж у десятиох державах регулювання взаємовідносин депутатів та політичних партій істотно відрізняється від відповідного регулювання у переважній більшості сучасних демократичних держав як за обсягом, так і за характером. Між тим реальні взаємовідносини в останніх мало чим відрізняються від становища у групі держав, що розглядається. І тут депутат у своїй практичній роботі залежить від політичної партії, підпорядковується жорсткій партійній дисципліні. Однак ця залежність, ця підпорядкованість забезпечуються не правом, не юридичними санкціями. Право лише у невеликій мірі регламентує відповідні відносини, головним чином шляхом визначення правового статусу партійних фракцій та, як наслідок, - визнанням депутата представником політичної партії, тісно пов'язаним із нею у своїй парламентській діяльності. Дійсні ж взаємовідносини депутатів та політичних партій, від яких вони балотувалися, в основному залишаються поза правовими рамками. Проте реалії політичного життя, у тому числі й діяльність парламентів, особливо у країнах, де не склалися ще стійкі політичні партії, обумовлюють необхідність більшої правової регламентації цих взаємовідносин. При цьому слід брати до уваги передусім зміни, що відбуваються у відносинах, які складаються між депутатами і виборцями. Основним засобом, що регулює ці відносини, є вільний мандат, який отримав практично повсюдне визнання. Однак всезростаюча роль політичних партій у виборчому процесі істотно змінила його значення. Якщо раніше він забезпечував незалежність депутата від виборців, то за сучасних умов він, навпаки, ставить його у залежність від них, але, як зазначалося, не безпосередньо, а через

політичну партію, за яку вони проголосували на виборах, виявивши тим самим підтримку й довіру як до партії у цілому, так і до окремих її кандидатів. Саме у цьому полягає об'єктивна основа вимог про лояльність депутатів стосовно партії, від якої вони обрані. І саме такий аргумент наводять прибічники посилення регламентації відносин між депутатами та їх політичними партіями.

Діяльність партійних фракцій має базуватися на загальних демократичних засадах внутрішньопартійного життя, відповідати конституційним вимогам про демократичну організацію політичних партій. І в цьому відношенні партійний імперативний мандат у будь-якому його вигляді має визнаватися недійсним і у сфері внутрішньофракційних відносин.

Разом з тим видається цілком виправданим конституційне положення про те, що депутат втрачає мандат у разі добровільного виходу з партії чи приєднання до іншої політичної партії. Особливо актуально це для тих країн (Росія, Україна), де такі випадки є досить частими, де депутати кочують з одних парламентських фракцій в інші, де нерідко це є одним з проявів політичної корупції.

13.2. Регламентація взаємовідносин політичних партій та уряду

У більшості сучасних держав взаємодія політичних партій із державним механізмом наочно проявляється у відносинах, які складаються між партіями та урядом. Попри все значення для партій парламентської діяльності головне їх завдання - оволодіння урядовою владою, що обумовлює вирішальну роль політичних партій в утворенні й діяльності уряду. При цьому, однак, слід мати на увазі різницю між передбачуваними конституціями формами правління. У парламентарних державах та багатьох державах зі змішаною формою правління політичні партії відіграють вирішальну роль у формуванні уряду, у його відносинах із головою держави та парламентом. У президентських республіках та ряді держав зі змішаною формою правління політичні партії або взагалі не беруть участі у процедурі формування уряду та контролі за ним, або їх участь обмежена і завжди опосередкована здійсненням парламентом. У якому вони представлені, відповідних повноважень (наприклад, у США сенат затверджує кандидатури членів уряду, призначених президентом, в Україні Верховна Рада затверджує кандидатуру голови уряду, призначеного президентом, і може виявити вотум недовіри уряду; рішення, що ухвалюються з цих питань, природно, залежать від розміщення політичних сил у палаті). Відзначена різниця визначає масштаби регламен-

тації взаємовідносин політичних партій з урядом. У другій групі держав така регламентація практично відсутня. Ні конституції, ні закони про уряд (там, де вони є взагалі) не зачіпають політичні партії у зв'язку з процедурами формування уряду і контролю за ним.

У першій групі держав, за небагатьма винятками, незважаючи на вирішальну роль, яку відіграють політичні партії у відповідній сфері відносин, правова регламентація цих відносин досить обмежена. В основному вона зводиться до регламентації участі партій у процедурі формування уряду. Протягом тривалого часу у багатьох країнах така участь визнавалася лише правовим звичаєм. Так, у Великобританії згідно зі статутним правом міністри призначаються монархом, що має дискреційні повноваження. Однак на основі статутів склався правовий звичай (конституційна угода, конвенційна норма), згідно з яким монарх призначає прем'єр-міністром особу, що має довіру більшості членів палати обшин, тобто лідера політичної партії, яка перемогла на загальних виборах. Ця конвенційна норма була сприйнята конституційною практикою багатьох держав - членів Співдружності (Австралія, Канада, Нова Зеландія, Індія та ін.) та діє там і донині. Так, згідно з §1 ст. 75 індійської конституції прем'єр-міністр призначається президентом, а інші міністри призначаються й звільняються ним за порадою прем'єр-міністра.

Проте з визнанням сучасним конституційним правом політичних партій як найважливішого політичного та правового інституту становище істотно змінилось. Для нових і новітніх конституцій багатьох держав характерною рисою стало включення норм, які регламентують у тій чи іншій формі участь політичних партій у процедурі формування уряду (Греція, Болгарія, Монголія, Румунія, Португалія, Мадагаскар, Ефіопія, ПАР та ін.). Характер та обсяг такої регламентації може бути різним. У парламентарських державах конституції звичайно містять норму про те, що голова уряду призначає прем'єр-міністром лідера партії, яка має більшість у парламенті (як правило, у нижній палаті), або кандидатуру, висунуту коаліцією партій (Болгарія, Греція, Конго, Монголія). Але формулюється ця норма далеко не однаково. В одних конституціях вказується, що кандидатура на пост прем'єр-міністра висувається партією більшості (п. 32 конституції Монголії: "Президент пропонує Великому народному хуралу на пост прем'єр-міністра кандидата, висунутого партією, що отримала більшість місць у ВНХ, а за відсутності такої партії - кандидата, погодженого репрезентованими у ньому партіями"). В інших - прямо говориться про керівника партії більшості (п. 2 ст. 37 конституції Греції: "Прем'єр-міністром призначається керівник політичної партії, що має у Палаті депутатів абсолютну більшість місць"). При цьому у деяких конституціях встановлені правила, якими має керуватися голова держави у ситуаціях, коли у парламенті немає партії більшості

або вона не змогла сформувати уряд. У цьому відношенні показовими є конституції Греції та Болгарії. Так, у ст. 37 конституції Греції передбачені такі положення: якщо жодна з політичних партій не має більшості місць, президент доручає керівнику партії, що має відносну більшість, з'ясувати можливість формування уряду, що має довіру палати; у разі невдачі й цієї партії президент може доручити таку ж місію керівнику партії, яка посідає за чисельністю друге місце у палаті. Багато в чому схожі положення болгарської конституції (ст. 99): президент доручає кандидату на пост міністра-голови, вказаного найбільшою за кількістю членів парламентською групою, сформувати уряд; якщо протягом семи днів той не може запропонувати склад ради міністрів, то президент доручає це кандидату, названому другою за кількістю членів парламентською групою; якщо й він не зможе запропонувати склад уряду, то президент доручає якійсь наступній парламентській групі висунути кандидата на пост міністра-голови. При цьому у двох останніх випадках конституція пропонує президенту провести консультації з усіма парламентськими групами (у Монголії такі консультації передбачені тільки у разі відсутності партії більшості). І тільки якщо згоди про утворення партійного уряду не досягнуто і в ході цих консультацій, президент призначає службовий, тобто безпартійний уряд, що діє до утворення уряду після нових виборів Народного зібрання.

У державах зі змішаною формою правління участь політичних партій у формуванні уряду здійснюється згідно з конституціями в іншій формі (Португалія). Тут президент має обговорити кандидатуру прем'єр-міністра з політичними партіями, репрезентованими у парламенті, беручи при цьому до уваги результати парламентських виборів (ст. 147 конституції Португалії: "президент призначає прем'єр-міністра після обговорення з політичними силами, репрезентованими у Національному зібранні, і враховуючи результати виборів").

Таким чином, конституції вказаних країн не тільки визнають участь політичних партій в офіційній процедурі формування уряду, але й відводять їм вирішальну роль. Звичайно, далеко не вся діяльність партій, пов'язана зі здійсненням ними цієї ролі, є предметом правового регулювання. Зокрема, поза його рамками залишається визначення персонального складу уряду, розподілення між його членами міністерських портфелів. Ці важливі питання вирішуються самою правлячою партією або партійною коаліцією, тобто стосуються сфери внутрішньопартійних і міжпартійних відносин, які регулюють відповідно партійні статuti та угоди про створення коаліції. Втручання права у теру цих відносин було б невинуватим та недоцільним (право не може, наприклад, врахувати співвідношення різних партійних угруповань).

вань, течій, яке визначає як включення тих чи інших осіб до складу уряду, так і розподіл між ними міністерських портфелів; ще більшою мірою це стосується формування коаліційного уряду, в якому квоти окремих партій та призначення на конкретні міністерські пости їх представників встановлюються міжпартійними угодами).

Особливо слід зупинитися на регулюванні участі політичних партій у процедурі формування уряду конституцією ПАР 1996 р., відповідні положення якої не можна порівняти з жодною діючою конституцією ні за масштабом, ні за характером цього регулювання. Пояснюється цей феномен особливостями процесу мирного переходу від диктаторського режиму апартеїду до створення "суспільства, що базується на демократичних цінностях, соціальній справедливості та основних правах людини" (преамбула конституції). Теоретичною основою такого переходу є концепція національної єдності - участь усіх політичних сил у створенні демократичних суспільства й держави, яка покладена і в основу нової конституції, в тому числі її положень про роль політичних партій.

Уряд національної єдності за своєю природою коаліційний, однак урядова коаліція утворюється не на основі політичної угоди окремих партій, а відповідно до конституції. Тому такі питання, як представництво окремих партій - членів коаліції у складі уряду, порядок його зміни, які в інших країнах, де утворюються коаліційні уряди, регулюються нормами, що їх містить загальна угода про створення коаліції, або окремими тактичними угодами між партнерами по коаліції, у ПАР регламентовані конституційними нормами.

У вказаній групі країн політичні партії відіграють першорядну роль і у вирішенні питання про долю діючого уряду. При цьому, однак, не існує якихось конституційних положень, що безпосередньо стосуються участі політичних партій у процедурі звільнення уряду. Правовою основою такої участі є закріплення конституціями принцип політичної відповідальності перед парламентом. Але реалізація цього принципу у багатопартійному парламенті повністю залежить від співвідношення репрезентованих у ньому політичних сил, від досягнення або недосягнення ними угоди з питань висловлення недовіри чи відмови у довірі уряду (У тих випадках, коли правляча політична партія або коаліція має більшість, що вимагається для прийняття відповідних резолюцій, ці питання безпосередньо вирішуються керівництвом партії або коаліції).

Таким чином, як ми бачимо, сучасні конституції аналізованої групи країн прямо або опосередковано визнають та регламентують участь політичних партій у процедурах як формування, так і звільнення уряду.

У демократичній державі конституційне право не регламентує відносини між правлячою політичною партією та урядом або окремими

Його членами, що виникають у зв'язку з їх практичною діяльністю. Звичайно, уряд проводить політику, яку визначає правляча партія, але правляча партія не може зобов'язувати його діяти під час вирішення тих чи інших організаційних та політичних питань відповідно до її вказівок. Узгодженість діяльності уряду з політикою правлячої партії забезпечується не правом, а партійною дисципліною. Інше вирішення цього питання - визнання правом "керівної ролі" партії стосовно уряду - суперечило б притаманним правовій державі принципам взаємодії державних та політичних інститутів, а саме - їх роздільному існуванню і невтручанню у справи одного з них.

Визнання правом "керівної ролі" партії по відношенню до усіх державних інститутів, у тому числі й до уряду, було характерною рисою політичної системи в однопартійних тоталітарних та авторитарних державах. В одних країнах конституція, закріплюючи керівну роль єдиної політичної партії, не передбачала, однак, конкретних форм її здійснення стосовно окремих державних інститутів (колишні, а також існуючі нині соціалістичні країни). Вони склалися на практиці. В інших (багато з однопартійних країн, що розвиваються) ці форми встановлювалися як програмними та уставними документами партій, так і правом. Для повсякденного керівництва окремими сферами управління й контролю над ними у соціалістичних державах та державах соціалістичної орієнтації у складі вищих керівних партійних органів (центральному комітеті, національному виконкомі тощо) створювалися спеціальні підрозділи, наприклад, адміністративний відділ у ЦК КПРС, відділ державних органів у ЦК партії Фрелімо. Крім того, контроль за діяльністю державного апарату, окремих його ланок, у тому числі міністерств та відомств, доручався органам партійного контролю (керівництво та контроль здійснювали також первинні партійні організації у державних установах).

Таким чином, і уряд у цілому, і його установи та відомства знаходилися під неподільним керівництвом та контролем правлячої партії, без вказівки якої вони не могли вирішити жодного організаційного, політичного або будь-якого іншого питання. При цьому не мало ніякого значення, чи здійснювалося це у правових або не-правових формах, бо партійні рішення нерідко мали силу правових норм і навіть стояли вище за них.

Саме врахуванням досвіду минулого обумовлене включення у конституції й закони про політичні партії ряду країн, що стали на шлях демократизації, вже згадуваних положень, які вводять взаємовідносини політичних партій із державними органами і центральним із них - урядом - у правові рамки, характерні для більшості сучасних демократичних держав. Регламентація взаємовідносин політичних партій з урядом, хо-

ча вона значно вужча за обсягом, ніж регламентація участі партії у виборчому процесі та парламентській діяльності, має важливе практичне значення. Ідеться про врегулювання відносин з одними із ключових органів державного апарату, що тривалий час залишалися поза правовим регулюванням.

13.3. Регламентація взаємовідносин політичних партій з іншими громадськими об'єднаннями

Поряд із політичними партіями у сучасних державах існує величезна кількість різного роду інших громадських об'єднань (масові організації, спілки, асоціації, фонди). У демократичному суспільстві серед них слід розрізняти політичні та неполітичні громадські об'єднання. Перші - це об'єднання, створювані політичними партіями або приєднані до них (молодіжні, жіночі, професійні та інші організації). Вони формально не входять до організаційної структури партії, але проводять її політику серед відповідних груп населення та тією чи іншою мірою підпорядковуються її керівництву. Такі організації створюються практично усіма політичними партіями. Як приклад можна навести положення статуту 1994 р. однієї з найбільших партій Німеччини - Християнсько-демократичного союзу (§ 38-39). Згідно зі статутом ХДС заснувала вісім об'єднань (Спілка молоді, Спілка жінок, Об'єднання осіб найманої праці, Об'єднання середніх верств та ін.), метою яких є "поширювати ідеологію ХДС серед цих груп, а також захищати їх особливі інтереси у політиці партії". У статуті партії визначено їх політичний статус: вони мають власні статuti, схвалені федеральною радою ХДС; їх організаційні структури мають відповідати партійній структурі, а їх керівники (виконавчі директори) призначаються зі згоди генерального секретаря партії; вони мають право виступати із власними заявами, які, однак, не можуть суперечити встановленим партією принципам.

Усі інші громадські об'єднання мають неполітичний характер. Така різниця громадських об'єднань іноді визнається законодавством.

Але, окрім створення власних громадських організацій, політичні партії з метою розширення свого впливу на різні верстви суспільства та електоральної підтримки прагнуть до співробітництва з іншими неполітичними громадськими об'єднаннями, особливо масовими організаціями (молодіжними, жіночими, професійними тощо).

Таким чином, між політичними партіями та іншими громадськими об'єднаннями складаються два види відносин: з об'єднаннями, що створюють партії, та неполітичними об'єднаннями. У країнах розвинутої демократії перший вид відносин повністю знаходиться поза рамками

правового регулювання і регламентується політичними нормами, які містяться, як це видно на прикладі ХДС, у партійних статутах. Більше того, ні конституції, ні закони про політичні партії навіть не згадують про право партій створювати свої громадські об'єднання. Щодо другого виду відносин, то лише деякі з них в останні роки стають предметом правового регулювання. Головним чином це фінансові відносини (вже відзначалось, що у ряді країн усім чи деяким видам неполітичних об'єднань заборонено здійснювати як загальне, так і спеціальне фінансування політичних партій, особливо їх виборчої діяльності).

У значно більшому обсязі взаємовідносини політичних партій з іншими громадськими об'єднаннями регламентуються нормами конституційного права у ряді країн, що розвиваються, та колишніх соціалістичних держав, що обумовлено негативним досвідом їх тоталітарного минулого (наприклад, у законах про політичні партії Анголи та Гвінеї-Бісау є спеціальні розділи "Відносини з іншими організаціями"; відповідні положення включені і до законів про окремі види громадських об'єднань колишніх соціалістичних держав).

За однопартійної системи (чи уявної багатопартійності) був відсутній поділ громадських об'єднань на політичні та неполітичні. Усі громадські об'єднання були політичними. По-перше, жодна громадська організація, незалежно від її характеру (чи то професійна, чи то творча спілка), не могла бути створена без відповідного рішення керівних органів правлячої партії. У соціалістичних країнах таке становище існувало на практиці, а у країнах, що розвиваються, воно нерідко закріплювалося законодавством. По-друге, правляча партія керувала усіма без винятку громадськими організаціями, контролювала їх діяльність. Це витікало із загального положення про керівну роль партії у державі та суспільстві (наприклад, конституція УРСР 1978 р. оголошувала КПРС ядром політичної системи радянського суспільства, державних і громадських організацій). Форми здійснювання керівної ролі партії стосовно громадських організацій у соціалістичних країнах та країнах, що розвиваються, мали свої особливості, але суть їх скрізь була однаковою: вони позбавляли громадські організації будь-якої самостійності. Особливо наочно це проявлялося у країнах, що розвиваються, незалежно від їх соціальної орієнтації. У багатьох із них громадські організації безпосередньо інтегрувалися у партійну структуру як колективні члени правлячої партії, не мали своїх статутів і т. п.

Саме прагненням подолати ці авторитарні традиції пояснюються як включення у предмет правового регулювання відносин між політичними партіями та іншими громадськими об'єднаннями, так і характер його об'єднань.

Передусім слід відзначити, що законодавство цих країн надає політичним партіям право створювати власні громадські об'єднання (Ангола, Болгарія, Буркіна-Фасо, Гвінея-Бісау). Наприклад, у Болгарії політичним партіям заборонено створювати дитячі та юнацькі організації (тобто з осіб, молодших за 16 років), в Анголі - організації з осіб, молодших за 16 років або "втягувати їх у свою діяльність". Ці положення покликані запобігти ідеологізації підростаючого покоління, що було характерно в умовах тоталітаризму, коли ідеологія правлячої партії укорінювалася у свідомість із дитячих років. У Болгарії, дозволяючи політичним партіям створювати клуби та інші об'єднання за професіями та інтересами, закон у той же час забороняє їх створення за виробничим принципом, що відповідає закріпленому правом основному принципу організаційної і будови партій - територіальному. Аналогічне положення міститься й у танзанійському законі про політичні партії. Згідно зі ст. 12 їм заборонено створювати свої молодіжні, жіночі та інші організації за місцем роботи, у школах та інших навчальних закладах. Порушення цього положення призводить до розпуску за судовим рішенням таких організацій, а винні особи можуть бути покарані ув'язненням терміном до одного року.

Закони країн, що розглядаються, надають політичним партіям право втягувати у свою діяльність безпосередньо не пов'язані з ними громадські об'єднання, встановлюючи з ними стосунки співробітництва. Разом з тим такі відносини не повинні завдавати "шкоди самостійності цих об'єднань" (Ангола), а закон Гвінеї-Бісау (ст. 31) прямо вказує, що релігійні організації, професійні спілки та економічні організації незалежні від політичних партій і не можуть встановлювати з ними "жодного внутрішнього зв'язку". Це положення спрямоване як проти втручання політичних партій у внутрішні справи безпосередньо не прилеглих до них громадських об'єднань, так і проти можливої їх інтеграції у партійні структури, що було характерно для багатьох правлячих партій у країнах, що розвиваються (наприклад, у Гвінеї вони розглядалися як "спеціалізовані організації" Демократичної партії Гвінеї).

У деяких країнах, що розвиваються, законодавство забороняє конкретні форми втручання політичних партій у діяльність неполітичних громадських об'єднань, особливо таких як профспілки. Такими, зокрема, є положення, покликані запобігти зрощуванню партійного керівництва з керівництвом профспілкових організацій. Показовими у цьому відношенні є положення ст. 23 конституції Чилі, згідно з якими заборонено поєднання вищих керівних посад у політичних партіях та професійних організаціях на національному та регіональному рівнях. Більше того, конституція передбачає прийняття закону, який встановить санкції для

лідерів політичних партій, які втручаються у діяльність профспілкових організацій, і для лідерів останніх, які втручаються у діяльність політичних партій.

Як уже зазначалося, у деяких країнах, що розвиваються, та колишніх соціалістичних державах громадським об'єднанням заборонено займатися організованою політичною діяльністю (Ангола, Болгарія, Туніс). Згідно, наприклад, з болгарським законом під організованою політичною діяльністю, що підпадає під цю заборону, мається на увазі "проведення мітингів, демонстрацій, зборів та інші форми публічної агітації на підтримку чи проти політичної партії, а також кандидатів на виборах". Інакше кажучи, обмежується встановлення політичних зв'язків між політичними партіями та іншими громадськими об'єднаннями, залучення останніх до політичної діяльності партій. У даному разі не проводиться різниці між громадськими об'єднаннями, що створюються партіями та примикають до них, та іншими неполітичними об'єднаннями. Навряд чи доцільно обмежувати політичні відносини партій з першим видом громадських об'єднань. Вони, власне, і засновуються партією для підтримки її політики певними групами та прошарками населення. Щодо заборони залучати до діяльності партій неполітичні об'єднання, то мета його зрозуміла - запобігти надмірній політизації суспільства, зосередити зусилля громадських організацій на здійсненні притаманних їм функцій захисту інтересів і прав репрезентованих груп.

Ще більш жорсткими є положення конституції Туреччини, які регламентують відносини політичних партій з іншими громадськими об'єднаннями. По-перше, політичні партії взагалі позбавлені права створювати "дискримінаційні допоміжні органи, такі як жіночі й молодіжні відділи" (ст. 68), по-друге, "політичні партії не можуть встановлювати політичні зв'язки з асоціаціями, фондами, кооперативними та професійними організаціями, співпрацювати з ними та з їх вищими органами з метою здійснення своєї партійної політики, одержувати від них матеріальну Допомогу" (ст. 69).

Фактори, що визначають специфіку регулювання відносин між політичними партіями та іншими громадськими об'єднаннями у деяких з аналізованих країн досить різні (наприклад, у країнах, що стають на шлях демократизації, та країнах з авторитарним режимом, як, наприклад, Туреччина). Спільним, однак, є обмежувальний характер цього регулювання, що має за мету деполітизувати (департизувати) громадські об'єднання. Проте виникає питання про допустимість та межі такого обмеження. У країнах розвинутої демократії, де політичні партії та громадські організації є автономними суб'єктами громадянського суспільства, відносини між ними складаються вільно, без втручання права, на основі

політичної практики (обмежуються, як відзначалося, лише фінансові відносини). Актуальності проблема цих відносин набуває у країнах із тоталітарним минулим, коли громадські організації, незалежно від того, зберігали вони формально свою організаційну самостійність чи інтегрувалися у партійні структури, повністю підпорядковувалися правлячій партії, виступаючи лише як її "паси". Подоланню цих традицій, цієї практики і покликана сприяти правова регламентація відносин політичних партій з іншими громадськими об'єднаннями. Вона обов'язково повинна мати обмежувальний характер. Але таке регулювання має бути узгоджене з принципами демократії, згідно з якими формується й функціонує нова політична система. Його основні риси можуть бути зведені до наступних. По-перше, надання політичним партіям права створювати різного роду громадські об'єднання, які визнає закон. Ці об'єднання не можуть, однак, входити до організаційної структури партії ні як колективні члени, ні як її особливі підрозділи.

По-друге, має бути визнане право політичних партій встановлювати зв'язки з неполітичними об'єднаннями, що безпосередньо не залучені до них (за винятком деяких, таких, наприклад, як благодійні релігійні). Але такі зв'язки не можуть призводити до втручання партій у внутрішні справи цих об'єднань чи до участі їх у виборчих кампаніях, що їх проводять політичні партії (агітаційна діяльність, фінансування, що, природно, не виключає такої участі індивідуальних членів громадських організацій).

По-третє, слід сформулювати загальне положення про незалежність неполітичних об'єднань від політичних партій, відсутність підзвітності ним.

Поза цими межами право не може втручатися у відносини між політичними партіями та неполітичними громадськими об'єднаннями.

Свобода об'єднання включає право політичних партій створювати різного роду партійні коаліції всередині країни (парламентські, виборчі, урядові), а також встановлювати зв'язки із зарубіжними політичними партіями, їх міжнародними об'єднаннями та вступати до останніх. Слід, однак, підкреслити, що законодавство переважної більшості країн не регламентує міжнародні зв'язки політичних партій. Винятком є законодавство небагатьох країн, що розвиваються (Ангола, Кабо-Верде, Мозамбік), та колишніх соціалістичних держав (Латвія, Молдова), що містить ряд відповідних положень. Закони про політичні партії цих країн визнають право партій встановлювати зв'язки із зарубіжними політичними партіями, вступати до їх міжнародних об'єднань. Разом з тим це право у більшості випадків обмежується рядом умов. По-перше, національні політичні партії можуть встановлювати зв'язки не з будь-

якими, а тільки зі "спорідненими" (Кабо-Верде) або "аналогічними" зарубіжними партіями (це положення можна тлумачити так, ніби йдеться про партії, які відносяться за своєю програмою та політикою до одного й того ж типу). По-друге, національні партії можуть вступати до міжнародних об'єднань партій, які є "демократичними за своєю структурою та характером діяльності" (Ангола, Кабо-Верде), не переслідують цілей, що суперечать "політичному ладу, встановленому у країні" (Мозамбік) або цілей, які суперечать "конституції й закону про політичні партії" (Ангола). По-третє, вступ національних партій до міжнародного об'єднання не повинен бути "загрозою для їх повної незалежності" (Ангола, Кабо-Верде). У цьому відношенні їм забороняється, як вказується в ангольському законі, "будь-яке підпорядкування нормам, наказам або директивам, які виходять з-за кордону".

Завершуючи розгляд регламентації взаємовідносин політичних партій з іншими громадськими об'єднаннями, слід підкреслити, що у сучасній державі право втручається в цю сферу значно меншою мірою, ніж у відносини, що виникають з приводу здійснення державної влади, учасниками яких є політичні партії. Це цілком природно, бо йдеться про відносини між суб'єктами громадянського суспільства, надмірна регламентація яких може призвести до обмеження автономності цього суспільства. В умовах тоталітарних та авторитарних режимів недавнього минулого саме така регламентація була одним із засобів підпорядкування суспільства державі. Разом з тим у країнах, де громадянське суспільство ще не склалося, де сильними є авторитарні традиції у ставленні політичних партій до громадських організацій, обмежена певними кордонами правова регламентація цілком виправдана. Вона необхідна передусім як гарантія незалежності громадських організацій, їх автономного статусу.

Теми рефератів та доповідей

1. Партійні фракції як елемент парламенту.
2. Взаємовідносини політичних партій із громадськими об'єднаннями в Україні.
3. Роль політичних партій у формуванні уряду.

Питання до семінарського заняття

1. Взаємовідносини депутата з партійною фракцією.
2. Регламентація взаємовідносин політичних партій та уряду.
3. Політико-правова регламентація взаємовідносин політичних партій з громадськими об'єднаннями.

Література

1. Базовкін Е., Кремень В. Партії та громадські об'єднання України // К., 1994.
2. Баштанник В. Регіональний рівень. Влада і партії // Віче. - 1999. - №6.
3. Богомаз К.Ю. Політичні партії і громадські організації на Україні // К., 1992.
4. Грушанська Н. Інститут депутатської етики. Поняття та сутність // Віче. - 1999. - №4.
5. Грушанська Н., Кушніров М. "Парламентська криза" в Україні - наслідок законодавчої неврегульованості // Нова політика. - 2000. - №1.
6. Доморослий В. Біля витоків українського парламентаризму // Віче. - 1999. - №7.
7. Древаль Ю. Парламенти і парламентаризм: уроки і перспективи // Віче. - 1999. - №1.
8. Дюверже Морис. Политические партии. - М.: Академический проект, 2000. - С. 474-496.
9. Корнієвський О. Чи варто розраховувати українським партіям на підтримку молоді // Віче. - 1998. - №1.
10. Корнієвський О.А., Якушик В.М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. - К.: Київське братство, 1997.
11. Оксак О. Відповідальність проти популізму: виборці, партії та уряд у демократичному суспільстві // Нова політика. - 2000. - №1.
12. Політичні партії в демократичному суспільстві. - К.: Вид-во Й. Тезінг та В. Гофмайстер, 1997.
13. Танчер В., Карась О., Кучеренко О. Політичні партії та рухи у світлі "ситуації постмодернізму". - К., 1997.
14. Тетерчук С. Україна - Росія. Партії і парламентаризм сьогодні // Віче. - 2000. - №2.

Частина 14 ЕЛЕКТОРАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

14.1. Сутність електоральної діяльності політичних партій та основні її форми

Головна функція політичних партій - електоральна, що визначається самою сутністю їх як організацій, призначених для завоювання та здійснення державної влади. У демократичному суспільстві ця мета може бути досягнута тільки легальним шляхом, тобто участю політичних партій у виборах, і передусім центральних державних інститутів - голови держави та парламенту (але, наприклад, в Ізраїлі загальними прямими виборами обирається й голова уряду). Саме тому в усіх законодавчих визначеннях політичних партій, які наводилися, електоральна функція висувається на перший план.

Але електоральна функція має публічний характер, і тому її здійснення є не тільки правом, але й обов'язком політичних партій. Додаючи до цього - передбачене законодавством ряду країн вже згадане положення про те, що тривала неучасть політичної партії у виборах є підставою або для її розпуску, або для втрати її статусу партії.

Саме електоральна функція покликана забезпечити підтримку політичної партії виборцями і тим самим здолати ті відсоткові бар'єри, що встановлюються виборчими законами, та потрапити до парламенту, а зрештою, і здобути владу і можливість безпосередньо справляти вплив на політику.

Організувати роботу з виборцями належним чином можна лише професійно володіючи великим арсеналом методів прямого, непрямого та опосередкованого впливу на цільові групи. І від того, наскільки професійними будуть запропоновані виборцям друковані матеріали, виступи на радіо та телебаченні, промови на мітингах і спеціальних заходах, особисті зустрічі з виборцями і т. ін., залежатиме й рівень підтримки електоратом політичної партії.

Працюючи з виборцями, варто завжди мати почуття міри, враховувати особливості роботи з цільовими групами, специфіку застосування тієї чи іншої методики та вибору оптимальних форм контакту незалежно від того, якій із них суб'єкт політичного процесу віддає перевагу. Серед відомих політичній історії форм контактів із виборцями найчастіше використовуються такі як агітація та пропаганда.

Агітація (від лат. *agitatio* - "приведення в дію") - усна, друкowana та наочна політична діяльність, що впливає на свідомість і настрої мас із метою спонукання їх до прийняття певних рішень або зміни симпатій та уподобань.

Інакше кажучи, агітація - процес впливу на виборця в ході перед-виборної кампанії. А будь-який процес має сенс лише тоді, коли він орієнтований на певний результат. І результатом цим залежно від кампанії є або перемога місцевого кандидата на місцевих виборах, або перемога кандидата у народні депутати, або ж перемога вашого лідера на президентських виборах тощо.

За радянських часів агітація була найважливішим засобом мобілізації мас на "побудову в країні комунізму", в той час як у капіталістичних країнах агітація слугувала (і слугує) забезпеченню потреб політичної боротьби соціальних класів та політичних партій.

Непрямими видами контактування з виборцями є: друкowana агітація і жива опосередкована агітація. До друкowanych видів агітації включаються: біг-борди, плакати, брошури, буклети, листівки, публікації тощо. До опосередкованих видів агітації відносяться: виступи на радіо, телебаченні і т. ін.

Прямими видами контактування партії з виборцями є: особисті зустрічі кандидата від партії у місцях великого скупчення потенційних прихильників; виступи-промови на мітингах та інших масових заходах; зустрічі кандидата (або його довіреної особи) з людиною в її оселі; кампанія "Від дверей до дверей", кампанія "Всі на вибори" тощо.

Агітація відрізняється від пропаганди тим, що остання відокремлює автора повідомлення від джерела повідомлення. А це означає, що автор повідомлення насправді не завжди є реальним автором, він може бути лише ретранслятором повідомлення, людиною, яка його озвучує.

Пропаганда доцільна тоді, коли з ряду причин відповідальність за зміст необхідно перекласти на когось іншого - в даному випадку на офіційне джерело повідомлення (ретранслятора).

Пропаганда (від. лат. *propagare* - розповсюджувати) - поширення та впровадження в суспільну свідомість тих чи інших політичних, наукових, художніх та інших ідей та знань. Політична пропаганда використовується з метою формування у мас певного світогляду, політичних поглядів, а відтак опосередкованого спонукання до масових дій. Подаючи ідею, пропагандист вживає наукові терміни, обґрунтовує і доводить свою теорію, спираючись на розумні, логічні докази.

Основні стратегії пропаганди: переконання, утвердження, повторення. З морального погляду виділяють три основні типи пропаганди: біла пропаганда (має своє істинне джерело); сіра пропаганда (пропагандист використовує створені ним спеціальні джерела для своєї пропага-

нди (неурядові ЗМІ, організації тощо); чорна пропаганда (пропагандист поширює матеріали від третьої особи); контрпропаганда; чорний піар (технології дискредитації чи антиреклама).

До методів пропаганди відносять цензуру, ритуалізацію, контроль за всіма сферами життєдіяльності людини тощо.

Основними характерними рисами пропаганди є: монологічність; відсутність зворотного зв'язку.

Відтак, пропаганда притаманна найбільшою мірою тоталітарним суспільствам, оскільки основною умовою її успішності є монополія на інформаційний простір.

Пропагандистські матеріали зазвичай розробляються відповідно до таких шести основних принципів: пропаганда ніколи не буває забагато; пропаганда повинна бути максимально простою та зрозумілою; пропаганда повинна бути одноманітною (кілька пунктів, стисло, ясно, у формі гасел, які легко запам'ятовуються); пропаганда повинна бути однозначною (що в результаті передбачає лише однозначні відповіді - "так" чи "ні"); пропаганда повинна більше впливати на почуття, емоції, аніж на розум: чим вища емоційна напруга наповнює, тим більше шансів на здобуття якнайповнішого впливу на нього; пропаганда повинна бути шокуючою.

Звісно, що партія повинна будувати свою роботу з виборцями диференційовано, оскільки виборці мають неоднаковий рівень політизації, а отже, й активності. Передовсім це пов'язано з відмінностями між "сільським" і "міським" менталітетом, ставленням жителів міста і села до влади, як і загалом до певних політичних процесів. Різні менталітети потребують і різних підходів роботи партії з виборцями.

У роботі із сільським населенням електоральна діяльність партії повинна враховувати: сталість та незмінність (консерватизм) уподобань; компактність проживання, а звідси й "компактність мислення"; високий рівень довіри до ЗМІ; відірваність від "цивілізації"; нижчий ніж у місті рівень освіти; нижчий рівень інформованості; насторожене ставлення або несприйняття нововведень, провоковане способом життєдіяльності тощо.

У роботі з міським населенням електоральна діяльність партії повинна ґрунтуватися на тому, що для менталітету мешканців міста характерні такі особливості: індивідуалізм мислення та способу життя; високий рівень освіти; високий рівень політінформованості, а звідси і рагматичне ставлення до влади; сприйняття нововведень, до чого спонукає спосіб життя у місті.

З тим щоб уникнути неприємних несподіванок під час виборчих кампаній, політична партія як у місті, так і на селі, повинна керуватися певними принципами, серед яких чи не найважливішими є: добре організо-

вана робота з виборцями; професійне володіння відповідними методами контактування; власний професіоналізм та вибір найоптимальніших методів роботи з електоратом тощо.

Добре організована політична партія регулярно переглядає, а при потреби і змінює пріоритетні напрямки своєї роботи, оскільки її члени розуміють, що майбутнє партії визначають її виборці.

Партії та вибори пов'язані функціонально та організаційно на усіх стадіях виборчого процесу. Їх зв'язок знаходить відображення у сучасному виборчому законодавстві, що повністю орієнтоване на політичні партії як головні суб'єкти цього процесу.

14.2. Особливості психологічного впливу на електорат

Структуру соціально-психологічного чи психологічного впливу можна подати в такий спосіб: суб'єкт, об'єкт, середовище, способи впливу, засоби, механізми.

Суб'єктами психологічного впливу можуть виступати як окрема людина (особистість), так і людські спільноти, а об'єктами - найрізноманітніші соціально-психологічні явища: особистість, людські спільноти, їхній спосіб життя, поведінка, цінності, установки, стереотипи, почуття, думки, погляди та уподобання, а також стратифікація суспільства, конфлікти, соціальна напруженість, наповн та ін. Традиційно соціально-психологічними способами впливу вважають навіювання, зараження, наслідування, переконання. Насправді, до їх числа належить усе, що є зовнішнім психічним для особистості чи будь-якої соціальної групи, в тому числі чутки, події, захоплення заручників, публічні терористичні акти, аварії, епідемії, мітинги, демонстрації, релігія, голодування, страйки, акти самоспалення, засоби масової інформації, мода, реклама, наочна агітація, окремі виступи, акти непокори, вбивства політиків, економічні санкції, затримання чи виплата зарплати (наприклад, перед голосуванням), компромат, імідж та інше. При цьому, як видно з наведених прикладів, способи впливу можуть бути як правовими, так і антиправовими, як стихійними, так і добре спланованими.

Основні процедури, прийоми й техніки психологічного впливу, що використовуються в поведінкових технологіях практичної роботи з людьми, можна класифікувати так: а) гра різних соціальних ролей і виконання більш ефективного їх виконання; б) позитивне підкріплення допомогою різних прийомів і технік, що сприяють формуванню різних поведінкових реакцій (наприклад, вручення призових жетонів, кількість яких залежать майбутні моральні й матеріальні блага клієнта); в) систематична десензитизація, яка ґрунтується на процеду-

рах стримування небажаних форм поведінки. Вона, звичайно, включає три компоненти: релаксацію за допомогою аутотренінгу (Джекобе); ієрархізацію суб'єктом життєвих сцен і подій у міру труднощів та ймовірності їхнього уникнення за допомогою запису і наступного обговорення з терапевтом і, нарешті, з'єднання перших двох процедур; г) аверсивні процедури практики поведінкової терапії й тренінгу. В їх основі лежить негативне підкріплення (чи, просто кажучи, покарання) як оперативного, так і респодентного типу. До технічних прийомів аверсивної процедури можна віднести різного роду штрафи за небажану поведінку, блокування можливостей доступу до позитивних стимулів і, навпаки, пересичення позитивною стимуляцією тощо; г) моделювання як прийом психологічного впливу з метою оволодіння новими чи модифікації поведінкових реакцій об'єкта, що стало головною технікою в практиці поведінкової терапії.

Психологічний вплив - це вплив на людей (на окремих індивідів і на групи), який здійснюється з метою зміни психологічних структур їхньої свідомості і підсвідомості, трансформації емоційних станів, стимулювання певних типів поведінки. Можна сказати, що психологічний вплив - це дії посередництвом зовнішнього психічного на психіку окремих індивідів і соціальну психіку людських спільнот із метою руйнування певних психічних утворень (ідей, поглядів, думок, стереотипів, установок, цінностей тощо) і формування необхідних (вигідних) для певного кандидата чи партії (блоку). Ідеться про зміни, які відбуваються на різних рівнях і підсистемах індивідуальної та соціальної психіки. Ці зміни можуть бути різними як за широтою, так і за часовою стійкістю, а також за полярністю (для суб'єкта впливу): позитивними, нейтральними, негативними.

За широтою розрізняють парціальні зміни, тобто зміни якого-небудь психологічного параметру (наприклад, установки щодо конкретного кандидата чи думки про нього), та більш загальні зміни в індивідуальній і соціальній психіці, тобто зміни цілого ряду внутрішнього психічного: установок, стереотипів, цінностей, мотивів, поглядів, думок тощо. Зміни можуть бути короткотривалими й довготривалими.

Виділяють три етапи психологічного впливу: операційний, коли здійснюється діяльність його суб'єкта; процесуальний, коли має місце прийняття (схвалення) чи неприйняття (несхвалення) певного впливу об'єктом; заключний, коли виявляються відповідні реакції як наслідок перебудови психіки об'єкта впливу.

Застосування психологічного впливу під час виборчої - кампанії має свої особливості:

• Допускаються, як правило, тільки гуманні способи і прийоми психологічного впливу;

• психологічний вплив здійснюється цілеспрямовано, масово різнобічно;

• діє прагнення досягти максимальної психогенної результативності впливу.

Психологічний вплив здійснюється на конкретні сфери психіки окремої людини, груп людей і суспільної психології в цілому:

• потребно-мотиваційну (знання, переконання, ціннісні орієнтації, потреби, бажання);

• інтелектуально-пізнавальну (відчуття, сприйняття, уявлення, увага, пам'ять і мислення);

• емоційно-вольову (емоції, почуття, настрої, вольові процеси);

• комунікативно-поведінкову (характер і особливості спілкування, взаємодії, взаємин, міжособистісного сприйняття).

Це означає, що психологічний вплив тільки тоді дає найбільший реальний ефект, коли враховуються властиві цим конкретним сферам особливості функціонування індивідуальної і соціальної психіки.

Практично кожен виборець усвідомлює, що для зміни ситуації в державі на краще потрібне ефективне управління нею, тобто обирати слід найкращих. Але він нерідко бачить, що обіцянки кандидата після його обрання забуваються ним або від нього вимагають голосувати за "свого", на думку виборця, негідного кандидата (члена якоїсь партії чи конфесії, за національними, а не діловими ознаками тощо). Тоді перед ним постає альтернатива: за кого голосувати, як вчинити правильно? Відбувається ретельний пошук рішення (тобто переживання когнітивного дисонансу). Людині необхідно вибрати один із цих варіантів: або внутрішньо прийняти думки (вказівки) інших, або діяти так, як вона вважає правильним.

У ході постійного психологічного впливу здійснюється робота з подальшої трансформації світогляду виборців, спрямована на зміну існуючих у них ціннісних орієнтацій, думок про того чи іншого кандидата на інші. Ознайомлення з новими поглядами, ідеями, думками, особистісними якостями кандидатів, їх порівняння тощо вимагають відмови від сталих переконань, що знову призводить до виникнення когнітивного дисонансу. На чю користь буде прийняте рішення в цьому випадку, залежить від цілого ряду факторів (віку, ступеня його (виборця) інтелектуального розвитку, рівня національної і громадянської свідомості, якості проведеної з ним роботи та ін.). Результативність психологічного впливу залежить також від особливостей механізмів трансформації переконань, стереотипів і установок людей.

Переконання - це осмислені, стійкі мотиви діяльності людей, що виявляються в їхніх діях, вчинках і поведінці. Наприклад, в Україні з

1991 р. У будь-якій виборчій кампанії звичайно культивують так звані ідеологічні штампи - комуніст, бандерівець, кадебіст, сексот і т.ін., - позбавлені політичної спрямованості. Це дає свої плоди.

При цьому, відповідно до закономірностей когнітивного дисонансу, що склався, переконання піддаються коливанням. Тому цілеспрямований психологічний вплив ззовні сприяє їхньому ослабленню, нейтралізації чи заміні на протилежні.

Використання засобів психологічного впливу дає найкращі результати тоді, коли вони застосовуються в сприятливій обстановці. Один із найефективніших способів створення такої обстановки полягає в тому, щоб логічно посягти сумніви, підвести людей до думки про неправильність своїх поглядів. Наприклад, повідомлення про факти зловживань кандидатом, надання їм можливості ознайомитися, з відеозаписами відповідного змісту, свідченнями інших людей, посилання на "авторитетні" джерела, розкриття "діяльності" цього кандидата, показ реальних кінцевих результатів та іншого, як свідчить практика психологічного впливу, сприяє досягненню мети.

У ході психологічного впливу трансформуються стереотипи виборців. Стереотипи є поширеними у певних соціальних та етнічних групах схематизованими уявленнями про факти дійсності, що обумовлюють дуже спрощені (як правило, неадекватні реальності) оцінки і судження представниками цих груп. Вони формуються в результаті кількаразового значеннєвого й емоційного акцентування свідомості людей на тих чи інших явищах і подіях, багаторазового їх сприйняття і фіксування в пам'яті.

Через психологічний вплив трансформуються також установки виборців. Установка - це стан внутрішньої готовності (налаштованості) людей на специфічний для них прояв почуттів, інтелектуально-пізнавальної і вольової активності, динаміки і характеру спілкування, предметно-практичної діяльності і т.д., що відповідає наявним у них потребам.

Виникненню установки, як правило, передуює усвідомлення виборцями певної потреби і тих умов, у яких ця потреба може бути задоволена. Цілеспрямований психологічний вплив створює таку ситуацію, в якій наявна потреба задовольняється наданням людям конкретної інформації, поданої певним чином. Завдяки їй установка формується, закріплюється, замінюється чи змінюється у свідомості людей.

Існують закономірності формування і прояву установок у ході виборчої кампанії, серед яких для психологічного впливу найважливіші такі:

• залежність психологічного впливу від соціальної дійсності. Якщо психологічний вплив має на меті формування відповідних нових переконань, поглядів, ціннісних орієнтацій, а люди в цей час явно бачать зовсім інше, то такий вплив не приведе до їх зміни у бажаному напрямі;

• незалежно від майстерності подачі й особливостей змісту психологічного впливу, він не буде ефективним, якщо не відповідає внутрішнім потребам людини;

• змінити поведінку людей у результаті психологічного впливу можна тільки тією мірою, в якій удасться похитнути систему вже наявних у них установок. Потім на цій основі можна сформувати нові установки.

Процес зміни установок теж підпорядковується певним закономірностям:

1. Людині необхідно пояснити загальну спрямованість процесу зміни її установок.

2. Трансформація установок успішно відбувається тоді, коли психологічний вплив, здійснюваний з цією метою, відповідає потребам і мотивам людини.

3. Зміна установок більш імовірна, якщо зміст сприйнятої у ході психологічного впливу інформації відповідає сформованим нормам групової та індивідуальної поведінки людей, а джерело інформації викликає довіру і є досить компетентним.

4. Зміна установок виявляється більш стійкою, якщо навколишнє середовище людини підтверджує зміст сприйнятої в ході психологічного впливу інформації.

5. Трансформація установок тим ефективніша, чим активніше використовуються різні способи психологічного впливу.

Психологічний вплив дає можливість частково чи цілком змінювати (послабляти, підсилювати) раніше засвоєні установки і формувати нові.

Кардинальної зміни раніше сформованих установок у ході виборчої кампанії за допомогою психологічного впливу можна досягти досить рідко.

Психологічний вплив у ході виборчої боротьби здійснюється насамперед заради ініціювання певних реакцій і дій, конкретної поведінки (дії чи бездіяльності) об'єкта.

Психологічний вплив у ході виборчої боротьби здійснюється заради однієї мети - спонукати електорат віддати свої голоси за того чи іншого кандидата.

Зміст психологічного впливу реалізується шляхом різних технологій або шляхом здійснення разових заходів, а також за допомогою психологічних операцій.

Існують закономірності осмислення і засвоєння змісту психологічного впливу. Так, швидше осмислюється і засвоюється матеріал:

- що частіше зустрічається;
- пов'язаний із повсякденною практичною діяльністю;
- емоційно насичений;
- що відповідає національному способу мислення.

З цієї причини побудова психологічного впливу й особливо пропагандистського повідомлення повинна відповідати схемі: питання, гіпотетична відповідь, аргументи, твердження. Водночас ця побудова повинна враховувати конкретну специфіку об'єкта, зокрема його соціально-психологічні і національно-психологічні особливості.

Організуючи психологічний вплив, необхідно враховувати закономірності формування і прояву установок:

1. Для того щоб у людини сформувалася установка поведінки певного типу, в неї має бути потреба в цьому. Крім того, вона повинна потрапити у відповідну ситуацію.

2. З виникненням установки особливості пізнання оцінки і дії людей визначаються цією установкою, під її впливом вони зауважують і враховують лише ті предмети і явища, що якимось чином пов'язані з цією установкою.

3. Предмети і явища, що не належать до установки, залишаються непоміченими або неосмисленими.

4. Під впливом установки людина мимоволі вибирає зі свого минулого досвіду і ставить у центр свідомості тільки такі факти, що відповідають цій установці.

5. У потоці інформації виборець засвоює насамперед те, що його цікавить, і те, що він не приймає. Виходячи зі своєї установки, він легко виділяє небезпечні для нього явища, бачить їх "у чорному світлі". Виходить, обов'язково треба нейтралізувати прояв негативних установок щодо пропонованої інформації і створити умови для її засвоєння.

6. При організації психологічного впливу варто враховувати, що краще і швидше осмислюється те, що подається невеликими значеннями частинами. Наприклад, текстова листівка повинна містити кілька взаємозалежних коротких повідомлень, не більше 4-5 рядків кожне. Усний виступ повинен тривати не більше 15 хв за умови, що смислові частини повідомлення різноманітні. Для разового повідомлення вимагаються всього 1-2 логічні факти й аргументи, а сам процес аргументації не повинен тривати більше 5-7 хв.

В інтересах підвищення ефективності психологічного впливу необхідно також брати до уваги особливості "роботи" емоцій:

1. Для вироблення тимчасових, нетривалих установок особистості краще використовувати емоційну форму звернення.

2. Для вироблення порівняно стійкої орієнтації особистості, формування фіксованих установок, що зберігаються тривалий час, більш виправданий вплив на раціональну сферу свідомості.

3. Емоційну і раціональну форми психологічного впливу необхідно використовувати комплексно. Починати завжди краще емоційно, наступна частина може бути раціональною. Тоді сила емоційного звер-

нення позитивно підштовхує виборця до інформації, яка повідомляється, будить у ньому інтерес до розглянутих питань. А наступне звертання до раціональної сфери свідомості робить психологічний вплив більш ефективним і тривалим за часом.

Автори "чорного PR" використання емоційного впливу вбачають у характері дії кандидата на етапі заяви своєї особистості перед виборцями і на початковому етапі агітації. На їхню думку, такий вплив передбачає:

- відпрацьовування стилю поведінки кандидата перед виборцями та у фокусі телекамери, а також його зовнішній вигляд;

- емоційний характер виступів, який характеризується широким динамічним діапазоном;

- стислість і зрозумілість фраз із їх прив'язкою до сталих суспільних цінностей і зверненням до історичного досвіду, пам'яті предків;

- застосування нестандартних, несподіваних елементів поведінки, у тому числі на межі дозволеного;

- використання гумору, у тому числі заздалегідь заготовлених сцен у стилі: "яке питання - така відповідь".

Дієвість психологічного впливу залежить і від того, коли вимірюється його ефект. Якщо це робиться безпосередньо після здійснення впливу, ефект, як правило, максимальний. Далі, з часом, він знижується. Але іноді раціонально побудований вплив більш тривалий, а емоційний - більш короткий. Хоча часто емоційність дозволяє на тривалий час, а іноді й на все життя зберегти враження, сприяє рішучості тощо.

Суб'єкт психологічного впливу не має права різко протиставляти свою позицію позиціям об'єкта. Якщо розбіжності між позиціями невеликі, то діє "закон асимілятивної оцінки близьких позицій": інформація, близька до власних позицій людей, здається їм ще більш близькою, подібною до їхніх поглядів. І навпаки, погляди, судження, думки, що різко відрізняються від позиції аудиторії, здаються їй ще більш неприйнятними, ніж вони можуть бути насправді. Люди "відвертаються", "закриваються" від інформації, що надається їм, спрацьовує "закон контрастної оцінки".

Нарешті, організовуючи психологічний вплив, необхідно враховувати вплив міжособистісних відносин на формування установок.

Тут також виявляються кілька психологічних ефектів:

1. "Ефект престижу" - інформація, що виходить від джерела, яке має високий авторитет, характеризується більшою силою впливу, тому що люди сприймають її менш критично.

2. "Ефект візитної картки". Суб'єкт психологічного впливу спочатку викладає те, прийнятність чого для об'єкта йому заздалегідь відома.

Після того як з'ясовується наявність "загальної точки зору", він викладає думку, заради якої організував своє повідомлення. Спільність поглядів (думок, суджень) між об'єктом і суб'єктом з низки питань ніби послабляє дух протиріччя, критичність з боку об'єкта.

3. "Ефект своєї людини" - будь-яка подібність між суб'єктом і об'єктом (якщо об'єкт психологічного впливу надає цій подібності певного значення) підвищує дієвість самого впливу.

4. "Ефект симпатії-антипатії" - об'єкт психологічного впливу багато легше приймає погляди, які виражаються симпатичним йому суб'єктом, і несвідомо вороже налаштовується до тієї інформації, котру повідомляє йому неприємне джерело.

Відоме правило: якщо об'єкт психологічного впливу заздалегідь ставлять у ситуацію, що обумовлює формування позитивної установки до джерела інформації, ефект цього впливу зростає. Якщо ж утворені умови викликають у нього негативну установку до джерела інформації, сила психологічного впливу слабшає.

Як відзначалося вище, людина приймає той зміст, який узгоджується з її установками. У цьому випадку говорять про вибірковість засвоєння. Будь-яка людина тяжіє до того нового матеріалу, який не суперечить її поглядам, уникаючи при цьому (і свідомо, і несвідомо) тієї інформації, що цим поглядам протиставляється. Більш того, за наявності в неї міцних установок, з одного боку, і суперечливої їм інформації, з іншого, можливий такий ефект, коли підсилюється установка на неприйняття змісту психологічного впливу.

Проміжними цілями психологічного впливу можуть бути: а) забезпечення переваги своєму кандидату; б) ослаблення позицій суперників; в) створення передумов для реалізації подальших завдань виборчої кампанії; г) зміна в електорату або його якоїсь частини (групи) певних утворень (мотивів, цінностей, стереотипів, установок, поглядів тощо); г) дискредитація ідей суперників, їхніх програм, поглядів, стилю діяльності й життя тощо; д) впровадження у свідомість електорату своїх ідей, поглядів, думок, установок тощо; е) дезорієнтація суперників та ін.

За змістом психологічний вплив у ході виборчої кампанії буває формуючим, руйнуючим, регулюючим, корекційним, спонукальним. За часом здійснення психологічний вплив поділяють на довготривалий, середньотривалий і короткотривалий.

Питання до самоконтролю

1. У чому сутність електоральної діяльності політичних партій?
2. Які компоненти національної культури впливають на формування політичної культури?

3. Назвіть типи участі в політичній діяльності.
4. Які особливості має психологічний вплив під час виборчої кампанії?
5. Які існують закономірності формування і прояву установок у ході виборчої кампанії для психологічного впливу?

Теми рефератів та доповідей

1. Специфічні форми і методи впливу на електорат.
2. Психологія великих соціальних груп та особливості впливу на них.

Питання до семінарського заняття

1. Сутність електоральної діяльності політичних партій.
2. Особливості психологічного впливу на електорат.

Література

1. Асмолов А.Г. Об иерархической структуре установки как механизма регуляции деятельности // Бессознательное. - Т. 1.
2. Гримаков Л.П. Резервы человеческой психики: Введение в психологию активности. - М.: Политиздат, 1989.
3. Избирательные технологии и избирательное искусство: Сб. статей / Под общ. ред. С.В. Устименко. - М.: РОССПЭН, 2001.
4. Малкин Е.Б., Сучков Е.Б. Основы избирательных технологий. - 3-е изд., расш. и доп. - М.: SPSL – Русская панорама, 2002.
5. Сегела Жак. Національні особливості полювання за голосами. - М.: Вагриус, 1999.
6. Фаер С. Приемы, стратегии и тактики предвыборной борьбы. - М.: Стольный град, 1998.

Частина 15 ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

15.1. Виборчий процес та регламентація участі в ньому політичних партій

Центральна проблема, якою займаються партії, - це виборчий процес. Лише перемагаючи на виборах і завойовуючи виборні посади, партія та її керівництво спроможні утвердити свої позиції. Успіх на виборах є обов'язковою умовою виживання партії і мірою її ефективності. Тому природно, що конкурентну політичну партію відрізняє від усіх інших форм політичної організації те, що у центрі її уваги завжди стоїть питання про вибори. Вона не завжди може приймати рішення тактично-го характеру, а у самій тактиці нерідко можливі помилки.

В очах виборців мірилом негативної або позитивної оцінки діяльності партії знову ж таки є успіх останніх на виборах. У нинішніх умовах для більшості населення основною, а часто і єдиною формою участі у політиці є участь у виборчому процесі. Загальні вибори дозволяють виявити розміщення політичних сил у країні. Вони дозволяють виборцям робити продуманий, усвідомлений вибір на користь тієї партії й програми, які, на їх думку, найбільшою мірою відповідають їх позиціям.

У свою чергу партія, яка претендує на успіх під час передвиборної кампанії, повинна переконати якомога ширше коло виборців у тому, що саме вона краще від усіх інших партій здатна вирішити проблеми, які стоять перед громадськістю, захищати інтереси більшості населення. Успіх на виборах забезпечує приплив коштів у партійну касу та фонд виборчої кампанії. Це, у свою чергу, є необхідною умовою ефективного функціонування й виживання партії.

Вибори як механізм заміщення широкого кола посад охоплюють усі рівні державності. У США, наприклад, раз на чотири роки проводяться загальнонаціональні вибори, на яких обираються президент та віцепрезидент країни, члени палати представників і сенату конгресу США; вибори на штатному рівні для обиравання губернаторів, членів законодавчих зібрань, генеральних прокурорів та інших посад; вибори на місцевому рівні для заміщення виборних посад місцевої влади.

У більшості країн процес і порядок проведення виборчих кампаній регламентуються законодавчими нормами. Наприклад, виборче право Японії, що відрізняється великою суворістю, забороняє робити подарун-

ки виборцям, приваблювати їх обіцянками просування по службі, обходити будинки виборців з метою передвиборної агітації тощо.

В основі регламентації виборчих кампаній лежать три найважливіших принципи:

1. Це передусім забезпечення рівності можливостей для всіх тих, хто бере участь у виборах партій. Суть його полягає у тому, що усім їм надається рівний максимальний ліміт витрат на проведення виборів. По-перше, обмежуються суми пожертвувань приватних осіб та організацій до фондів виборчих кампаній. По-друге, так званий принцип лояльності, відповідно до якого кандидати зобов'язані поводити себе лояльно по відношенню до своїх противників. По-третє, це нейтралітет державного апарату.

2. У виборчій системі важливий інститут реєстрації, який регулюється відповідними законами. Як правило, до списків виборців заносяться усі громадяни, які мають право голосу. У більшості індустріально розвинутих країн списки виборців складаються місцевими органами влади. Вони автоматично оновлюють реєстрацію виборців, і коли ці останні змінюють місце проживання, реєстрація також автоматично йде за ними. Одна з головних цілей інституту особистої реєстрації полягає у тому, аби надати керівникам виборчих дільниць можливість встановити особистість того, хто голосує, з'ясувати, чи є він мешканцем даного виборчого округу і чи має право голосувати. Цим пояснюється введення цензу осілості як однієї з умов допуску громадян до виборчих урн.

3. Для того, щоб добиватися права внесення у виборчі бюлетні, кандидати повинні відповідати вимогам, які закон пред'являє до претендентів. Такі вимоги можуть включати мінімальний віковий ценз, ценз осілості, професійну придатність для шуканої посади тощо. Наприклад, відповідно до конституції США, президентом країни може стати американський громадянин за народженням у віці не менше 35 років, який проживає у межах США не менше 14 років. Претенденти у члени палати представників повинні бути жителями штату, але не обов'язково конгресистського дистрикту, від якого вони обираються. У ряді штатів кандидатами на такі посади, як судді, генеральні прокурори, можуть бути тільки практикуючі юристи з певним стажем із даної професії. Подібні вимоги можуть пред'являтися і до претендентів на інші виборні посади. Для участі у виборах встановлений віковий ценз.

Головна функція політичних партій - електоральна, що визначається самою сутністю їх як організацій, призначених для завоювання та здійснення державної влади. У демократичному суспільстві ця меть може бути досягнута тільки легальним шляхом, тобто участю політичних партій у виборах, і передусім центральних державних інститутів - голови держави та парламенту (але, наприклад, в Ізраїлі

загальними прямими виборами обирається й голова уряду). Саме тому в усіх законодавчих визначеннях політичних партій, які наводилися, електоральна функція висувається на перший план.

Але електоральна функція має публічний характер, тому її здійснення є не тільки правом, але й обов'язком політичних партій. Доказ тому - передбачене законодавством ряду країн вже згадуване положення про те, що тривала неучасть політичної партії у виборах є підставою або для її розпуску, або для втрати її статусу партії.

Партії та вибори пов'язані функціонально та організаційно на усіх стадіях виборчого процесу. Їх зв'язок знаходить відображення у сучасному виборчому законодавстві, що повністю орієнтоване на політичні партії як головні суб'єкти цього процесу. Лише у небагатьох країнах, як, наприклад, у Великобританії та деяких країнах-членах Співдружності, законодавство продовжує ігнорувати політичні партії, ставлячи в центр процесу не їх, а окремих кандидатів, що формально виступають як приватні особи. Однак практика проведення виборчих кампаній у цих країнах свідчить про те, що й тут будь-які вибори - це вибори партій. Дійсно, незалежні кандидати, не пов'язані з політичними партіями, не висунуті ними, не мають реальних шансів бути обраними. Характерно, наприклад, що у Великобританії з 1974 р. в Палату общин не було обрано жодного незалежного кандидата. Звичайно, партійний характер виборів залежить передусім від розвиненості існуючої в країні партійної системи. Але важливе значення має й виборче законодавство. Так, на думку угорського політолога Г. Шолошлаї, наявність у державному зібранні Угорщини, обраному у 1990 р., лише шести незалежних депутатів з 386 пояснювалася тим, що виборчий закон 1989 р. "відображав панування у виборчому процесі політичних партій. Незалежні громадяни, які не користувалися підтримкою партії, мали небагато шансів бути обраними".

Вирішальне значення для визначення ролі політичних партій на виборах має законодавче вирішення питання про коло суб'єктів, що допускаються до них. Такими суб'єктами є політичні партії (їх коаліції), не-політичні громадські об'єднання, виборці (що виступають індивідуально або групою). Характерна тенденція розвитку сучасного законодавства у все більшій кількості країн - законодавче закріплення монополії політичних партій на участь у виборчому процесі і в першу чергу у його найважливішій стадії - висуненні кандидатів. Таке положення існує у 60 країнах, де застосовується пропорційна виборча система, тобто вибори проводяться тільки за партійними списками (Австрія, Португалія, Швеція, ПАР та ін.), також у ряді країн зі змішаною виборчою системою, при якій для обрання представницького органу, передусім парламенту

(чи однієї з його палат), застосовуються одночасно і пропорційна, і мажоритарна виборчі системи (Гвінея, Мексика). Іноді ця монополія закріплюється навіть на конституційному рівні.

Але там, де допускається висунення незалежних кандидатів безпосередньо виборцями, законодавство багатьох країн ставить партії у привілейоване становище (Алжир, Болгарія, Венесуела, ФРН та інші). Наприклад, закон ФРН про вибори у Бундестаг, передбачаючи можливість висунення незалежних кандидатів у мажоритарних округах, вимагає для їх реєстрації підписи 200 виборців - вимога, що не висувається до партій (представлених у Бундестазі). У Болгарії виборчий закон 1991 р. диктує, що у мажоритарних округах незалежні кандидати на відміну від партій мають зібрати не менше 2000 підписів виборців.

Щодо неполітичних громадських об'єднань, то у переважній більшості країн законодавство не визнає їх суб'єктами виборчого процесу, вважаючи такими лише політичні партії та виборців. Питання про допуск громадських організацій набуло актуального значення тільки у колишніх соціалістичних та ряді країн, що розвиваються, де ці організації при авторитарних та тоталітарних режимах формально брали участь у виборах, хоча фактично діяли, як уже зазначалося, під керівництвом правлячої партії.

У ряді країн закон прямо забороняє громадським організаціям брати участь у виборах.

Закон про асоціації Анголи 1992 р. містить схожі положення: асоціаціям заборонено сприяти здійсненню громадянами політичних прав, брати участь у визначенні національної політики, зокрема, шляхом участі у виборах.

Виключення неполітичних громадських об'єднань із виборчого процесу, перетворення політичних партій на його головний суб'єкт останнім часом набуває все більшого визнання не тільки у вітчизняній літературі, але й серед законодавців.

Разом з тим у регулюванні політичних партій як головних суб'єктів виборчого процесу слід відзначити два моменти, характерні для законодавства деяких країн. По-перше, виборчі закони встановлюють певні умови допуску партій до виборів. В одних країнах це - встановлення мінімальної чисельності партії, наприклад, у Чехії та Словаччині вона складає не менше 10 тис. членів; якщо чисельність менша, то партія має подати петицію, підписану тією кількістю виборців, якої не вистачає (ст. 17 словацького закону). В інших це - встановлення необхідного терміну реєстрації політичної партії, що передує виборам (наприклад, У Росії - це один рік до дня голосування).

Обидва ці обмеження спрямовані на те, щоб перешкодити участі у виборах дрібних, випадкових, тимчасових політичних угруповань, які створюються амбіційними політиками з пропагандистською метою напередодні виборів та зникають по їх завершенні.

Більш істотним є обмеження, яке полягає у вимозі, щоб партія зареєструвалася у виборчому органі (виборчій комісії) для участі у даних виборах. Як відзначалося, це характерно для країн, де не існує постійної реєстрації політичних партій (Індія, США, Шрі-Ланка, ФРН, ПАР).

У ряді країн політичні партії, що мають парламентські фракції, користуються деякими перевагами під час допуску до виборів порівняно з позапарламентськими партіями (Ізраїль, Польща, ФРН). Так, у ФРН партії, не представлені у Бундестазі чи в одному з ландтагів з моменту проведення останніх виборів як мінімум п'ятьма депутатами, можуть висувати кандидатів лише після того, як повідомлять керівника виборів про свій намір брати участь у виборчій кампанії, а федеральний комітет визнає за ними якості "партії".

Певні пільги у ряді країн надані партіям національних меншин (Данія, Польща, ФРН). Наприклад, у Польщі положення закону 1993 р. про загороджувальні бар'єри для окремих партій та їх коаліцій не застосовуються до зареєстрованих організацій національних меншин. У ФРН та Данії на партії національних меншин не поширюється вимога збору встановленої кількості підписів виборців під час висунення кандидатів у виборчих округах.

Окрім розглянутої регламентації допуску політичних партій до участі у виборах та статусів різних видів партій, можна виділити наступні важливі об'єкти такої регламентації: процедура висунення партіями своїх кандидатів на виборах та складання списків кандидатів, участь партії у формуванні, діяльності органів виборчої адміністрації та контролі за нею; діяльність партії у ході виборчої кампанії (особливо використання засобів масової інформації), фінансування виборчих кампаній політичних партій.

Висунення кандидатів політичною партією - сфера внутрішньопартійних організаційних відносин, регульованих її статутом, регламентами та іншими партійними документами. Але, як ми бачили, сучасне законодавство втручається у сферу внутрішньопартійних організаційних відносин, встановлюючи ряд вимог загального характеру, покликаних забезпечити дотримання демократичних принципів. Ці вимоги конкретно проявляються й у правових наказах, що стосуються процедури висунення партіями своїх кандидатів. Таким чином, ця внутрішньопартійна процедура стає предметом політико-правової регламентації.

Стосовно процедури висунення кандидатів загальна вимога про демократичну організацію партії конкретизується за загальним правилом у двохосновних наказах: кандидати мають висуватися представницькими органами партії і шляхом таємного голосування (Ангола, Росія, Словенія, ФРН та ін.).

У деяких країнах регламентація процедури висунення політичними партіями своїх кандидатів йде значно далі. Прикладом може бути закон ФРН про вибори в Бундестаг. У законі докладно викладено, на яких партійних зборах можуть висуватися кандидати. У виборчому окрузі це збори членів партії з питання висунення кандидатів, у яких беруть участь члени партії, які мають активне виборче право. Це також особливий збори представників членів партії, обраних з учасників окружного партійного зібрання таємним голосуванням.

Звичайно, жодні розпорядження про формальну процедуру висунення кандидатів не можуть істотно вплинути на реальний процес відбору й висунення, тобто на реальні політичні відносини всередині партії (наприклад, закулісні угоди й торги, компроміси між різними внутрішньопартійними угрупованнями й течіями, які опісля висвітлюються офіційною процедурою). Тим не менш вони сприяють розширенню кола учасників внутрішньопартійного процесу, наданню йому більшої гласності, ускладнюють різного роду маніпуляції. Це особливо важливо для посттоталітарних держав, де сильними ще є традиції минулого, коли правляча партія (наприклад, КПРС) керувала відбором кандидатів (і не тільки з членів партії), розподіляючи їх за соціальним станом, професією, статтю, віком та іншими подібними критеріями. При цьому у ряді однопартійних держав Африки партійні інстанції утверджували усі кандидатури, незалежно від того, ким вони висувалися, і це було закріплено законодавством.

Ще більш масштабною є регламентація процесу висунення кандидатів політичними партіями в окремих американських штатах. Особливість застосовуваної процедури полягає в тому, що висунення проводиться на первинних виборах (праймеріз) та конвентах, що їх організують політичні партії. Не вдаючись до докладного опису цієї системи, відзначимо лише такі характерні риси її правової регламентації. По-перше, у багатьох штатах законодавчі органи доручають партійним органам самостійно регламентувати проведення праймеріз та конвентів поряд із законодавчим регулюванням. По-друге, у сукупності ці політичні партії й правові акти регламентують такі питання, як: види та склад праймеріз (закриті, у яких можуть брати участь тільки прибічники даної партії, і відкриті, у яких можуть взяти участь будь-які особи); способи голосування (таємні вибори, індивідуальні вибори та вибори списком);

вимоги, які висувують до учасників праймеріз (головним чином, закритих), наприклад, обов'язок заявити про свою партійну лояльність, тобто голосувати тільки за кандидатів даної партії, підтвердити, що на попередніх виборах учасник праймеріз голосував за ту саму партію; заборона протягом певного часу (до 12 місяців) до проведення праймеріз належати до іншої партії чи брати участь у її праймеріз. При цьому слід відзначити, що між відповідними партійними документами та законами штатів в останні роки виникають численні колізії, дозволені верховним судом, який своїми рішеннями також широко втручається у внутрішньопартійні відносини.

Найбільш важливою в аспекті реалізації політичними партіями права на висунення своїх кандидатів (у різноманітних органах) є регламентація, що стосується складання списків кандидатів. За загальним правилом виборче законодавство закріплює як основний принцип право політичних партій визначати склад списку і порядок розміщення у ньому кандидатів. Але разом з тим воно встановлює ряд вимог, у тому числі й тих, що обмежують це право. По-перше, це положення про кількісний склад партійного списку (він може дорівнювати кількості місць, що заміщаються, але, як правило, має перевищувати її). По-друге, це положення про склад партійних списків, яке передбачене законодавством деяких країн, що розвиваються (наприклад, виборчий закон Мавританії 1986 р. встановлює, що "в жодному разі списки кандидатів не можуть бути складені на етнічній, клановій основі або мати партикуляристський характер").

По-третє, у ряді країн політичним партіям дозволяється включати до списків кандидатів осіб, які не є їх членами.

По-четверте, це положення про порядок розміщення кандидатів у партійному списку. Відомо, що існують дві системи партійних списків: вільні та жорсткі списки. Перші дають можливість виборцям, віддавши перевагу тому чи іншому кандидатові, змінити розташування кандидатів, встановлене партією. Такі списки існують лише у небагатьох країнах. У більшості ж країн застосовується система жорстких списків, тому право партій самим встановлювати розташування кандидатів у списку має для них велике значення, бо належні партії мандати дістаються кандидатам, які посідають у списку перші місця.

По-п'яте, це положення про структуру партійного списку.

Нарешті, по-шосте, виборче законодавство встановлює порядок заміщення кандидатів, які вибули з тих чи інших причин із уже зареєстрованого списку. Як правило, партіям заборонено вносити зміни, що стосуються складу й порядку розміщення кандидатів зареєстрованого списку. Така заборона має своєю метою запобігти можливим маніпу-

ляціям з метою помилки виборців, які вже ознайомилися з опублікованими списками. Разом з тим визначаються випадки, коли внесення змін допускається: вибуття кандидата зі списку через його смерть, тривалу хворобу, зняття ним своєї кандидатури. У цих випадках партія може замінити кандидата, який вибув, у тому ж порядку, що встановлений для складання списку. При цьому, як, наприклад, передбачено португальським законом 1979 р., така заміна не є для партії обов'язковою.

Політичні партії виступають у виборчому процесі як самостійно, так і у виборчих коаліціях. Право на утворення різного роду коаліцій, у тому числі й у виборчих цілях, - одне з основних прав політичних партій, визнаних законодавством. Щоправда, в історії деяких авторитарних однопартійних держав Африки були випадки, коли законодавство забороняло створення виборчих коаліцій політичних партій (виборчий кодекс Сенегалу 1982 р.). Пояснювалося це тим, що створення коаліцій лише нещодавно дозволених опозиційних партій могло поставити під загрозу монополію правлячої партії.

У виборчій практиці більшості сучасних держав утворення виборчих коаліцій партій - явище звичайне і тому вимагає спеціальної правової регламентації. Виборча коаліція - це об'єднання політичних партій із метою спільної участі у виборах. Слід, однак, зазначити, що у країнах, де до участі у виборчому процесі допущені інші громадські об'єднання, вони також можуть утворювати свої коаліції або вводити в коаліцію з політичними партіями.

У тих країнах, де неполітичним громадським організаціям заборонено брати участь у виборах, вони не можуть входити до виборчих коаліцій.

Виборча коаліція -- це особливого виду об'єднання політичних партій, яке відрізняється за правовим статусом як від партій, так і від іншого роду коаліцій (парламентських, урядових). І регламентуються вони нормативними актами: партії - спеціальним законом про них, парламентські коаліції - регламентом палати (чи законом про фракцію), виборчі коаліції - рішенням виборчої комісії.

Законодавство встановлює, що виборча коаліція утворюється на основі угоди, яка укладається між партіями та підлягає схваленню їх уставними органами. Зміст такої угоди й визначається по-різному. Так, португальський закон наказує (ст. 22), щоб в угоді вказувалися: назва коаліції, її аббревіатура, символи, термін дії.

Грузинський закон про вибори парламенту 1995 р. зобов'язує подати до виборчої комісії статут виборчого блоку, в якому вказується порядок ухвалення рішень, пов'язаних із виборами заходів, у тому числі порядок висунення та відкликання кандидатів, виходу партії з блоку.

виключення з нього і прийняття до блоку. Партії, що входять до виборчої коаліції, не мають права у період виборів виступати як елегійний суб'єкт чи входити до іншої коаліції (Грузія, Росія).

Об'єднання політичних партій у виборчу коаліцію, без сумніву, збільшує їх шанси на виборах і може призвести до встановлення монополії на політичну владу. З метою запобігання цій (хоча б і теоретичній) модності у ряді країн для виборчих коаліцій встановлюється значно вищий загороджувальний бар'єр, ніж для окремих партій.

Згідно з заявою 1994 р. Міжпарламентського союзу один із критеріїв вільних справедливих виборів - встановлення нейтрального, неупередженого та збалансованого механізму організації і проведення виборів. Законодавство більшості сучасних держав передбачає різні форми участі політичних партій у формуванні такого роду механізму, його діяльності та контролі за нею. До них можна віднести: участь у формуванні та діяльності основного інституту цього механізму виборчих комісій, інститутів довірених осіб та уповноважених спостерігачів від партій.

Виборча адміністрація в окремих країнах розрізняється за системою, термінами діяльності, порядком формування й складом органів. Разом з тим для виборчого законодавства багатьох сучасних країн характерною є загальна тенденція - включення у тій чи іншій формі до цієї адміністрації політичних партій, що, без сумніву, збільшує їх роль у виборчому процесі, в організації і проведенні виборів.

Передусім це проявляється у включенні до складу виборчих комісій різних рівнів представників політичних партій, які беруть участь у виборах (Австрія, Мексика, Румунія, Росія, США).

Так, у США закон про федеральні виборчі кампанії заснував Федеральну виборчу комісію, до якої, окрім секретаря сенату ("юрка" палати представників), входять шість членів (по три від республіканської та демократичної партій).

Окрім прямої участі у складі виборчих комісій, політичні партії впливають на їх формування по-іншому: їм надано право вносити пропозиції зі складу комісії. Так, у ФРН керівники виборів усіх рівнів (федерального, землі, округу, дільниці) призначають членів комісії та їх заступників, але при цьому вони мають враховувати персональні пропозиції політичних партій (кількість таких пропозицій пропорційна кількості голосів, поданих за кожну партію на минулих виборах).

Політичні партії беруть активну участь у контролі за проведенням виборів через своїх уповноважених (у різних країнах вони називаються по-різному, наприклад, у Португалії це - делегати, а Болгарії - представники). Вони мають право бути присутніми на виборчих дільницях під

час голосування й підрахунку голосів; отримувати інформацію про всі дії виборчої адміністрації; знайомитися з усією виборчою документацією і т. п.

Сучасне виборче законодавство докладно регламентує діяльність політичних партій, пов'язану з передвиборною агітацією (проведення виборчих зібрань, мітингів, використання засобів масової інформації, інші форми проведення агітації). Ми зупинимось лише на деяких аспектах. Передусім слід зазначити, що у ряді країн, головним чином тих, що розвиваються (Індія, Туніс), виявилася тенденція до регулювання загальних умов поведінки учасників передвиборної агітації та виборчої кампанії в цілому. Формою такого регулювання є угоди про правила поведінки впродовж періоду виборчої кампанії, які укладають політичні партії. Звичайно, це політичні, а не правові норми. Але у деяких країнах такий досвід одержав законодавче оформлення. Прикладом може бути виборчий закон ПАР 1993 р.

Виборче законодавство регламентує усі форми агітаційної діяльності політичних партій у період проведення виборчих кампаній. Слід, однак, підкреслити, що в останні десятиріччя традиційні форми такої діяльності (мітинги, процесії, зустрічі з виборцями тощо) все більше поступаються місцем використанню сучасних форм - ЗМІ, особливо електронних (телебачення і радіо).

У деяких країнах право вільного доступу до ЗМІ у період виборчої кампанії є конституційним правом політичних партій (Бразилія, Португалія).

Не зупиняючись докладно на відповідній регламентації, що має свої особливості в окремих країнах, відзначимо лише деякі основні моменти. По-перше, за окремими винятками (США) політичні партії безкоштовно отримують певний обсяг ефірного часу на державних радіо і телестанціях (а подекуди, як у Португалії, також і на приватних). Однак у деяких країнах безкоштовний ефірний час надається не усім партіям. Наприклад, в Австралії - тільки тим, хто веде боротьбу не менше ніж за 10% місць і отримав на останніх виборах не менше 5% голосів. В Австрії та Швеції право на безкоштовний час одержують тільки партії, що мають фракції в парламенті.

Поряд із наданням безкоштовного ефірного часу політичні партії можуть отримувати його на комерційній основі. Однак у ряді країн обсяг цього часу також обмежується.

У США, де електронні ЗМІ в основному є приватними, законодавство регулює платний доступ до ЗМІ, встановлюючи принципи рівних можливостей.

У ряді країн політичні партії безпосередньо беруть участь у розподілі ефірного часу. Наприклад, в Італії - через парламентську комісію зі звернень громадян та нагляду за діяльністю радіо і телебачення, в

якій репрезентовані 20 депутатів та 20 сенаторів. У Великобританії і ФРН розподілом часу завідують об'єднані комісії, що складаються з представників політичних партій і повідомних організацій.

Усе сказане підтверджує раніше зроблений висновок про те, що сучасне виборче законодавство повністю орієнтоване на політичні партії і регламентує їх діяльність на кожній стадії виборчого процесу.

15.2. Парламентські фракції в діяльності парламенту

У багатьох державах парламент завжди є партійним за своїм складом. Як уже зазначалося, у сучасних парламентах або взагалі немає незалежних кандидатів (наприклад, у країнах, що їх виборче законодавство надає політичним партіям монопольне право на висунення кандидатів), або їх кількість дуже незначна. Відоме положення "Без політичних партій немає парламентаризму" є правильним як по відношенню до способу формування парламенту - шляхом виборів на багатопартійній основі, так і до організації та до діяльності, вирішальна роль у яких належить парламентським організаціям партій. Ці організації (парламентські групи, політичні групи, парламентські партії, клуби, фракції; у подальшому викладі застосовується загальне найменування "партійні фракції") стали структурною частиною парламенту.

Незважаючи на вирішальну роль партійних фракцій у діяльності парламенту, вони довгий час офіційно не визнавалися конституційним правом. Зрештою, в ряді держав таке ж становище зберігається й сьогодні. Правилам парламентської процедури в Англії навряд чи знайомі такі поняття, як парламентські фракції. Внутрішня структура палати будується, виходячи з офіційно визначеного поділу на урядову більшість та офіційну опозицію її Величності - у британському парламенті не існує якихось правил, що визначають статус, організацію та діяльність таких політичних груп (тобто фракцій інших політичних партій, які не належать до урядової більшості й офіційної опозиції). Аналогічне положення існує у ряді країн Співдружності, що успадкували практику англійського парламенту (Австралія, Ірландія, Канада, Нова Зеландія).

Однак у більшості держав парламентська діяльність політичних партій - один із важливих об'єктів правового регулювання. Його джерелами є конституції, спеціальні закони про статус депутатів та парламентські Фракції, регламенти палат парламенту, рішення органів конституційного правосуддя (наприклад, у ФРН, Франції, США), парламентські звичаї. ^{визначаються} порядком створення парламентських фракцій, їх правовий статус, права і привілеї, порядок фінансування. У деяких країнах, пере-

важно тих, що розвиваються, регламентуються також відносини між депутатами та фракціями, членами яких вони є.

Про те значення, якого надають парламентській діяльності партій, свідчить конституційне визнання їх парламентських фракцій -- тенденція, характерна для ряду нових та новітніх конституцій (Греція, Грузія, Італія, Іспанія, Колумбія, Молдова, Перу, Португалія, ФРН, Швеція, ПАР та інші). В одних основних законах таке визнання обмежується згадуванням фракцій у зв'язку з порядком утворення і складом тих чи інших керівних та робочих органів парламенту. Наприклад, у ст. 72 італійської конституції говориться про постійні комісії, які утворюються "пропорційно до складу парламентських фракцій".

Говорячи про конституційне визнання парламентських фракцій, слід нагадати про вже зазначену вище нову тенденцію - конституційне закріплення правового статусу опозиційних політичних партій, що знаходить прояв і в особливому статусі їх парламентських фракцій. Нормальне функціонування парламенту в цілому і кожної з його палат можливе лише у тому разі, якщо права опозиційних фракцій не зачіпаються, якщо вони мають реальну можливість брати участь як в організації парламенту, так і в реалізації усіх його повноважень. Це - необхідна умова введення політичної боротьби в легальні парламентські рамки, формування та діяльність опозиційних парламентських партій.

Новим у регламентації парламентських фракцій є прийняття спеціальних законів або положень про них (Грузія, Україна, Швейцарія). У цих актах (закон Швейцарії 1971 р. про парламентські фракції та їх секретаріати, закон Грузії 1994 р. про парламентську фракцію. Положення про депутатські групи (фракції) Верховної Ради України 1994 р.) значно докладніше, ніж у парламентських регламентах, визначений правовий статус, регламентовані порядок їх утворення й ліквідації, права й привілеї.

Однак у більшості країн основними правовими актами, що регулюють діяльність парламентських фракцій, залишаються регламенти палат (зокрема, в Росії конституція не згадує про парламентські фракції, немає і спеціального закону про них).

Розглянуті правові акти, визначаючи правовий статус парламентських фракцій (порядок їх утворення й ліквідації, склад), не втручаються як правило, у їх внутрішньоорганізаційні відносини. Лише в законі ФРН 1994 р. міститься загальна вимога про те, що фракції мають базувати свою організацію та порядок своєї діяльності на принципах парламентської демократії і постійно їх дотримуватися (48).

Згідно з цими актами організація та порядок діяльності фракцій визначаються або партійними статутами, або спеціальними регламентами

(статутами), які ухвалюються самими фракціями. Наприклад, згідно з 2 § 48 закону ФРН фракції приймають власний регламент.

Найбільш важливими для організації роботи парламенту і діяльності в ньому політичних партій є чотири моменти: умови утворення парламентських фракцій; їх правовий статус (в тому числі і статус парламентської опозиції); матеріальне забезпечення роботи фракцій; відносини політичних партій та стосунки депутатів.

Для утворення парламентських фракцій істотне значення мають два моменти: критерії утворення фракції та їх кількісний склад.

За багатопартійної системи практично всі депутати парламенту є представниками політичних партій. При цьому не має істотного значення, чи проводять вибори за мажоритарною системою (при одномандатних або по багатомандатних виборчих округах), чи за пропорційною системою, тобто за партійними списками або по змішаній системі. У всіх випадках кандидати, як правило, висувуються політичними партіями, а якщо і є "незалежні", яких висувують безпосередньо виборці, то шанси їх бути обраними без підтримки партій незначні.

При такому складі парламенту найбільш доцільним критерієм утворення парламентських фракцій є партійна належність депутатів.

В організаційному плані структура партійних фракцій дає можливість політичним партіям брати участь у формуванні органів парламенту, у всіх парламентських процедурах, діючи не розрізною силою - через окремих депутатів, а групою, згуртованою партійною дисципліною. У політичному плані така структура сприяє зміцненню партійної дисципліни під час вирішення тих чи інших питань організаційного процедурного і політичного характеру. Крім того, вона сприяє налагодженню взаємодії політичних партій у парламентській діяльності, виробленню спільних рішень із найбільш важливих проблем внутрішньої та зовнішньої політики, перетворенню парламенту на дійсно загальнодержавний інститут. Саме тому у переважній більшості країн, де парламент формується на багатопартійній основі, партійний критерій утворення парламентських фракцій закріплено юридично. При цьому парламентські регламенти ряду країн прямо забороняють фракції на іншій основі (Англія, Болгарія, Грузія, Україна, Франція). Так, регламент Національного зібрання Франції забороняє утворення фракцій, що захищають приватні, місцеві або професійні інтереси (ч. 1 ст. 23). "Не можуть створюватися парламентські групи, - говориться у ст. 16 регламенту Народного зібрання Болгарії, - що захищають приватні, місцеві та професійні інтереси". Таку заборону цілком можна пояснити: створення парламентських фракцій на регіональній, професійній чи інших подібних засадах сприяє перетворенню парламенту на арену боротьби різних угруповань, що люблять і відстоюють передусім вузькогрупові інтереси.

Слід зазначити, що зарубіжне законодавство припускає відхилення від суворого дотримання критерію партійної належності. По-перше, дозволяється приєднання до партійних фракцій депутатів, які не належать до жодної з існуючих фракцій (ст. 19 регламенту Національного зібрання Франції); по-друге, дозволяється створення змішаних парламентських груп із депутатів різних партій, кількість яких недостатня для утворення власної фракції (наприклад, ч. 5 ст. 12 регламенту Національного зібрання Болгарії; таке об'єднання тут називається парламентською спілкою). Але в цілому, незважаючи на ці виступи, основою організації та діяльності парламенту є партійні фракції, що діють самостійно чи в коаліції, можливість утворення якої також передбачається регламентами. Партійна фракція - найважливіша організаційна форма парламентської діяльності політичної партії, націлена на реалізацію тієї програми, з якою вона йшла на вибори.

Однією з найважливіших умов утворення парламентських фракцій є наявність певного мінімуму кількості депутатів, необхідного для такого утворення. Під час визначення такої кількості береться до уваги цілий ряд факторів (особливості діючої партійної, а також виборчої системи; необхідність, з одного боку, створення структури парламенту, яка б сприяла його найбільш ефективній роботі, а з другого - надання усім партіям, що мають своїх депутатів, рівних можливостей брати участь в організації та діяльності парламенту). Саме врахуванням усіх цих обставин пояснюється той факт, що сучасне парламентське право не встановлює якогось єдиного мінімуму - в кожному парламенті він свій (якщо структура парламенту двопалатна, ці мінімуми можуть бути різними для палат, а у деяких країнах, наприклад у Росії та Швейцарії, у верхній палаті взагалі не створюються парламентські фракції). Наприклад, у Національному зібранні Франції для утворення фракції необхідно 20 депутатів, у Сенаті - 10, у Бундестазі - 5% депутатів, у Державній Думі Росії - 35 осіб (хоча в регламенті говориться тільки про чисельність депутатської групи, але ця ж кількість необхідна й для утворення фракції), є, однак, країни, законодавство яких взагалі не встановлює будь-якого мінімуму: в Португалії законодавство не містить жодних вимог стосовно мінімальної кількості депутатів від однієї партії або коаліції, необхідної для створення парламентської групи. Досвід свідчить, що надто низький мінімум призводить до політичного дроблення парламенту, що ускладнює його роботу. Разом з тим надто завищений мінімум ставить дрібні партії у нерівноправне становище, бо за відсутності власних фракцій вони позбавляються можливості повноцінної участі у формуванні органів парламенту, ряду процедурних переваг, а також привілеїв поза стінами парламенту, які звичайно мають парламентські фракції. Звичайно, багато що залежить при цьому від

існуючої виборчої системи. Мажоритарна система і пропорційна система із заборончувальним пунктом сприяють представництву меншої кількості партій, а отже, й утворенню меншої кількості партійних фракцій, пропорційна система без заборончувального пункту - більшої. Тому з точки зору оптимальної політичної структури парламенту найбільш доцільною є змішана виборча система, яка поширюється у все більшій кількості сучасних держав.

Слід підкреслити, що визначення мінімальної кількості депутатів, необхідної для утворення фракцій, має аж ніяк не технічне значення - раціоналізація структури парламенту. Це передусім політичне питання, вирішення якого здійснює великий вплив на парламентську діяльність окремих політичних партій.

Парламентське право (закони про фракції, регламенти) докладно регламентує процедуру утворення та припинення діяльності партійних фракцій. Ця регламентація в окремих країнах має свої особливості, але в цілому можна виділити ряд спільних моментів. Передусім слід відзначити певну схожість процедури утворення фракцій із процедурою утворення самих політичних партій. По-перше, фракції утворюються у реєстраційному порядку, зазвичай реєстрацією займається секретаріат голови палати (в Росії - тимчасовий секретаріат Державної думи, що утворюється для забезпечення першого її засідання, а потім - комітет з регламенту та організації роботи Державної думи); тільки зареєстровані фракції користуються наданими їм правами. Згідно з § 46 закону ФРН 1994 р. фракції мають правовий статус юридичної особи: можуть виступати позивачами та відповідачами. У законах і регламентах інших країн таке визначення правового статусу фракції відсутнє. Для реєстрації вимагається надати ряд документів: письмове повідомлення про створення фракції (Росія), протокол (Чехія), список членів фракції із зазначенням голови, його заступника, статуту фракції (Грузія, Словаччина). Спільним є положення про те, що депутат може входити тільки до однієї фракції. Важливо відзначити, що у ряді країн необхідне подання також політичних документів (так, у Грузії вимагається подання політичної платформи, у Франції - політичної декларації). Про всі зміни у своєму складі фракція має повідомляти відповідним органам палати.

У деяких країнах регламентується й питання про назву фракції. Так, у регламенті Національного зібрання Вірменії вказується, що назва фракції не може збігатися із назвою якої-небудь громадсько-політичної організації або виборчого об'єднання, діяльність яких зупинена чи заборонена.

Питання про відмову реєстрації, як правило, не регламентується. Винятком є Положення про фракції Верховної Ради України, яке передбачає, що питання про реєстрацію фракції вирішується на засіданні па-

лати. Відмова у реєстрації може бути оскаржена у колегію Верховної Ради, рішення якої є остаточними. У Положенні, однак, не наведено підстав відмови у реєстрації. Втім, сформулювати правові підстави для такої відмови надзвичайно складно, якщо не враховувати недотримання формальних вимог (наприклад, менша, ніж вимагається, чисельність, а у тих випадках, коли заборонено створення фракцій на регіональній, приватній або професійній основі, порушення такої заборони). В інших випадках мова може йти тільки про політичні підстави, що неприпустимо, бо зводить нанівець саме право депутатів об'єднуватися у фракції.

Щодо припинення діяльності парламентської фракції, то спільною головною підставою для такого припинення є скорочення її чисельності нижче за встановлений мінімум. Деякі регламенти передбачають також право фракцій на саморозпуск. Крім того, фракція ліквідується у разі заборони політичної партії (наприклад, згідно з § 46 закону про вибори ФРН депутати втрачають манданти у разі, якщо ФСК визнає неконституційною політичну партію, від якої вони обрані, і отже, тим самим ліквідується і фракція).

У разі розпуску фракції (через скорочення її чисельності нижче за встановлений мінімум) або саморозпуску виникає практичне питання про долю її представників в органах палати. Зазвичай вони виключаються зі складу цих органів. Проте, наприклад, положення про фракції Верховної Ради України 1994 р. передбачає, що розпуск або саморозпуск фракції не є підставою для перегляду складу органів Верховної Ради, за винятком президіуму (ст. 2, 3).

Сучасне парламентське право, вважаючи фракції найважливішим структурним елементом парламенту, надає їм ряд прав і привілеїв, реалізація яких забезпечує їх активну участь в організації та діяльності палат. їм відводиться вирішальна роль у формуванні керівних і робочих органів парламенту й забезпечується представництво у них. Відповідна регламентація має свої особливості в окремих країнах, але тут ми обмежимося лише деякими прикладами, що підтверджують наведене вище положення. Так, у Франції списки кандидатів на різні посади до бюро Національного зібрання подаються у тому вигляді, "як це визначить спільне зібрання голів фракцій". Вибори віце-глав, квесторів та секретарів, що входять до бюро, "відбуваються таким чином, щоб бюро відображало політичний склад зібрання" (ст. 10 регламенту). В Чехії тільки депутатським клубам надано право висунання кандидатур на посади голови палати, його заступника, голів комітетів та комісій. При цьому вибори проводяться виборчою комісією, яка складається з депутатів, що їх на паритетній основі призначають клуби (§ 116 регламенту).

Аналогічне значення має загальне положення, передбачене парламентським правом, в тому числі й основними законами більшості су-

часних держав про те, що у складі робочих органів палати (постійних, тимчасових та слідчих комісіях та комітетах) мають бути представлені всі фракції пропорційно до своєї чисельності (Греція, Грузія, Іспанія, Італія, Португалія, ФРН, Франція, Росія й інші). У Положенні про фракції Верховної Ради України вказується, що фракція має право на пропорційне представництво в усіх органах Верховної Ради та офіційних парламентських делегаціях, право на висунення кандидатів на вакантні посади в органах палати (ст. 3).

Слід також зазначити, що в ряді країн регламентується участь парламентських фракцій не лише у формуванні органів парламенту, але й у процедурі обрання ним інших державних органів. Так, вибори президента Чеської республіки здійснюються на засіданні обох палат парламенту.

По-друге, парламентські фракції беруть активну участь у визначенні порядку роботи палат парламенту. Основною організаційною формою такої участі є міжфракційні, що створюються в палатах багатьох сучасних парламентів (Рада старійшин Бундестагу ФРН, Рада Державної Думи Росії, Конференція голів у Національному зібранні Франції). Склад цих органів в окремих країнах неоднаковий, але основою його завжди є представники партійних фракцій. Наприклад, Рада старійшин Бундестагу складається з голови палати, його заступників та 24 депутатів, яких висувають фракції та парламентські групи пропорційно до їх чисельності. У Словаччині Депутатський собор складається виключно з членів, делегованих депутатськими групами.

Слід зазначити, що у ряді країн, де поряд із представниками фракцій до міжфракційного органу входять деякі посадові особи палати, встановлюється перевага перших під час прийняття рішень. Воно підкріплюється положенням про те, що представники фракцій мають кількість голосів, що дорівнює кількості членів фракції (Португалія, Франція). Але таке рішення ставить у привілейоване становище великі політичні партії чи блок партій, що має у парламенті більшість.

По-третє, сучасне парламентське право надає партійним фракціям ряд прав процедурного характеру, що забезпечує їх перевагу в парламентській процедурі порівняно з окремими депутатами (це стосується, наприклад, участі у дискусіях, внесення різного роду пропозицій, розгляду поправок до законопроектів тощо). Крім того, у низці випадків вони наділяються виключними правами, яких не мають окремі депутати. У Португалії ці права закріплені конституцією (наприклад, право вимагати скликання позачергової сесії парламенту, створення парламентських слідчих комісій, право одержувати від уряду інформацію про вирішення принципів питань, які викликають громадський інтерес).

Для реалізації наданих фракціям прав та забезпечення їх ефективної діяльності їм надається матеріальна база (приміщення, тех-

нічний, адміністративний персонал), здійснюється фінансова підтримка за рахунок бюджету парламенту. Обсяг регламентації усіх цих питань парламентським правом досить різний в окремих країнах. Наприклад, Закон про парламентські фракції Грузії обмежується положенням про те, що діяльність фракції забезпечується її апаратом, організація, кількість штатів та умови утримання якого визначаються парламентом (ст. 12). Разом з тим парламентське право ряду країн приділяє цим питанням велику увагу. По-перше, закріплюється право фракцій на власне приміщення у будинку парламенту і на використання необхідних технічних засобів (наприклад, ч. 1 § 78 регламенту Палати депутатів Чехії); по-друге, їм надається необхідний технічний персонал (так, у Португалії в штаті Національного зібрання є 60 співробітників, які займаються виключно обслуговуванням фракцій. Вони розподіляються між ними пропорційно до чисельності фракцій за рахунок коштів, що виділяють з бюджету парламенту). По-третє, діяльність фракцій також субсидіюється парламентом (згідно, наприклад, з ч. 2 регламенту Палати депутатів Чехії для компенсації витрат депутатських клубів з бюджету палати виділяється дотація пропорційно до чисельності; правила використання наданих коштів, ведення звітності й контролю встановлює на кожний календарний рік організаційний комітет і утворює палата). Детально всі питання, пов'язані з наданням дотацій, їх витратами, звітності та контролем, регламентують закон ФРН 1994 р., регламент Національної ради Словаччини.

При цьому слід нагадати, що у ряді країн опозиційні фракції одержують додаткові дотації (наприклад, у Чехії встановлена сума дотацій для клубів неурядових політичних партій втричі вища, ніж для правлячих).

Все сказане про регламентацію партійних фракцій підтверджує загальний висновок про те, що сучасне парламентське право багатьох держав відводить їм вирішальну роль в організації та діяльності парламенту.

Питання до самоконтролю

1. Як регламентуються виборчі кампанії?
2. Громадські організації і виборчий процес.
3. Політичні партії і виборчі коаліції.
4. Поясніть конституційне визначення парламентських фракцій.
5. Назвіть основні моменти для організації парламенту й діяльності в ньому політичних партій.
6. Дайте характеристику структури партійних фракцій.
7. Які умови і процедура утворення й припинення діяльності партійних фракцій?
8. Поясніть права та привілеї фракцій.

Теми рефератів та доповідей

1. Політичні партії і виборчий процес.
2. Діяльність політичних партій у парламенті.
3. Місце і роль політичних партій України у Верховній Раді.

Питання до семінарського заняття

1. Виборчий процес та його основні принципи.
2. Участь політичних партій у виборчому процесі.
3. Регламентація парламентської діяльності політичних партій.

Література

1. Бебик В.М. Як стати популярним, перемогти на виборах та утриматися на політичному Олімпі: Соціопсихологія і технологія політичної боротьби. - К.: Абрис, 1993.
2. Веденеев Ю., Князев С. Избирательные правоотношения // Государство и право. - 1999. - №5.
3. Довгаш О. Выборы и референдуми: шляхи вдосконалення // Віче. - 2001. - №11.
4. Коваль М. Як організувати вибори // Віче. - 1999. - №5.
5. Оксак О. Відповідальність проти популізму: виборці, партії та уряд у демократичному суспільстві // Нова політика. - 2000. - №1.
6. Острогорский М.Я. Демократия и политические партии. - М.: РОССПЭН, 1997. - С. 393-459.
7. Примуш М.В. Выборы. Демократия. Партии // Политика і час. - 2000. - №5-6.
8. Старовойтенко Р. Імідж політичної партії як чинник електорального вибору // Нова політика. - 2001. - №2.
9. Гаєва Н.П. Політичні партії - суб'єкти виборчого процесу в Україні // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 8. - К., Інст-тут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. - С. 105-112.
10. Дюверже Морис. Политические партии. - М.: Академический проект, 2000.
11. Особенности избирательных систем в Австралии, ФРГ, Канаде, Мексике, США. - М., 1996.
12. Острогорский М.Я. Демократия и политические партии. - М.: РОССПЭН, 1997.
13. Сборник избирательных законов стран Центральной и Восточной Европы. - К., 1995.

Частина 16 ФІНАНСУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

16.1. Правове регулювання фінансової діяльності політичних партій

Взаємозв'язок грошей та політики - явище, властиве політичному життю на всіх етапах розвитку державності. Особливо посилюється цей взаємозв'язок з утвердженням і розвитком сучасної демократичної держави. Згідно з зауваженням французького дослідника К. Лейрі, за демократії, більше, ніж за будь-якого іншого ладу, гроші є нервом політики. Обумовлене це головним чином особливою складністю конституційного механізму демократії та його основних інститутів, таких як політичні партії, вибори, представницькі установи, що їх ефективна діяльність вимагає всезростаючих витрат. При цьому на відміну від попередніх етапів, коли взаємозв'язок грошей та політики реалізувався через окремих осіб (наприклад, шляхом прямого підкупу та інших видів корупції політиків, чиновників держапарату), у сучасній демократичній державі він реалізується в основному через політичні партії як головних учасників політичного процесу, що відіграють особливу роль в організації та здійсненні державної влади. Тривалий час ця різниця не враховувалася законодавством демократичних держав. Аж до початку 60-х років нинішнього століття фінансова діяльність політичних партій не була спеціальним об'єктом правового регулювання. Прийняте у XIX - на початку XX ст. законодавство, що стосувалося відносин грошей та політики, було спрямоване проти окремих осіб і мало, як правило, репресивний характер, встановлюючи кримінальне покарання за корупцію (Великобританія - 1854 р., Франція - 1914 р., США - 1925 р.). Лише у небагатьох країнах в цей період ухвалювалися закони іншого характеру, наприклад, такі, що вводили винагороду депутатам парламенту (Франція - 1875 р., Німеччина - 1909 р., Португалія - 1911 р., Італія - 1912 р.).

Становище істотно змінилося після Другої світової війни. На відміну від попереднього періоду, фінансова діяльність політичних партій стає спеціальним, до того ж одним із найважливіших об'єктів правового регулювання. Новий підхід до проблеми стосунків між грошима та політикою в аспекті фінансової діяльності політичних партій був обумовлений рядом об'єктивних та суб'єктивних причин. По-перше, масштаб діяльності політичних партій розширився. Якщо раніше вони являли собою організації, які були прилаштовані головним чином до участі у виборчому

процесі і тому не виявляли помітної активності у період між виборами, то тепер це - постійно діючий компонент політичної системи.

Ця обставина призвела до необхідності створення партіями розгалуженого постійного апарату, заснування власних освітніх та дослідницьких інститутів та фондів, видавництв, засобів масової інформації.

По-друге, для фінансування усієї цієї різноманітної діяльності потрібні значні кошти, яких партії не мають. Звідси їх прагнення отримати необхідні суми з різних фінансових джерел, що, як свідчать реалії політичного життя у багатьох демократичних державах, супроводжується численними фінансовими аферами й політичними скандалами.

Така криміналізація фінансової діяльності політичних партій призводить до дискредитації як самих партій, так і демократії в цілому, найважливішим інститутом якої вони є.

По-третє, суттєва нерівність фінансових можливостей різних політичних партій призводить до нерівності їх шансів у політичному суперництві, до істотного викривлення "народної волі", формуванню й вираженню якої партії, згідно з законом, покликані сприяти. Становище ускладнюється і тим, що окремі групи, юридичні і навіть фізичні особи прагнуть шляхом фінансової підтримки тих чи інших партій ("політичні інвестиції") використовувати їх як засіб для здійснення впливу на визначення загальної політики держави або на прийняття конкретних рішень у власних вузькокорисливих інтересах. За цих умов принцип народного суверенітету, що проголошується усіма демократичними конституціями і підкріплюється заборонаю на привласнення влади окремими групами й особами, ризикує перетворитися на порожню фікцію.

Таким чином, за сучасних умов взаємовідносини "гроші - політика", безпосередньо пов'язані з фінансовою діяльністю політичних партій, стали однією з гострих проблем, від вирішення якої багато в чому залежить подальший розвиток та зміцнення демократії у сучасній державі. Першими це усвідомили країни "зрілої демократії", про що свідчить той факт, що саме тут із середини 60-х років почала здійснюватися у широких масштабах регламентація фінансової діяльності політичних партій (1966 р. - Данія, Швеція; 1967 - ФРН; 1969 - Фінляндія; 1974 - Італія, США; 1975 - Австрія; 1976 - Португалія; 1984 - Греція; 1988 - Франція).

У тоталітарних та авторитарних державах з однопартійною системою така регламентація була відсутня з цілком зрозумілої причини. Тут фінанси та інше майно правлячої партії фактично не були відокремлені від державних фінансів та майна. Партія, що здійснювала Державно-владні повноваження, з одного боку, фактично розпоряджалася державним бюджетом, а з другого - використовувала його

та державне майно для фінансування своєї діяльності. Прикладом може бути КПРС.

Не проводилося різниці між партійною касою та держбюджетом і у багатьох однопартійних державах "третього світу", зокрема в Африці. Тут партійні організації у широкому масштабі відкрито фінансувалися державою, оскільки юридично вони були одночасно і державними органами (наприклад, у багатьох країнах соціалістичної місцеві партійні організації здійснювали функції місцевих органів управління).

З переходом вказаних країн до багатопартійності проблема "гроші - політика" постала й перед ними. На її рішення спрямована регламентація фінансової діяльності політичних партій, здійснювана з кінця 80-х - початку 90-х років, хоча багато в чому ще недосконала.

Таким чином, можна констатувати, що регламентація фінансової діяльності політичних партій є сьогодні загальною тенденцією розвитку "партійного права", яке формується. Про це, зокрема, свідчить той факт, що така регламентація здійснюється навіть у країнах, що їх законодавство не визнає політичні партії юридичними особами (наприклад, у Греції, Нідерландах, Люксембурзі).

Попри всі особливості регулювання цієї сфери діяльності партій в окремих країнах, попри всю різницю в деталях, йому притаманні спільні цілі, а саме: створення умов для вільного та рівноправного суперництва різних політичних сил у боротьбі за владу; матеріальне забезпечення різноманітної діяльності політичних партій; сприяння ефективному виконанню ними своєї суспільної ролі, оздоровленню політичного життя.

Спільність цілей визначає спільність підходів до правового регулювання, що знаходить свій прояв у ряді моментів.

Передусім слід відзначити різноманіття форм правового регулювання. Правові норми, що стосуються фінансової діяльності політичних партій, містяться у численних нормативних актах. Серед них найважливіше значення мають конституційні норми. Включення в основні закони спеціальних положень про фінансову діяльність партій - характерна риса новітнього конституційного законодавства (конституції Вірменії, Аргентини, Бразилії, Греції, Гани, Перу, ФРН, Чилі та ін.). За загальним правилом це - положення про фінансові джерела політичних партій (про заборону деяких джерел, про державне фінансування); про відкритість, "прозорість" фінансової діяльності партій (обов'язок партій публікувати фінансові звіти). Так, згідно, наприклад, зі ст. 21 Основного закону ФРН партії мають подавати публічний звіт про джерела та використання своїх коштів, а також про своє майно; у ст. 17 конституції Бразилії політичним партіям забороняється отримувати кошти з-за кордону. Вони зобов'язані подавати фінансові звіти у Виборчий суд. Партії

мають право на одержання коштів з партійного фонду і вільний доступ на радіо й телебачення.

Конституційні положення стають основою для детального регулювання фінансової діяльності політичних партій іншими нормативними актами. Це спеціальні закони про політичні партії, які обов'язково мають розділ про фінанси та майно партій; загальне виборче законодавство (положення про виборчі витрати партії) і спеціальне (наприклад, канадський закон 1974 р. про виборчі витрати); спеціальні загальнофінансові закони, яких іноді прямо передбачено конституцією. Так, згідно зі ст. 29 конституції Греції закон може встановити умови фінансування політичних партій державою і положення про публічність їх виборчих витрат, а також витрат кандидатів у депутати (згідно з цим у 1984 р. прийняли закон "Про фінансову підтримку політичних партій"). Такі закони, як зазначалося, були прийняті у Бельгії, Словаччині, Франції, на Кіпрі. Положення, що стосуються фінансів політичних партій, включаються в закони про статус депутатів парламенту, парламентські фракції, в регламенти палат парламенту. Відповідні норми передбачаються також загальним податковим законодавством (податкові кодекси).

В цілому можна констатувати, що у багатьох сучасних державах склалося й діє широке, детально розроблене законодавство, що стосується фінансів, іншого майна та підприємницької діяльності політичних партій. Воно має комплексний характер.

Все помітнішу роль у регулюванні фінансової діяльності політичних партій, особливо пов'язаної з їх участю у виборчому процесі, відіграють рішення органів конституційного правосуддя, що приймаються у справах про перевірку конституційності законів, зокрема виборчих (наприклад, рішення Верховного суду США, Верховного суду Ізраїлю, Федерального конституційного суду ФРН, Конституційної ради Франції).

Основними об'єктами правового регулювання, як правило, є: джерела, з яких формуються кошти партій; фінансова діяльність партій, пов'язана з їх участю у політичному процесі (участь у виборах, у діяльності парламенту); механізм державного контролю за усією фінансовою діяльністю партій, що забезпечує її відкритість і передбачає юридичну відповідальність за фінансові правопорушення.

Звичайно, правове регулювання кожного з цих об'єктів в окремих країнах має свої особливості, в яких знаходять відображення політичні Реалії, специфіка діючих політичних та виборчих систем, усталені політичні традиції. Але разом з тим кожний вид регулювання характеризується спільністю ряду принципово нових рис, які у своїй сукупності дають уявлення про провідні тенденції розвитку правової регламентації

фінансової діяльності партій у цілому. До них можна віднести наступні риси. *По-перше*, включення до складу фінансових джерел, що з них формуються ресурси політичних партій, державного фінансування. *По-друге*, регламентація приватного фінансування партій, що було обумовлено введенням державного фінансування. Як відмічає французький юрист Ж. Масле, "регламентація приватного фінансування нерозривно пов'язана з державним фінансуванням", бо останнє не може досягнути своїх цілей і бути ефективним "без суворої регламентації приватних джерел, їх відкритості й контролю за ними". *По-третє*, законодавче розмежування у приватному та державному фінансуванні нецільового (загального) й цільового (спеціального) фінансування, що визначає істотну різницю у їх правовій регламентації. У першому випадку кошти надаються не для фінансування якогось певного виду діяльності (так би мовити на "поточні витрати"), у другому - ці кошти призначені для фінансування конкретної діяльності (участі у виборах, роботи в парламенті, утримання освітніх та дослідницьких інститутів та фондів). *По-четверте*, обмеження витрат партій (це стосується головним чином їх виборчих витрат). *По-п'яте*, застосування більш жорсткого державного контролю за усією фінансовою діяльністю партій, створення спеціального правового механізму такого контролю.

Все сказане дозволяє зробити висновок про те, що сучасна держава активно втручається у таку делікатну сферу, якою є фінансова діяльність політичних партій, що раніше практично знаходилася поза її впливом. Масштаби такого впливу постійно зростають, посилюється його обмежувальний характер. Про це, зокрема, свідчить інтенсивний розвиток законодавства, що регламентує фінансову діяльність партій, та його спрямування. Досить, наприклад, вказати, що у ФРН положення закону 1967 р. про політичні партії, які стосуються їх фінансової діяльності, змінювалися протягом 30 років п'ять разів (у 1969, 1979, 1984, 1988 рр.), в США відповідні положення виборчого закону 1971 р. - тричі (в 1974, 1976, 1979 рр., а в останні роки розробляються проекти широкої виборчої реформи, спрямованої, передусім, на зміну системи фінансування політичних партій).

16.2. Джерела фінансування політичних партій

Сучасні політичні партії для здійснення своєї різноманітної діяльності потребують значних коштів, причому потреба в них постійно зростає. У зв'язку з цим першорядного значення набуває питання про джерела, з яких формуються фінансові ресурси партій. Воно займає центральне місце у всій правовій регламентації, бо від його вирішення залежить до-

сягнення його основних цілей. Саме цим пояснюється та увага, яку приділяє сучасне законодавство регламентації фінансових джерел. Це найбільш розроблена й велика частина усієї фінансової діяльності політичних партій. Законодавство визначає види фінансових джерел, диференціюючи їх за видами партійної діяльності, встановлює умови отримання партіями коштів із конкретних джерел, порядок їх використання, вводячи при цьому різного роду обмеження (ліміти пожертвувань та дотацій, витрат тощо). Недотримання партіями цих умов та обмежень розглядається як правопорушення, що тягне застосування до них різних санкцій, аж до розпуску.

За загальним правилом сучасне законодавство передбачає три групи фінансових джерел: власні кошти політичних партій, приватне фінансування й державне фінансування. Співвідношення між ними в окремих країнах, як і конкретна регламентація тих чи інших джерел, досить різні.

Власні кошти політичних партій. До них відносяться: вступні й членські внески, відрахування до партійної каси від платні членів партії, що посідають політичні пости (депутати парламенту, члени уряду тощо), можливість чого передбачена законодавством ряду країн (Австрія, Бельгія, Туреччина); прибутки від партійних заходів (проведення виставок, лекцій, фестивалів тощо), прибутки від майна та підприємницької діяльності.

Значення членських внесків якщо не для життя всіх партій, то будь-якому разі для партії важко переоцінити. Відома типологія Дюверже виходила саме з розбіжностей у фінансуванні кадрових (центристських і правоцентристських) і масових (лівих та лівоцентристських) партій. На думку цього класика партології, організаційні характеристики лівих об'єднань, що формувалися на рубежі XIX–XX ст. були обумовлені особливостями їх соціальної бази, яка складалась із малозабезпечених прошарків населення. На відміну від старих парламентських партій, що склались до розповсюдження виборчих прав на ці категорії громадян, нові утворення не могли спиратися на іншу матеріальну підтримку, а тому змушені були шукати інший спосіб фінансування своєї діяльності. Класичний приклад - німецька соціал-демократія, яка протиставила багатству спонсорів правих партій колосальну чисельність і дисципліну своїх членів, які сплачували до партійної каси нехай невеликі, але регулярні внески. Необхідність збору та реєстрації цих грошей значною мірою передбачала наявність регламентованого членства, жорстку структуру та розвинений бюрократичний апарат партії. Схожа ситуація спостерігалась і в інших країнах Західної Європи.

Сьогодні розбіжності між країнами більш очевидні, ніж між партіями всередині кожної з них. Все більше старих європейських партій (як ма-

сових, так і кадрових) фінансуються головним чином з держбюджету. Ближче за інших до зразка, описаного Дюверже - партії Австрії та ФРН, але проблеми з масовістю і традиційними способами субсидіювання характерні і для них, хоча законодавство цілеспрямовано заохочує протилежні тенденції. У Німеччині, наприклад, об'єм бюджетних дотацій, що надається тій чи іншій партії, ставиться у пряму залежність від суми членських внесків, що збираються. А ось у Скандинавії, де в перші роки минулого століття членські внески також були основним джерелом коштів лівих партій, їх частка зменшилася до 10%. З початку 1990-х років скорочення знаходжень від головного легітимного джерела партійних доходів - членських внесків - спонукало багато організацій фальсифікувати свої фінансові звіти. За даними Л. де Соузи, за відсутності внутрішнього аудиту португальські партії явно завищували фінансовий внесок своїх членів: "Вагома частина декларованих внесків надходила від людей, які ніколи не входили до партії". Згідно з офіційною партійною статистикою, що схильна збільшувати даний показник, у європейських партіях до рубежу 1990-х років членські внески в середньому складали не більше чверті партійних доходів. Вважається, що нині ця цифра ще нижче, оскільки останнім часом темпи змін у чисельності партій і у пропорціях отриманих ними коштів доволі значні.

Ступінь регламентації джерел цієї групи досить різний. Так, розміри вступних та членських внесків, відрахувань від платні практично ніде не регламентуються. В законах про політичні партії деяких країн прямо вказується, що визначення їх відноситься до виключної компетенції партії, регламентується її статутом (Бенін, Мексика, Габон). Винятком, мабуть, є закон про політичні партії Алжиру 1989 р., який встановлював максимальний розмір вступних та членських внесків, і закон Туреччини 1961 р., який передбачав, що розмір відрахувань депутатів парламенту у партійну касу не може перевищувати однієї їх місячної зарплатні.

В Україні, як і в інших країнах Східної Європи, частка членських внесків у фінансуванні партійної діяльності дуже мала. Першопричина - у відсутності самого масового членства. Хоча згідно Законодавством для реєстрації партії зазвичай вимагається наявність певної кількості членів або регіональних організацій; ці умови так само легко, як і формально виконуються, не створюючи жодних ознак розширення масовості наших партій. Для забезпечення їх діяльності політики використовують найманих робітників, хай то бюрократи, консультанти або політтехнологи. На відміну від членів партії, ці люди не лише не приносять організації яких-небудь доходів, але й збільшують її витрати, бо їх послуги коштують грошей. Треба підкреслити, що така організаційна побудова повністю вписується у новітні тенденції розвитку західних партій як професійно-електоральних структур на протигагу тим, що йдуть у

минуле масовим бюрократичним організаціям. Саме цей новий тип партій широко розповсюджений у посткомуністичних країнах. Винятки становлять, можливо, лише комуністи. Успадкована з минулого мережа організаційних структур дозволяє їм культивувати традиційні форми внутрішньопартійного життя та методи роботи, використовувати місцевих активістів та їх зв'язки. Однак і вони не залишаються безучасними до потреб дня у посткомуністичних державах.

Між тим спирання на членські внески - фундаментальна характеристика масових партій, їх специфіка у ХХ ст., і "той, хто обмежується лише фінансовою стороною, ризикує просто нічого не зрозуміти... Внески - психологічний компонент вступу та належності до партії. Це одночасно і знак, і джерело відданості". Різке скорочення частки членських внесків у загальному об'ємі партійних фінансів до початку ХХІ ст. - свідчення глибокої трансформації самого інституту партії.

Інша справа з прибутками від майна й підприємницької діяльності партій, що є предметом докладного регламентування. Легально діючі політичні партії, маючи статус юридичної особи, володіють майновими правами, аналогічними правам інших юридичних осіб. Так, згідно зі ст. 7 французького закону про фінансову гласність політичного життя 1988 р. політичні партії мають право придбати безоплатно чи з оплатою рухоме та нерухоме майно; вони можуть провадити дії, що відповідають їх завданням, в тому числі згідно з положеннями діючих законів, засновувати та видавати газети, створювати органи, пов'язані з їх діяльністю і керувати ними. Разом з тим специфіка природи партій як політичного інституту обумовлює деякі особливості регулювання цих прав, головна з яких - встановлення певних обмежень у користуванні ними. Щодо права власності, то у більшості країн воно не обмежується: політичні партії можуть бути власниками будь-якого майна. Деякі закони про політичні партії перераховують основні об'єкти власності (будови, транспортні засоби, обладнання, друкарні тощо), але ці переліки не є вичерпними. Разом з тим законодавство ряду посттоталітарних держав передбачає можливість обмеження права власності політичних партій. Так, закон Молдови 1991 р. передбачає, що власністю політичних партій не можуть бути земля, виробничі підприємства, кооперативи; закон Білорусі 1994 р. забороняє партіям отримувати прибутки від акцій та інших цінних паперів, засновувати підприємства, за винятком засобів масової інформації; словацький закон забороняє політичним партіям та політичним рухам бути власниками майна, що знаходиться за кордоном. Сучасне законодавство визначає політичні партії як некомерційні організації (чи як організації, що не мають своєю метою "здобуття прибутків"). Цим обумовлене обмеження їх підприємницької (комерційної) діяльності. За загальним правилом їм дозволяється займатися тільки такою комерцій-

ною діяльністю, яка безпосередньо пов'язана з їх уставними цілями й завданнями. Іноді встановлюються конкретні форми такої діяльності (Ізраїль, Польща). Так, польський закон передбачає, що господарська діяльність партій може здійснюватися виключно у формі кооперативів та операцій з акціями.

У тих країнах, де політичним партіям дозволено займатися комерційною діяльністю, що відповідає їх уставним цілям, важливого значення набуває питання про визначення основних напрямків такої діяльності. Слід, однак, зазначити, що за деяким винятком законодавство не визнає ці напрямки предметно. Одним із таких винятків є словацький закон. Забороняючи політичним партіям від свого імені здійснювати підприємницьку діяльність, він у той же час дозволяє їм непряму участь у ній через точно визначені групи юридичних осіб, встановлюючи конкретні напрямки їх діяльності (експлуатація радіо і телестанцій, видавництва і друкарень; проведення лотерей; виробництво і продаж предметів, призначених для діяльності партій; культурна, спортивна, редакційна та освітня діяльність).

Доходи від майна, підприємницької діяльності та партійних заходів підлягають оподаткуванню на загальних засадах, однак податкове законодавство багатьох країн передбачає при цьому різні пільги. Наприклад, у Франції ставка податку на прибуток, що їх отримують партії від оренди нерухомості, експлуатації земельної та лісової власності, майже вдвічі нижча від аналогічної ставки, встановленої для інших об'єднань. У Польщі партії звільнені від оплати прибуткового податку, що його отримують від господарської діяльності у частині, призначеній на статутні цілі (ст. 4 закону 1990 р.). Болгарський закон (ст. 20) формулює загальне положення про те, що на "доходи, отримані політичними партіями від господарської діяльності, поширюються пільги з оподаткування у порядку, визначеному Радою Міністрів".

Разом з тим законодавство вводить певні обмеження на використання коштів, одержуваних політичними партіями від їх комерційної діяльності. Найпоширенішою є заборона перерозподіляти ці кошти між членами партій. Є й інші обмеження, наприклад, забороняється використовувати ці кошти для оплати штатних працівників партійного апарату.

Відчуває зміни і інше джерело партійних коштів - пожертви, що здавна слугували досить легальним та ефективним інструментом впливу великих груп інтересів на політику партій та урядів. Відомо, що протягом багатьох десятиліть профспілки доволі стабільно підтримували комуністичні, соціалістичні, соціал-демократичні та ліво-центристські партії, а організації бізнесу та спілки підприємців - консерваторів та правоцентристів. Такі організовані групи інтересів надавали "своїм" партіям, окрім іншого, вагомий матеріальний допис.

кові об'єднання скандинавських країн, наприклад, і зараз нерідко беруть вагому участь у фінансуванні виборчих кампаній лівих. Так, шведські соціал-демократи (СДШП) отримують близько п'ятої частини свого загальнонаціонального бюджету від щорічних перерахунків профсоюзів до їх виборчого фонду. Крім того, 4 тис. профсоюзних чиновників відбувають у відрядження допомагати СДШП у проведенні передвиборчих кампаній, а взагалі на її перемогу працюють біля 230 тис. профактивістів.

Розвиток відносин партій з інституціональними донорами залежить від історичних традицій конкретної країни та особливостей її законодавства, але в цілому можна сказати, що підтримка, в т.ч. матеріальна, яка отримується від організацій та груп інтересів, спонукала партії прислухатися до думки "спонсорів" та забезпечила вплив останніх на партійну політику, нерідко крізь безпосереднє представництво у керівних структурах.

Розбіжності між країнами у даному випадку досить значні, тому будь-які загальні судження формулювати доволі складно. Разом з тим останні відомості дозволяють говорити про тенденції до скорочення значущості інституціонального фінансування партій. Дослідники пов'язують це з загальним зниженням міжкласової напруги у західних демократіях. Політичні відносини останнім часом отримують інше оформлення, що змушує партії шукати нові лінії взаємовідносин із суспільством, розширювати соціальну базу, апелювати до різних прошарків населення і груп інтересів. Останні ж стають більш незалежними у вираженні своїх політичних симпатій.

У цілому, однак, слід визнати, що у багатьох країнах регламентація майнових прав та комерційної діяльності політичних партій має, як правило, загальний характер. Саме ця обставина дозволяє партіям широко залучатися до різного роду комерційної діяльності, але це веде до встановлення більш тісних зв'язків із фінансово-промисловим капіталом і сприяє політичній корупції.

Приватне фінансування політичних партій. Власні кошти політичних партій, особливо членські внески, складають у більшості випадків незначну частину їх фінансових ресурсів. Наприклад, в Італії членські внески більшості партій не перевищують у середньому 20% усіх їх прибутків. Аналогічна картина і у Франції, де у 1993 р. сума членських внесків та відрахувань від платні членів партії, що посідають політичні пости, складала, наприклад, у Соціалістичній партії - 20% її прибутків, в Об'єднанні на підтримку республіки - 10%, у Національному Фронті - 22,6%.

Переважає у більшості країн залишається приватне фінансування, основними джерелами якого є добровільні пожертвування фізичних та юридичних осіб (грошові внески, подарунки, відмови по заповітах). Це фінансування стало предметом регулювання порівняно не-

давно (60-і роки), але зараз воно детально регулюється законодавством більшості держав (винятком є лише деякі країни, наприклад, Великобританія, де переважає погляд на приватне фінансування як на особисту справу окремих осіб).

Тенденція до все більшої прив'язки партії до державної кишені, що намітилася, ставить під сумнів виконання ними тієї ролі, заради якої вони нібито й існують у сучасних демократіях. Разом з тим необхідно розуміти, що на практиці альтернативою державному фінансуванню партій з усіма його проблемами нині є не добровільна масова активність і підтримка громадян і навіть не корпоративна участь зацікавлених груп, а приватне спонсорство, що несе у собі не менш гострі суперечності.

Участь у сучасному політичному суперництві потребує стільки грошей, що не можуть дати ані держава, ані тим більше, маси громадян, а можуть, і що не менш важливо, бажають вкласти в політику приватні інвестори. У той же час нестача та постійні пошуки коштів спонукають партії політиків звертатися до окремих осіб та корпорацій, ставлячи претендентів на державні посади у потенційну залежність від інвесторів: прагнення не втратити джерело фінансування у майбутньому стимулює політиків розраховуватися зі спонсорами різного роду послугами, пов'язаними з їх становищем в органах влади. Таким чином, навіть за відсутності особистих корисних мотивів, коли гроші надходять виключно до партійної каси, провокується корупція.

Підтримуючи окремих кандидатів або партії, приватний політичний підприємець робить свої політичні інвестиції, маючи на меті потенційну, скоріш за все приватну користь. З точки зору "раціонального вибору" ті, хто вкладає гроші у політику, повинні прораховувати, скільки коштує досягнення влади і скільки вони можуть від неї отримати.

За приватного фінансування досить вірогідним є також прагнення окремих політиків, які перемогли на виборах, мати якомога більшу користь зі своєї діяльності, щоб покрити витрати на досить капіталомісткі кампанії. Логічним результатом усіх вказаних прагнень стає розвиток патронажних відносин між партіями, політиками та їх спонсорами.

Підтвердженням загальності даної тенденції є постійні скандали, пов'язані з приватним фінансуванням партій та кандидатів, які потрясають політичні системи різних країн. В Японії та Південній Кореї, наприклад, міцні відносини між правлячими партіями та великими фірмами протягом тривалого часу супроводжуються регулярними спалахами корупційних розслідувань та громадських дискусій про користі, що їх мають ці фірми з власних політичних інвестицій. У Франції та Німеччині нещодавні викриття незаконних способів приватного фінансування великих партій відчутно вразили по репутації політиків найвищих рангів.

У сучасній Україні не лише не має зайвих бюджетних коштів для вагомій підтримки партійної діяльності, але й міцної впевненості більшості громадян у необхідності цього інституту. Згідно з результатами опитування Фонду "Общественное мнение", надрукованому у серпні 2001 р., 52% наших співгромадян вважають, що партії приносять більше шкоди, ніж користі. За таких умов бідна держава та ще бідніше та погано організоване суспільство не можуть взяти на себе витрати на утримання демократичних інститутів. Але за наявного домінування приватного фінансування партій та кандидатів ті практично неминуче починають обслуговувати переважно приватні інтереси.

Спільним для регламентації приватного фінансування є його обмеження за видами джерел, суб'єктів та розмірами добровільних пожертвувань. Разом з тим слід підкреслити, що єдиного підходу до такого роду обмежень не існує.

У більшості країн до заборонених видів фінансових джерел віднесено фінансування політичних партій з-за кордону (від міжнародних організацій, іноземних держав, громадян та їх об'єднань), що справедливо розглядається як один із засобів втручання у внутрішні справи держави. Однак у ряді країн таке фінансування в принципі дозволяється, але з певними умовами та обмеженнями (Болгарія, Греція, Іспанія, Канада, Конго, Мексика, ФРН). Так, у Болгарії політичним партіям заборонено отримувати кошти від іноземних громадян та їх груп у розмірі відповідно - вище 500 та 2 тис. доларів, у ФРН закон 1967 р. (в редакції 1994 р.) також дозволяє пожертвування іноземних громадян, але у розмірі не вище 1 тис. марок. Крім того дозволені пожертвування (без встановлення ліміту) від громадян країн - членів Європейського союзу, від господарських підприємств, що їх активи більше ніж на 50% складаються з власності німців, а також пожертви партіям національних меншин з країн, що межують з ФРН, де ці меншини є корінним населенням.

Неоднаковий підхід і до регламентації деяких інших видів джерел та суб'єктів приватного фінансування, наприклад, анонімні пожертви юридичних осіб. В одних країнах вони повністю заборонені (Австрія, Росія, Болгарія), що є цілком виправданим, бо анонімність робить практично нездійсненним контроль над фінансовими джерелами партій (ними можуть виявитися й ті, що заборонені законом). Однак у ряді країн анонімні пожертви дозволені, обмежуються лише їхні розміри (наприклад, у ФРН не більше 1 тис. марок, в Іспанії й Мексиці не більше визначеного проценту від суми державної субсидії, одержуваної партією).

Пожертви приватних юридичних осіб складають за загальним правилом значну частину партійних бюджетів, особливо в період проведення виборів.

Політичні реалії багатьох країн свідчать, що пожертвування приватних юридичних осіб, які нерідко використовуються як засіб підпорядкування політичних партій корисливим інтересам окремих груп фінансового й промислового капіталу, є однією з головних причин широко розповсюдженої політичної корупції. У цьому відношенні питання про допустимість таких пожертвувань набуло особливої гостроти. Найбільш радикальне його вирішення - заборона юридичним особам приватного права у будь-якій формі фінансувати політичні партії, що, однак, передбачається законодавством лише невеликої групи країн (Ангола, Бразилія, Ізраїль, Франція). У Франції після ряду гучних політичних скандалів початку 90-х років, пов'язаних із фінансуванням політичних партій великими компаніями, парламент у грудні 1994 р. ухвалив закон, що повністю забороняє підприємствам фінансувати партії та виборчі кампанії.

Свої особливості має це обмеження в США, де виборче законодавство (закон про федеральні виборчі кампанії 1972 р. з подальшими змінами) забороняє приватним юридичним особам безпосередньо фінансувати політичні партії. Останні, однак, можуть створювати політичні комітети (комітети політичних дій - КПД), що фінансують виборчі витрати партії за рахунок пожертвувань фізичних осіб, які вони збирають. Закон дає широке визначення поняття "політичний комітет".

Особливо слід зупинитися на проблемі пожертвувань неполітичних громадських об'єднань (різного роду організацій та фондів), що у громадсько-правових відносинах також виступають як юридичні особи приватного права. За загальним правилом забороняються пожертви благодійних та релігійних організацій. Неоднозначно, однак, вирішується питання про внески у партійну касу інших громадських об'єднань, зокрема, найбільш масових з них - профспілок. В одній групі країн профспілкам дозволено фінансувати політичні партії (Великобританія, Іспанія, Ізраїль, Канада). Щоправда, у Великобританії закон про профспілки 1984 р. вніс певні обмеження: усі профспілки, що мають політичні фонди, повинні кожні 10 років проводити голосування про продовження збору коштів на політичні цілі. Як вказують англійські дослідники, голосування членів великих профспілок проти політичних зборів може серйозно позначитися на партійних фондах. Головним чином це стосується лейбористської партії, три чверті прибутків якої становлять внески профспілок. У іншій групі країн, особливо там, де заборонені пожертви приватних юридичних осіб, ця заборона поширюється і на громадські об'єднання, включаючи профспілки. Характерно, наприклад, що у ФРН закон 1967 р., надаючи приватним юридичним особам право фінансувати політичні партії, робить виняток для профспілок. Ме-

та подібних обмежень - зашкодити політизації неполітичних об'єднань, що їм у багатьох країнах заборонена будь-яка участь у політичній діяльності.

Якщо проблема фінансування політичних партій приватними юридичними особами вирішується в окремих країнах по-різному, то по відношенню до юридичних осіб публічного права (державні органи, органи місцевого самоврядування, державні підприємства та товариства) застосовується єдиний підхід: їм заборонено у будь-якій формі фінансувати партії. Ця заборона поширюється і на змішані підприємства, в яких держави перевищує встановлений розмір (наприклад, в Італії - 20%, в Росії - 30%).

Поряд з обмеженнями за видами джерел та видами суб'єктів приватного фінансування політичних партій загальним і найбільш суттєвим його обмеженням, встановленим сучасним законодавством, є обмеження розмірів добровільних приватних пожертвувань. "Основне призначення лімітів на добровільні пожертви, - вказує канадський учений Ф. Сайدل, - це відвернути й заборонити грошові пожертвування, розмір та джерела яких можуть викликати підозру". У законодавчому плані це завдання вирішується різними способами. При цьому слід мати на увазі різницю між цільовим та нецільовим фінансуванням, встановленим законодавством ряду країн. Ліміти нецільового фінансування передбачаються, як правило, законами про політичні партії (Австрія, Мексика, ФРН). При цьому застосовуються два способи лімітування. Перший полягає в тому, що обмежується сума щорічних пожертвувань окремих фізичних та юридичних осіб (Іспанія, Мексика) або загальна сума щорічних пожертвувань (так, у Конго загальна сума усіх пожертвувань фізичних та юридичних осіб не повинна перевищувати 20% від загальної суми власних коштів партії, одержаних з інших джерел). При другому способі сума окремих пожертв майже не обмежується, а вказується лише та сума, окрім якої партія має навести у своєму фінансовому звіті прізвисько та адресу жертводавця, а для юридичної особи - її назву (в Австрії ця вимога поширюється на внески вище 30 тис. шилінгів, у ФРН - 20 тис. марок, у Греції - 200 тис. драхм).

Найбільш поширеним є перший спосіб, що здійснюється у двох варіантах. В одних країнах закон встановлює однакові ліміти щорічних внесків як фізичних, так і юридичних осіб (наприклад, в Іспанії максимальна сума для них складає 10 млн. песет). В інших ці ліміти є різними (так, у Мексиці максимальний розмір пожертв фізичної особи - 1% від суми державної субсидії, а юридичної особи - 5%).

Законодавство деяких країн пред'являє до окремих юридичних осіб Додаткові вимоги щодо оформлення добровільних пожертвувань.

Лімітування цільового приватного фінансування, переважно фінансування виборчих кампаній, які проводять політичні партії, передбачається виборчим законодавством. Тут достатньо зазначити, що при цьому застосовуються вже розглянуті способи: або встановлюється максимальна сума окремих пожертвувань - рівна чи різна для фізичних та юридичних осіб (Болгарія, Польща, Росія, США), або максимальна сума, з перевищенням якої вимагається публікація у фінансових звітах партії прізвища (назви) та адреси жертводавця, наприклад: в Австралії - це внески протягом року до 1500 австр. доларів. Втім, слід підкреслити, що у деяких країнах важко розмежувати нецільове і цільове приватне фінансування політичних партій, бо закон чітко не визначає часових меж виборчої кампанії (Великобританії, США, ФРН), у зв'язку з чим неможливо виокремити виборчі дії партій з їх поточної політичної діяльності. А це призводить до того, що приватні суб'єкти одержують можливість авансувати виборчі витрати партій, не пов'язуючи таке фінансування безпосередньо з виборами. Характерно, наприклад, що федеральний виборчий закон США 1972 р. лімітує внески, що робляться "протягом календарного року" (аналогічну формулу використовує і закон про політичні партії ФРН).

Проте чіткий розподіл нецільового та цільового приватного фінансування має суттєве практичне значення - він дає можливість здійснювати активний контроль над джерелами коштів для такого головного виду партійної діяльності, яким є участь у виборчому процесі.

Державне фінансування. Державне фінансування партій та кандидатів на державні посади почало вводитись у західних країнах з кінця 50-х років: у Німеччині - в 1959 р., в Австрії - в 1963 р., у Франції - в 1965 р., у Швеції - в 1966 р., у Фінляндії - в 1967 р., в Італії - в 1974 р., у Канаді - в 1974 р., у США - в 1976 р., і т.д. З'явившись одного разу, воно поступово не тільки поширюється дедалі ширше, але й збільшується у масштабах. У більшості західних країн державне фінансування стало чи не єдиним головним джерелом доходів політичних партій. І обходяться такі партії бюджетам своїх країн недешево. Наприклад, у Німеччині, що була піонером серед європейських держав, на всі види публічної підтримки політичних партій щорічно витрачається біля 1 млрд. марок бюджетних коштів.

Все більше європейських партій змінюють фінансову залежність від громадянського суспільства на залежність від держави. Разом з тим той факт, що одночасно з уведенням державної підтримки різко зменшується частка традиційних ресурсів у партійному фінансуванні, пояснюється не лише появою альтернативного джерела коштів. Адже партії не стали менше потребувати. Зовсім навпаки, їх витрати набагато зросли. Але

змінилося ставлення до них простих громадян, які, схоже, все менш схильні підтримувати політичні партії - будь то індивідуально (внесками та добровільною роботою), групами (у вигляді інституціональних пожертв) або всі разом (тобто з держбюджету).

Тим не менш на заході панує переконання у фундаментальній цінності політичних партій як обов'язкового інституту демократії, її безперечного атрибуту. Це переконання перевищує у громадській думці скептицизм у ставленні до конкретних організацій та визначає позицію держави, яка все більше бере на себе вирішення матеріальних проблем політичних партій або стимулює інші фінансування останніх за рахунок різного роду пільг.

Правовою засадою державного фінансування стало конституційне визнання політичних партій найважливішим інститутом громадянського суспільства, що відіграє всезростаючу роль в організації та здійсненні державної влади. Таке визнання накладає на державу **обов'язок** сприяти політичним партіям у найбільш ефективному здійсненні їх функцій. Фінансова підтримка держави стає особливо необхідною за сучасних умов, коли активна участь у політичному житті, і передусім у виборчому процесі, вимагає все більших матеріальних затрат, на які не вистачає ні власних коштів політичних партій, ні добровільних приватних пожертв. Як пишуть німецькі дослідники, "без прямого чи непрямого фінансування партій державою... вони виявляться нежиттєздатними". Незважаючи на явне перебільшення, це твердження справедливе відносно політичних партій багатьох країн, особливо тих, де процес становлення партій, реальної багатопартійності знаходиться на початковій стадії.

Деякі західні автори пов'язують державне фінансування з проблемою демократії. Так, Ж. Масле вказує, що конституційна свобода об'єднання передбачає не тільки свободу утворення партій, але й гарантію можливості здійснення ними своїх **функцій**. "У деяких випадках допомога, яку надає держава, може бути умовою наповнення політичної демократії реальним змістом". Зокрема, вона зменшує нерівність можливостей партій у політичному суперництві, їх залежність від окремих груп фізичних і юридичних осіб, а отже, є діючим засобом у боротьбі з політичною корупцією, багато в чому пов'язаної з приватним фінансуванням.

Про те, якого важливого значення надають фінансовій підтримці Державою політичних партій, свідчить закріплення її в ряді новітніх основних законів як одного з їх конституційних прав.

Разом з тим у державного фінансування політичних партій є й чимало супротивників. Для обґрунтування своєї позиції вони вдаються до Двох основних аргументів: 1) партії - приватні організації, у діяльність яких будь-яке втручання держави неприпустиме; 2) державне фінансу-

вання призводить до обмеження свободи об'єднання, бо сприяє увікоричненню існуючої партійної системи.

Сучасному законодавству відомі різні форми державного фінансування політичних партій: загальне і спеціальне, пряме і непряме. Загальне (нецільове) фінансування - надання державних субсидій на поточну діяльність політичних партій головним чином організаційного характеру (утримання партійного апарату, проведення з'їздів та конференцій, аренда приміщень і придбання обладнання і т.п.). Спеціальне фінансування - субсидювання певних видів діяльності (проведення виборчих кампаній, діяльності парламентських фракцій).

Більш дешевим вважається не пряме виділення бюджетних коштів партіям і кандидатам, а надання різного роду пільг та послуг. Цим шляхом йде, наприклад, Великобританія, де в останні роки фінансування партій активно дискутується та реформується. Тут, як і в багатьох інших країнах, одним із найважливіших способів державної підтримки політичних партій є надання їм безкоштовного часу на радіо та телебаченні. Враховуючи ту роль, яку відіграють у наш час електронні ЗМІ у системі політичних комунікацій, можна зрозуміти, наскільки це суттєва допомога, хоча, як уже згадувалось, оцінити її комерційну вартість доволі складно. Регулювання доступу до телевізійного ефіру виступає сьогодні на Заході в якості ключового моменту політичного фінансування. Забезпечення реального телевізійного плюралізму по суті стає завданням конституційного рівня: монопольний контроль когось із суперників над телебаченням практично виключає конкурентність виборів, порушуючи тим самим фундаментальні вимоги будь-якої демократичної конституції. Жодні інші витрати або норми не в змозі компенсувати цю шкоду демократичній процедурі.

В Україні регулювання "політичного" ефіру залишає прагнути кращого. Це з усією впевненістю було продемонстровано під час останніх виборів. Держава зобов'язана для виконання вимог Конституції забезпечити рівне представництво основних конкуруючих політичних суб'єктів на телеекранах. Вирішення даної проблеми дуже важливе як для вкорінення у нашої країні демократичних процедур, так і для надання їм більшого політичного сенсу, посилення контролю соціуму над владою.

До непрямих форм державного фінансування належать і різного роду виплати парламентарям та парламентським групам. Офіційно ці гроші покликані забезпечити виконання законодавцями їх прямих обов'язків. Але фактично частина з них, як правило, йде на партійні потреби.

Існують два підходи до застосування цих видів державного фінансування. В одній групі країн (Австрія, Бельгія, Греція, Словаччина, ФРН,

Швеція) держава здійснює як фінансування поточної діяльності політичних партій, так і спеціальне фінансування парламентських фракцій у ФРН, освітніх та дослідницьких інститутів та партійної преси у Швеції. Зрештою, така система, що існує у відносно невеликій групі країн, найбільше відповідає характеру діяльності сучасних політичних партій. Але вона, природно, вимагає значно більших витрат бюджетних коштів, ніж фінансування якогось одного виду діяльності, наприклад, виборчої кампанії. Разом з тим вона надає політичним партіям більшу свободу у витрачанні державних субсидій, що створює можливість для різного роду фінансових махінацій. Щоправда, у деяких законах передбачаються певні обмеження у використанні державних субсидій (наприклад, грецький закон встановлює, що вони можуть бути використані тільки на функціональні потреби та виборчу кампанію). Все це, без сумніву, стримує розповсюдження загального фінансування або використовується для відмови від нього. У багатьох країнах законодавством визнається лише спеціальне фінансування, яке на практиці зводиться до часткової компенсації виборчих витрат політичних партій (наприклад, Австралія, Канада, США).

Державне фінансування політичних партій, чи то загальне, чи спеціальне, стикається з рядом проблем, способи вирішення яких здійснюють великий вплив на політичне життя - на розвиток партійної системи, діяльність політичних партій. Передусім виникає питання: чи має держава фінансувати усі політичні партії чи тільки деякі з них? Воно особливо актуальне для посттоталітарних держав, де характерною рисою політичної структури суспільства є велика кількість політичних угруповань, значна частина яких являє собою дрібні нестійкі утворення, які не мають ані авторитету у суспільстві, ані підтримки скільки-небудь значної частини електорату. З цим тісно пов'язане і питання про те, який із принципів розподілу між партіями державних субсидій найбільш доцільний: принцип рівності або диференційований підхід?

Під час законодавчого вирішення цих питань слід узяти до уваги два міркування. З одного боку, державні кошти аж ніяк не невичерпні, і держава неспроможна фінансувати усі політичні партії без урахування їх впливовості, якою вони користуються у суспільстві і передусім в електората. З іншого - державне фінансування не повинне призводити до "заморожування" існуючої партійної системи, тобто перешкоджати утворенню нових політичних партій, а також обмежувати право меншості на вираження й відстоювання своїх інтересів.

У сучасному законодавстві вказані проблеми вирішуються по-різному. Однак принциповим є вихідне положення: державні субсидії (як при загальному, так і при спеціальному фінансуванні) надаються політичним партіям і розподіляються між ними згідно з критерієм впли-

вовості, що визначається результатами виборів (кількістю зібраних голосів та отриманих мандатів). У ряді країн партія, яка не отримала на кількох виборах, що проводилися послідовно, жодного мандату, взагалі втрачає право на отримання державних субсидій (це, наприклад, передбачено п. 7 §2 словацького закону про державне фінансування політичних партій та рухів). Таким чином, можна зробити два висновки, що мають основоположне значення. Перший: держава фінансує діяльність тільки тих партій, які беруть участь у виборчому процесі, що цілком природно. Другий: вирішальне значення під час визначення розмірів державних субсидій має авторитет партії, тобто міра впливу, яким вона користується в електорату. При цьому загальне й спеціальне державне фінансування мають свої особливості.

Існують три основні системи державного фінансування. Перша - фінансуються лише політичні партії, що не отримали на останніх виборах жодного мандату. Таке визначення критерію показності партії більш чи менш справедливе за пропорційної виборчої системи, яка забезпечує представництво у парламенті широкого спектру політичних сил. Разом з тим і за такої системи, особливо у випадку застосування загороджувального пункту, не всі політичні партії, що взяли участь у виборах, виявляються представленими у парламенті. Ще менше воно справедливе за мажоритарної системи, коли ряд політичних партій, які зібрали значну кількість голосів, може не отримати жодного мандату.

Друга система - фінансуються лише політичні партії, репрезентовані у парламенті, але субсидії розподіляються з урахуванням кількості одержаних на виборах голосів (Бельгія, Іспанія, Кіпр). Так, у Бельгії згідно з законом 1989 р. (з поправками 1991 р.) партії, що мають хоча б один мандат у нижній або верхній палаті, отримують однакові субсидії плюс певну суму за кожний поданий за них голос. В Іспанії державні субсидії на поточну діяльність партій, представлених у нижній палаті, розподіляються між ними пропорційно як до кількості мандатів, так і до кількості зібраних голосів. Для визначення розміру субсидій відповідний бюджетний депозит поділяється на три рівні частини. Одна з них розподіляється пропорційно до кількості мандатів, отриманих кожною політичною партією на останніх виборах у Конгрес депутатів, а дві останні - пропорційно до кількості голосів. При цьому не враховуються голоси у тих виборчих округах, у яких партія одержала менше 3% дійсних голосів.

Хоча дана система також позбавляє державних субсидій політичні партії, які не мають мандатів, вона більшою мірою, ніж перша, враховує їх вплив серед виборців, що особливо важливо за мажоритарної виборчої системи. Розглянуті системи загального фінансування за будь-якої виборчої системи, без сумніву, ставлять у привілейоване становище

великі і впливові політичні партії, сприяють певній "раціоналізації" політичної структури суспільства. Але разом з тим їх застосування, особливо у тих випадках, коли відсутнє спеціальне фінансування - компенсація державою виборчих витрат партій, - створює реальну небезпеку консервації діючої партійної системи, бо обмежує можливість утворення й розвитку нових політичних партій.

Третя система загального державного фінансування - фінансуються усі політичні партії, які взяли участь у виборах і відповідають певним умовам, причому незалежно від того, чи представлені вони у парламенті (Австрія, Греція, ФРН, Франція, Чехія, Швеція). Так, французький закон від 15 січня 1990 року встановлює, що сума кредитів для фінансування політичних партій поділяється на дві частини: одна призначена для фінансування за результатами виборів, інша - для фінансування партій, представлених у парламенті. Перша частина розподіляється між усіма партіями, які висунули не менше 75 кандидатів (з 1993 року - 50), пропорційно до кількості отриманих ними голосів (досить показово, що друга умова, спочатку передбачена законом - необхідність зібрати не менше 5% голосів - була визнана Конституційною радою на тій підставі, що вона, встановлюючи надто високий поріг, "перешкоджає вираженню нових ідейних течій та думок і, отже, суперечить принципу рівності й свободи партій"). Друга частина суми розподіляється між партіями пропорційно до кількості отриманих мандатів.

У ФРН право на отримання державної субсидії мають усі політичні партії, що зібрали не менше 0,5% голосів на федеральних та європейських виборах, або 1% на земельних виборах, або 10% у виборчому окрузі. Однак розмір субсидій визначається тут двома критеріями: кількістю отриманих голосів і розміром власного прибутку партії. Згідно з цим політична партія одержує, по-перше, 1 марку за кожний голос (ті, що зібрали не менше 5 млн. голосів, - 1,3 марки), по-друге, 0,5 марки на кожну марку, одержану у вигляді членських внесків та пожертв фізичних осіб (при цьому враховуються внески тільки до 6 тис. марок).

Закон Греції 1994 р. передбачає, що державну субсидію отримують усі політичні партії, які брали участь у попередніх або останніх виборах як незалежні чи в коаліції з іншими партіями й отримали певний процент дійсних голосів (3% для незалежних партій, 6% в коаліції трьох чи більше партій) у 2/3 виборчих округів.

У ряді розвинутих країн Заходу на загальне державне фінансування виділяються досить значні суми. Так, у Франції у 1993 р. політичні партії отримали 580 млн. франків. Іноді розмір суми, що її щороку виділяють на таке фінансування, визначається законодавством. Наприклад, у Греції - 0,001% від загальної суми державного бюджету

(ст. 3 закону 1994 р.), у ФРН закон 1967 р. (в редакції 1994 р.) встановлює верхню межу - щороку загальна сума державних коштів, які можуть бути виплачені усім партіям, складає 230 млн. марок (ч. 2 §18).

Хоча держава ніде не бере політичні партії на повне утримання, державні субсидії стають одним з основних їх фінансових джерел. У ФРН в 1991 р. вони склали, наприклад, більше половини загальних прибутків партій (у 1994 р. була встановлена верхня межа для таких субсидій: їх розміри не повинні перевищувати суми річного прибутку партії від самостійної діяльності). У деяких країнах частка державних субсидій в бюджеті окремих партій ще вища (так, в Іспанії у 1983 р. вони склали 92,9% бюджету Іспанської робітничої соціалістичної партії та 68% - Народного союзу; у Франції у 1991 р. 57,3% бюджету Соціалістичної партії, 52% - Центру соціальних демократів).

Порядок розподілу між партіями державних субсидій та їх виплат різний в окремих країнах. В одних вирішальна роль у розподілі коштів належить парламенту (Бельгія, Ізраїль, Франція, ФРН). Так, у Бельгії державні субсидії розподіляються Палатою представників та Сенатом, у ФРН - головою Бундестагу, у Франції - бюро Національного зібрання та Сенатом разом подають уряду відповідні пропозиції для включення їх у бюджет. В інших розподіл здійснюють органи виконавчої влади: наприклад, в Австрії - відомство федерального канцлера, в Грузії - міністр внутрішніх справ.

Як правило, державні субсидії на поточну діяльність політичних партій виплачуються їм на весь рік, але у деяких країнах - щокварталу (Австрія, Бельгія, у ФРН за бажанням партії субсидія може виплачуватися частинами, що розглядається як авансування).

Критерій впливовості політичних партій використовується і під час спеціального фінансування. Найважливішим видом такого фінансування є часткова компенсація виборчих витрат політичних партій. Право на державні субсидії отримують партії, які задовольняють їх мінімальні потреби. Найбільш поширеною є вимога отримання партією встановленого законом мінімуму голосів на президентських чи парламентських виборах: або попередніх (Албанія, США), або останніх (Австралія, Греція, Канада). При цьому слід підкреслити, що у тих країнах, де діє пропорційна система із загороджувальним пунктом, встановлений мінімум, як правило, нижчий за нього (наприклад, в Албанії загороджувальний пункт - 4%, а необхідний мінімум - 3%). Це положення дозволяє навіть тим політичним партіям, які не подолали загороджувальний бар'єр, компенсувати частину своїх витрат за рахунок держави.

Одночасно зі скороченням частки традиційних способів фінансування політичних суб'єктів останніми роками лавиноподібно зростає вартість виборчих кампаній. Це передусім пов'язано з розвитком засобів

масової інформації, особливо телебачення. У дотелевізійні часи головним каналом спілкування лідерів з виборцями були місцеві партійні осередки, які мобілізували добровільну масову активність членів партії та співчуваючих. Перетворення телебачення на основний засіб передвиборної агітації багато в чому знецінило цю безкоштовну роботу. Разом з тим зросла роль професійних медіа-консультантів, експертів з вивчення громадської думки, спеціалістів рекламної справи і т.д. Початково партії намагалися використовувати в цих цілях партійних функціонерів, створюючи власні команди радників. Однак поступово вони почали переходити до конкретних відносин із фірмами, які надають відповідні послуги. у поєднанні з необхідністю сплачувати за послуги електронних ЗМІ це призвело до значного подорожчання виборчих кампаній.

Вартість електоральних кампаній зростає повсякчасно, провокуючи, з одного боку, скандальні викриття - незаконних способів залучення коштів, з іншого - посилення регулювання та контролю. Для обмеження фінансових перегонів політичних суб'єктів у багатьох країнах законодавчо були введені ліміти на виборчі витрати.

В Україні витрати акторів на вибори виглядають порівняно з заходом досить помірними. Проте, по-перше, треба брати до уваги такі показники, як рівень життя населення та середня заробітна плата, які у нас суттєво нижче західних. По-друге, за загальною думкою, реальні витрати вітчизняних партій та кандидатів набагато вище офіційно декларованих.

Про об'єм коштів, що циркулюють у нашому політичному просторі, особливо під час виборів, можна лише здогадуватись. Коли дослідники торкаються конкретних розмірів задіяних ресурсів, вони, як правило, посилаються на деякі "неофіційні дані" або "оцінки експертів". Сьогоднішні правові норми дозволяють учасникам виборів уникати відповіді на питання, скільки вони отримали грошей та звідки. Зрозуміло, що за відсутності офіційних даних з'являються посилення на анонімних авторитетів.

Другий основний вид спеціального державного фінансування - надання субсидій парламентським фракціям, що передбачається спеціальними законами про них (швейцарський закон 1971 р. про парламентські фракції та їх секретаріати, розділ II закону про депутатів 1994 р. у ФРН), резолюція палат (Великобританія, Швеція). Розподіляються субсидії згідно з критерієм впливовості, наприклад, у Бельгії - за кількістю мандатів, в Іспанії, ФРН, Великобританії - за кількістю місць та кількістю голосів, отриманих на останніх виборах.

Слід зазначити, що у деяких країнах субсидії парламентським фракціям формально не розглядаються як фінансування політичних партій. Наприклад, у законі ФРН спеціально підкреслюється, що виплати, які надаються партіям, "не можуть бути використані на партійні по-

треби (ч. 4 §5). Однак у сучасному парламенті фракції створюються за партійною ознакою і є однією з найважливіших організаційних форм діяльності політичних партій.

Поряд із розглянутими основними видами спеціального державного фінансування у деяких країнах існують й інші його види: субсидії партійній пресі (Швеція), освітнім та дослідницьким інститутам, що їх створюють партії (Нідерланди), молодіжним організаціям, прилученим до партій (Австралія, Нідерланди, ФРН, Швеція). Прикладом може бути прийняте у 70-ті рр. законодавство Нідерландів, згідно з яким політичні партії, репрезентовані у верхній палаті, можуть отримувати державні субсидії для своїх освітніх та дослідницьких інститутів та молодіжних організацій. Розмір субсидій дослідницьким інститутам залежить від чисельності парламентської фракції, однак не повинен перевищувати суми доходу, який отримує інститут з інших джерел; держава сплачує не більше 30% витрат освітніх інститутів та 40% витрат молодіжних організацій (в останньому випадку розмір субсидій залежить від чисельності організації). Формально такі субсидії не розглядаються як пряме фінансування партій. Однак важко розмежувати політичні партії та прилучені до них фонди й організації, тому на практиці надані субсидії часто використовуються ними для фінансування партійної діяльності.

У ФРН кожна з великих партій має напівофіційний фонд, що виступає спонсором проектів політичного утворення у ФРН, а також програм "політичного будівництва" для країн, що розвиваються (навчання функціонерів партій, профспілкових діячів і т. п.). Практично все фінансування цих партійних фондів надходить із державних джерел.

Загальне і спеціальне фінансування політичних партій проводиться з державного бюджету, в якому воно виділяється особливим рядком. Винятком є система державного фінансування президентських виборів у США. Кошти надходять не з державного бюджету, а зі спеціального виборчого фонду, що створюється виключно з добровільних пожертв фізичних осіб у розмірі не більше 1% сплачуваних ними податків. Держава в особі Федеральної виборчої комісії лише розподіляє кошти між кандидатами політичних партій. До цієї системи наближена система фінансування виборчих витрат політичних партій у ПАР. Закон 1993 р. заснував державний виборчий фонд, утворений із коштів, що їх виділяє парламент, а також пожертвуваних фізичних та юридичних осіб. Субсидії з цього фонду розподіляє Незалежна виборча комісія.

Вказана система може розглядатися як державне фінансування виборчих витрат політичних партій тільки у тому розумінні, що розподіл субсидій здійснюють державні органи. Самі ж розподілювані кошти не є (повністю, як у США, чи у значній частині, як у ПАР) бюджетними. У

цьому, без сумніву, полягає велика перевага такої системи порівняно з усіма іншими системами, що ґрунтуються на бюджетному фінансуванні політичних партій. Щоправда, дії, очевидно, практично можна застосувати тільки до такого виду спеціального фінансування, як часткова компенсація виборчих витрат політичних партій.

Усі розглянуті види державного фінансування політичних партій (за винятком США й ПАР) відносяться до прямого фінансування у тому розумінні, що відповідні субсидії передбачені державним бюджетом і сплачуються з нього. Але у сучасному законодавстві усе більшого значення набуває непряме державне фінансування політичних партій. До нього звичайно відносять надання партіям безкоштовно ефірного часу і місця для публікації заяв у державних засобах масової інформації, транспортних послуг та послуг поштово-телеграфного зв'язку, різного роду податкових пільг. Непряме фінансування характерне для загального і для спеціального фінансування (особливо для такого його виду, як часткова компенсація виборчих витрат політичних партій). Наприклад, у багатьох країнах безкоштовний ефірний час на радіо і телебаченні надається політичним партіям як у період проведення виборчої кампанії, так і поза ним (Австралія, Ангола, Бразилія, Португалія, Франція та ін.).

Як специфічну форму непрямого державного фінансування можна розглядати повне або часткове звільнення від оподаткування добровільних пожертв приватних фізичних та юридичних осіб у партійні каси, що передбачено податковим законодавством ряду країн (Бельгія, Канада, Нідерланди, США, Португалія, Франція, ФРН). Ця форма також притаманна як загальному, так і спеціальному фінансуванню політичних партій. Зрештою, у даному разі важко розмежувати приватне і державне фінансування, бо на практиці перше, по суті, являє собою державне фінансування. Держава, встановлюючи для жертводавців податкові пільги, тим самим стимулює приватне фінансування політичної партії.

Національне податкове законодавство встановлює різні правила надання податкових пільг для приватних пожертв. Наприклад, у Канаді податок на прибуток знижується на 75%, якщо сума пожертв - до 100 доларів, на 50% - до 450 доларів і на 33,3% - вище 600 доларів.

Усе сказане про державне фінансування дозволяє зробити висновок, що у сучасній державі воно у різних видах та формах стало необхідним засобом підтримки політичної партії. Особливо важливого значення ця підтримка набуває у посттоталітарних державах, де, як свідчить досвід, вона сприяє становленню і розвитку багатопартійної системи. Політичні реалії ряду держав свідчать також про те, що державне фінансування не перешкоджає утворенню нових партій, як стверджують його супротивники, а, навпаки, сприяє розвитку багато-

партійності. Прикладом може бути ФРН, де фінансова підтримка держави, без сумніву, багато в чому сприяла становленню і зміцненню позицій утвореної у 1980 р. нової партії "зелених".

16.3. Механізми контролю за фінансуванням політичних партій

Найважливішою складовою частиною регламентацій фінансової діяльності політичної партії є сукупність норм, що регулюють організацію та діяльність механізму всеохоплюючого державного контролю. У широкому розумінні цей механізм включає в себе: державні органи, що здійснюють контроль; об'єкти контролю; склади фінансових правопорушень і відповідальність партій за їх скоєння. Механізм фінансового контролю існує практично всюди, де регламентується фінансова діяльність політичних партій (він відсутній лише у небагатьох країнах, наприклад, у Норвегії). І це цілком природно, бо без контролю за дотриманням партіями відповідних законів втрачає сенс сама правова регламентація їх фінансової діяльності.

Організаційні форми контролю за фінансовою діяльністю політичної партії у кожній країні різні, але в цілому можна виділити *три основних види державних органів*, що здійснюють такий контроль. *Перший* - це державні органи зі спеціальною компетенцією (Комісія з контролю за виборчими витратами і звітами політичних партій у Бельгії, Національна комісія з контролю за звітами виборчої кампанії з політичного фінансування у Франції). У ряді країн такі органи утворюються парламентом чи є його структурними підрозділами. Цим відзначається їх склад - у них репрезентовані члени парламентських фракцій. Наприклад, членами бельгійської Комісії з контролю є голови палат парламенту, 20 депутатів та 20 їх заступників, що призначаються пропорційно до чисельності парламентських груп на термін легіслатури. У Греції фінансові звіти політичних партій подаються спікеру, а їх аудиторська перевірка проводиться комісією, що складається з представників усіх парламентських фракцій.

Згідно з принципом гласності й відкритості фінансові звіти мають публікуватися в офіційних друкованих органах (наприклад, в Австрії - У Службовому додатку до Віденської газети, в Анголі у Офіційному Бюлетні), бути доступними кожному громадянину, засобам масової інформації. Так, у США ФВК видає кожному, хто до неї звернувся (не вимагається вказувати причину), для ознайомлення звітну інформацію у вигляді мікрофільмів, вводить інформацію у базу даних; так комп'ютерні матеріали надаються усім, хто хоче скористатися цією базою даних.

Основними об'єктами фінансового контролю є: джерела фінансових ресурсів партій (контроль за використанням тільки дозволених джерел); прибутки, отримувані з легальних джерел (контроль за дотриманням встановлених лімітів пожертвувань під час загального й цільового фінансування, наприклад, під час фінансування виборчих компаній); витрати партій. Останнє стосується головним чином виборчих витрат, які по-різному визначаються законодавством окремих країн (наприклад, в Австралії ними вважаються грошові асигнування на передвиборну агітацію з використанням засобів масової інформації).

Окрім контролю за цільовим використанням коштів, найважливішим завданням є контроль за дотриманням встановлених законом лімітів виборчих витрат, вони ніде не лімітуються, за винятком Ізраїлю, де закон 1973 р. (з подальшими поправками) встановлює, що політична партія може витратити з власних коштів на поточну діяльність не більше певного відсотка від суми державної субсидії.

Якими б не були організаційні форми й масштаби контролю, самі собою вони не можуть забезпечити дієвість його механізму. Для цього необхідно встановити юридичну відповідальність політичних партій за виявлені в процесі контролю правопорушення. Така відповідальність у різних її формах (конституційна, адміністративна, а у деяких випадках і кримінальна) передбачається законодавством.

Зарубіжне законодавство, навпаки, широко використовує інститут юридичної відповідальності у різних його формах, формулюючи численні випадки правопорушень, пов'язаних з усіма аспектами фінансової діяльності політичних партій. Окрім того, слід підкреслити, що у багатьох країнах юридичну відповідальність несуть не тільки партії, їх посадові особи, а також усі фізичні й юридичні особи, які порушують порядок фінансування партій (Ангола, Бенін, Канада). Так, ангольський закон передбачає, що будь-яка особа, яка незаконно фінансує політичну партію, підлягає покаранню у вигляді стягнення у двократному розмірі від вартості незаконно наданого, а при повторному порушенні - у трикратному розмірі (п. 3 ст. 48); закон Беніну встановлює, що кожний, хто порушить положення ст. 20, яка регулює приватне фінансування партій, карається ув'язненням на термін від одного до шести місяців і стягненням на суму від 200 до 500 тис. франків КАФ (грошова одиниця Африканського фінансового співробітництва).

Покладання юридичної відповідальності не тільки на політичні партії, але й на усіх осіб, які порушують порядок про їх фінансування, без сумніву, підвищує ефективність зусиль у боротьбі з політичною корупцією.

Більш поширений *другий вид* - це державні органи загального фінансового контролю (у ФРН - фінінспектори, в Іспанії - Лічильна палата).

Третій, основний вид контрольних органів - виборчі комісії, на які у раді країн накладаються повноваження контролювати всю фінансову діяльність політичних партій, а не тільки пов'язану з їх участю у виборах. В США, як зазначалося, політичні партії можуть зібрати пожертви не тільки у період проведення виборів, а й протягом календарного року. Федеральна виборча комісія також здійснює постійний контроль за фінансовими ресурсами партій. ФВК складається з восьми членів - генеральних секретарів обох палат Конгресу і шести представників партій (три демократи і три республіканця), - яких призначає президент і утверджує сенат. У ряді латиноамериканських країн фінансовий контроль доручений Центральному й Місцевому виборчим трибуналам.

Поряд із вказаними основними видами контрольних органів контроль за фінансовою діяльністю політичних партій у ряді країн доручається й іншим державним установам: міністерству фінансів (Бенін), міністерству внутрішніх справ (Гвінея), відомству реєстрації політичних партій (Ефіопія).

Все сказане свідчить про те, що у більшості країн переважає система загального постійного фінансового контролю. Але поряд із нею скрізь діє система спеціального контролю за фінансовою діяльністю партій у період виборів. Його, як правило, здійснюють органи, що відповідають за їх організацію та проведення (виборчі комісії, виборчі трибунали тощо). Однак, наприклад, в Австрії закон 1975 р. заснував при Міністерстві внутрішніх справ спеціальну комісію з перевірки коштів, призначених для передвиборної агітації. Члени комісії призначаються Федеральним урядом: семеро - за пропозицією партій, репрезентованих у Головному комітеті Національної ради (один із найважливіших робочих органів нижньої палати парламенту), троє (експерти в галузі реклами) - за узгодженою пропозицією інших семи членів. Головує в Комісії федеральний міністр внутрішніх справ. Комісія перевіряє та публікує відомості про кошти, витрачені політичними партіями на передвиборну агітацію.

Механізм фінансового контролю ґрунтується на таких принципах, як обов'язкова фінансова звітність партій, її гласність та відкритість, юридична відповідальність партій за фінансові правопорушення.

Політичні партії зобов'язані щороку у встановлені терміни подавати в компетентні органи звіти про свою фінансову діяльність (наприклад, у США - кожні півроку, а у рік виборів - кожні три місяці). У деяких країнах, як уже зазначалося, цей обов'язок віднесений до одного з конституційних обов'язків партій.

Національне законодавство докладно регламентує зміст цих фінансових звітів. Прикладом можуть бути § 24 закону ФРН 1967 р. (в редакції 1994 р.) і § 4 ст. II австрійського закону 1975 р., в яких із вичерпною повнотою вказані усі обов'язкові позиції прибуткової та видаткової частини загального звіту, а також звіту про майно партії.

По-перше, це порушення положень про фінансові джерела: отримання коштів із заборонених джерел; перевищення розміру приватних пожертв; перевищення розміру виборчих витрат. Перші два склади правопорушень стосуються як загального, так і спеціального фінансування, третій - переважно останнього.

По-друге, це порушення положень про фінансову звітність партії, її гласність та відкритість: подання щорічних фінансових звітів та звітів про знаходження і витрати коштів у період виборчої кампанії; подання цих звітів із порушенням встановлених термінів; не опублікування звітів; використання у звітах фальсифікованих даних.

Слід підкреслити, що політичні партії несуть юридичну відповідальність за скоєння цих порушень у різних її формах. За деякі з них у ряді країн встановлена конституційна юридична відповідальність. Так, за отримання коштів з іноземних джерел партія може бути розпущена (Ангола, Гвінея, Сенегал, Туніс). Ця санкція застосовується у деяких країнах і за порушення положень фінансової звітності (наприклад, у Гані Національна виборча комісія може анулювати реєстрацію політичної партії за відмову від подання фінансового звіту чи його фальсифікацію; у Гвінеї міністр внутрішніх справ може зупинити діяльність партії, що не має фінансової звітності). Закон про вибори парламенту Грузії 1995 р. встановлює сувору відповідальність кандидатів від політичних партій та блоків за перевищення граничного розміру виборчого фонду чи неподання у встановлений законом термін звіту про використані кошти. Згідно зі ст. 11 вони позбавляються отриманих ними мандатів, їм заборонено брати участь не тільки у виборах замість депутатів, які вибули (тобто вони не можуть брати участь додаткових виборах, зокрема тих, що проводяться у зв'язку з позбавленням їх мандатів), але й на наступних парламентських виборах.

Найбільш широко застосовуваною формою юридичної відповідальності політичних партій є адміністративна відповідальність, тобто більшість фінансових правопорушень розглядаються як адміністративні. За їх здійснення встановлюються такі види адміністративних покарань, як грошові стягнення, конфіскація незаконно отриманих коштів, позбавлення фінансових привілеїв та пільг. Так, неподання фінансового звіту (а у деяких країнах й незатвердження його компетентним державним органом) тягне за собою позбавлення партії державних субсидій (Авст-

ралія, Ангола, Бразилія, Гвінея). Наприклад, згідно з §11 австрійського закону політична партія має до 3 вересня наступного року опублікувати звіт разом із списком пожертводавців у "Службовому додатку Віденської газети". У разі порушення цього положення федеральний канцлер зупиняє виплату належних партії коштів надалі до опублікування звіту у встановленому порядку. У Бразилії неподання звіту чи його незатвердження виборчим трибуналом карається зупиненням нових субсидій. Конфіскація незаконно отриманого і грошові стягнення звичайно застосовуються за такі правопорушення, як отримання коштів з незаконних джерел чи з порушенням встановлених розмірів пожертвув.

Практика регулювання політичних фінансів у західних країнах породила проблему лупхолс (loopholes) - способів уникання законних обмежень, формально їх порушуючи, але, по суті, виробляючи їх ідею, нейтралізуючи ті цілі, заради яких вони вводилися. Чим більш суворим та розгалуженим стає законодавство, тим витонченішими видаються лупхолс. Для пошуку лазійок у законах партії та кандидати наймають команди висококваліфікованих юристів. Це змагання між політиками-законодавцями та політиками-учасниками виборів десь стало як безкінечні перегони. "В одній країні за іншою відбувається введення нових лупхолс і нових методів фінансування політики, які обходять існуючі правила. Більш того, часте регулювання має неочікувані наслідки. Воно як сильні наркотики з непередбачуваними побічними діями: побічна дія інколи більш шкідлива, ніж хвороби, страждання від яких вони покликані полегшити".

На практиці сьогодні для успіху у виборах потрібно більше і чим далі, тим більше грошей. Тому претенденти на державні посади шукають та знаходять способи оминати законні обмеження і так або інакше зібрати та витратити необхідні суми.

Прикладом таких "обходів" маса. Цілоком законослухняні німці використовують "партійні фонди", які тісно пов'язані з партіями і ними, відповідно, створюються, але на які не розповсюджуються формальні заборони, що стосуються фінансування поточної діяльності партій. Схожа технологія застосовується у США. Дотичні до партій дослідницькі організації нерідко використовуються бізнес-корпораціями для фінансування політичних партій, оскільки не підлягають регулюванню відповідними законами.

Лупхолс використовуються і для укріття великих дотацій від обов'язкового декларування. Найпростіший спосіб: розбити великий внесок на кілька маленьких. Наприклад, якщо поріг для опублікування складає 20 тис. німецьких марок, внески по 19.999 марок можуть бути зроблені від імені кожного члена родини того, хто робить пожертву, а також службовців компаній, що йому належать. Легко долається і розповсюджена законодавством багатьох країн заборона на дотації з боку іноземців.

Боротьба з лупхолс, як уже було сказано, йде зі змінним успіхом. Але в цілому відмова від відкритих форм спонсорвання партій на користь прихованих, вочевидь, свідчить про протиріччя між пануючими уявленнями про природу політичних партій та їх відносини з виборцями і реальним станом речей, коли партії більше не сприймаються громадянами як органічна частина громадянського суспільства, як масові народні організації, що виростають із нього. Деякі аспекти діяльності (десь більше, десь менше) дозволяють розглядати їх у якості приватних компаній, які борються під час оголошеного державою конкурсу (виборів) за право виконувати державне замовлення на управління.

Сьогодні громадяни і партійні функціонери вбачають один в одному контрагентів ринкової взаємодії, інтереси яких не зовсім збігаються. Партії і кандидати намагаються переконати виборців купити саме їх товар, використовуючи усі доступні способи реклами, шукаючи максимальні інвестиції. Зрозуміло, що прибуток від успішного продажу йде не покупцям, а інвесторам і виробникам.

Питання до самоконтролю

1. У чому сутність взаємозв'язку грошей та політики?
2. Назвіть форми правового регулювання фінансової діяльності політичних партій.
3. Які три групи фінансових джерел?
4. Назвіть форми державного фінансування
5. Які основні системи державного фінансування?
6. Які форми регулюють фінансову діяльність політичних партій?
7. Які державні органи здійснюють контроль за фінансовою діяльністю політичних партій?
8. У чому сутність механізму фінансового контролю?
9. Яка юридична відповідальність політичних партій за фінансові правопорушення?

Теми рефератів та доповідей

1. Розвиток законодавства про фінанси політичних партій.
2. Фінансові джерела політичних партій.
3. Фінансування політичних партій України.

Питання до семінарського заняття

1. Політичні партії та їх фінансові джерела.
2. Форми й системи державного фінансування.
3. Механізм фінансового контролю.
4. Фінансові джерела політичних партій України.

Література

1. Голосов Г.В., Галкин Л.А. Современная сравнительная политология: Хрестоматия. - М., 1997.
2. Дудоров О. Доходи і витрати у законодавчому контексті // Віче - 1999. - №1.
3. Закон України "Про політичні партії в Україні" // Урядовий кур'єр - 2001. - №77.
4. Колюшин Е. Право и финансирование выборов: Научно-практическое пособие. - М., 1998.
5. Пшизова С.Н. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе // Полис. - 2000. - №2.
6. Пшизова С.Н. Финансирование политического рынка: теоретические аспекты практических проблем // Полис. - 2002. - №1 2 - С 18-30, 31-43
7. Смирнов В.В., Юдин Ю.А. Политические партии и право в современном государстве // Государство и право. - 2000. - №3.
8. Юдин Ю.А. Финансирование политических партии в зарубежных странах // Государство и право. - 1996. - №4.

Частина 17 ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

17.1. Сутність партійної системи та її основні характеристики

Проблематиці партійних систем у науковій літературі приділено багато місця. Пов'язано це із тим, що з'ясування суті цього питання дуже тісно пов'язане із проблемою державного та політичного устрою. Ця обставина, однак, не полегшує, а скоріше ускладнює з'ясування суті зазначеного терміну.

У літературі можна знайти широке та вузьке визначення партійної системи. У вузькому розумінні під партійною системою розуміють взаємини між політичними партіями. У широкому розумінні партійна система ототожнюється з політичною системою. Пояснюється це тим, що партії є важливим інструментом здійснення державної влади. З. Нейманн, вживаючи даний термін, не подає його чіткого визначення, підкреслюючи лише його зв'язок із системою керівництва. Однак таке широке трактування поняття "партійна система" навряд чи є виправданим з огляду на те, що політичні партії не є єдиними акторами політичного життя, а партійна система є лише частиною політичної системи.

Ряд авторів обмежують поняття партійної системи лише стосунками між самими політичними партіями, виключаючи з цієї сфери стосунки між партіями та державою. Одночасно важко погодитися з ототожненням партійної системи з державною владою. Очевидно, що поняття партійна система не охоплює такі соціальні інституції, як групи тиску, які є також достатньо активними акторами політичного життя. Виконують вони інші функції і є елементом політичної системи.

Що стосується поняття "партійна система", то класичним в політичній теорії вважається визначення запропоноване М. Дюверже. Для нього система партій - це "форми та умови" співіснування партій у даній державі. Отже, партійна система - це система стосунків між політичними партіями.

Дефініція М. Дюверже партійної системи як системи стосунків між політичними партіями передбачає як мінімум наявність двох політичних партій. У рамках даного визначення важко знайти місце для такого соціального феномену, як однопартійна система. Однак можемо її прийняти як таку партійну систему, яка виключає існування інших партій.

Однак партійна система - це щось більше, ніж проста сума конкуруючих на політичній арені партій. Власне, саме зв'язки між політичними партіями визначають характер партійної системи як окремого політичного явища. Тому партійна система - це, з одного боку, "статична" конфігурація національних політичних партій, існуюча на виборчому чи парламентському рівні, а з другого - "динамічний" характер взаємних зв'язків між партіями, визначеними насамперед їх боротьбою за виборчі голоси та публічне становище в контексті можливості завоювання відповідальності за державну політику.

Партійна система, за М. Дюверже, - це особливий тип взаємних зв'язків між певними її рисами, такими, наприклад, як кількість партій, їх відносні розміри, домінуюча схема творення коаліції, географічна локалізація. Таким чином, М. Дюверже не лише згадує про "динамічну" систему взаємин між партіями, але одночасно вказує на кілька рис цієї системи, що впливають на характер та спосіб формування конкурентних міжпартійних зв'язків.

Д. Рак вважає, що "партійна система не є звичайною сумою партій, людей, інституцій та форм активності. Це сукупність взаємин між політичними партіями в рамках конкретного політичного режиму, що надає демократичним політичним партіям унікальне значення".

У розумінні Дж. Сарторі "партійна система - це система взаємної діяльності, яка є результатом конкуренції поміж партіями... Вона спирається на взаємозалежності партій, на те, що кожна партія є функцією (у математичному розумінні) інших партій і реагує (в конкурентний спосіб чи ні) на поведінку інших політичних партій".

Таким чином, поняття "партійна система" можна визначати як конфігурацію політичних партій, які або конкурують, або співпрацюють між собою на підставі стабільних поглядів, котрі підлягають процесу інституціоналізації, визначають взаємні зв'язки між ними як на виборчій так і на парламентській арені;

- систему взаємних зв'язків між партіями, котрі приймають рішення з приводу існування самої системи;

- систему кооперативно-конкурентних зв'язків між партіями, принциповою ціллю яких є перенесення та реалізація суспільних інтересів у рамках державного процесу прийняття рішень;

- систему зв'язків, оформлених на різних політичних рівнях: виборчому, парламентському та організаційному.

Другий підхід розширює суть поняття партійної системи, застосовуючи його до відносин, котрі складаються як між партіями, так і іншими організаціями (групами інтересів) та державними органами.

Наступна проблема, що стосується даного поняття, - це питання, чи всі політичні партії держави слід включати в поняття партійної систе-

ми. Багато авторів вважають, що до партійної системи не входять ті партії, цілі і діяльність яких суперечать існуючій і визнаній іншими політичними партіями політичній системі. Тобто мова йде про системність чи антисистемність даної партії.

Якщо визначати партійну систему як систему стосунків між існуючими політичними партіями, то серед них можна виділити окрему підсистему - партії, що підтримують існуючий устрій. Дані партії більш пов'язані між собою і з існуючою владою, ніж інші партії. Часто вони створюють коаліції проти партій, що мають намір змінити існуючий політичний устрій (наприклад, коаліція правих партій проти Французької комуністичної партії в IV Республіці). Таким чином, очевидно, що до партійної системи слід відносити всі політичні партії, які діють у державі легально незалежно від їх ставлення до даного устрою.

Легальний статус є надзвичайно важливим для діяльності політичної партії. Дає він підстави для її існування і можливість відкритої участі в політичному житті. Легально існуюча партія користується цілим рядом прав, визнаних конституцією, і поки вона їх дотримується, вона толерується і владою. Іншою є ситуація стосовно нелегально існуючих партій. Навряд чи можна включати їх у поняття партійної системи - існують вони як групи тиску, здійснюючи відповідний вплив на політичну систему ніби ззовні. Становлять вони частину політичної, але не партійної системи.

Це прояснює місце сучасних комуністичних та фашистських партій у буржуазних системах. Навіть тоді, коли якась партія відкидає існуючий політичний устрій, виступає за насильницьке його повалення, - це, однак, не виключає її участі в партійній системі. Якщо ця партія є достатньо впливовою, бере регулярно участь у політичній діяльності, впливає на міжпартійні стосунки - ми повинні зарахувати її до складу партійної системи. А якщо ні, то характеристика цієї системи буде неповною.

Характер стосунків, які складаються між самими політичними партіями, з одного боку, і між партіями та владою, з другого, визначають конфігурацію партійної системи в даному суспільстві.

На формування типу партійної системи, як це визначає М. Дюверже, здійснює вплив характер виборчої системи. Мажоритарна виборча система першого туру переважно формує двопартійну політичну систему, навпаки пропорційна система породжує багатопартійну систему. Це положення отримало назву "соціологічного закону Дюверже".

Важливий вплив на конфігурацію партійної системи здійснює тип існуючого політичного режиму, існуючі в державі традиції. Однак, як визнають більшість дослідників теорії партійних систем, основним чинником, який визначає тип партійної системи, є домінуючі в даному суспіль-

стві соціально-політичні поділи. Існування в державі різних, однаково сильних соціальних конфліктів, які поділяють суспільство вздовж цих ліній розмежування, і є соціальною основою формування багатопартійної політичної системи.

Типологія партійних систем отримує сенс із часу виникнення сучасних політичних партій із розвиненою організаційною будовою і масовим членством. У цьому зв'язку всі існуючі класифікації можна поділити на дві великі групи - засновані на кількісному критерії та засновані на якісних критеріях. Жодна з цих класифікацій не може охоплювати всіх важливих аспектів партійної системи, і жодна з них не може замінити одна одну. Жодна з класифікацій не виключає одна одну, але з користю може доповнювати одна одну.

Типологія на основі кількісного критерію є найпростішою і найбільш поширеною класифікацією партійних систем. Однак основою для класифікації не може бути абсолютна (загальна) кількість політичних партій, які функціонують у даній державі. Засадиною умовою обрахунку партій є їх потенційна здатність здобуття та співучасті в здійсненні влади чи "потенціал керівництва". Лише з урахуванням цього можемо підходити до класифікації існуючих типів партійних систем на основі кількісного критерію.

При такому підході найочевиднішим є поділ на одно-, дво- та багатопартійні системи. Маємо величезну кількість різноманітних варіантів багатопартійної системи, що викликають спроби додаткової їх класифікації. Прикладом цього може бути запропонована М. Дюверже категорія домінуючої партії. Ще далі в класифікації багатопартійності йде Дж. Сарторі.

Дана класифікації партійних систем отримала широке поширення в теорії партійних систем і на сьогоднішній день вважається базовою. Однак деякі дослідники теорії партійних систем виступають проти надмірного роздроблення категорії "багатопартійна система". Але якраз у тому і полягає завдання класифікації, щоб виділити істотні відмінності, які існують між партійними системами в межах одного їх типу. Важливо показати їх усіх у різноманітності та багатстві. Що ж стосується більш загального поділу багатопартійної системи, то можна зустріти:

- 1) розпорошену багатопартійність;
- 2) двоблокову багатопартійність (система малої коаліції);
- 3) система кооперації партій (великої коаліції);
- 4) система домінуючої партії.

Інша категорія дослідників виступає проти розгляду "однопартійної політичної системи", справедливо вказуючи на існуюче протиріччя даного терміну. Однак без урахування цього типу партійних систем картина існуючих типів партійних систем буде далеко неповною. Тим паче, що

становлять вони значну частку партійних систем світу і, як показали дослідження, не є такими простими і однозначними, якими здаються на перший погляд.

Найбільш загальним поділом партійних систем є поділ на основі якісних критеріїв. Одним із таких є поділ на конкурентні системи і такі, що обмежують чи не допускають конкуренції. Партійна конкуренція є надзвичайно важливим чинником партійної системи, котрий впливає на характер реалізації партією її функцій, на взаємини між політичними партіями. Дуже часто конкурентна система ідентифікується з демократією, а неконкурентна - з відсутністю демократії. Найчастіше прикладами неконкурентної партійної системи є однопартійні держави. З певними застереженнями це стосується й африканської однопартійності. Тому в рамках неконкурентного типу партійних систем виділяють однопартійні системи недемократичного типу (фашистські, комуністичні) та неконкурентні системи постколоніальних держав.

Система конкуренції партій заснована на праві створення та діяльності політичних партій і проявляється в конкурентних виборах та конкурентному керівництві.

Що стосується конкурентності виборів, то це означає, що партії змагаються між собою за голоси виборців. Залежно від існуючих умов і характеру політичної системи ця боротьба набуває рис боротьби всіх проти всіх або двох-трьох блоків між собою. Для існування конкуренції необхідною умовою є наявність хоча б двох угруповань, що змагаються між собою. Там, де їх не існує, там немає конкурентної партійної системи.

Конкурентність у рамках функції керівництва полягає в тому, що якщо одна партія чи партійна коаліція здійснює керівництво, то інша чи решта партій знаходяться в опозиції. Може вона існувати в певних інституціоналізованих формах (як, приміром, у Великобританії, Канаді), а може існувати і поза формальними інституціями. Важливо, щоб існувала реальна політична сила, яка здійснювала б функцію опозиції. обов'язковою умовою існування опозиційної політичної сили є її справжнє прагнення стати правлячою партією. Система ця отримала назву системи альтернативного правління або ротації партій при владі.

Факт існування даної системи вимагає від політичних партій дотримання певних правил у її рамках, певного консенсусу у взаєминах між собою. Це передбачає, насамперед, те, що, незважаючи на гостру взаємну критику і боротьбу, партії повинні зберігати свободу існування і діяльності своїх конкурентів, повинні бути готовими до добровільної передачі влади у випадку програшу на виборах. Правляча партія повинна створити умови для діяльності політичної опозиції, а остання повинна шанувати закон і не вдаватися до нелегальних антизаконних методів діяльності. Лише тоді, коли всі учасники змагання дотримуються вста-

новлених правил, система конкурентності може без перешкод існувати тривалий час. Прикладом тут можуть слугувати стосунки, які складаються між двома конкуруючими партіями у Великобританії.

Існують різні форми, що обмежують конкурентність. Найяскравіший приклад - заборона діяльності політичних партій (як це мало місце у фашистській Німеччині чи в комуністичному СРСР). Другим прикладом обмеження конкурентності є недопущення партій до участі у виборах або така маніпуляція виборчими процедурами, яка фактично зводить нанівець всі їхні виборчі зусилля. Третім прикладом є тривале виключення партії з процесу керівництва, незважаючи на те, що вона є представленою в парламенті. У більшості випадків дані обмеження стосуються комуністичних, фашистських та інших радикальних партій. Однією із таких норм є також дозвіл на участь у розподілі депутатських мандатів. У ньому беруть участь партії, що подолали певний виборчий бар'єр - норма, яка спрямована проти малих політичних партій. Навпаки, там, де, приміром, комуністична партія мала значні впливи, застосовувалася мажоритарна виборча система простої більшості. Так, наприклад, застосування цієї виборчої системи на виборах у Франції 1958 р. дало комуністам всього 10 мандатів, у той час коли при пропорційній системі мали б вони 88. Загалом згадані приклади хоча і обмежують ступінь конкурентності партійної системи, не ліквідують її повністю.

Іншим способом обмеження конкурентності партійної системи є ізоляція політичної партії в парламенті, недопущення її до процесу керівництва. Найчастіше застосовується це щодо комуністів. У Франції в період IV Республіки згідно з регламентом при голосуванні за прем'єра голоси комуністів не враховуються, обраним вважався той кандидат, котрий набирав більшість некомуністичних голосів. Таким чином, вони були цілком виключені з процесу державного правління. Така практика є звичайною для більшості держав (хіба що за винятком Фінляндії), де партійна конкуренція обмежується партіями, лояльними до існуючого ладу. Можемо загалом визначити, що конкурентність партій є тим повнішою, чим менше засадничих поділів є між партіями даної системи. Певний мінімум політичної та ідеологічної гомогенності є основою партійної конкурентності. Там, де цієї гомогенності немає, де різниця між партіями є глибокою та гострою, там конкурентність підлягає обмеженню або ліквідується взагалі. Роберт Дал при цьому зазначає, що явище конкурентності політичних партій та опозиції є недавнім сучасним винаходом і стосується небагатьох держав. Із 113 держав членів ООН у 1964 р. лише 30 протягом останніх 10-ти років мали політичну систему, де легально існувала опозиція.

Таким чином, основна відмінність між партійними системами - це відмінність між партійними системами із вільною конкуренцією та партійними системами без конкуренції або з обмеженою конкуренцією.

Дж. Ла Паломбара та М. Вайнер вводять в науковий обіг ще два якісні критерії поділу партійних систем. Перший - це поділ систем на гегемонічні та змінні, другий - поділ на ідеологічні та прагматичні системи.

Гегемоністська система - це така система, в якій одна партія здійснює державне керівництво протягом тривалого часу.

Змінна партійна система навпаки характеризується частою і регулярною зміною партій при владі. Ця система була типовою для IV Французької Республіки та Великобританії.

Поділ на ідеологічні та прагматичні системи пов'язаний із поняттям ідеологічної та прагматичної партії. До ідеологічної відносять таку систему, в якій конкуренція між партіями заснована на ідеологічних суперечностях, які і є основою міжпартійного змагання. Прагматична система - це така, в якій політичні партії змагаються між собою за допомогою неідеологічних аргументів. Для Дж. Ла Паломбара та М. Вейнера прикладом такого типу системи є партійна система США.

Визначені вище підходи до типології партійних систем стосуються так званих сформованих держав. Що ж до їх антиподів (несформованих чи перехідних держав), то їм притаманна низька диференційованість та структуралізованість, розмитість політичного процесу, несталість форм правління. Зазначені риси відрізняються від характеристик нормальних та нормалізованих ситуацій, що значно ускладнює процес класифікації.

Факт включення того чи іншого випадку до певного типу передбачає визначеність, фіксацію, усталену форму. Саме тому стосовно країн, які знаходяться в стані змін, усталена класифікація партійних систем є достатньо умовною. Причиною наголошення на умовній природі характеристик ознак несталих форм правління є нездатність їх властивостей протистояти впливу процесу формування нації, прямі кроки якого можна порівняти з надзвичайним станом.

Це означає, що дані процеси не можуть бути розглянуті однозначно з точки зору західних категорій. Беззастережне перенесення західних партійних моделей, символів та механізмів на процеси, які відбуваються в несформованих державах, буде лише віддаляти нас від пошуку наукової істини. Несталі форми правління вимагають спеціально розроблених моделей, але це не означає, що при їх обґрунтуванні вже існуючі моделі мають бути відкинуті.

Це не означає і те, що несталі форми правління не можуть бути предметом наукових досліджень. Навпаки, сучасним дослідникам партійних систем відкривається унікальна можливість вивчати їх у динаміці,

в процесі формування, порівнювати з тими моделями, які існують десятиліттями.

17.2. Основні типи партійних систем

Одним із основних типів партійних систем є однопартійна система. "Як партійна система, - зазначає М. Дюверже, - однопартійність явно відрізняється від багатопартійної системи або "плюралізму" і її необхідно аналізувати окремо". Однопартійна система це такий тип партійної системи, який заснований на пануванні в політичному житті держави однієї партії.

В рамках цієї системи існують найширші і досить різноманітні відмінності. Однією є однопартійність фашистського типу, іншою є комуністична однопартійність, ще іншою є однопартійність у постколоніальних державах. Різними були також і форми однопартійності фашистського типу. Однопартійність можна характеризувати також як революційну (прогресивну) або консервативну (реакційну), як еволюційну та модернізовану або нерухому та традиційну, як роз'єднуючу (ексклюзивну) та об'єднуючу (абсорбуючу). Відповідно до соціальної природи однопартійність поділяють на політичну, військову, бюрократичну, пролетарську, буржуазну та технічну (адміністративну).

Перші однопартійні режими з'являються в 20-30-х рр. в СРСР, Італії, Німеччині. В кінці 40-х рр. однопартійні системи були або комуністичними (13 з 23) або авторитарно-консервативними, як Іспанія, Португалія, Тайвань, популістська однопартійність, типу мексиканської, становила виняток. Два десятиріччя пізніше кількість однопартійних популістських систем збільшилась, особливо у південній Африці. Найбільша група однопартійних систем виникла в рамках тих популістських режимів, які з'явилися в другій половині 80-х рр.

Наприкінці 80-х рр. 2/5 країн світу були однопартійними, однак із середини 90-х рр. ця пропорція дещо зменшилась. Сьогодні однопартійна система продовжує існувати в Північній Кореї, на Кубі, Іраку, деяких країнах Африки.

В цілому ж у світі спостерігається відчутна криза однопартійної політичної системи.

Деякі дослідники вказують на внутрішню суперечність терміну "однопартійна система". Зокрема, Р. Пайпс зазначає, що сам термін "партія" погано підходить до опису системи, при якій існує тільки одна правляча партія. Дж. Лапаломбара зазначає, що партійна система представляє собою ситуацію, коли в наявності є дві або більше партій, що конкурують між собою. Він вважає, що країни лише з однією партією не

не можуть розглядатись як такі, що мають партійну систему. Однак така точка зору не підтримується більшістю дослідників партійних систем. М. Дюверже, Дж. Сарторі, Дж. Джеймс зазначають, що в ряді держав соціально-класова структура визначає об'єктивно однопартійний тип політичної системи. Це дає підстави розглядати однопартійність як особливий тип партійної системи.

Принцип однопартійності сам по собі не виключає існування (легальне чи нелегальне) кількох партій. Головне, однак, те, що тільки за однією партією постійно закріплюється (фактично чи юридично) роль правлячої партії. Причиною цього може бути (і частіше всього є) заборона на діяльність інших партій. Поряд із цим між 1962 та 1968 рр. в 33 країнах світу вибори закінчувалися перемогою однієї партії. Однопартійність може формуватись і таким дивним чином, як це мало місце в 1986 р. на Ямаїці, коли одна з двох партій відмовилася від участі у виборах взагалі.

Існують різні точки зору на виникнення однопартійності. Так, американський дослідник С. Хантінгтон вважає, що однопартійні системи є результатом соціального відгалуження (біфуркації), а партія - це такий засіб, за допомогою якого лідери одних соціальних сил домінують над іншими. Одна із теорій трактує однопартійну систему у вигляді побічного продукту кризового переважання, викликаного незадовільним ходом подій та надмірною акселерацією суспільних процесів. Проте більшість наукових підходів є соціоекономічними, тобто такими, що пояснюють виникнення одиничних партій соціальними та економічними умовами.

У випадку однопартійних систем практика часто передувала теорії. Були навіть випадки, коли теорія так і не сформувалась узагалі. У деяких державах, наприклад у Туреччині та Португалії, на практиці було введено однопартійну систему, яка так і не була достатньо мірою ідеологічно обґрунтована та включена в доктрину влади. Навіть у Радянській Росії гегемонія комуністичної партії отримала своє формальне підтвердження тільки з прийняттям Конституції 1936 р. Виправдання однопартійності на основі того, що класової різниці більше не існує, було висунуте значно пізніше. Теорія однопартійності була розроблена в Італії та Німеччині. Більше того, кожна з цих країн виробила таку теорію, що вписувалась у її власну однопартійну систему. У фашистських державах наявність єдиної партії пояснювалася відображенням національної єдності, в комуністичних - соціальною.

Говорячи про однопартійність, ми, очевидно, не можемо застосовувати кількісний критерій, тому що йдеться про надмірно концентровану модель монополістичної влади. Цілком зрозуміло, що є необхідність навчитися розрізняти та аналізувати різні прояви однопартійності, а це

вимагає вибору іншого критерію. На цьому окремо акцентує свою увагу Дж. Блондель, зазначаючи, що кількість партій не є елементом, який лише описує партійні системи: слід звертати увагу, наприклад, на те, що в тих же однопартійних системах репресії можуть бути більш чи менш жорстокими. Це відбувається тому, що на характер однопартійності здійснюють свій вплив і інші елементи - соціальна база, ідеологія й організаційна структура. М. Дюверже підкреслює, що в цій системі немає однорідності, яку їй часто приписують, що існує декілька типів однопартійних систем, а не один.

Між однопартійними системами і системами з "більш ніж однією партією" існує суттєва різниця: перший тип характеризується заборонаю суперництва, другий - визнанням суперництва. Однопартійні країни вважаються деспотичними та нетолерантними. В таких державах змінюється лише інтенсивність репресій та сила примусового контролю.

Власне, якраз на основі інтенсивності репресій та контролю вибудовує свою класифікацію однопартійних систем Дж. Сарторі. Він розрізняє:

- 1) однопартійну тоталітарну модель;
- 2) однопартійну авторитарну модель;
- 3) однопартійну догматичну модель.

Як правило, принцип однопартійного правління закріплюється в конституційному порядку. В більшості держав цього типу основний закон безпосередньо вказує єдину легально існуючу політичну партію. Порівняно рідко зустрічається формула однопартійності, яка не вказує конкретну партію і відсилає до рішення відповідного органу влади (наприклад, у Сьєрра-Леоне таке рішення приймається 2/3 парламенту). Нарешті, у деяких країнах (Камерун, Кот-д'Івуар) конституція формально проголошує принцип свободи утворення і діяльності політичних партій, тоді як на практиці у цих країнах склалися та функціонують однопартійні системи. Такий стан речей дав підстави Дж. Блонделю запропонувати свою класифікацію однопартійних систем. Він розрізняє: однопартійну систему конституційного (законного) правління, однопартійну систему з неконституційними репресіями проти опозиції, однопартійну систему природного характеру.

М. Дюверже в рамках однопартійності розглядає її комуністичний та фашистський типи, а також авторитарний (турецький) варіант однопартійності (1923-1946 рр.).

В цілому, в рамках однопартійності виділяють наступні її різновиди: тоталітарну, авторитарну, догматичну та африканську (постколоніальну).

Тоталітарна однопартійність відповідає тоталітарному типу політичного режиму. Згідно із дослідженнями К. Фрідріха та З. Бжезінського основними рисами тоталітаризму є наступні: офіційна *всеохоплююча* ідеологія; єдина масова партія, контрольована олігархією; система терору

як фізичного, так і психологічного, який застосовується як партією, так і політичною поліцією; повний контроль над засобами масової інформації; монополія держави на застосування насильства; централізація управління господарством.

Тоталітарний режим завжди намагається не допустити автономії не тільки підсистеми, а й будь-якої соціальної підгрупи. Відповідно до характеристики режиму тоталітарна одиначна партія (монопартія) характеризується тотальною сферою контролю та високим рівнем політизації.

Характерною рисою цього типу однопартійності є те, що правляча партія фактично втрачає риси політичної організації і зливається з державою, формується специфічний для тоталітарних режимів тип партії - партія-держава. Зрощення державного та партійного апарату є таким глибоким і органічним, що по завершенню цього процесу неможливо розмежувати, де починається партія і закінчується держава. Державні органи є за своїм духом "однопартійними", себто відверто політичними, а партійні - "державно-казенними і поліцейсько-бюрократичними".

Класичними зразками однопартійного тоталітаризму є фашистський (Німеччина, Італія, Іспанія, Португалія) та комуністичний режими (СРСР), які, незважаючи на їх зовнішню подібність, мають суттєві відмінності. "Будь-яке загальне визначення однопартійності обов'язково буде розпливчатим, - зазначає М. Дюверже. - А якщо ми захочемо бути точними, то відразу ж зіткнемося з фундаментальною відмінністю однопартійності фашистського типу від однопартійності комуністичного типу".

Однопартійність фашистського типу виникає в особливих соціально-політичних умовах міжвоєнного періоду і загалом не проіснувала довше цього історичного періоду. Обидва найдовше існуючі фашистські режими - іспанський та португальський, після II світової війни значно змінили свій первісний вигляд і згодом остаточно зійшли з історичної арени.

Фашистські системи виникли як результат поєднання двох політичних тенденцій: боротьби буржуазії зі зростаючою загрозою соціалістичної революції та кризою довіри до парламентсько-демократичних форм здійснення влади. Основною загрозою для фашистського руху був зростаючий робітничий рух - першими жертвами стали комуністичні та соціалістичні партії. Одночасно фашисти вважали, що тогочасні форми ліберальної демократії створюють перешкоду у боротьбі з комунізмом. Розпущені були також парламент та ліберальні партії. У таких умовах, власне, і виникає однопартійність, заснована на забороні діяльності всіх інших політичних партій. Частина з цих політичних партій назавжди припинила свою діяльність. Інші перенесли її в еміграцію чи в підпілля. Однак особливий терор фашистського режиму звів до мінімуму результати цієї діяльності.

В перший період свого існування фашистська однопартійність надавала перевагу партії над державним апаратом. Однак щораз далі доходило до поєднання між собою органів держави та партії і виконання партією функцій, властивих державним органам. Але з часом опановані партією органи держави почали поступово домінувати над партійними органами. Так, зокрема, було в Іспанії.

Однопартійність комуністичного типу базувалася на теорії "керівної ролі" партії в житті суспільства, яка повинна була забезпечити реалізацію кінцевої мети - побудову безкласового суспільства (комунізму). Цій цілі слугувала вся система політичної влади очолювана монопартією. Партія здійснювала всеохоплюючий контроль над усіма сферами життя суспільства, в тому числі і над особистим життям громадян. (Так, за даними Відділу досліджень і документації злочинів комунізму Чеської республіки в 1996 р. чеські спецслужби перечитали 99 млн. листів громадян цієї держави). Комуністичній монопартії вдалося також повністю підпорядкувати собі економічну сферу (чого не вдавалося навіть фашистським партіям). Діяльність партії будувалася на принципах т.зв. "демократичного централізму", що на практиці означало строгу централізацію й ієрархізацію влади, нетерпимість до критики та інакодумства.

Звичайно, комуністичні режими починалися як багатопартійні, однак дуже швидко вони під різними приводами обмежували діяльність опозиції. Далі опозиція ліквідувалася, а комуністичні партії здобували статус або монопартій або, т.зв. "гегемоністських" партій. У 7 комуністичних державах: Албанії, Югославії, Кубі, Монголії, Румунії, Угорщині і СРСР встановилася повністю однопартійна система, а в інших 7 державах, крім керівної партії, існували ще так звані союзницькі партії, роль яких у житті суспільства була незначною. Такими державами були Польща, Болгарія, Чехословаччина, Північна Корея, Німецька Демократична Республіка, В'єтнам, Китайська Народна Республіка. Такий тип комуністичної однопартійності отримав у літературі назву партійної системи гегемоністського типу.

Керівна роль комуністичної партії була зафіксована в конституціях даних держав. Щоправда, якщо в конституції СРСР партія трактувалася як "керівна та спрямовуюча сила" всього суспільства та державного правління, то в конституціях Угорщини, Польщі мова йшла лише про суспільство без згадки про державу.

Керівна роль комуністичної партії реалізовувалася у суспільстві через:

- вплив на політику та діяльність державних органів влади, армію, правоохоронні органи, кадрову політику;
- контроль над членами партії у всіх державних та недержавних інституціях.

Все це разом забезпечувало домінування партії у всіх сферах життя суспільства.

Визначаючи фашизм та комунізм як приклади тоталітарної однопартійної системи, М. Дюверже відзначав, що багато неясності у це питання було внесено поширеним уявленням, що комунізм і фашизм – два єдино можливі типи однопартійності. Таке уявлення не відповідає реальності.

Туреччина, Мексика та ряд держав Африки мали однопартійні системи, відмінні від попередніх типів. Вони отримали назву "популістських тоталітарних" партій. Деякі з них, такі як *Кот-д'Івуар*, Кенія, використовують так звану "вільно інтерпретовану" філософію, інші ототожнюють свої наміри зі змішаною економікою (наприклад, Туніс). Значна кількість цих партійних систем знаходиться в південноафриканській Сахарі, що дає підстави окремо виділяти т.зв. африканський (постколоніальний) тип однопартійності.

Авторитарна однопартійність притаманна політичній системі, де існує система контролю, яка не має достатньої влади та амбіцій, щоб підкорити собі все суспільство. Характеризується вона обмеженням політичної активності опозиції. Певна кількість підгруп утримується від участі у політичному житті. Авторитарна однопартійність є системою контролю, але меншої ідеологічної сили та здібності до мобілізації. Крім того, контроль здійснюється за допомогою звичайних, а не репресивних інструментів влади, наприклад права.

Авторитарна система може відповідати певному ступеню політичної демократії. Турецька однопартійність (1923-1946 рр.) ніколи не засновувалася на доктрині єдиної партії. Вона ніколи офіційно не визнавала такої монополії, не робила спроб виправдати себе чи то існуванням безкласового суспільства, чи прагненням покласти край парламентській боротьбі і ліберальній демократії. Для її лідерів ідеалом залишалася багатопартійна система, а монополія була лише результатом особливої політичної ситуації, що склалася у Туреччині. Система Кемалю, хоч і не була фашистською, не стояла ближче і до демократії. Туреччина до 1946 р. не досягнула цієї стадії. Вибори практично були плебісцитами одного кандидата, а основні політичні свободи залишалися дуже обмеженими.

Якщо однопартійна система і демократія можуть частково співпадати, то це відбувається не стільки в статичній площині, скільки в динамічній. Так само як деякі тоталітарні партії, що функціонують у плюралістичних системах, можна назвати "фактичною однопартійністю", так само деякі однопартійні системи можна назвати "фактичним плюралізмом". Останні деякі дослідники вважають перехідною стадією на шляху до демократії.

Плюралістична багатопартійна система на ґрунті країн зі старою соціальною структурою, в яких основна маса людей є неосвіченою, підтримує і зміцнює владу старої аристократії і тим самим перешкоджає становленню справжньої демократії. Приклад Туреччини, навпаки, демонструє, що шляхом *однопартійності*, якщо впроваджувати її розумно, можна поступово створити певний правлячий клас і незалежну політичну еліту, що поступово зробить можливим становлення справжньої демократії в майбутньому. "В деяких умовах, - зазначає М. Дюверже, - єдина партія може проводити первинне "політичне оформлення" мас, яке дозволяє поступово нав'язувати їм певні політичні уявлення; авторитарний режим, який породжений однопартійністю, може ліквідувати всі феодальні пережитки і створити необхідні економічні і соціальні умови для майбутнього розвитку політичної свободи".

Що стосується тоталітарної та авторитарної моделі однопартійності, то вони досить часто розглядаються у літературі під назвою "диктатура" (тоталітарна чи авторитарна). Однак слід зазначити, що єдина партія не завжди є тоталітарною. Відомі приклади, коли єдині партії не є тоталітарними і, навпаки, існують тоталітарні партії і в багатопартійних системах. Для означення єдиних нетоталітарних партій у літературі використовуються наступні визначення "однопартійна догматична модель" (Дж. Сарторі), "природна *однопартійність*" (Дж. Блондель), "однопартійний плюралізм" (Дж. Ла Паломбара).

Застосування ідеологічно-догматичного критерію у класифікації партійних систем започаткував ще Г. Алмонд. Саме у нього знаходимо протиставлення ідеологічного типу партії догматичному. Цей підхід розрізняє партії, які ґрунтуються на відповідних ідеологічних доктринах і які не базуються на них (т. зв. "недоктринні").

"Різниця між ідеологією та догматизмом, - зазначає Дж. Сарторі, - не тільки проходить через увесь партійний спектр, а і представляє цілком новий погляд на однопартійність. Однопартійність здатна з'явитися та існувати без будь-якої ідеологічної підтримки. Одиначна партія може існувати на простих засадах доцільності".

Догматична партія твердо дотримується шляху "природного розвитку" та не ставить собі за мету створення нового суспільства, тоді як ідеологічна партія схвалює "нав'язаний розвиток", який підпорядковується цілям майбутнього.

Щодо догматичної одиначної партії, то їй бракує легітимності ідеології та вона має менший примусовий потенціал. Догматична одиначна партія не має достатньої ідеологічної згуртованості, тому і відносини з опозицією будуються скоріше на принципах "культурного", ніж політичного впливу, об'єднання, а не деструкції. Крім того, низький ступінь внутрішньої ідеологічної згуртованості робить організацію дог-

матичної партії досить вільною та плюралістичною. Цей тип однопартійності ще іноді зустрічається у літературі під назвою "опікунської" чи "скеровуючої" демократії або "педагогічної" диктатури.

Такий тип природної (на відміну від штучної) однопартійної системи був широко поширеним у минулому в країнах Латинської Америки, зустрічався в малих державах Карибського моря та Тихого океану. Як приклад, можна назвати острів Мен на початку нинішнього десятиліття, на якому офіційно існувала лише одна партія - Лейбористська: невеличка і аж ніяк не правляча, Малаві, Кот-д'Івуар.

Африканська (постколоніальна) однопартійність має засадничо інший характер, ніж фашистська чи комуністична однопартійність. Не має вона, крім того, тоталітарного характеру.

В африканських країнах з'являється вона лише після кількох років застосування партійної системи та партійної конкуренції. Вона є швидше виразником неможливості застосування конкуренції партій до умов та потреб нових суспільств. Ліквідація багатопартійності не завжди відбувається тут із застосуванням примусу та насильства. Має місце добровільне об'єднання партій із домінуючою.

Ідея африканської однопартійності не пов'язана з певними політичними концепціями та доктринами. Проголошують її як представники правих, так і революційних рухів. І одні й інші вважають однопартійність необхідною з точки зору потреб африканського суспільства, як чисто прагматичну потребу.

При цьому вони спираються на існуючі тут традиції - часто на племінні чи мусульманські традиції, які проголошують ідеї національної згоди та єдності, колективізму, тотальної інтеграції окремих спільнот у рамках суспільства. Тут традиційно великою була влада вождя, яка спиралася на демократичну легітимацію його становища. Вождь був не просто керівником, а батьком та опікуном, захисником інтересів свого племені. В міру занепаду родо-племінних відносин їхнє місце займає партія. Цілком зрозуміло, що в такій ситуації не залишалось місця для багатопартійності та конкуренції.

Керівники партії займали місце традиційних вождів. Це було не важко зробити, оскільки фактично вони були засновниками своєї незалежної держави, опікунами, вождями, вчителями свого народу. Нічого дивного, що в Гані виникає своєрідний культ вождя, якого цінували як святого. Цілком зрозуміло, що в такій ситуації про опозицію не могло бути й мови.

До сказаного слід додати відсутність соціальної диференціації африканського суспільства, низький рівень освіти та політичної культури,

існування різного роду дезінтеграційних чинників - племінних, релігійних, які потрібно було ліквідувати.

Досвід існування багатопартійності, яка в даних умовах вела до внутрішнього протистояння і навіть початку громадянської війни, був тому підтвердженням.

Щодо до африканської однопартійності слід мати на увазі дві важливі проблеми. Перша - однопартійність дозволяє тут здійснювати широку мобілізацію мас, розвивати їх політичну активність. Друга - це відношення партії до держави.

Основою африканської однопартійності виступає її мобілізаційна функція, спрямована на мобілізацію населення на побудову незалежної держави, залучення його до суспільно-політичного життя. Під час національно-визвольної боротьби це було значно простіше робити. Багато дослідників відзначають значне зменшення активності політичних партій у міру стабілізації суспільства, перетворення масових африканських партій на кадрові, нерегулярність їхньої діяльності. Традиційно високою залишається діяльність політичних партій у країнах т.зв. соціалістичної орієнтації, а також партій у державах з відносно високим соціальним та культурним рівнем розвитку (Марокко).

В час проголошення незалежності політична партія змушена була взяти на себе функції неіснуючої держави. Незначна кількість місцевих кадрів, готових до процесу державного управління, приводить до персоналізації цього процесу, що об'єктивно веде до перетворення політичних партій на кадрові. В цій ситуації важко відрізнити партію від державних органів і чітко відповісти, хто кого підпорядковував.

У 50-80-ті рр. Є. Вятр застосовував термін "гегемоністська партійна система" для характеристики партійної системи Польщі. Ця система була типовою тоді для всіх соціалістичних країн Східної Європи. Деякі дослідники не виділяють її як окремий тип партійної системи, а визначають як різновид однопартійності. Зовні ситуація тоталітарної однопартійності контрастує із системами в деяких комуністичних державах (т.зв. країнах "народної демократії"), де формально існувала багатопартійність. На практиці ж коаліційні угоди (згідно з якими існуючі в державі партії визнавали керівну роль правлячої партії) були нав'язані комуністами примусово, що давало їм можливість цілковитого і безроздільного контролю над політичною системою. Така партійна система отримала назву "моноцентричної" або "гегемоністської".

Так, наприклад, у Болгарії, крім комуністичної партії, легально брала участь у політичній організації ще одна партія, в Польщі - 2, в НДР та Чехословаччині - по 4 партії, в Китаї - 8. Така ж "багатопартійність" існувала і в СРВ та КНДР.

Польський політолог А. Боднар серед причин виникнення "союзницьких партій" називав необхідність пошуку форм передачі впливу комуністичної партії на середовище, на яке безпосередньо їм було важко впливати (фермери, дрібні підприємці, тощо). Крім цього, така система використовується для заспокоєння опозиції. Вона представляє собою не лише психологічний вихід, а й безпечний важіль управління політичною системою. До того ж з'являється додатковий засіб забезпечення еліти таким обсягом інформації, який інша партія не зможе отримати. Модель гегемоністської партії посилює функцію політичної комунікації.

Для партії-гегемона усі базові характеристики тотожні відповідним характеристикам єдиної тоталітарної партії. Опрацювання польського зразка чітко вказує на той факт, що система гегемоністської партії не може трактуватись як багатопартійна, а вона представляє собою дворівневу систему, де одна партія скеровує свій вплив на другорядні політичні угруповання. І хоча формула гегемоністської партії може прийняти зовнішній вигляд конкурентної політики, але вона не зможе реалізувати її по суті. Партії-союзники є насправді лише партіями-сателітами. І якщо вони входять до складу уряду, то це не означає, що вони беруть участь і у поділі влади. Навіть коли партії-сателіти отримують адміністративні, парламентські та урядові посади, вони не стають справжніми учасниками політичного процесу, а їх статус є значно нижчим у порівнянні з представниками гегемоністської партії, що у свою чергу суттєво впливає на можливість демонстрації незалежної політики. Такий тип розподілу влади представляє собою симульований плюралізм та симульований партійний ринок.

Гегемоністська форма є широко поширеною і часто є прелюдією до "законної" заборони діяльності політичних партій, так як це мало місце у Кенії, Замбії та Зімбабве. Опозиція переслідується, партії примусово об'єднуються або розпускаються. Дж. Блондель називає цей різновид однопартійності "однопартійною системою з неконституційними репресіями проти опозиції".

Існуючий міжнародний досвід показав, що однопартійність протягом тривалого історичного проміжку часу ніде не забезпечила ні політичної стабільності, ні економічної ефективності. Ідея утвердження гуманної, демократичної влади з монополією якої-небудь партії чи революційної сили на політичні та духовні цінності не витримала перевірки часом.

Як зазначав М. Дюверже, природний рух суспільства веде до появи двопартійної системи. Двоїстість партій існує не завжди, але майже завжди існує двоїстість тенденцій. Упродовж історії всі великі конфлікти були за своєю природою дуалістичними. Всяка політика включає вибір принаймні між двома рішеннями. Коли громадська думка стикається з

фундаментальними проблемами, вона викристалізовується навколо двох протилежних полюсів.

Ця система отримала назву двопартійної, хоча насправді маємо справу з більшою кількістю партій, представлених у рамках даного типу. Однак із їх загального числа лише дві є домінуючими, в тому сенсі, що лише одна з них здатна самостійно виграти вибори і створити уряд. Перемога на парламентських виборах такої партії забезпечує їй владу в державі на цілий час каденції. Інші партії є настільки малими, що або взагалі не мають свого парламентського представництва, або воно є настільки незначним, що не враховується і не заважає здійсненню влади правлячій партії. В США, наприклад, крім двох партій-гігантів Демократичної та Республіканської, існують і інші - такі як лейбористська, соціалістична, прогресивна, фермерська та інші. Однак між ними така величезна диспропорція, яка і дозволяє нам розглядати систему США як типово двопартійну.

У двопартійних системах дві основні партії, як правило набирають більше 90% голосів виборців. Розклад сил між двома партіями є переважно більш-менш рівним. Різниця зовнішніх впливів є незначною, а вигреш голосів є мінімальним. Наприклад, у випадку Великобританії перевага однієї з партій на 2-5% може вирішити результати змагання. Це явище отримало в літературі назву - swing. Перевага (swing) на 1% дає партії перевагу в 3% мандатів.

Внутрішньополітична боротьба між обома партіями може складатися і таким чином, що одна з політичних партій може утримувати владу протягом досить тривалого часу, здобуваючи кожного разу перемогу на виборах. Так, наприклад, Демократична партія США виграла на всіх президентських виборах з 1933 до 1952 рр., а перед тим перемогу довгий час отримувала Республіканська партія (1869-1884, 1897-1912 рр.). В Англії консерватори без перерви були при владі з 1951 до 1964 р. (в 1976-79 рр.). Лейбористська партія повинна була скористатися парламентською підтримкою лібералів. Подібне явище спостерігаємо в 70-х рр. в Австрії (гегемонія соціал-демократичної партії).

Такого типу домінування жодною мірою не ґрунтується на структурних рисах суспільства (наприклад, існування сильних релігійних, професійних чи етнічних груп), воно є швидше кон'юктурним феноменом, пов'язаним із системою конкурентних зв'язків між партіями. Це породжує певні сумніви щодо обґрунтованості виділення деякими авторами додаткової групи партійних систем - двопартійної домінуючої системи Дж. Сарторі для означення такого типу змін вводить поняття переддомінуючої партії.

Отримання більшості голосів виборців, яка дає можливість формувати парламентську більшість, є засадничою рисою двопартійної полі-

тичної системи. У двопартійній системі дві партії змагаються між собою не лише на виборах, але і далі як правляча та опозиційна партії.

Між партологами і досі продовжується жвава дискусія про те, чи вважати двопартійну систему антиподом чи варіантом багатопартійної системи. Аргументи є у обох сторін, оскільки двопартійна система багато чим відрізняється від багатопартійної системи, але, разом з тим, у багатьох моментах вони дуже схожі.

Описуючи історичну еволюцію двопартійності, М. Дюверже відзначає, що в XIX ст. вона виражалася головним чином у змаганні між двома буржуазними партіями - "консерваторами" та "лібералами". На початку XX ст. цей тип дуалізму змінюється змаганням між буржуазними та соціалістичними партіями. А згодом - змаганням між буржуазними та комуністичними партіями.

Батьківщиною двопартійності вважається Великобританія. Партія консерваторів (торі) та лібералів (віґи) там змінюються при владі з моменту утворення конституційної монархії. В 1924 р. лібералів змінюють лейбористи. З Великобританії ця система поширилась у держави Співдружності. Точно визначити кількість держав із двопартійною системою важко. Згідно з класифікацією Бенікса та Текстора їх існує 11. Р. Даль нараховує - 8, а Дж. Сарторі до двопартійних держав відносить: Великобританію, США, Нову Зеландію, Австралію, Канаду, Австрію.

У XX ст. на європейському континенті на парламентському рівні двопартійна система існувала лише в Іспанії (до 1923 р.). Деякі дослідники вважають її явищем виключно англо-саксонським. Однак така точка зору є не зовсім правильною, оскільки деякі англо-саксонські країни мають багатопартійну систему, тоді як двопартійна система існує в Туреччині і деяких латиноамериканських державах. Її еволюцію можна спостерігати і в деяких країнах Європи.

Визначальний вплив на становлення двопартійної системи справляє виборча система і, насамперед, проста мажоритарна система. Серед усіх існуючих гіпотез щодо двопартійної системи - ця є найближчою до істини. Винятки бувають дуже рідко і вони пояснюються виключно специфічними умовами.

Не останню роль у процесі становлення двопартійної системи відіграє і психологічний фактор. Якщо в простій мажоритарній системі одного бюлетню існує три партії, то виборці починають швидко розуміти, що їхні голоси будуть втрачені, якщо вони продовжуватимуть голосувати за третю партію. Звідси і природне прагнення людей підтримати ту із партій, яка вже має значне представництво.

Ряд політологів відзначають також існуючу залежність між кількістю партій та політичною стабільністю. Двопартійна система, як вважає

М. Дюверже, не лише виглядає найбільш відповідною природному порядку, але також потенційно стабільнішою, ніж багатопартійна. На думку багатьох політологів, саме двопартійна система оптимально зближує інтереси партії і держави. Двопартійна система створює однорідну та стабільну парламентську більшість, яка спирається на підтримку більшості виборців. Коли одна партія перемагає на виборах, вона формує однопартійний уряд, котрий залишається при владі до закінчення повноважень даного парламенту. Зміни можуть відбутися лише в персональному складі уряду. При цьому дуже рідко змінюється прем'єр-міністр. Високий рівень стабільності двопартійної системи пояснюється не лише однопартійним складом уряду, а й можливістю передбачати можливі зміни, оскільки кількість варіантів не є значною.

Це ж стосується й ефективності партійної системи. Як відомо, сьогодні держави з двопартійною системою відзначаються достатньо високим соціально-економічним розвитком. Це також вказує на переваги такої партійної системи.

Двопартійна система виявляється практично більш гнучкою, ніж багатопартійна. Їй не дошкуляє представництво в парламенті дрібних партій тощо.

Слабкою стороною двопартійної системи є те, що в її рамках можливості громадян здійснювати вплив на політику є обмеженими. В них маленька реальна свобода вибору між партіями, особливо в тому випадку, коли програми і політика партій одна від одної суттєво не відрізняються, як, наприклад, у США. В таких умовах вибори перетворюються на вибори особистості. Це приводить до зниження рівня участі громадян у виборах.

Недоліками двопартійної системи є також надмірна концентрація сил на суто міжпартійну боротьбу та певний консерватизм традицій виборчого процесу (як правило, більшість округів дістаються у спадок кандидатам від однієї з партій і навіть сімейним кланам колишніх депутатів).

У рамках двопартійної системи виділяють дві її моделі - американську та британську, які відрізняються між собою як організаційною будовою, так і характером політичного режиму (президентський, парламентський). Республіканська і Демократична партії США, Консервативна та Лейбористська партії Великобританії мають більш як вікові традиції політичної боротьби, а виборче законодавство цих країн сприяє існуванню саме цієї системи.

Ідеологією трьох із чотирьох згаданих партій можна вважати неоконсерватизм, а ідеологією Лейбористської партії - соціал-демократію. Для американських партій характерним є кадровий тип членства, тоді як для англійських - масовий.

Британська та американська двопартійні системи відрізняються, насамперед, структурами своїх провідних партій. У Великобританії партіям притаманний високий ступінь централізації. Фінанси та бюджет знаходяться під суворим контролем центру. За центром зберігається право затверджувати кандидатів, яких було висунуто місцевими осередками.

У США закриті збори партійних лідерів є незалежними одні від одних: голови виборчих дільниць і їх комітети пов'язані з комітетами округу, останні знаходяться під керівництвом лідерів та комітетів штату. За межами штату практично не існує ніяких організацій, влада державних лідерів і комітетів дуже обмежена. Це встановлює вражаючу різницю між партійними системами США та Великобританії. У британських домінах рівень централізації нижчий, але він не досягає рівня США.

Соціальна база - надкласова, партії орієнтуються на всі суспільні верстви з певними регіональними особливостями в США (промислова північ та аграрний південь) й ідеологічними у Великобританії. При цьому слід пам'ятати, що американські партії були засновані не на ідеологічному чи соціальному, а на прагматичному ґрунті.

Оскільки в США не існувало могутнього робітничого руху, там і не отримали розвитку європейські форми масових партій. Лише в першій чверті XIX ст., тобто майже півстоліття після проголошення незалежності, виникли партії - прототипи сучасних партій. Вихідною базою їх формування стали низові організації в штатах і на місцях. Інакше кажучи, партійна система США будувалася знизу вгору. Виборець голосує не стільки за представника тієї чи іншої партії, скільки за особистість.

Іншою особливістю американської партійної системи є відбір кандидатів шляхом попередніх виборів ("праймеріз"), у яких можуть брати участь усі прихильники тієї чи іншої партії. В цій процедурі яскраво проявилось намагання партій стати виразником інтересів і настроїв не стільки своїх членів, скільки широких верств виборців.

Незважаючи на ці відмінності, між американськими та британськими провідними партіями є і чимало подібного. У двопартійній системі обидві партії є, як правило, великими партіями, котрі мають широке коло членів та виборців. Це веде до об'єднання в рамках однієї партії громадян з дуже різноманітними поглядами. Чим більшою є політична партія, тим різноманітнішим є склад її членів, що створює різні платформи, групи, тенденції і, таким чином, послаблює внутрішньопартійну структуру партії. Це є спільними ознаками всіх двопартійних систем. Наявність цієї внутрішньої різноманітності партії підвищує значення партійного керівництва, яке може балансувати. Це приводить до зменшення залежності керівництва партії від думки членів партії та симпатиків. Різноманітність політичних поглядів усередині партії ставить членів партії перед вибором: або перейти у конкуруючу партію, або припинити свою політичну діяльність.

Двопартійна система створює особливий механізм державного керівництва. У Великобританії фактично вона приводить до ліквідації механізмів парламентського правління. Немає мови про зверхність парламенту над кабінетом чи про поділ влади на виконавчу та законодавчу. Факт, що прем'єром стає лідер партії, яка отримала парламентську більшість, зумовлює домінуюче становище уряду в політичній системі. Завдяки партійній дисципліні вони керують діяльністю партійної більшості в парламенті, яка зацікавлена в підтримці свого уряду і прем'єра. Уряд, таким чином, керує як виконавчою, так і законодавчою владою. У випадку серйозних розбіжностей між парламентською більшістю та урядом останнього можуть змусити подати у відставку, але це не порушує принципів керівництва партії, яка має парламентську більшість.

Іншою є ситуація в США. Тут партійна система узгоджується з конституційним устроєм. Президентська система, яка дистанціює президента від конгресу, функціонує завдяки американській партійній системі. Президент не має, як правило, серйозної підтримки в конгресі, навіть якщо там більшість мають члени його партії. Це є результатом слабкої організації та дисципліни американських партій, що дає можливість здійснювати реальний розподіл влади між президентською та законодавчою гілками влади.

Зміна влади є визначальною рисою механізму двопартійності. При тому зміну слід розуміти як очікування, а не як державну реорганізацію. Зміна передбачає, що дистанція між партіями є незначною, та очікування надає можливість партії опозиції змінити правлячу партію. Інакше кажучи, поняття "зміни" переходить у поняття "конкуренції".

Характер міжпартійної конкуренції в рамках двопартійної політичної системи дав підстави М. Дюверже виділити два типи двопартійності: технічну двопартійність, при якій змагання між партіями обмежується другорядними цілями та засобами, що не приводить до зміни загальних засад існуючого режиму; та метафізичну двопартійність, у рамках якої об'єктом партійних суперечок виступає природа режиму.

Ж. Шарло пропонує свою типологію двопартійності. Він виділяє два її типи: 1) "досконала" (або "чиста") двопартійна система (наприклад Великобританія) при якій дві основні партії разом збирають до 90% голосів і 2) система "двох з половиною" партій (або модифікована двопартійність).

Прикладами можуть виступати спроби як лейбористів, так і консерваторів Великобританії втриматися при владі за допомогою партії лібералів. У ФРН, крім двох основних партій - ХДС/ХСС та Соціал-демократичної партії, існує ще одна незначна партія - Партія вільних демократів, яка набирає на виборах трохи більше 5% голосів виборців. Жодна з двох основних партій не набирає на виборах абсолютної

більшості. А тому урядовою партією стає та партія, з якою Партія вільних демократів готова сформувати правлячу коаліцію. Подібна система мала місце в Австрії, Новій Зеландії, Австралії, Бельгії, Люксембургу, Ірландії, Канаді та деяких інших державах.

Приклади "досконалої" ("чистої") двопартійності є рідкісними. Частіше на практиці доводиться мати справу зі змішаними (гібридними) формами партійних систем, коли визначити їх належність до того чи іншого типу надзвичайно складно. Наприклад, група Скандинавських країн дає нам приклад багатопартійної системи з рисами двопартійності, а Англія - двопартійної системи з елементами багатопартійності. Для характеристики цих процесів ряд учених запропонували вживати "два-і-півпартійна система". Деякі з них пропонують вважати її не самостійним, а перехідним типом між двопартійною та багатопартійною системами (т. зв. двоблоковий тип багатопартійної системи обмеженого плюралізму).

Крім прикладів природного формування двопартійності, зустрічаються також приклади примусового формування двопартійної системи. Так, наприклад, у Нігерії після одного з військових переворотів державою офіційно було декларовано створення двох політичних партій і на період "стабілізації демократії" в країні заборонялася діяльність будь-яких інших партій. У Бразилії (з 1964 до 1979 рр.), Уругваї (з 1973 до 1985 рр.) після військових переворотів законодавство дозволяло діяльність лише двох партій. При тому одна з них розглядалась як правляча, а друга - як опозиційна. В Колумбії в 1957 р. дві традиційні партії, Консервативна та Ліберальна, підписали угоду про "паритетне правління", домовившись про те, що посада президента переходитиме по черзі від однієї партії до іншої через кожні чотири роки і без усяких виборів, а також діятиме паритетний (для цих двох партій) принцип формування уряду, місцевих органів влади. Така система проіснувала тут до 1970 р. І, нарешті, ще одним специфічним прикладом формальної двопартійності була Болгарська Народна Республіка, в якій існувало дві легальні партії - правляча Комуністична партія та її "молодший партнер" - Болгарський землеробський народний союз. Характерною особливістю цих двопартійних систем є обмеження рівня політичної свободи та конкуренції. Такі партійні системи отримали назву "обмежених (штучних) двопартійних систем".

Багатопартійна система включає більш ніж дві сильні партії, але жодна з них у парламенті не набирає такої кількості мандатів, яка б давала їй можливість правити самостійно. Це змушує партії шукати між собою компроміс, укладати коаліції з метою формування уряду.

Багатопартійна система є найдемократичнішою. Порівняно із двопартійною системою, вона пропонує виборцям значно ширший вибір

альтернатив. Партії мають можливість відрізнятись між собою. У дво-партійній системі партія для успіху на виборах змушена звертатися до ба-гатьох соціальних груп. У багатопартійній системі партії не знають цієї проблеми. Оскільки існує можливість участі в правлячій коаліції - партії немає потреби бути надто великою, щоб отримати доступ до влади. Це дає можливість політичним партіям більш точно орієнтуватися на інте-реси певних соціальних груп (в т.ч. і радикальних).

Наявність урядових коаліцій робить багатопартійне управління менш стабільним, ніж воно є в двопартійній системі. В країні повинен бути досягнутий компроміс не менш як із двома партнерами по коаліції щодо засад використання влади. В Швеції, Норвегії, Фінляндії, Німеччи-ні та деяких інших країнах уже склалися стабільні партійні коаліції одно-го чи іншого типу, які змагаються за владу між собою. Але коли партійну коаліцію слід сформувати зі значного числа політичних партій, то це не-рідко є проблемою. Тривалість існування такої коаліції є також перева-жно незначною. Яскравим прикладом тут є Італія, де з 1945 р. при владі побувало 53 різноманітні коаліції.

Наявність двох партій є швидше винятком, ніж правилом у країнах із представницькою демократією. В більшості сучасних країн склалася та існує якраз багатопартійна система.

Визначаючи відмінність між двопартійною і багатопартійною систе-мами, Ж. Бурдо розуміє останню як систему, в якій більше ніж дві партії мають достатньо сильну організацію для того, щоб впливати на функціонування урядових інститутів. Лінія поділу між двома типами сис-тем є досить гнучкою і залежить від існуючих в країні ідеологій, тра-дицій, виборчої системи, що за висловом М. Дюверже, складає суть по-няття "партійна реальність", яку він порівнює з маятником.

Згідно з типологією Дж. Сарторі, багатопартійні системи відрізня-ються, головним чином, наступними трьома рисами:

- невеликі ідеологічні розбіжності між головними партіями;
- схильність до формування коаліції між різними партіями, навіть коли вони надають перевагу різним політичним програмам;
- важливість міжпартійної боротьби, її суттєве значення для провідних партій.

М. Дюверже зазначає, що виникнення справжньої багатопартійності пов'язане з існуванням справжніх партій. "Країна, в якій політична думка поділена між кількома групами, - пише він, - які є нестабільними, змінними і які існують недовго, не є прикладом багатопартійності у справжньому значенні цього терміну: ця країна все ще знаходиться у передісторичному періоді розвитку партій, ця країна розташована у тій фазі загального розвитку, при якій ще немає чіткої відмінності між дво-партійністю і багатопартійністю тому, що ще немає справжніх партій".

На відміну від жорсткої двопартійності, багатопартійна (плюри-партійна, мультипартійна) система є більш гнучкою та різноманітною. Немає жодного принципового значення, скільки саме партій - три чи більше - функціонують у її рамках, оскільки з моменту появи третьої партії рідко коли одній із них вдається отримати і довго втримувати аб-солютну більшість у парламенті. Парадокс багатопартійної системи са-ме в тому і полягає, що при наявності значної кількості партій реальну участь у здійсненні влади бере значно менше їх число. Інші ж партії хо-ча і беруть участь у політичному процесі, але їх вплив на реалізацію влади є незначним.

У кінцевому підсумку все зводиться до визначення конфігурації партій. Деякі з них, так звані урядові, навіть при наявності у них цілком прийнятної для значної частини електорату програми, не здатні управ-ляти самостійно і беруть участь лише в коаліційних урядах. При багато-партійності існують також і так звані "антисистемні" партії, які надають перевагу своїй принциповій ролі в опозиції. Причому якщо в умовах двопартійності вони маргіналізуються, то багатопартійність, навпаки, виправдовує їх існування. Урядові партії націлені на розробку заходів, зумовлених національними потребами, а "антисистемні" партії головне своє завдання бачать у декларуванні вимог класу чи соціальних груп, із якими вони себе ідентифікують. Отже, при багатопартійності політичні партії є гетерогенними.

Між тим влада в руках кількох партій далеко не є ідеалом багато-партійності. Адже коли їх кількість переходить певну оптимальну вели-чину, всяке демократичне волевиявлення населення неминуче приво-дить до подріблення голосів, необхідності повторних виборів, а головне - до неминучості коаліційних форм влади, які відзначаються як не-стабільністю, так і недовговічністю. І якщо проаналізувати стабільні політичні системи, то ми помітимо, що влада там, при наявності значної кількості партій, в той чи інший період належить лише одній із них. Але від однопартійності така влада відрізняється двома принциповими мо-ментами: 1) наявністю організованої опозиції правлячій партії, 2) партія не зрослася з державою. Державна влада не монополізована, оскільки підзвітна законодавчій владі, яка по суті є багатопартійною.

Досвід політичної історії показує, що партіями-фаворитами най-частіше є центристські партії поскільки вони є перепорою на шляху до влади різного роду радикалам, а також проводять однотипну, послідовну політику.

Багатопартійність - це така форма суспільного управління, вироб-лена людською цивілізацією, при якій боротьба декількох політичних партій за владу виступає як механізм використання розходжень

інтересів із метою суспільного прогресу. Вона - ефективний засіб виявлення різних підходів та поглядів, інтересів, є способом їх гармонізації. За допомогою багатопартійності інтереси та здібності людей, взяті у їх органічній єдності і в боротьбі з іншими інтересами, спрямовуються на вирішення актуальних проблем суспільного життя.

Інша надзвичайно важлива сторона реальної багатопартійності - мобілізація населення на легітимацію існуючого політичного ладу. Як би не розходились між собою інтереси конкуруючих політичних партій, однак якщо вони готові вступити у боротьбу за створення органів влади на основі загальних правил і існуючих норм, якщо народ, як суверенний носій влади, розглядає самі вибори як форму вираження своєї волі, то багатопартійність при цьому виступає як важливий засіб легітимації існуючих порядків.

За ідеологією партії, що формують багатопартійну систему, є надзвичайно різноманітними, але більшість із них сповідує соціал-демократію, неолібералізм і неоконсерватизм. Організаційна структура їх, як правило, масова та децентралізована, методи та засоби діяльності - у більшості партій - парламентські. Соціальна база партій досить різноманітна і здебільшого "надкласова".

Батьківщиною цього типу систем прийнято вважати зону Атлантичного океану, де вони розвиваються протягом кількох десятиліть. Однак сьогодні даний тип систем поширився далеко за її межі. В середині 90-х рр., 105 із 182 країн (52%) управлялися системою з більш ніж однією партією. Вони включали зону Атлантичного океану, 4/5 Латинської Америки, 2/3 Південно- та Східно-Азіатських країн і всього третину держав Середнього Сходу та Африки.

Важко довести типовість багатопартійної системи: можна уявити незліченні її варіанти, починаючи з трипартійної системи і до нескінченності, і в межах кожного варіанту можливі різноманітні зразки та форми. Трипартійна система у Франції не має нічого спільного з бельгійською традиційною трипартійністю; скандинавська чотирипартійна система фундаментально відрізняється від швейцарської чотирипартійної системи.

Вивчаючи багатопартійну систему, М. Дюверже виділяє наступні її форми: трипартійність, чотирипартійність і власне багатопартійність - у відповідності до кількості партій-суперників. Причому, на його думку, "класифікація, яка складається з більш ніж чотирьох партій, вже неможлива". Крім того, М. Дюверже поділяє багатопартійність на "націоналістичну або етнічну" та "праву" чи "центристську".

Ж. Шарло поділяє багатопартійні системи на дві категорії: "інтегральна" багатопартійність (Бельгія, Люксембург, Канада), де політичне

життя "атомізоване", та багатопартійність з однією домінуючою партією, яку не слід ототожнювати з однопартійною системою.

Американський політолог Л. Епстейн виділяє багатопартійну систему з однією домінуючою партією, модифіковану однопартійну систему з "двох плюс одна" партією, крайню багатопартійну систему і стабільну багатопартійну систему. Якщо до багатопартійної системи з однією домінуючою партією він відносить Мексику, а модифіковану однопартійну систему бачить в США, то партійна система "два плюс одна" партія існує, на його думку, у Великобританії, Канаді, Австрії. Крайня багатопартійна система діє у Франції.

Ж. Бюрдо поділяє багатопартійність на "впорядковану та невпорядковану". До першого типу він відносить, наприклад, Голландію та Скандинавські країни, де існує згуртованість партій, консолідація виборців навколо них, стабільність урядів. Другий тип властивий, наприклад, Італії та Франції, де "партії створюють враження безпорядку в політичному житті, оскільки вони не пройняті почуттям відповідальності за функціонування політичної системи".

Нарешті, існує поділ багатопартійних систем на "природні" та "штучні". До останніх відносять такі типи систем, де має місце штучне обмеження багатопартійності. Наприклад, трипартійна система, яка офіційно була запроваджена у Єгипті в період правління там А. Садата на основі поділу колишньої єдиної правлячої партії - Арабського Соціалістичного Союзу. Такий різновид партійної системи також існував на Мадагаскарі, де в 70-80-ті рр. на підставі "Хартії Малагасійської революції" дозволялось функціонувати лише восьми політичним партіям. У Південній Кореї з січня 1987 р. легально діє п'ять партій, із яких "Демократичній партії справедливості" відведена роль правлячої. В ПАР, крім правлячої з 1948 р. Національної партії, "після конституційної реформи" 1984 р. легально діяло ще сім партій, основою легальної діяльності котрих було визнання політики апартеїду, яку проводила правляча партія. В Парагваї після військового перевороту 1954 р. при владі до 1989 р. стояла Національно-республіканська асоціація (партія "Колорадо"), а п'ять партій мали легальний статус за умови підтримки режиму.

Найбільш повну характеристику багатопартійних систем з урахуванням їх функціональної сторони дав Дж. Сарторі. Запропонована ним класифікація багатопартійної системи на сьогодні вважається базовою. Коротко зупинимося на її характеристиці.

Система поляризованого плюралізму характеризується наявністю багатьох політичних партій, гостротою ідеологічного розмежування між ними, присутністю серед політичних партій "антисистемних", наявністю Двосторонньої (біполярної) деструктивної опозиції, демократичним полі-

тичним режимом, формуванням уряду партіями центру. Типовими прикладами країн із поляризованою системою в різні роки були Франція та Італія. У першій ролі партій центру виконували Французька соціалістична партія (ФСР) і Об'єднання в підтримку Республіки (ОПР), роль лівої деструктивної опозиції - Французька комуністична партія (ФКП), а правої - Національний фронт (НФ). У другій ролі партій центру виконувала Християнсько-демократична партія (ХДП), Соціалістична партія Італії (СПІ), Соціал-демократична партія Італії (СДПІ) та деякі інші нечисельні партії лівої деструктивної опозиції - Італійська комуністична партія (ІКП), правої деструктивної опозиції - Італійський соціальний рух - Національні праві сили (ІСР-НПС).

У 80-і рр. процес формування багатопартійності торкнувся і країн Латинської Америки, яка замінила існуючу тут монополію однопартійності чи заборону на діяльність політичних партій. Формування партійної системи в Перу та Болівії можна віднести до типу поляризованого плюралізму. У Перу цей процес відбувався більш стабільно, ніж у Болівії, оскільки там не існувало партії, яка претендувала на монополію влади за допомогою військових.

Сприятливою передумовою до утворення такої системи є пропорційна виборча система. Однак поляризована багатопартійна система може сформуватись і при мажоритарній виборчій системі. Уряд при цьому звичайно формується як коаліція центристських сил, країні праві і ліві партії залишаються осторонь. При поляризованій багатопартійній системі можуть утворюватись і уряди чиновників та меншості. Перший - у тому випадку, коли партії не здатні протягом певного часу домовитися про формування уряду. Другий - тоді, коли формування коаліційного уряду більшості не вдається, але деякі партії (чи одна партія) готові підтримати в цьому уряді партію меншості чи коаліційний уряд меншості, не входячи до його складу (в Швеції соціал-демократи, які не мали більшості, підтримувалися комуністами, які не входили до складу уряду).

Ідеологічний спектр партій в умовах поляризованої системи охоплює всі можливі різновиди ідеологій, що і визначає особливу запеклість боротьби на політичній арені. Роль деструктивної лівої опозиції виконують, як правило, прокомуністичні політичні сили, а правої - неофашистські. За організаційною структурою ці партії - масові, при цьому якщо для партій центру характерна децентралізована схема взаємодії між керівними і місцевими органами, то для обох полюсів опозиції - жорстко централізована. Відповідно методи та засоби діяльності партій центру - парламентські, а партій опозиції - від парламентських до авангардистських, деструктивних. Соціальна база й електорат усіх цих партій відповідають їх ідеологічним засадам, при цьому типовою є орієнтація партій, особливо центристської коаліції, на усі суспільні верстви.

Деякі дослідники вважають поляризовану систему особливо демократичною. Однак давно з'ясовані і слабкі сторони цієї системи. Через чисельність партій важко сформувати життєздатний коаліційний уряд, часто виникають урядові кризи, які перетворюють політичну ситуацію на політично нестабільну. Стабільність та ефективність функціонування системи поляризованого плюралізму прямо пропорційні поточній стабільності, міцності коаліції центристських сил. Дріб'язкові сварки партій при розподілі державної влади поряд із іншими негативними наслідками несуть за собою перенасичення народних мас такою системою і тугу за режимом твердої руки. Так відбувалось у всіх молодих національних державах, які утворились у Східній Європі після війни (за винятком Фінляндії та Чехословаччини). В європейських державах при наявності поляризованої багатопартійної системи мають місце часті зміни уряду. Останнє особливо стосується Італії, де, на відміну від Франції, уряд формується у коаліційному складі. Тому система поляризованого плюралізму вважається менш стабільною, ніж двопартійна система.

Система обмеженого плюралізму характеризується наявністю в суспільстві багатьох політичних партій, представництвом у парламенті лише деяких з них, ще вужчим їх представництвом в уряді, відсутністю позасистемної опозиції, центробіжним характером міжпартійної конкуренції, орієнтацією всіх партій на прихід до влади в рамках коаліції, демократичним політичним режимом. Система обмеженого плюралізму займає проміжне місце між двопартійною системою та системою поляризованого плюралізму. Цей тип систем охоплює країни із 3-5 конкуруючими партіями - це такі як ФРН, Бельгія, Ірландія (3 партійний поділ), Данія (4 партійний поділ), Швеція, Голландія, Норвегія (5 партійний поділ). Однак ці партійні поділи є достатньо гнучкими.

Часто механізми обмеженого плюралізму нагадують та імітують механізми двопартійності, хоча із вищим ступенем складності. Фактично структура обмеженого плюралізму залишається біполярною, але замість тільки двох партій ми знаходимо біполярне регулювання альтернативних коаліцій. Ця різниця не відштовхує конкуренцію. Якщо відмінні характеристики обмеженого плюралізму не виявляються вражаючими щодо двопартійної системи, то вони чітко відрізняються від системи поляризованого плюралізму. Обмежений плюралізм є неполяризованим, тобто, порівнюючи обмежений та поляризований плюралізм, можна сказати, що їх ідеологічні сфери є різними.

Система обмеженого плюралізму вважається найдосконалішою, оскільки в ній відсутні антисистемні партії та двосторонній опозиції, усі партії орієнтовані на участь в уряді, можлива їх участь у коаліційних кабінетах. Ідеологічне розходження між партіями не є значним і тому

має місце центробіжна конкуренція. Водночас стабільність і ефективність системи обмеженого плюралізму багато в чому залежать і від конкретно-історичних умов, традицій коаліційного представництва. Сьогодні серед численних європейських держав із такою системою хіба лише Швейцарія може вважатися зразком стабільності та ефективності. В латиноамериканських країнах подібний тип партійної системи майже не зустрічається, оскільки він погано сумісний зі складною соціально-політичною ситуацією, яка відзначається значною фрагментацією та поляризацією сил у їх партійних системах. Щоправда, останнім часом у Болівії та Еквадорі спостерігаються ознаки переходу до цієї більш досконалої партійної системи.

Залежно від механізму формування уряду серед систем обмеженого плюралізму розрізняють різні їх типи: стабілізовану багатопартійну систему (мала коаліція), систему кооперації партій (велика коаліція), розпорошену багатопартійну систему.

Стабілізована партійна система (мала коаліція). Характерною рисою даної системи є те, що партія (чи коаліція), що здобула перемогу на виборах, спирається на парламентську більшість протягом всієї каденції парламенту. Немає місця тут урядовій кризі чи зміні партійної концепції. Другою рисою є те, що правлячій коаліції протистоїть сильна опозиція, яка готова стати правлячою на наступних виборах.

Маємо в рамках даної системи два конкуруючих між собою політичні угруповання, які змагаються за владу. Найчастіше форма цих угруповань та коаліцій відома ще під час виборів, рідше після виборів. Дана система дуже нагадує двопартійну політичну систему з різницею лише в тому, що тут виступають не дві політичні партії, а політичні коаліції (правляча та опозиційна). Такою є партійна система в Швеції, Норвегії, Німеччині, Франції.

Що ж стосується функції управління, то стабілізаційна багатопартійна система є дуже подібною до двопартійної системи - з тим лише винятком, що йдеться про правлячу та опозиційну коаліції, а не партії. Звичайно в рамках такого політичного укладу політична стабільність є нижчою ніж у двопартійній системі. Можуть мати місце певні тертя та непорозуміння в рамках правлячої коаліції, які навіть можуть привести до її розпаду ще до закінчення каденції парламенту. Так, окрема позиція Незалежних Республіканців щодо референдуму 1965 р. привела до розпаду голістської коаліції і відставки президента де Голля. В даній системі слабшою є позиція прем'єра, який змушений рахуватися з думкою інших учасників коаліції.

Система стабілізованої багатопартійності може бути перехідною як до розпорошеної багатопартійності, так і до двопартійної системи. Як це

мало місце в Японії чи Франції. Однак у Скандинавських країнах дана система є достатньо стабільною. До числа країн із таким типом партійної системи можна віднести і деякі держави Латинської Америки - Чилі та Венесуела до 1973 р., частково Аргентина, Перу, Бразилія (до 1966 р.).

Система кооперації партій (велика коаліція). Система ця загалом не залежить від кількості політичних партій і теоретично може мати місце і в умовах двопартійної системи. На практиці, однак, найчастіше вона зустрічається в багатопартійних системах.

Суть даної системи заключається в тому, що конкурентність партій має місце лише в сфері реалізації виборчої функції - при виборах державних органів. Однак після виборів, у сфері реалізації функцій керівництва, конкурентність замінюється засадами співпраці та кооперації партій.

Під час виборів кожна з партій конкурує з іншими і кожна з них старається здобути більшість, а також самостійну владу для себе. Натомість на етапі керівництва державою відбувається добровільна кооперація всіх або головних партій у єдину правлячу коаліцію (т.зв. велика коаліція). Таким чином, існування опозиції виключене і система втрачає риси конкурентності. Якщо й існують якісь партії поза коаліцією, то вони є нечисельними і не мають жодного серйозного впливу на процес керівництва чи тим паче не посягають на владу. Отже, боротьба за владу ведеться виключно між партіями, що кооперуються між собою.

Дана система виникає в наступних випадках. Коли складається ситуація, що загрожує існуванню держави, найчастіше під час війни, тоді створюється єдиний уряд національної оборони чи національної єдності. Коли виникає рівновага політичних сил у державі, що не дає можливості жодній із конкуруючих партій сформувати уряд на основі більшості. Такий випадок мав місце в Австрії в післявоєнний період. І третій випадок стосується виключно Швейцарії, коли така кооперація заснована на переконанні, що спільне благо вимагає співпраці партій, яких ніщо не поділяє настільки, щоб співпраця була неможливою.

І хоча система кооперації партій має безперечно свої позитивні сторони, тим не менше не можна не значити, що ефективність її діяльності значною мірою залежить від системи узгоджень між різними політичними партіями - учасниками коаліції. У такій ситуації цю узгоджувальну функцію бере на себе або коаліційний уряд, або окремі узгоджувальні комісії (як у Німеччині). У такій ситуації діяльність уряду стає дуже обмеженою. Парламент під страхом розпаду коаліції також повинен приймати узгоджені рішення. Парламентська відповідальність уряду фактично втрачається.

Розпорошена партійна система. Даний тип партійної системи є класичним зразком багатопартійності, з якого вона практично сформувалася. Цей тип багатопартійності характеризується значною кількістю партій, що можуть брати участь у боротьбі за владу. За даної системи уряд формується з представників декількох партій на основі їх пропорційного представництва в парламенті згідно з результатами виборів. Уряд може змінюватися по декілька разів за одну легіслатуру парламенту. Це спричиняє значну політичну нестабільність у державі - часту зміну при владі політичних партій, часті урядові кризи.

Типовою рисою цього типу багатопартійності є відсутність партій, що утримують переконливу перемогу над іншими, партії більшості. Партії є роздрібленими, малими.

Другою типовою рисою даної партійної системи є створення коаліцій з метою здобуття більшості в парламенті, необхідної для здійснення влади. У рамках цієї системи не можуть існувати уряди більшості поза коаліцією. Хіба лише за винятком безпартійного уряду, коли не вдається сформувати уряду на основі партійного представництва чи уряд меншості, який толерується більшістю партій, представлених у парламенті. Решта партій створюють коаліційну опозицію.

Третьою характерною рисою цієї системи є нестабільність створених коаліцій, нестача стабільного зв'язку між учасниками коаліції. В даній системі не існує тривалих та міцних союзів у рамках коаліцій; дуже часто створена коаліція не здатна проіснувати до кінця каденції парламенту, і виникають кілька різних коаліцій, що змінюють одна одну.

Класичні форми розпорошеної опозиції можемо спостерігати в міжвоєнний період у європейських державах, після Другої світової війни у Франції. Прикладами системи цього типу є Фінляндія та Бельгія.

Основою існування розпорошеної партійної системи є сильна різномірність і гостра конфліктність суспільства, коли нові соціально-політичні поділи накладаються на давно існуючі. Це викликає появу значної кількості політичних партій, що гостро конкурують між собою. Міжпартійна конкуренція в рамках пропорційної системи вимагає від кожної з партій підкреслення своєї індивідуальності, відособленості. До цього слід додати і чисто суб'єктивний (психологічний) чинник. Небажання правлячої еліти політичних партій об'єднуватися, щоб не втрачати своїх керівних позицій.

Гострота міжпартійних протиріч ускладнює процес створення урядових коаліцій. Часто цей процес розтягується на кілька тижнів. Створена коаліція, як правило, є нетривалою, ситуативною. Дана система посилює політичну вагу малих партій. В умовах, коли жодна з партій не має суттєвої переваги, малі партії можуть стати учасниками урядової коаліції і навіть ставати визначальною силою, котра визначає характер

урядової коаліції. Наприклад, одна з найменших партій IV Республіки, французькі радикали, мали найбільшу кількість прем'єрів. Це була її ціна за участь у правлячій коаліції. Дана система сприяє формуванню коаліцій навколо центристських партій (лівоцентристських чи правоцентристських). Однак, як правило, такі коаліції не задовольняють нікого - ні лівих, ні правих.

Надзвичайна нестабільність даної системи часто приводить до кризи суспільно-політичного устрою загалом, а відтак до її заміни шляхом революції чи перевороту.

Поняття "система домінуючої партії" в науковий обіг ввів М. Дюверже. Під нею він розумів таку партію, котра: 1) здійснює керівництво протягом певного проміжку часу в результаті перемоги на парламентських виборах; 2) ідентифікується з цілим народом, її доктрини, ідеї та стиль повинні збігатися з рисами цілої епохи. Як приклад таких партій М. Дюверже наводить партію радикалів у III Французькій Республіці, соціал-демократичні партії Скандинавії, Індійську партію Національний Конгрес.

Саме поняття домінуючої партії швидше стосується типології партій, ніж партійних систем, однак у розумінні М. Дюверже це є особливий тип партійної системи, в якому існує домінуюча партія. В його розумінні система домінуючої партії є системою, посередньою між однопартійною та багатопартійною системами.

Під системою домінуючої партії слід розуміти таку багатопартійну систему, в котрій лише одна партія здобуває переконливу перемогу (більше 50% голосів та мандатів), а інші партії не здатні між собою домовитися чи є такими слабкими, що не становлять для правлячої партії жодної альтернативи. Отже, домінуючу партійну систему визначають дві риси:

- 1) домінування однієї партії;
- 2) відсутність серйозної опозиції, достатньої для того, щоб мати шанси на виграш.

Р. Шварценберг вводить навіть поняття домінуючої партійної системи та ультрадомінуючої. До першої системи він відносив системи скандинавські, Італію та голістську Францію. Для них є характерною наявність першої із зазначених рис, а до ультрадомінуючої партійної системи - Індію та Мексику, де в наявності є обидві риси. Однак дана класифікація не прижилася.

Скоріше можна вести мову про різний ступінь домінування. Так, наприклад, у південних штатах Демократична партія США мала таку перевагу, що республіканці там навіть не виставляли своїх кандидатів. Якщо в США домінування однієї партії мало місце на локальному рівні, то в Мексиці, Індії, Пакистані, Ірані дана партійна система має загальнонаці-

ональний характер. У менш демократичних умовах донедавна керували домінуючі партії в Аргентині, Болівії, Уругваї та Парагваї.

Класичними країнами, де партійна система цього типу формується природним чином, без жодного обмеження конкуренції, є Швеція і Японія. Соціал-демократична робітничка партія Швеції (СДРПШ) була правлячою в періоди з 1932 до 1976 рр. і з 1982 до 1991 рр. Ліберально-демократична партія Японії (ЛДПЯ) безперервно формує уряд, починаючи з 1955 р. Наприкінці 60-х - початку 70-х рр. існувала значна кількість країн, які можна було віднести до цього типу партійної системи - Чилі (до 1973 р.), Норвегію, Францію (V республіка), Ісландію, Данію, Ірландію, Туреччину, Уругвай (до 1973 р.)

Критерій, згідно з яким партія проголошувалася провідною, полягає в тому, що вона відокремлюється від решти партій, володіючи високим політичним потенціалом. Система домінуючої партії належить до сфери партійного плюралізму. Інші партії існують поряд із домінуючою і вважаються її законними суперниками. Тому система з домінуючою партією відноситься до системи "більш-ніж-однієї партії", в якій не відбувається періодичне чергування. А це є результатом того, що одна і та сама партія в ході відкритого змагання отримує більшість місць у парламенті.

Домінуюча партія не лише намагається ідентифікувати себе з існуючим політичним режимом, опорою якому вона служить, але і прагне зібрати не менше 30% голосів на виборах, щоб отримати значний відрив від інших партій і визначити склад та орієнтацію урядової коаліції.

Таким чином, домінуюча партійна система - це така система, де домінуюча партія отримує відносну більшість голосів виборців (та місць у парламенті). При характеристиці даної партійної системи важливо наголосити, що основним критерієм у цьому випадку є не кількість партій, а розподіл влади між ними. Саме тому система домінуючої партії виникає або з двопартійного поділу, або з фрагментарного поділу. Важливо підкреслити і те, що дана партійна система створює однакові можливості для конкуренції всім існуючим партіям і, таким чином, виступає типом партійного плюралізму, при якому не відбувається ніяких змін. Але це не дає жодних підстав порівнювати дану систему з однопартійною.

З усіх партійних систем, притаманних демократичним багатопартійним режимам, система домінування відрізняється найвищим рівнем стабільності, що зумовлено однопартійним складом уряду і наявністю стійкої більшості в парламенті. Однак в умовах існування політичного плюралізму багаторічне утримання влади однією партією є явищем досить рідкісним.

У діяльності керівництва державою дана система подібна до однопартійної системи. Дж. Ла Пламбара та М. Вейнер зараховують її в своїй класифікації до плюралістичних однопартійних систем.

Всі ключові посади в державі обіймають представники домінуючої партії. Ключову роль у політичній системі відіграють лідери партії та її керівні органи, а не державні органи. Партійні лідери є одночасно державними діячами - президентом у Мексиці, прем'єром в Індії. Політична кар'єра пов'язана із членством у домінуючій партії. Однак, на відміну від фашистської системи, партійні органи в рамках даної системи не виконують жодних публічних функцій. Особливості рис цих систем залежать від стабілізації системи домінуючої партії. Чим вищою є стабільність домінуючої партії, тим повніше в ній реалізуються її риси.

Атомізована система характеризується наявністю багатьох політичних партій або їх повною відсутністю, нечисельністю і незначною впливовістю, наявністю антисистемних угруповань, формуванням уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції, демократичним або автократичним політичним режимом. Атомізована система поділяється на системи крайнього плюралізму й авторитарної псевдопартійності.

Перший тип атомізованої системи в цілому властивий всім державам колишнього СРСР і більшості країн Східної Європи. Багаторічна комуністична олігархія змінилася тут на широкий конгломерат порівняно невеликих політичних партій (чисельністю 1-10 тис. членів). Так, нещодавно кількість партій у Польщі становила - 132, в Грузії - 79. В умовах крайнього плюралізму формування урядів відбувається або на широкій коаліційній основі, як у країнах Східної Європи, або за позапартійними критеріями, як у державах колишнього СРСР. За ідеологічним спрямуванням політичний спектр партій даної системи є надзвичайно широкий - від традиційних "ідеологічних" партій до екзотичних. Так само широко розрізняються дані партії за іншими базовими характеристиками.

Другий тип атомізованої системи - авторитарної псевдопартійності - притаманний насамперед деяким країнам Третього Світу (Уругвай, Парагвай, Гаїті). Тут існує багато партій, між якими точиться боротьба, але реальна влада і контроль над ситуацією в країні перебувають у руках військової або бюрократичної верхівки, що стоїть над партіями і традиційними інститутами парламентської чи президентської демократії.

Атомізована система є найменш стабільною та ефективною серед інших партійних систем. Вона здатна до несподіваних стрибків як у бік однопартійної диктатури (Росія 1917 р.), так і в бік стабільних партійних систем.

Нині в Україні функціонує атомізована партійна система, яка еволюціонує в бік стабільнішої системи поляризованого плюралізму.

Загалом переваги і недоліки основних типів партійних систем подано у наступній таблиці:

Типи партійних систем

	Ознаки	Переваги	Недоліки	Приклади
Однопартійна	- Одна легальна партія, що відіграє домінуючу роль у державі. - Зрощення партійного апарату з державним. - Авторитарний або тоталітарний політичний режим.	- Шляхом жорсткої дисципліни здатна мобілізувати виробничі і людські ресурси в критичні для держави часи.	- Висока людська ціна перемог. - Потенційна нестабільність і крах системи внаслідок перенапруження і виснаження усіх ресурсів.	Італія, Німеччина 30-х рр., СРСР 60-х – 80-х рр.; Куба, Північна Корея, Ірак, Лівія, Кенія
Гегемоністська	- Одна провідна партія, інші - партії-сателіти, - Зрощення партійного апарату з державним, - Авторитарний або тоталітарний політичний режим.	Схожі з однопартійною	Схожі з однопартійною, більш "м'які"	Країни Східної Європи в 40-х - 80-х рр.; Китай, В'єтнам.
Домінуюча	- Декілька партій, тривала (понад 20 років) і безперервна перемога однієї з партій у конкурентній боротьбі на виборах. - Формування складу уряду лише домінуючою партією. - Демократичний політичний режим.	Стабільність однопартійного уряду внаслідок відсутності в ньому внутрішніх конфліктів.	Надмірна бюрократизація і потенційно висока корупованість управлінських структур.	Швеція (1932-1976), Японія (1955-1995).
Двохпартійна	- Декілька партій, серед них - дві значно потужніші за інших. - Формування складу уряду однією з двох партій, що перемогла на виборах. - Впливова опозиція з боку партії, що програла вибори. - Демократичний політичний режим.	Стабільність однопартійного уряду внаслідок відсутності в ньому внутрішніх конфліктів.	- Надмірна концентрація сил на міжпартійному протистоянні. - Консерватизм виборчого процесу.	США, Великобританія, Австралія, Нова Зеландія.

Опозиторська	- Багато партій, серед них потужних (представлених у парламенті) - декілька, а в уряді - ще менше. - Позасистемна опозиція відсутня. - Демократичний політичний режим.	Орієнтація партій на участь в уряді, відсутність гострих ідеологічних суперечностей.	Ймовірна нестабільність урядових коаліцій.	ФРН, Франція, Литва, Болгарія, Австрія, Чехія.
Солідаристська	- Багато партій, серед них потужними є крайні праві і крайні ліві. - Формування уряду партіями центру. - Гостре ідеологічне розмежування між центром і право-лівою опозицією. - Демократичний політичний режим.	У разі сили політичного центру - стабільний уряд з одночасним представництвом у парламенті поляризованих ідеологій.	У разі слабкості політичного центру - можливість приходу до влади крайніх сил.	Італія, Латвія, Росія (1993-95).
Атомістська	- Багато партій або вони зовсім відсутні, кількість партій значення не має - всі вони не впливові. - Уряд формується або на позапартійній основі, або на засадах широкої коаліції. - Авторитарний або демократичний політичний режим.	Можливість тимчасового зосередження уваги на загальнонаціональних проблемах.	Потенційна нестабільність усієї політичної системи.	Польща, Грузія початку 90-х рр.; Уругвай, Парагвай, Гаїті, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан

Питання до самоконтролю

1. Що розуміється під широким та вузьким визначенням поняття "партійна система"?
2. Чи всі існуючі в державі політичні партії формують її партійну систему?
3. Які фактори впливають на конфігурацію партійної системи?
4. Який характер стосунків між виборчою та партійною системами?
5. Назвіть основні причини трансформації партійних систем.
6. Як поділяються партійні системи на основі кількісного критерію?
7. Як поділяються партійні системи на основі якісного критерію?
8. В чому полягають особливості типології партійних систем перехідних держав?

9. Якою є основна відмінність, що відрізняє однопартійні системи від багатопартійних?

10. Дайте характеристику однопартійній системі. У чому полягає її суперечливість?

11. Які існують типи однопартійності?

13. Які відмінності між однопартійністю фашистського і комуністичного типу?

12. У чому полягає особливість африканської однопартійності? До якого типу однопартійності її відносять?

13. Які визначальні риси авторитарної однопартійності? Чим вона відрізняється від тоталітарної однопартійності?

14. В чому різниця між тоталітарною і догматичною однопартійністю?

15. Чому гегемоністську партійну систему відносять до числа однопартійних систем? Які виділяють її різновиди?

16. Які визначальні фактори появи двопартійної системи?

17. Якими є сильні та слабкі сторони двопартійної системи?

18. В чому полягає різниця між американською та британською двопартійністю?

19. Які існують різновиди двопартійної системи?

20. Які способи утворення багатопартійних систем виділяє М. Дюверже?

21. Виборчі і партійні системи.

22. Які існують типології багатопартійних систем?

23. Якими є слабкі сторони системи поляризованого плюралізму? Які основні тенденції їх розвитку?

24. Для якого типу політичних систем характерною є атомізована (мультипартійна) система?

Теми рефератів та доповідей

1. М. Дюверже про типологію партійних систем.

2. Дж. Сарторі про партійні системи.

3. Дайте порівняльну характеристику американського та британського типу двопартійних систем.

4. Розвиток багатопартійності у сучасному світі.

5. Формування реальної багатопартійності в країнах Центрально-Східної Європи.

Питання до семінарського заняття

1. Сутність партійних систем та їх характеристика.

2. Критерії класифікації партійних систем та їх основні типи.

3. Взаємозв'язок виборчих та партійних систем. Особливості виборчої та партійної систем в Україні.

Література

1. Абрамов Ю.К. Американская партийная модель (основные характеристики) // США, экономика, политика, идеология. - 1992. - №2.

2. Гаджиев К.С. Политическая наука. - М., 1996.

3. Джанда К. Сравнение политических партий: исследование и теория // В кн.: Современная сравнительная политология: Хрестоматия. - М., 1997.

4. Дюверже М. Количество партий // В кн.: Политические партии. - М., 2000.

5. Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій // Студії політологічного центру "Генеза". - 1995. - №2.

6. Кочетков А.П. Политические партии и партийные системы // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. - 1998. - №6.

7. Оксак О. Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу // Нова політика. - 2000. - №2.

8. Примуш М.В. Структуризація політичних партій та партійних систем // Політологічний вісник. - К., 2000. - Вип. 6.

9. Современная Африка: Итоги и перспективы развития: Эволюция политических структур. - М., 1990.

10. Стародубский Б.А. Понятие и виды партийной системы в буржуазных странах // Правоведение. - 1969. - №4.

11. Типология политических партий и партийных систем (обзор) // В кн.: Политические системы буржуазных государств. Реферативный сборник. - М., 1980.

12. Токвіль А. Про демократію в Америці. - К., 1999.

13. Уоллерстайн М. Избирательные системы: партии и политическая стабильность // Полис. - 1992. - №5-6.

14. Чернега В.Н. Буржуазные партии в политической системе Франции. Третья - Пятая Республики. - М., 1987.

15. Шведа Ю. Методологічні застереження Дж. Сарторі щодо аналізу партійних систем // Нова політика. - 1998. - №5.

16. Шведа Ю. Соціологія партійних систем Моріса Дюверже // Нова політика. - 1996. - №4-5.

17. Шмачкова Т.В. Из основ политологии Запада: Характер режимов, гражданское общество и партийные системы при демократии // Полис. - 1991. - №2.

18. Энтин Л.М. Партийные системы и их роль в политических структурах стран Тропической Африки // В кн.: Партии в политической системе. - М., 1983.

Частина 18 ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНА СИСТЕМА УКРАЇНИ

18.1. Виникнення політичних партій в Україні та основні етапи їх формування

Витоки формування політичних партій України припадають на середину XIX ст. Першою політичною партією європейського зразка на українських землях прийнято вважати Руську українську радикальну партію, яку наприкінці 1890 р. організували відомі українські письменники, вчені та громадські діячі М. Павлик, І. Франко, Є. Левицький, Т. Окуневський, В. Охримович. Соціальною опорою партії визнавалося селянство. Її програма містила мінімальні та максимальні вимоги. У 1899 р. з неї виділилося дві партії - Українська соціал-демократична партія та Національно-демократична партія. Якщо перша ставила собі за мету боротьбу за втілення ідей соціалізму, то друга добивалася об'єднання всього українського народу в єдиний національний організм на засадах політичної та культурної самостійності.

На східноукраїнських землях про партійне життя можна говорити з часу створення Революційної української партії (РУП), установчий з'їзд якої відбувся 11 лютого 1900 р. у Харкові. В 1902 р. з неї була утворена Українська народна партія, яку очолив М. Міхновський. Тоді ж від РУП відокремилися і народники (М. Шаповал, М. Залізник), які приєдналися до партії есерів. У 1903 р. від РУП відколослася Українська соціалістична партія на чолі з Б. Ярошевським.

Восени 1904 р. була створена Українська Демократична партія (УДП). Програма даної партії містила як політичні (парламентський лгд, автономія), так і економічні вимоги (8-годинний робочий день, державна пенсія немічним тощо). Згодом із її лав вийшли представники радикального крила, які утворили Українську Радикальну партію (УРП), головою якої став Б. Грінченко.

Восени 1905 р. УДП та УРП провели об'єднаний з'їзд і утворили Українську Демократичну Радикальну партію (УДРП), яка об'єднала значну частину національно-свідомих елементів. У грудні 1904 р. утворилася Українська Соціал-Демократична Спілка. Вона вийшла з РУП під проводом М. Меленевського та Лесі Українки, а в 1905 р. ввійшла до складу РСДРП на основі окремого статуту. Під час виборів до I-ї Дер-

жавної Думи (1906 р.) вона проявила себе як русифікаторська організація.

У 1906 р. зі складу УНП виходить група автономістів, які заснували Українську демократичну партію, що проіснувала всього кілька місяців. У лютому 1907 р. свою програму прийняли українські соціал-революціонери. Вони вимагали скликання Українських Установчих Зборів. У цей час в Україні також діяли і терористичні революційні організації. Це "Оборона України", "Українська Народна Оборона". Існувало також декілька груп анархістів, активно на території України діяли і загально-російські політичні партії. Влітку 1917 р. в Україні діяло понад 30 політичних партій різних напрямів. До української Центральної Ради увійшли українські есери, соціал-демократи, соціал-федералісти, соціалісти-самостійники, українська демократично-хліборобська партія, які представляли всі частини політичного спектру. Перемога більшовизму в жовтні 1917 р. поклатала край розвитку в Україні як парламентаризму, так і багатопартійності.

На західноукраїнських землях напередодні проголошення ЗУНР найбільш впливовими були три партії - Українська національно-демократична партія, Українська соціал-національна партія й Українська радикальна партія. На противагу партіям Центральної Ради галицькі партії були партіями парламентського типу. У лютому 1919 р. була створена комуністична партія Східної Галичини, хоча ідеологія більшовизму не мала тут широкого поширення.

Отже, вже на початку XX ст. в українському політичному русі намітилося дві тенденції - перша спрямована на захист національних інтересів, друга - соціальних. Перша розвивалася переважно в Галичині, друга - в Наддніпрянській Україні.

Поразка національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. зумовила значні зміни в партійному житті, в першу чергу, на східноукраїнських землях, окупованих більшовиками. На західноукраїнських землях, окупованих Польщею, ситуація була дещо іншою, але теж загалом несприятливою для діяльності українських політичних партій.

У 1920 р. для боротьби з окупаційним режимом виникає Українська військова організація, яка стала засновником Української партії національної революції, котра пізніше об'єдналася з Українським національно-демократичним об'єднанням.

28 січня - 3 лютого 1929 р. відбувся I Конгрес українських націоналістів. У ньому взяли участь 28 представників всіх націоналістичних організацій. Конгрес схвалив політичну програму українського націоналізму й утворив ОУН. ОУН виходила з того, що лише суверенна Держава може забезпечити всебічні інтереси нації. Її основними засадами були "всеукраїнство, надпартійність і монархізм".

У 1926 р. після об'єднання галицьких радикалів із волинськими соціал-революціонерами утворилася Українська соціалістична радикальна партія (УСРП), яка ставила собі за мету боротися за самостійну Трудову Республіку. На виборах до парламенту в 1928 р. вона здобула 8 посольських мандатів, що дало їй можливість сформувати партійну фракцію.

У 1925 р. було створене Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке відстоювало соборність та державність України. Перехідним етапом на шляху до досягнення кінцевої мети визнавалася Радянська Україна. Однак колективізація, голодомор і репресії у східній Україні змусили її відмовитися від радянофільства і перейти на пропольські позиції. В 1938 р. УНДО виступило за автономію Західної України в складі Польської держави.

Українська соціал-демократична партія не мала помітного впливу. Після переходу керівництва партії на комуністичні позиції її діяльність була заборонена польським урядом. Частина її симпатиків перейшла до Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), а інша частина відновилися як соціал-демократична партія, увійшовши до складу Соціалістичного Інтернаціоналу. У 1938 р. КПЗУ була розпущена рішенням III Інтернаціоналу.

Після окупації Західної України більшовиками діяльність українських політичних партій фактично припиняється і відроджується лише на початку 90-х рр. у період так званої "перебудови".

Головними гаслами "перебудови" стали гласність і плюралізм, що в трактуванні Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) означало дозвіл на певну свободу інакомислення в рамках соціалістичного ідейного вибору. Незважаючи на їх обмеженість, навіть цього виявилось достатньо, аби розбудити пригнічену суспільну активність громадян. Політична енергія мас, досі не задіяна в системі політичних інституцій СРСР, почала оформлятися організаційно. Спочатку дозвана гласність і плюралізм у засобах масової інформації, потім створення політичних клубів і неформальних об'єднань, згодом - народних фронтів, а далі партій. Таким був шлях становлення багатопартійності в Україні.

Показово, що в період з 1987 р. до 1989 р. в Україні утворилося понад 125 громадсько-політичних клубів, груп та об'єднань.

Шукаючи відповіді на питання, чому в цей період активність громадян не вписалася в традиційні для радянської системи форми громадської діяльності, можемо виділити наступну систему детермінант:

- неможливість представництва групових специфічних інтересів у тодішній системі суспільних об'єднань, у якій інтереси розглядалися на рівні великих соціальних груп, а їх природна різноманітність ігнорувалася;

- загальна криза політичної системи, яка знаходила свій прояв у кризі легітимності її політичних та державних інститутів, традиційної системи вартостей і особливо у кризі участі, оскільки зростаюча активність населення, його прагнення впливати на суспільно-політичне життя, на процеси прийняття політичних рішень не могли бути реалізовані в рамках традиційних громадських організацій. Нетрадиційні суспільні організації стали формою прояву зростаючої політичної та громадянської активності населення;

- зростаюча незадоволеність людей власним становищем у суспільстві, можливостями самореалізації та впливу на суспільні процеси сприяли привабливості нових суспільних утворень, які були закладені в механізмі їх функціонування - вільний вхід та вихід, вільне обговорення будь-яких проблем, самостійність первинних організацій;

- можливість реалізації в нових суспільних утвореннях потреби у спілкуванні на основі спільних інтересів.

Не в останню чергу ріст числа політичних об'єднань був зумовлений надмірною бюрократизацією держави, розчаруванням широких верств населення в офіційних владних структурах, які виявилися нездатними до ефективної управлінської діяльності. Багато з тих, що розчарувалися, шукали нових форм захисту своїх прав та інтересів, а це зумовлювало процес утворення нових секторів політичного життя.

Суттєвим фактором розвитку політичної самодіяльності мас були суперечності перебудовних процесів, які вели до поглиблення кризи влади та економіки, росту злочинності, загострення міжнаціональних, релігійних, мовних та інших стосунків. Все це викликало політизацію мас, збурювало опозиційну активність, яка зростає особливо стрімко в кризові періоди.

Надзвичайно великий політизуючий вплив на населення України мали вибори до Верховної Ради СРСР, які відбувалися в березні 1989 р. Це проявилось у бурхливих кампаніях по висуненню кандидатів у депутати, повній та прямій трансляції телебаченням найбільш відкритого і суперечливого за останні 75 років офіційного зібрання, утворення нового органу законодавчої влади, який оголосив своєю прерогативою контроль за державними органами (в т.ч. і КДБ).

"Групами тиску", які поводили себе, по суті, як самостійні партії, були парламентські групи у складі Верховної Ради СРСР, сформовані за ідейною (Міжрегіональна депутатська група, група "Союз"), професійною (аграрники) або іншими ознаками (молодіжна група "Смена"). "Партійність" їх діяльності проявилась у підкреслено демонстративній конфронтації за ознаками "ми - вони", "наші - чужі". Величезний політизуючий вплив на населення України справила діяльність Народ-

ної Ради - першої легальної опозиції в українському парламенті. Вона об'єднала близько 125 народних депутатів - представників депутатських груп "Відродження", "Вільні демократи", "За права людини", "Незалежність", "Демократична платформа КПУ", які протистояли комуністичній більшості парламенту (т.зв. "групі 239").

До зазначених причин слід додати й зовнішні чинники. Це, насамперед, значне відставання України від перебудовних процесів, що проходили в центральних регіонах країни, республіках Прибалтики, повна дискредитація діяльності республіканського керівництва КПУ.

Після усунення в 1972 р. першого секретаря компартії України П. Шелеста, якого запідозрили в націоналізмі, його наступник В. Щербинський доклав значних зусиль, щоб в апараті компартії України не було й сліду інакомислення й непокори. Тому за часів "перебудови" серед українських керівників компартії не виявилось жодного реформатора на зразок Б. Єльцина чи О. Яковлева в Росії.

Установчі з'їзди народних фронтів Естонії, Латвії, Литви, які відбулися в жовтні 1988 р., дали значний імпульс політичній активності населення України, стали свого роду зразками опозиційної поведінки.

Поява багатопартійності в 80-х рр. на Західній Україні була явищем цілком природнім, оскільки ця частина України впродовж XIX та першої половини XX ст. пройшла типовий для усієї Центральної Європи процес формування і розвитку "третього стану", а разом з ним і громадянського суспільства. Історична пам'ять без особливих труднощів відновила тут традиційні інститути та цінності.

Історія Лівобережжя, а значною мірою і центральної України, розвивалась у зовсім іншій системі координат. Практично аж до 1917 р. говорити про скільки-небудь серйозний розвиток тут громадянського суспільства не доводиться. Усі ті інститути та цінності, які в Галичині були природніми, тут починали творитися практично з нуля.

Таким чином, дві частини України підійшли до утворення багатопартійності з цілком різним історичним минулим. Різна історична традиція багатопартійності наклала, безперечно, свій відбиток на формування багатопартійності в сучасних умовах, відвівши Галичині (на перших етапах її становлення) роль "політичного П'ємонту". Саме з посилення на історичний досвід багатопартійності в Україні початку XX ст. розпочався процес відновлення української багатопартійності в сучасну добу.

Протягом останнього століття в українській політичній думці домінували різні напрямки. Панування соціалістичних ідей після розгрому УНР змінилось надією, що українську державність зможуть вибороти націонал-комуністи. Після їхнього знищення прапор визвольної боротьби на тривалий час підхопили інтегральні націоналісти, які згуртувалися в ОУН і створили УПА. В 60-х рр. цей напрям реалізовував так званий

Український національний фронт. Хрущовська відлига привела до переважання загальнодемократичної, ліберальної тенденції пов'язаної з діяльністю журналу "Український вісник" і Української громадської групи сприяння виконанню Хельсінських угод (УГС).

Окремої уваги заслуговує питання про безпосередній вплив українського дисидентського руху 60-70-х рр. на процес формування партійної системи в Україні. Відзначимо два основних моменти у розвитку українського дисидентського руху, які, здійснили визначальний вплив на формування специфіки системи політичної багатопартійності в Україні:

1. І. Лисяк-Рудницький та Б. Кравченко незалежно один від одного підкреслювали монолітність українського дисидентського руху, в основу якого було покладено національний патріотизм. Повз їх уваги не пройшла непоміченою важлива тенденція: в 60-70-х рр. направленість векторів національного і демократичного протесту в рамках українського дисидентського руху співпадали. Ця *одновекторність* виявилася принципово важливою в період безпосередньої підготовки створення політичних партій в Україні, а також на першому етапі розвитку багатопартійності. Завдяки їй розбудова системи багатопартійності в Україні почалася зі створення партій націонал-демократичного і націонал-патріотичного спрямування.

Дисидентський правозахисний рух ідейно підготував та обґрунтував необхідність зламу радянського ладу і досягнення Україною незалежності. Представники дисидентського руху висунули як завдання політичного розвитку - основні ознаки демократичних суспільств: ринок, плюралізм, демократія. Завдяки дисидентському рухові вони були перенесені безпосередньо на український ґрунт у другій половині 80-х - на початку 90-х рр. Однак, на жаль, ці положення носили, скоріше, характер побажань і висувалися скоріше від протилежного.

2. Дисидентський рух зумовив також значний суб'єктивний вплив на розвиток процесу розбудови багатопартійності в Україні. Мається на увазі те, що з його рядів вийшла плеяда політичних діячів, які безпосередньо взяли участь у створенні політичних партій, привнісши тим самим у партійний рух традиції та досвід дисидентства і правозахисної діяльності. Ряд з них організували та очолили політичні партії. В числі перших політичних партій, які виникли в Україні, лідерами п'яти були колишні дисиденти. А загальний тюремний стаж 12 народних депутатів Верховної Ради України XII скликання складав майже 100 років.

Таким чином, поява перших елементів багатопартійності в Україні на рубежі 80-90-х рр. була детермінована передусім соціально-економічними та політичними умовами, які склалися в Україні. Йдеться про кризовий стан суспільства, неспроможність пануючої в ньому влади

відшукати шляхи виходу з кризи, а відтак усвідомлення суспільством необхідності її заміни. Тому немає нічого дивного, що найбільш суттєвий вплив на виникнення партій мав процес виборів до Верховної Ради України 1990 р. Партії повинні були б виявитися більш придатними виконувати функцію боротьби за владу, оскільки порівняно з рухами мали ряд переваг. Можливість реалізації власних політичних програм через владні структури зумовлювала потребу чіткої організації, яка була властива не так об'єднанням і рухам, як партіям. Вони були організованішими та структурованішими, мали чітко окреслену ідеологічну орієнтацію, якісно однорідний склад учасників, а також конкретно визначені функції та завдання. З іншого боку, виникнення українських політичних партій було детерміноване внутрішньою логікою розвитку неформальних суспільно-політичних організацій. Це підтверджує закономірний характер процесу партійного будівництва в Україні.

Аналізуючи історію виникнення системи багатопартійності в Україні, можна помітити, що поява політичних клубів, спілок, товариств та рухів хронологічно передувала появі політичних партій. Так, восени 1987 р. у Львові виникає молодіжне об'єднання "Товариство Лева", у Києві при Будинку вчених АН УРСР створюється українознавчий клуб "Спадщина", в Київському університеті - студентське об'єднання "Громада", в серпні 1987 р. в Києві виникає Український культурологічний клуб (УКК). Діяльність усіх цих організацій з самого початку набирає політичного характеру.

Значну політичну роботу проводить у цей час і Спілка письменників України, яка, по суті, разом із своїм друкованим органом - газетою "Літературна Україна" перетворюється на штаб демократично настроєних сил.

11-12 лютого 1989 р. за активною участю українських письменників відбулася установча конференція Товариства української мови (ТУМ). 4 березня 1989 р. проходить установча конференція Українського добровільного історико-просвітницького товариства "Меморіал". 29 грудня 1989 р. відбувся I з'їзд Асоціації "Зелений Світ".

Виникнення ТУМу, "Меморіалу", "Зеленого Світу" свідчило про значну політизацію суспільства, його потенційну готовність до створення всеукраїнського політичного об'єднання. У цей же час відбувається організаційне оформлення й інших форм соціальної самодіяльності населення. Ця обставина і зумовила розбіжності в означенні початку багатопартійності в Україні. Частина дослідників датують початки багатопартійності в Україні осінню 1989 р., інші - весною 1990 р.

Подібні розбіжності в хронологічному визначенні початків багатопартійності не є принциповими. Проте належить зауважити, що другий підхід більш адекватно відображає реалії, передусім з формальної точ-

ки зору. Адже саме навесні 1990 р. в Україні на регіональному рівні почалася реєстрація політичних утворень, які декларували себе в якості політичних партій. У цей час виникають Українська національна партія (УНП) на чолі з Г. Приходьком, Всеукраїнське політичне об'єднання "Державна Самостійність України" (ДСУ) на чолі з І. Кандибою, Українська християнсько-демократична партія (УХДП - В. Січко), Українська народно-демократична партія (УНДП - Є. Чернишов, А. Киреев), а 1 липня 1990 року - відбувся установчий з'їзд Української Міжпартійної Асамблеї (згодом Українська Національна Асамблея (УНА) - Ю. Шухевич). Всього в Україні за відносно короткий час виникає 20 партій і об'єднань загальною чисельністю близько 30 тис. членів. Однак, незважаючи на велику кількість різних угруповань, жодне з них не стало достатньо впливовим навіть у західних областях України.

Проте якщо брати до уваги сутнісний зміст процесу творення багатопартійності в Україні, то більш раціональним видається перший підхід. Саме восени 1989 р. в Україні було вперше задекларовано намір створення політичної партії - партії зелених України (ПЗУ).

Той факт, що вперше в Україні про намір створити політичну партію заявили учасники екологічного руху - "зелені" - є зовсім не випадковим. Чорнобильська атомна катастрофа, що сталася у квітні 1986 р. не знає аналогів в історії людства. Найтрагічнішим було те, що у сукупності з іншими регіональними екологічними катастрофами (Донбас, Чернівці, Південь України) Чорнобиль створив реальну загрозу знищення традиційного для українського етносу географічного середовища, що дорівнювало би самогубству української нації.

Пасивність і безвідповідальність компартійних функціонерів на тлі абсолютної незахищеності пересічних громадян від наслідків екологічних потрясінь сприяли політизації світогляду учасників екологічного руху. Невідкладність у вирішенні комплексу екологічних проблем диктувала швидку радикалізацію їх політичних позицій. Слід узяти також до уваги, що екологічний рух довгий час компартійними чиновниками вважався значно "безпечнішим", ніж національно-визвольний або демократичний. Однак попри декларацію намірів, екологічний рух в Україні так і не зумів організаційно оформити утворення першої в сучасній українській історії політичної партії (Партія "зелених" була створена лише восени 1990 р.).

Даній обставині сприяло те, що, по-перше, цілі екологічного руху об'єктивно підпорядковувалися завданням національно-визвольної боротьби. По-друге, національно-визвольний рух наприкінці 80-х рр. в Україні перетворився на основну опозиційну до КПРС силу, а ідея національного відродження в поєднанні з демократичними ідеалами зуміла об'єднати навколо себе найбільш широкі верстви населення України.

Легалізацію політичного плюралізму в Україні більшість дослідників пов'язують з утворенням Народного Руху України. До його організаційного оформлення в різних регіонах України виникають об'єднання, які ставлять собі за мету створення широкого загальнодемократичного руху (Демократичний фронт у Львові, "Народна спілка сприяння перебудові" у Києві, "Народний фронт України сприяння перебудові" на Вінничині та Хмельниччині). Активну діяльність у цьому напрямку ведуть УГС та Українська демократична спілка (до складу якої увійшло багато членів Українського культурологічного клубу). 16 лютого 1989 р. ініціативна група, до складу якої увійшли представники Київського відділення Спілки письменників України та Інституту літератури АН УРСР, в газеті "Літературна Україна" опублікувала проект програми Руху. Організаційне оформлення НРУ завершилось установчим з'їздом, який відбувся 8-10 вересня 1989 р. 1109 делегатів з'їзду репрезентували близько 300 тис. активних учасників цієї масової організації. Головою Руху було обрано І. Драча, а головою секретаріату - М. Гориня.

На першому етапі Руху вдалося об'єднати людей найрізноманітніших політичних поглядів - від комуністів-реформаторів до членів УГС. Це був час консолідації суспільно-політичних організацій, груп і окремих людей на ґрунті необхідності боротьби за національне, духовне, економічне і політичне відродження України. Участь письменників, літераторів, відомих усій Україні (таких як філософ М. Попович) надали ідеї Руху своєї "легітимності", дозволили залучити до Руху більшу кількість людей, ніж ту, яку могли на той час повести за собою дисиденти-правозахисники. Поява і діяльність Руху засвідчили, що монополії КПРС в політичній сфері прийшов кінець. Разом з тим із початку створення Руху в ньому існували різні політичні напрями, об'єднані ідеєю національного відродження та антикомунізму, що заклало підвалини для створення нових партій на базі Руху.

Згодом, коли почалася кампанія по виборах до Верховної Ради УРСР, за ініціативою НРУ, УГС, "Меморіалу", Товариства української мови ім. Т. Шевченка, асоціації "Зелений Світ" і багатьох інших організацій для координації дій було створено виборчий Демократичний блок України.

Слід, однак, зауважити, що серед демократичних сил України на той час єдності ще не було. Зокрема, Українська національно-демократична ліга (УНДЛ), Союз незалежної української молоді (СНУМ) та деякі інші радикали виступали на виборах із гаслом: "Ради без комуністів", а Українська національна партія (УНП), Державна самоетійність України Великої Ради (ДСУ) закликали бойкотувати вибори. Усвідомлення того, що головною перешкодою на шляху до виходу з кризи є існуюча система влади, неможливість у подальшому впливати

на дії владних структур із метою їх гуманізації, підштовхувала реформаторів до висновку про необхідність боротьби за політичну владу. Перебрання політичної влади в свої руки - ось єдине повноцінне рішення, яке могло задовільнити прихильників радикальних реформ тоталітарного суспільства.

Визначення головної мети передбачало напрям пошуку способів її реалізації. В пригоді тут став світовий досвід, який переконував, що найбільш придатною структурою для боротьби за владу виступає політична партія.

Включення лідерів та учасників українського національно-демократичного руху у систему політичної боротьби за владу в державі шляхом участі у виборчому процесі підштовхнуло усвідомлення ними необхідності створення власних політичних структур.

8 березня 1990 р. в "Літературній Україні" було надруковано заяву "До членів Руху та до всіх громадян України" (відому як "звернення 23-х"). У ній містився заклик "негайно провести позачерговий з'їзд НРУ, на якому виробити концепцію Руху та його діяльності як політичної партії". Однак IV сесія Великої Ради Руху, яка відбулася наприкінці березня в м. Хуст, не підтримала цієї ідеї. Дискусія про майбутнє НРУ як політичної партії була нібито відкладена, як виявилось згодом, ненадовго, оскільки на цій же сесії І. Драч і Д. Павличко заявили про намір створити Демократичну партію. Провідним теоретиком нової партії став відомий правозахисник, літературознавець Юрій Бадзьо, який ще навесні 1989 р. склав проект програми "Української партії демократичного соціалізму та державної незалежності". Наприкінці травня 1990 р. було опубліковано Маніфест Демократичної партії України (ДемПУ). А 22 вересня 1990 р. в м. Тербовля на спільному засіданні підготовчого комітету, уповноважених в областях і тербовлянської районної організації ДемПУ був затверджений Статут партії. Цей день і був проголошений днем заснування ДемПУ. Установчий же з'їзд партії відбувся в Києві 15-16 грудня 1990 р.

У листопаді 1989 р. відбулася гостра дискусія в керівництві Української Гельсінської спілки (УГС) щодо реорганізації її в політичну партію. У квітні 1990 р. на основі УГС проведено установчий з'їзд - створено Українську республіканську партію (УРП).

У лютому 1990 р. відбувається організаційне оформлення плюралізму в лавах компартії України. Слідом за Москвою, напередодні XXVIII з'їзду КПРС в Україні виникають осередки Демократичної платформи. Перша республіканська конференція партклубів Демплатформи відбулася 29 березня 1990 р. у м. Харкові. На ній було присутньо 109 делегатів із 21 області України. Конференція прийняла "Звернення до комуністів України". В українському парламенті 37 народних депутатів підтримали ідеї Демократичної платформи й об'єдналися у депутатську

групу "Демократична платформа КПУ", яка ввійшла до складу опозиційної Народної Ради. Початковою метою Демократичної платформи була демократизація КПУ зсередини, однак хід і підсумки останніх партійних з'їздів розвіяли всі надії на можливість докорінної демократизації компартії. Саме після цього остаточно визріває рішення про створення нової партії парламентського типу. 1-2 грудня 1990 р. в Києві відбувається установчий з'їзд Партії демократичного відродження України (в підготовчих документах - Українська партія демократичної згоди).

У жовтні 1990 р. II Всеукраїнські збори Руху вносять принципи зміни у свою програму - проголошується як мета повна незалежність України, зникла згадка про "соціалізм" тощо.

Отже, досвід формування багатопартійності в Україні ще раз підтвердив обґрунтованість *двоетапної* схеми переходу від тоталітаризму до демократії, де на I етапі відбувається об'єднання всіх значущих опозиційних груп для боротьби з комуністами, а на II етапі - диференціація руху на різні політичні сили і справжня політична дискусія, притаманна плюралістичній системі.

Навесні 1990 р. поряд із націонал-демократичною почали поступово заповнюватися решта проміжків політичного спектру в Україні: від лівих до правих. Від 1989 р. в Україні заявило про себе 20 партій загальноукраїнського масштабу та близько 10 осередків та організацій партій із керівними центрами за її межами. Це - анархо-синдикалісти, кадети, представники Демократичного союзу, Марксистсько-робітничої партії - партії диктатури пролетаріату та інших. З'явилися також і первинні організації різного роду екзотичних партій (наприклад, міжнародної партії друзів пива, партії нормалістів тощо). Станом на 1.01.1992 р. офіційний статус (без КПУ, яка була зареєстрована 22 липня 1991 р. й заборонена після серпневого заколоту) мало 11 партій, а також 189 громадських організацій. Така часова прив'язка процесу утворення партій до терміну виборів свідчить про прагматизм українських політиків у ставленні до потреби виникнення політичних партій. У партіях вони вбачали передусім найбільш придатний інструмент в боротьбі за політичну владу.

Становлення багатопартійності в Україні відбувалось у складних умовах боротьби з тоталітарними традиціями й політичними силами, що їх відстоювали. Це протистояння було особливо гострим навколо питання про механізми формування інститутів влади. Закон про вибори, на основі якого мав формуватися вищий законодавчий орган держави - Верховна Рада, - був складений таким чином, що надавав переваги контролюваній комуністами владі і, навпаки, створював численні перешкоди для участі у виборах демократичній опозиції. У спеціально

прийнятій резолюції установчого з'їзду НРУ "Про майбутні вибори в республіці" зазначалось, що згідно з прийнятим законом "право на місце в органах влади України має лише той, хто присягає на вірність ідеалам застою".

У Законі, зокрема, містилися такі норми, як надання окружним комісіям права на добір кола кандидатів шляхом оцінки їхніх платформ, обмеження права установ на висунення кандидатів залежно від їх кількісного складу, обмеження форм агітації та фінансування виборчої кампанії та інші.

У контексті боротьби з зазначеними умовами ведення виборчої кампанії Рух та Український депутатський клуб розробили альтернативний проект Закону про вибори, який, зрозуміло, не був прийнятий. Закріпивши юридично для себе переваги у виборчій кампанії, "партія влади" розраховувала на успіх.

Проголошення Україною державної незалежності внесло якісні зміни в умови та детермінанти подальшого формування системи української багатопартійності, які знаменують початок нового етапу в її розвитку. З одного боку, революційний стрибок, який на деякий час перервав еволюційний поступ, допоміг опозиційним політичним об'єднанням достроково виконати свою програму дій, яка передбачала демонтаж СРСР і ліквідацію монополії компартії на владу. З іншого боку, втративши на деякий час звичний образ зовнішнього та внутрішнього ворога, політичні партії і рухи після переможної ейфорії перших післясерпневих днів 1991 р. опинилися у стані певної розгубленості, яка невдовзі перейшла в кризу.

Серед вітчизняних дослідників сьогодні відсутня єдність щодо процесу формування специфіки партійного будівництва в Україні. Згідно з "лінійною" схемою, появи партій передувало створення політичних клубів, товариств, які згодом перетворюються на більш численні та організовані утворення - рухи, фронти. На базі ж останніх пізніше й формуються власне політичні партії.

Згідно з іншим підходом, політичні партії трактуються як самодостатні утворення. Початок "партійної ери" вони пов'язують з організаційним утворенням Народного Руху України (вересень 1989 р.). Треті взагалі заперечують існування політичних партій у їх класичному розумінні в Україні або зараховують до їх числа більшість існуючих політичних об'єднань.

Значні розбіжності існують і в поглядах політологів і щодо періодизації процесу виникнення та розбудови багатопартійності в Україні. Практично кожен із дослідників, який займається дослідженням феномену багатопартійності в Україні, представляє свій погляд на етапи

її формування. Проте, якщо не брати до уваги певні хронологічні розбіжності, їх можна звести у дві основні групи.

До першої належить віднести спроби періодизації, запропоновані прихильниками т.зв. "лінійного" підходу. Як правило, всі вони обов'язково визначають етапи допартійний, початкової багатопартійності та посткомуністичний. Другий варіант підходу полягає в тому, що історія сучасного українського партбудівництва поділяється на два основні етапи, вододілом між якими служить акт визнання національно-державного суверенітету України.

З урахуванням цього можна виділити наступні етапи формування політичних партій в Україні:

I етап (1990–1991) - період жорсткого протистояння легальних демократичних організацій України з КПУ, формування перших національних рухів і політичних партій;

II етап (1992-1994) - період формування сучасної партійної системи, основних політичних партій різної політичної спрямованості;

III етап (1994-1998) - період подальшого розвитку багатопартійності, ідейного та організаційного самовизначення політичних партій;

IV етап (після парламентських виборів 1998 р.) - період консолідації політичних партій і формування блоків політичних партій.

Після усунення в серпні 1991 р. з політичної арени України спільного противника всіх демократичних сил - КПУ - почали виявлятися незгоди у стані демократів. Для частини політичних організацій тз політиків антикомунізм був своєрідним цілющим середовищем, певною соціальною базою. Багато з партій, рухів, інших політичних формувань народжувалися як анти-КПРС, як альтернатива, опозиція їй. А деякі визначали усунення її з арени політичної діяльності як свою головну мету. Допоки існувала компартія, новітні партії були єдині у боротьбі із нею. Тільки-но супротивника було усунуто, розпочався розлад. "Із забороною в республіці компартійних структур, - зазначав у своєму виступі на Форумі інтелігенції України В. Чорновіл, - - у багатьох регіонах виник політичний вакуум, ідеологічне безвладдя". Отже, своєрідність моменту полягала в тому, щоби знайти найоптимальніший варіант розвитку суспільства. А для партій - визначити своє місце у суспільних процесах, щоб впливати на них, закладати підвалини майбутньої діяльності.

Саме ця обставина, разом із неготовністю багатьох мешканців сходу та півдня України адаптуватися до нових національних реалій, привела до появи у 1991-1993 рр. ряду партій східно- та південноукраїнського походження (ЛПУ, ГКУ, ППУ, ПЕВК та інших), що мали відмінну політичну спрямованість. Визнаючи незалежність України, вони висту-

пають за збереження тісних зв'язків із Росією, надання російській мові статусу державної або офіційної, відстоюють права регіонів. У своїй діяльності вони передусім акцентували увагу на проблемах соціально-економічного розвитку України.

Важливою умовою розвитку системи багатопартійності в Україні виступає динаміка соціальних змін. Процес формування нових суспільних верств перебуває у значній залежності від темпів економічного реформування, а також розвитку науково-технічного прогресу. Існує цілком певна відповідність між економічним та політичним плюралізмом. Доти, поки панує господарська система, в якій домінує державна форма власності й де економічні суб'єкти не мають свободи та самостійності, повноцінна багатопартійна система є неможливою. При цьому слід зауважити, що політичний плюралізм у західноєвропейських країнах, - як зазначає Р. Даль, - виростав із того капіталізму, який ми називаємо домонополістичним, із вільних ринкових відносин. Економічний прогрес йшов тут випереджаючими темпами. Особливість же перебігу політичних процесів у посттоталітарних країнах полягає в тому, що економічні умови є в цілому несприятливими для формування тут інститутів демократії.

Становлення політичних партій і громадських рухів в Україні відбувалося в "екстремальних" умовах. Поглиблення економічної кризи, соціальна напруженість і зневіра у можливості демократичних структур ефективно розв'язувати гострі соціальні проблеми, крах суспільних ідеалів - все це негативно позначається на реальному статусі та впливовості політичних партій.

Більшість політичних партій поки що не стали міцними організаціями, здатними відобразити корінні інтереси різних верств і шарків суспільства. Вони не спроможні вести за собою маси, визначити соціальну базу й зробити свою діяльність соціально адресною.

У цьому процесі "жертвами" стають передусім політичні партії централістської орієнтації, які розраховують на середні верстви суспільства. Політичні партії, які висловлюють інтереси робітників та селян, дедалі більшою мірою змушені враховувати радикалізацію настроїв своєї соціальної бази, відповідно радикалізувати свої політичні вимоги, особливо у питаннях соціального захисту населення. Перехідний етап економічних відносин лише посилює неструктурованість українського суспільства, надає йому рис маргінальності та нестабільності. Звідси випливає і та внутрішня нестійкість, залежність від різних фракцій та груп всередині партії, що приводить до численних розколів. Доки в Україні буде зберігатися така ситуація, більшість українських партій, які ідеологічно орієнтовані на інтереси усталених соціальних верств, при-

таманних суспільству з ринковою економікою, приречені на роль лоцманів від політики, що закладають політичні орієнтири майбутнього.

Переважає більшість населення сприймає політичні партії України як об'єднання людей, які прагнуть влади, вважають, що діяльність партій дестабілізує становище у державі. Звідси й пояснення повільності темпів становлення багатопартійності в Україні, орієнтації на "персоналії" при формуванні політичних об'єднань.

Важливою внутрішньосистемною детермінантою розвитку багатопартійності в Україні на сучасному етапі виступає необхідність структурно-організаційної розбудови та перебудови українських політичних партій. Її метою є повноцінне включення українських партій у політичну систему української держави та виконання ними усього спектру функціональних обов'язків, що притаманні цим політичним інститутам у суспільствах з усталеною системою демократії. В зв'язку з цим особливого значення набуває проблема витворення українською державою політико-правових та соціально-економічних умов, які сприяють завершенню міжсистемних трансформаційних процесів у суспільстві, а відтак створюють реальний ґрунт для діяльності політичних партій. Прийняття нового виборчого та партійного законодавства заклало передумови для якісно нових політико-юридичних та соціально-економічних засад партійного будівництва в Україні.

18.2. Політико-правова інституалізація політичних партій України

На початку 90-х рр. в Україні сформувалися політичні та правові передумови для легалізації та інституалізації діяльності політичних партій. До числа таких умов слід віднести:

1. Скасування ст. 6 Конституції СРСР про монополію КПРС на партійно-політичну діяльність, яке відбулося на підставі результатів безрезневого загальносоюзного референдуму 1990 р. 17 жовтня 1990 р. під тиском демократичних сил на II сесії Верховної Ради УРСР було прийняте рішення про ліквідацію ст.6. Конституції УРСР. Таким чином здійснено перший крок для юридичного узаконення багатопартійності в Україні.

2. Перемога націонал-демократичних сил під час виборів до місцевих органів влади в західному регіоні України, які відбувалися паралельно з виборами народних депутатів до Верховної Ради України навесні 1990 р., обласні Ради Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей нового скликання, беручи до уваги відсутність в Україні закону про громадські організації і виходячи із власних повнова-

жень, прийняли тимчасові положення, за якими відбувалася реєстрація нових політичних партій на регіональному рівні. Так в Україні вперше були офіційно зареєстровані політичні партії, альтернативні КПРС-КПУ.

3. Прийняття 14 листопада 1990 р. у зв'язку з різким загостренням політичної ситуації в державі Постанови Президії Верховної Ради України "Про порядок реєстрації громадських організацій" у доповненому варіанті, що значно полегшувало порядок легалізації політичних та громадських об'єднань. Цим було закладено основи діяльності різних політичних партій на загальноукраїнському рівні.

Політико-правовою основою діяльності політичних партій в Україні виступають Конституція України і Закон України "Про об'єднання громадян", прийнятий Верховною Радою України в червні 1992 р. Конституція закріплює лише загальні засади функціонування політичних об'єднань в Україні, проголошуючи право громадян України на об'єднання у політичні партії (ст. 36).

Закон "Про об'єднання громадян" визначає дефініцію політичної партії, ознаки, за якими вона відрізняється від громадської організації, порядок утворення, діяльності та ліквідації партій як важливих елементів політичної системи суспільства.

Законом, який безпосередньо регулює діяльність політичних партій, є Закон України "Про політичні партії в Україні", нова редакція якого прийнята в квітні 2001 р.

Даний закон гарантує громадянам право об'єднання в політичні партії. "Право громадян на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів визначається і гарантується Конституцією України. Ніхто не може бути примушений до вступу в політичну партію або обмежений у праві добровільного виходу з політичної партії. Належність чи неналежність до політичної партії не може бути підставою для обмеження прав і свобод або для надання будь-яких пільг і переваг. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюється виключно Конституцією та законами України".

Закон містить правове визначення поняття політичної партії. "Політична партія - це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах". Закон зазначає, що поняття "політичної партії" поширюється лише на організації, які мають загальнодержавний статус.

Стаття 4 даного Закону визначає гарантії діяльності політичних партій, встановлює їх рівність перед законом. "Органам державної вла-

ди, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам, - говориться у ній, - заборонено виокремлювати у своєму ставленні певні політичні партії чи надавати їм привілеї, а також сприяти політичним партіям".

Закон також визначає випадки, коли створення чи діяльність політичних партій підлягають забороні. До їх числа належать дії чи програми, які спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності України, підрив безпеки держави, незаконне захоплення державної влади, пропаганда війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, посягання на здоров'я людини. Політичні партіям забороняється також створювати воєнізовані формування. Рішення про заборону діяльності політичних партій розглядається і приймається лише Верховним Судом України.

Закон регулює порядок членства в політичній партії та його обмеження. Членом партії може бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції має право голосу. Громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії. Закон забороняє членство в партії для наступних категорій громадян: суддям, працівникам прокуратури, органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, військовослужбовцям. На час перебування на зазначених посадах або службі членство в партії зупиняється. Не допускається створення і діяльність осередків партії в органах виконавчої влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових частинах, на державних підприємствах і установах, у навчальних закладах. Членство в партії є фіксованим. Обов'язковою умовою фіксації членства в партії є наявність заяви громадянина, поданої до статутного органу партії, про бажання стати членом цієї партії. Форма фіксації членства в партії визначається її статутом.

Закон передбачає наявність у політичній партії власної програми, статуту, назви та партійної символіки. Партійна програма представляє собою виклад основних цілей та завдань партії та шляхів їх досягнення. Статут політичної партії повинен містити відомості про назву політичної партії, перелік статутних органів партії, порядок їх утворення, їхні повноваження і термін цих повноважень, порядок вступу до політичної партії, зупинення та припинення членства в ній, права та обов'язки членів політичної партії, порядок створення та загальну структуру, повноваження організації партії та її первинних осередків, порядок внесення змін та доповнень до статуту і програми партії, порядок скликання та проведення партійних з'їздів, конференцій, зборів та інших представницьких органів політичної партії, джерела матеріальних та фінансових

надходжень та порядок здійснення витрат, порядок ліквідації (саморозпуску), реорганізації політичних партій.

Рішення про створення політичної партії приймається на її установчому з'їзді й повинно бути підтримане підписами не менше ніж 10 тисяч громадян України, зібраними не менш як у двох третинах областей України. Діяльність незареєстрованих партій законом забороняється.

Реєстрацію політичних партій здійснює Міністерство юстиції України. Після реєстрації політична партія отримує реєстраційне свідоцтво й набуває статусу юридичної особи. Рішення про реєстрацію або відмову у ній приймається протягом 30 днів з часу надходження всіх документів. Цей строк може бути продовжений, але не більше ніж на 15 днів. У випадку, якщо документи політичної партії не відповідають Конституції та чинному законодавству, у реєстрації політичної партії може бути відмовлено. Політична партія щорічно інформує Міністерство юстиції України про обласні, міські, районні організації партії або інші структурні утворення. Міністерство юстиції щорічно оприлюднює список зареєстрованих політичних партій та їхні юридичні адреси. Рішення щодо відмови у реєстрації політичної партії повинно бути вмотивоване й викладене письмово. Воно може бути оскаржене в судовому порядку. Відмова у реєстрації не є перешкодою у повторному зверненні про реєстрацію.

Політичним партіям гарантується право на вільне здійснення своєї діяльності у передбачених Конституцією та іншими нормативними актами межах, брати участь у виборах Президента України, Верховної Ради України, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у визначеному законом порядку, використовувати державні засоби масової інформації, а також засновувати власні засоби масової інформації, підтримувати міжнародні зв'язки з політичними партіями, громадськими організаціями інших держав, міжурядовими організаціями, засновувати (вступати) у міжнародні спілки, ідейно, організаційно та матеріально підтримувати молодіжні, жіночі та інші об'єднання громадян, надавати допомогу у їх створенні. Політичним партіям також гарантується даним законом свобода опозиційної діяльності.

Держава гарантує політичним партіям право на кошти та інше майно для здійснення своїх статутних завдань. Політичні партії є неприбутковими організаціями. Закон передбачає певні обмеження фінансової діяльності політичних партій. Не допускається фінансування політичних партій органами державної влади та місцевого самоврядування, державними та комунальними підприємствами, іноземним державам та їх громадянам, підприємствам, установам, організаціям, благодійним та релігійним об'єднанням, анонімним особами, іншими політичними

партіями, які не входять до виборчого блоку. Політична партія зобов'язана щорічно публікувати в загальнодежавному засобі масової інформації фінансовий звіт, а також звіт про майно політичної партії. Прийнятий 27 листопада 2003 р. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні" запровадив систему державного фінансування діяльності політичних партій, які на парламентських виборах подолали 4% бар'єр.

Щорічний обсяг фінансування статутної діяльності політичних партій (партій, що входили до виборчих блоків політичних партій) з державного бюджету України становить 0.01 розміру мінімальної заробітної плати, що встановлено на 1 січня року, що передує року виділення коштів, помноженого на кількість голосів громадян, включених до списку виборців на останніх чергових виборах народних депутатів України.

Порядок розподілу коштів на фінансування статутної діяльності політичних партій, між політичними партіями, які входили до складу виборчого блоку політичних партій, визначається з'їздом таких політичних партій, який проводиться не пізніше 7 днів із моменту офіційного оприлюднення результатів виборів, про що не пізніше 3 днів з дня прийняття відповідного рішення офіційно повідомляється Міністерство юстиції України. Якщо у зазначений термін відповідне рішення не прийняте, то рішення про розподіл коштів приймається Міністерством юстиції України у шістдесятиденний строк з моменту офіційного оприлюднення результатів виборів народних депутатів України пропорційно до кількості народних депутатів України від кожної з політичних партій, що входили до списку блоку.

Політичні партії отримують право на фінансування державою своєї статутної діяльності з дня набуття повноважень Верховною Радою України відповідного скликання і припиняється у день набуття повноважень Верховної Ради нового скликання. Визначені кошти перераховуються на рахунки політичних партій Міністерством юстиції України авансом на початку кожного кварталу.

Партії, виборчі блоки політичних партій, виборчі списки яких отримали чотири й більше відсотків виборців, які взяли участь у голосуванні, отримують також право на відшкодування за рахунок Державного бюджету України витрат, пов'язаних із фінансуванням своєї передвиборчої агітації, у розмірі фактично здійснених витрат, але в межах граничної суми витрат виборчого фонду партії (блоку). Кошти, призначені на відшкодування виборчим блокам політичних партій витрат, пов'язаних із фінансуванням їхньої передвиборчої агітації, розподіляються Центральною виборчою комісією між партіями, що входять до складу блоку,

пропорційно до внесків цих партій до виборчого фонду блоку не пізніше як на 10 день з дня офіційного оприлюднення результатів виборів.

У законі містяться також норми, які регулюють порядок звітності політичних партій за використання виділених державою коштів, підстави для відмови у державному фінансуванні політичних партій, порядок їх оскарження.

Державний контроль за діяльністю політичних партій здійснюють Міністерство юстиції України, Центральна та окружні виборчі комісії.

У разі порушення політичними партіями чинного законодавства до них можуть бути вжиті такі заходи, як попередження про недопущення незаконної діяльності та заборона політичної партії. У разі виявлення протягом трьох років з дня реєстрації недостовірних відомостей у поданих на реєстрацію політичної партії документах та невисунення політичною партією протягом десяти років своїх кандидатів на виборах орган, який зареєстрував партію, має звернутися до Верховного Суду України з поданням про анулювання реєстраційного свідоцтва, що тягне за собою припинення діяльності політичної партії.

18.3. Типологія політичних партій України

Принципове значення для типології сучасних партій має їх класифікація за ідеологічними пріоритетами та політичними платформами. Проте за нинішніх політичних реалій, коли ціннісні орієнтації багатьох партій є достатньо невиразними, така класифікація повинна сприйматись із певними застереженнями.

Достатньо поширеним явищем в українському політикумі є неспівпадіння назви, проголошених цілей та реально здійснюваного курсу партії. Ця обставина нерідко є причиною суперечок щодо визнання місця й ролі політичних партій у політичному спектрі. Неможливість повноцінної класифікації політичних партій України пояснюється також відсутністю впродовж тривалого часу традицій політичного плюралізму, чіткої соціальної диференціації суспільства, несформованістю самої багатопартійної системи, штучністю процесу творення багатьох нових партій.

При визначенні належності конкретної партії до тієї чи іншої частини політичного спектру часто головним критерієм виступає її ставлення до існуючого суспільно-політичного ладу. Однак, застосовуючи цей критерій у наших умовах, ми отримуємо діаметрально протилежну картину порівняно з традиційною схемою. Так, комуністи, соціалісти, які традиційно виступають за радикальні революційні зміни суспільного устрою, в українських реаліях посідають чітку "праву" позицію, а українські

республіканці, народні демократи, обстоюючи ідею радикального реформування нинішньої державної системи, таким чином переходять у табір "лівих".

Однією з базових характеристик класифікації сучасних політичних партій в Україні виступає їх ставлення до демократичної організації суспільного життя. Тою мірою, якою захисники авторитарних моделей суспільного устрою втрачають свій політичний вплив, а політичні партії, орієнтовані на стандарти демократії його здобувають, - можна визнати правомірним застосування до нашої дійсності західних критеріїв розмежування політичних сил на ліві, праві та центристські.

Особливе місце в політичній системі України належить лівим політичним партіям - в першу чергу комуністам. Інші партії сформувались або формуються у протиставленні з ними. Тому загальна характеристика розстановки сил і політичної ситуації багато в чому залежить саме від оцінки позиції комуністів. У той час, коли в західних політичних системах комуністи класифікуються як крайні "ліві", маргінальні чи антисистемні партії, у нас комуністи виступають добре організованою ізольованою політичною силою.

Позаяк розгортання національно-визвольного руху на Україні змушує українських комуністів маневрувати. Багато положень із програми Руху, які раніше піддавалися нищівній критиці з боку комуністів, "перекочували" в документи КПУ (наприклад, про республіканську власність на землю та її надра, пріоритет республіканських законів над загальносоюзними, самостійність у визначенні інститутів і символів державності, становлення України як реального суб'єкта міжнародного права).

Налякані подіями, пов'язаними з серпневим заколотом, комуністична більшість українського парламенту "За суверенну Радянську Україну" (так звана "група 239") проголосувала за підтримку Акту про державну незалежність України. 30 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України, звинувативши комуністів в участі у антидержавному заколоті, заборонила діяльність КПУ. На деякий час в Україні фактично не було політичних організацій лівого спрямування. Встановилося домінування партій націонал-демократичного спрямування. Однак і цю заборону комуністам вдалося використати у своїх тактичних цілях.

14 травня 1993 р. на основі рішення Конституційного Суду Президія Верховної Ради України відмінила свою постанову про заборону КПУ, а вже в червні 1993 р. у Донецьку відбувся I (XXIX) з'їзд Компартії України, а 5 жовтня 1993 р. КПУ була зареєстрована офіційно.

В економічній сфері комуністи виступають за регульований (соціальний) ринок, пріоритет суспільної форми власності, за розширення стосунків у межах СНД. Зайняті вони переважно не інноваційною,

а охоронною діяльністю. Їхні головні лозунги - це народовладдя та соціальна справедливість.

У 2005 р. Комуністична партія України нараховувала у своїх рядах 140 тисяч членів. Мала обласні комітети по всій Україні, а також 624 комітети в містах та районах, 5172 первинні партійні організації. Центральний друкований орган партії - газета "Комуніст" - має тижневий тираж 140 тисяч. КПУ відзначається жорсткою ієрархічною будовою. Дискусійні питання назовні здебільшого не виносяться.

Основу комуністичного електорату традиційно становлять представники Сходу та Півдня України, переважно люди похилого віку. Водночас, як зазначає ряд дослідників, значна частина голосів комуністів - це так званий "протестний електорат", тобто люди, які голосують не за комуністичну ідеологію, а з почуття протесту до зміни суспільно-політичної системи, в якій вони були соціально більш захищеними. На тлі глибокої кризи, у якій перебувала країна, аргументи комуністів на користь системи влади Рад, соціалістичного вибору, союзу з Росією схвально сприймалися значною частиною населення. Комуністи й надалі будуть сприйматися частиною населення України як реальна альтернатива певним колам представників націонал-радикального і націонал-демократичного напрямку в їх намаганнях підкорити соціально-економічне життя спрощено-ідеалістичній схемі розбудови незалежної української держави.

Незважаючи на те, що комуністи декларують свою радикальну опозиційність до існуючого політичного режиму, однак реально їх діяльність була спрямована на боротьбу з націонал-демократами та соціалістами.

Останні посідають вагомe місце серед "лівих" партій України. Це, насамперед, стосується Соціалістичної партії України (СПУ), яка була створена восени 1991 р. після заборони діяльності КПУ. Зареєстрована Міністерством юстиції України 25 листопада 1991 р., вона налічує понад 35 тисяч членів. Центральним друкованим органом партії є газета "Товариш" та журнал "Вибір".

Формування соцпартії відбувалося у складній внутрішньополітичній ситуації. Фактично СПУ виникла на хвилі протесту проти заборони КПУ. Цей протест для певної частини колишніх комуністів впливав із свідомої потреби відстоювати своє бачення розвитку суспільства й вступали вони в СПУ тимчасово для того, щоб у її лавах вести боротьбу за відродження забороненої компартії. Проте й після відродження КПУ партія соціалістів зберегла свою політичну вагу і вплив.

Аналіз програмних документів і поточних заяв СПУ показують, що її не можна відносити до репрезентантів комуністичної ідеології. Визна-

чаючи різницю між ортодоксальними комуністами та СПУ, лідер соціалістів О. Мороз зазначав: "Ортодоксальні комуністи наполягають на поверненні старих форм державності і централізованого управління. Соціалісти проти такого утопічного підходу, вони виходять із реальної ситуації і відповідно до неї діють. Крім того, СПУ не заперечує проти функціонування приватної власності".

Однак позиції СПУ серйозно відрізняються і від класичних принципів "демократичного соціалізму", що не дає підстави відносити її й до соціал-демократичного напрямку. Розбіжності між СПУ та Соцінтерном викликані різним розумінням приватної власності, насамперед на землю. СПУ вважає, що "демократичний соціалізм" - це суспільство, постійний розвиток гуманістичних цінностей якого здійснюється на основі провідної ролі суспільної власності в різноманітних її формах у системі багатуокладної економіки.

Відтак, частина інтелектуальної верхівки СПУ намагалася модернізувати партійну ідеологію в дусі класичних ідей Соцінтерну, в той час як інша частина (так звана "більшовицька платформа в СПУ") вважала, що СПУ повинна зробити стрибок ліворуч і обійти інертну КПУ. Ці внутрішньопартійні суперечки, які посилювалися тиском на партію ззовні, привели до виходу з партії частини її членів, одна із яких в 1996 р. створила Прогресивно-соціалістичну партію (ПСПУ), інша ж частина утворила партію Всеукраїнське об'єднання лівих "Справедливість".

На парламентських виборах 1998 р. СПУ сформувала єдиний виборчий блок із Селянською партією України (СелПУ) "За правду, за народ, за Україну!", який здобув підтримку 8,56% виборців, що забезпечило їй 29 депутатських мандатів. Ще 6 чоловік було обрано народними депутатами в одномандатних округах. На парламентських виборах 2002 р. партія здобула 6,87% і сформувала свою фракцію чисельністю 22 депутати.

На президентських виборах 1999 р. лідер партії О. Мороз здобув 11,29% і посів третє місце серед 13 претендентів, на виборах 2004 р. він набрав 5,82% і обійшов лідера комуністів П. Симоненка (4,97%). Під час другого туру СПУ приєдналася до коаліції "Сила народу" і підтримала В. Ющенка. Після перемоги останнього представники СПУ взяли участь у формуванні "уряду народної довіри" Ю. Тимошенко.

Третьою складовою лівого руху є Селянська партія України (СелПУ). Вона була заснована у січні 1992 р. в Херсоні. Навесні того ж року зареєстрована Міністерством юстиції України. Вона виникла на базі Селянської спілки України - організації, яка була створена з тим, щоб відстоювати інтереси колгоспно-радгоспної системи.

З самого початку створення партії її вплив на сільських мешканців був значним. Мета діяльності СелПУ - посилити увагу до сільського господарства та інших галузей АПК, до проблем і запитів селян і села.

Наприкінці 1996 р. була створена пропрезидентська центристсько-орієнтована Аграрна партія України (АПУ), що скоротило вплив на селян лівої СелПУ.

Найлівішою серед "лівих" партій є Прогресивно-соціалістична партія України (ПСПУ), очолювана колишньою соціалісткою Н. Вітренко. Основним об'єктом її критики був "диктат МВФ", а також колеги по лівому табору (особливо із СПУ).

Ще меншою підтримкою населення України користуються ліворадикальні політичні об'єднання, такі як Комуністична партія (трудова), Комуністична партія України (оновлена), Партія комуністів (більшовиків) України, Комуністична партія робітників і селян та інші.

Здавалося, що після здобуття незалежності політичне панування перейде до правих політичних сил, діяльність яких стала особливо помітною після поразки серпневого заклоту 1991 р.

Ідеологія українських "правих" відзначається певною специфікою. Ряд політичних партій або назвою, або змістом програм декларують свою причетність до ідеології консерватизму. Однак цілком очевидно, що у своїй масі українські партії, які заявили про належність до консервативної ідеології, ще на практиці не досягнули її в повному обсязі.

Найбільш наближеною до ідеології неоконсерватизму була УРП. Створена з надр Української Гельсінської Спілки (УГС) у квітні 1990 р., вона швидко набирала популярності завдяки досить солідній групі лідерів, активних борців проти радянського тоталітаризму. Визначаючи ідейне обличчя, її ідеологи зазначали, що вона є партією "правого центру, носієм традиційних консервативно-ліберальних і християнських цінностей". Зразком для себе партія вважає сучасний американський неоконсерватизм, який характеризується курсом на відстоювання таких цінностей, як широкі індивідуальні права і свободи, приватна власність та лібералізація економіки, ідейний плюралізм.

Однак економічна платформа УРП була далекою від принципів консерватизму. Так, з точки "правого консерватизму", економічні проблеми окремої людини - це її власні проблеми, а не проблеми держави. Втриматися на ідейно-політичних позиціях традиційного західного консерватизму (крім його традиціоналістських аспектів, які стосуються швидше культури та моралі) в Україні нелегко, бо для цього ще не визріли необхідні передумови.

Найчисленнішою політичною партією правої орієнтації, яка налічувала у своїх рядах 55 тисяч членів, численні первинні осередки, районні

та крайові організації, центральні органи, був Народний Рух України (НРУ). Як політична партія НРУ сформувалась у 1992 р. Зареєстрована Міністерством юстиції України у 1993 р. Своїм корінням вона виходить із суспільно-політичної організації "Рух", яка виникла у 1989 р. Шлях НРУ від громадського об'єднання до політичної партії пов'язаний із бажанням групи лідерів підвищити свою роль у боротьбі за владу. Напередодні парламентських виборів 1998 р. НРУ вдалося об'єднати навколо себе Конгрес української інтелігенції, Товариство "Просвіта" і Всеукраїнське об'єднання ветеранів. Завдяки цьому Рух здобув підтримку 8,5% українських виборців, що дало йому можливість сформувати другу за чисельністю (після КПУ) депутатську фракцію.

Однак на початку 1999 р. в результаті внутрішніх суперечок і зовнішніх впливів на базі єдиної фракції утворилося дві фракції, а згодом (після трагічної смерті лідера Руху, багатолітнього політичного борця з радянським тоталітаризмом - В. Чорновола) сформувалося й дві партії - Народний Рух України (НРУ), очолюваний колишнім міністром закордонних справ Г. Удовенком та Український народний рух (УНР), під керівництвом колишнього міністра екології Ю. Костенка. Цей розкол серйозно послабив позиції правого центру в Україні. В доктринальному відношенні обидві партії мало чим відрізняються між собою. На парламентських виборах 2002 р. вони ввійшли до складу блоку партій "Наша Україна" й підтримали на президентських виборах 2004 р. В. Ющенка.

Конгрес Українських Націоналістів (КУН) займає найбільш праву позицію серед правоцентристських політичних партій України. Як політична партія КУН розпочинає свою діяльність з 1992 р., коли було перенесено в Україну діяльність Організації Українських націоналістів (С. Бандери). Установчий з'їзд партії відбувся в Києві в жовтні 1992 р. Лідером КУН стала дружина відомого діяча національно-визвольного руху України 50-х рр., президент Антибільшовицького блоку народів - Слава Стецько. Діяльність КУН ґрунтується на ідеології українського націоналізму. Програма КУН стверджує, що основним завданням партії є боротьба за розбудову національної унітарної правової Української держави. Друкованим органом партії є газета "Шлях перемоги", яка виходить у Львові.

Серед націонал-радикального крила політичних партій правого напрямку найчисельнішою й досить відомою в Україні є Українська Національна Асамблея - Українська народна самооборона (УНА-УНСО). Партія сформувалася на базі Української міжпартійної асамблеї (УМА), до складу якої входило кілька невеликих політичних організацій. УМА претендувала складати "альтернативу окупаційно-угодовській Верховній Раді" та ставила собі за мету об'єднати всі національно свідомі сили у боротьбі за державну незалежність України. УМА проводила кампанію

реєстрації "громадян УНР" (ї збрала 3 млн. підписів). У серпні 1991 р. під час антидержавного заколоту були створені загони УНСО. Згодом УМА трансформується у політичну партію УНА на чолі з Р. Шухевичем і об'єднується з УНСО в єдину політичну організацію. У грудні 1994 р. УНА-УНСО була зареєстрована Міністерством юстиції України як політична партія. У той час до складу УНА-УНСО входило близько 10 тисяч членів. Члени УНСО брали участь у бойових діях у Придністров'ї, Абхазії, Чечні.

Ще одна праворадикальна партія України - Соціал-національна партія України (СНПУ) (з 2004 р. - Всеукраїнське об'єднання "Свобода"). Виникла вона в результаті об'єднання найрадикальніших елементів національного руху Львівщини - Львівської варти руху та Організації української молоді "Спадщина". Установчий з'їзд партії відбувся у Львові в грудні 1991 р. Партійне гасло "Ідея нації", партійна символіка подібна до свастики. Зареєстрована у 1993 р., СНПУ брала участь у парламентських виборах 1998 р. у складі виборчого блоку "Менше слів", за який віддали свої голоси 0,16% виборців.

До інших менш впливових праворадикальних партій України відносять Народний рух України за єдність, Всеукраїнське політичне об'єднання "Державна самостійність України" (ДСУ), Організацію українських націоналістів в Україні (ОУНвУ), Всеукраїнську партію "Братство", Народний союз "Українці".

Однак праворадикальні партії не популярні сьогодні в українському суспільстві. Про це переконливо свідчать результати виборів.

Однією з характерних особливостей політичного життя України є слабкість і несформованість політичних організацій центристського спрямування. Між тим дослідження стану громадської думки в Україні показують чітку тенденцію до підтримки населенням саме "центристських" політичних об'єднань. Однак стабільність політичних оцінок центристських сил України свідчить радше не про свідому підтримку програмних цілей центристських угруповань, а про намагання значної частини населення дистанціюватися від політичних крайнощів. Адже сьогодні центристів цінують як стабілізуючу помірковану силу, здатну об'єднати суспільство, відвернути конфронтацію і громадянське протистояння, забезпечити суспільний мир та злагоду.

Політологічна наука розглядає центризм як зміну конфронтаційного мислення та дій на стиль партнерства, консенсусу, компромісу. Завдання сучасного центризму полягає в тому, щоб, крім розробки філософії центризму (взаємодоповнення), соціології центризму (соціальне партнерство), виробити й політичну програму центризму, яка повинна стати програмою боротьби за цивілізований демократичний устрій суспільства, нову політичну систему. Це тим більш важливо, що

сьогодні атмосфера неузгодженості, різких заяв, конфронтаційності паує на всіх рівнях законодавчої та виконавчої влади. Центризм міг би стати політичним барометром рівноваги. Але при цьому слід розрізнити: центризм як ідейно-політичну течію; як певну політичну позицію (установку); інструмент у політичній діяльності.

Партійні системи більшості держав Заходу сформували основні напрями політичного центризму. Це - лібералізм, соціал-демократизм та християнський демократизм.

В Україні на сьогодні більшою мірою розвинуті два перших напрями політичного центризму. Однак не слід вважати, що ці центристські течії вже цілком сформувалися та програмно визначилися. У програмах і діяльності багатьох партій знаходимо ознаки соціал-демократизму і консерватизму, і навпаки. Більшість центристських партій України ще не відрізняються чіткою ідеологічно-організаційною структурованістю, не мають своїх осередків на місцях, фактично не зв'язані з основними соціальними верствами.

Відсутність впливової центристської партії стимулює владну еліту (яка тривалий час зберігаючи важелі економічного та політичного впливу, залишалась безпартійною) до політичного оформлення в рамках саме цієї частини політичного спектру. Причому тактика цих сил, як правило, полягає не у формуванні нових політичних партій, а в підпорядкуванні собі вже існуючих. Через те представники центристських політичних партій України більше, ніж інші, виявилися пов'язаними зі структурами виконавчої влади. Таке політичне становище партій спонукало деяких політологів застосовувати до них термін "партія влади" (який суттєво відрізняється від європейського розуміння владної партії).

Лібералізм, як ідеологія прогресивно настроєної інтелігенції, в Україні сформувався ще в 40-і рр. XIX ст. і поступово перетворився на досить потужну політичну силу.

30 червня 1990 р. у Києві була заснована Київська ліберально-демократична спілка (КЛДС), яка розпочала підготовку до установчого з'їзду ліберальної партії. Однак під час його підготовки в оргкомітеті відбувся розкол, у результаті чого виникло дві організації - позапартійна Українська ліберально-демократична спілка (УЛДС) і Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ). Згодом УЛДС приєдналася до Партії демократичного відродження України (ПДВУ), а ЛДПУ продовжує своє існування як нечисельна і малопомітна партія.

Найпотужнішою партією ліберальної орієнтації в Україні в 90-х рр. була Ліберальна партія України (ЛПУ), яка виникла у вересні 1991 р. в Донецьку. 1997 р. партія налічувала близько 40 тис. членів. Партія видає "Ліберальну газету" та "Ліберальний вісник". Основною метою партії

був розвиток соціально-орієнтованої економіки ринкового типу, втілення в життя принципів соціального лібералізму з метою зменшення державного впливу на суспільство. ЛПУ виступала за суспільство рівних можливостей, а не рівного споживання.

Ще менш успішною виявилась діяльність інших ліберальних партій - Ліберальної партії України (оновленої) - ЛПУ(о) та Ліберально-демократичної партії України (ЛДПУ) і проросійсько орієнтований виборчий блок "СЛОН - Соціально-ліберальне об'єднання", до складу якого ввійшли партія Міжрегіональний блок реформ (МБР) та Конституційно-демократична партія (КДП).

Більш успішною виявилася діяльність національно орієнтованої ліберальної партії "Реформи і Порядок" (ПРП), установчий з'їзд якої відбувся в жовтні 1997 р. Основним гаслом ПРП було прискорення економічних реформ шляхом лібералізації економічних відносин.

У 2005 р. на своєму позачерговому з'їзді ПРП перейменовується у партію "Наша Україна".

На ліберальну нішу в політичному спектрі України претендує й український аналог популярної російської партії "Яблуко", а також Партія промисловців та підприємців України (ПППУ). Обидві партії мають досвід парламентської діяльності.

Стосовно базових демократичних цінностей ліберали та консерватори мало чим відрізняються між собою. Різниця між ними існує лише в програмах, натомість справжню альтернативу їм складає комуністичний фундаменталізм та праворадикальний авторитаризм, об'єднуючим гаслом яких є "порядок", а не реформи. І це протистояння сьогодні є не менш важливим (особливо для новоутворених пострадянських держав), ніж ідеологічне протистояння. Адже надаючи підтримку тій чи іншій партії, громадяни здійснюють вибір не лише між капіталізмом і соціалізмом, державним регулюванням і вільним ринком, соціальним захистом та індивідуалізмом, а насамперед між демократією та авторитаризмом. І ця вісь протистояння є на сьогоднішній день визначальною як для політичного життя України, так і для класифікації її політичних сил.

За незначного впливу більшості ліберально орієнтованих партій на електорат, корінний перехід на нову виборчу систему змусив багатьох партійних лідерів звернутися до об'єднання своїх зусиль. Найгучнішою подією в цьому плані було створення у 1992 р. громадсько-політичного об'єднання "Нова Україна". Воно було організоване відомими політиками з метою проведення політичних і соціальних реформ, щоб вивести суспільство на шлях становлення України як правової демократичної держави.

У лютому 1996 р. на базі об'єднання "Нова Україна", Партії демократичного відродження України (ПДВУ) та Трудового конгресу України

(ТКУ) виникає Народно-демократична партія (НДП). Поява НДП стала кроком на шляху до створення потужної центристської партії, в лавах якої об'єдналися партії соціал-ліберальної орієнтації, підприємницькі та громадські організації, представники реформаторського крила уряду. Однак входження керівництва партії у виконавчу владу швидко перетворив її на "партію влади" - інструмент панування, а не реалізації волі громадян.

Центром притягання центристських сил в Україні могла би стати соціал-демократія, яка має тут давні й багаті традиції. Однак організаційне оформлення української соціал-демократії, яке розпочалося в 1900 р., було достатньо складним та суперечливим. Це зумовлювалось наявністю двох течій у соціал-демократичному русі. "Праві" соціал-демократи стверджували, що сам термін "демократичний соціалізм" є дискредитованим комуністами і тому пропонували зупинитись на ідеології "соціальної демократії". "Ліві" ж соціал-демократи стверджували, що прийняття цих умов приведе до створення партії ліберального типу. Суперечності ці так і не вдалося погодити і як результат - існування в Україні двох соціал-демократичних партій - правої СДПУ та лівої ОСДПУ. Численні спроби примирення та об'єднання цих двох партій були безрезультатними.

Привабливістю ідеології соціал-демократії поспішили знову ж таки скористатися представники фінансово-промислових груп, створивши СДПУ(о). Установчий з'їзд партії відбувся у Полтаві в квітні 1996 р. Партія заявила про правонаступництво своїх попередників - Соціал-демократичної партії України, Української партії справедливості та Партії прав людини. "Мета соціал-демократичної політики, - говорить у програмі партії, - захист прав і інтересів людини. Соціал-демократи виступають за такий стан суспільства, який би забезпечував оптимальне співвідношення між економічним зростанням і якістю життя".

На президентських виборах 2004 р. СДПУ(о) підтримувала кандидатуру тогочасного провладного кандидата. У зв'язку з численними звинуваченнями в причетності керівництва партії до фальсифікації виборів відбувся масовий відтік членів партії (в тому числі депутатів та колишніх членів уряду).

Очевидно, що така ж доля чекає й Партію Регіонів, а також партію "Трудова Україна". Цілком ймовірно, що ці політичні сили намагатимуться сформувати єдиний політичний блок.

Як і в інших посттоталітарних державах, в Україні існують і політичні партії, які представляють лівоцентристську позицію. До них відносять Всеукраїнське об'єднання лівих "Справедливість", Соціал-демократичну партію України, Партію Солідарності України, партію "Соціал-демокра-

тичний Союз", Українську партію солідарності та соціальної справедливості, Українську партію справедливості, Партію Праці та інші. Однак помірковані течії лівого руху є ще слабо розвиненими в Україні. Це пояснюється тяжінням громадської думки в перехідний період розвитку суспільства до політичних екстрем, що зрештою зумовлює домінування в цій частині політичного спектру України комуністів та соціалістів.

Ідеологію християнської демократії в Україні намагаються відстоювати наступні партії: Всеукраїнське об'єднання християн, Християнсько-народний Союз, Республіканська християнська партія, партія "Християнський рух", Українська християнсько-демократична партія, Християнсько-демократична партія України, Християнсько-ліберальна партія, Соціально-християнська партія. Однак з огляду на те, що населення України є загалом поліконфесійним, а рівень релігійності невисокий (за винятком Західної України), вплив даних партій на політичне життя України є незначним.

Цікавим феноменом політичного життя України є, створена в 1997 р. Партія мусульман України.

Найпотужнішою силою політичного центру України сьогодні є Народна партія, яка бере свої витоки з колишньої Аграрної партії України (АПУ). АПУ виникає в грудні 1996 р. як альтернатива лівій СелПУ. Партійне гасло АПУ: "Не рівність у бідності, а рівність у можливостях стати заможними!" У 2004 р. АПУ своїм партійним лідером обрала В. Литвина й перейменувалася в Народну аграрну партію (НАПУ), а згодом на VII позачерговому з'їзді (лютий 2005 р.) - в Народну партію.

12 грудня 1993 р. відбувся установчий з'їзд Всеукраїнського об'єднання "Громада". На парламентських виборах 1998 р. партія набрала 4,6% голосів виборців і створила парламентську фракцію, однак кримінальні справи, порушені проти П. Лазаренка, його виїзд та арешт в США привели фактично до занепаду партії.

Значно успішнішою виявилась доля очолюваної Ю. Тимошенко партії "Батьківщина", установчий з'їзд якої відбувся в липні 1999 р. На парламентських виборах 2002 р. навколо партії було сформовано блок політичних партій; крім "Батьківщини", до нього ввійшли УРП-Собор, УКРП. На президентських виборах 2004 р. партія разом із блоком Віктора Ющенка "Наша Україна" сформувала коаліцію політичних сил "Сила народу".

Дещо осібно в європейській класифікації політичних сил знаходяться представники зеленої ідеології та фемінізму. Не можна однозначно відносити їх до однієї чи іншої частини політичного спектру. Вони є поборниками постматеріальних цінностей, представниками так званої політики "нової хвилі", яка не зовсім "вписується" у класичну кла-

сифікацію політичних сил, засновану переважно на соціально-економічному поділі. На практиці вони підтримують те, що є вигідним для навколишнього середовища й емансипації жінок, вступаючи для цього в союзи як з "лівими", так і з "правими".

Партія зелених України (ПЗУ) була створена ще у вересні 1990 р. (zareєстрована в 1991 р.) і бере свої витоки з українського екологічного руху. На виборах 1998 р. вона здобула несподіваний для багатьох успіх - 5,4% голосів виборців, що дало їй можливість отримати 19 депутатських мандатів і сформувати власну фракцію. Діяльність створеної в 1999 р. Зеленої партії України (ЗПУ) є малопомітною.

Це ж стосується й значної кількості так званих "жіночих" партій: Жіночої партії (об'єднаної), партії "Жінки України", Всеукраїнської партії жіночих ініціатив тощо.

В грудні 2002 р. офіційно zareєстровано партію українських прихильників ідеології анархізму - "Союз анархістів України".

Серед українських партій є й чимало таких, які створені для захисту інтересів певної суспільної групи: Колгоспна партія України, Українська селянська демократична партія, Всеукраїнська партія пенсіонерів, Партія захисту пенсіонерів України, Партія пенсіонерів України (ППУ), Всеукраїнська Чорнобильська народна партія "За добробут та соціальний захист народу", Молодіжна партія України, Народна партія вкладників та соціального захисту, Партія вільних селян і підприємців України, Партія інтелігенції України, Партія освітян України, Політична партія малого і середнього бізнесу України, Політична партія "Партія за військових" та деякі інші. Однак спроби формування таких вузько-спеціалізованих партій (за окремими винятками) не є успішними.

Крім ідеологічного застосовують й інші критерії типології політичних партій, зокрема ставлення до національних цінностей та державного суверенітету, який є досить ефективним для посттоталітарних держав. Чим більше місця посідають у програмі партії націоналістичні вимоги, тим "правішою" вважають її позицію. Залежно від місця національного в системі етичних цінностей, співвідношення прав людини, нації, класу, суспільства виокремлюють такі групи партій: загальнодемократичні, націонал-демократичні, націонал-радикальні та інтеграційні.

До загальнодемократичного напрямку відносяться ті політичні партії, які визнають пріоритетність прав людини над правами нації, народу, держави. Вони, як правило, обстоюють незалежність України, але одночасно виступають за її активну участь у рамках СНД і тісні стосунки з Росією. До цього напрямку відносять ЛПУ, НДП, СПУ, ПЗУ, СДПУ(о), ТПУ.

До партій націонал-демократичного спрямування відносяться ті політичні партії, що визнають єдність прав нації та прав особи. Політичні угруповання націонал-демократичного спрямування є послідовними поборниками державного суверенітету України і прихильниками європейської інтеграції. Вони, переважно, виступають за вихід України з СНД і закликають до регулювання міждержавних стосунків на основі двосторонніх договорів. Є вони також прихильниками членства України як у ЄЕС, так і в НАТО.

Для націонал-демократів та націонал-радикалів головним змістом їхньої діяльності є розбудова незалежної української держави і все, що пов'язане з цим завданням. Саме державотворчі ідеї вони схильні підпорядковувати інші сфери суспільного життя (економічну, соціальну, духовну та інші). Розділити ж демократів та радикалів можна перш за все за методами досягнення поставлених цілей (еволюційних та радикальних). До числа перших відносять: НРУ, УНР, ПРП, КУН, ХДПУ, до других - ДСУ, УКРП, УНА, СНПУ. Останні, крім того, виступають за негайний вихід України з СНД і її дистанціювання від Заходу (насамперед США).

До числа інтеграційних політичних сил відносяться маргінальні політичні групи, які виступають проти незалежності України, за її більш тісну інтеграцію з колишніми радянськими республіками (насамперед з Росією та Білоруссю). До числа таких партій відносять Прогресивно-соціалістичну партію України, партію "Світло зі Сходу", партію "Союз", Партію слов'янської єдності, Партію "Русько-український союз", політичну партію "Русь Єдина", Громадянський конгрес України, партію "Руський блок".

Вдаючись до класифікації політичних партій України, не можемо не помітити різного їх ставлення до діючих інститутів влади. І часто саме цей критерій (а не ідеологічний) слугує визначальною основою для розмежування чи блокування політичних сил України. Це є також одним із парадоксів сучасної партійної системи України. І останні президентські вибори в Україні є яскравим цьому підтвердженням.

18.4. Партійна система України

Формальні перешкоди для виникнення в Україні багатопартійної системи були усунуті після відміни в 1990 р. шостої статті Конституції СРСР, у якій закріплювалося монопольне положення КПРС на політичній арені. Тому вже вибори до Верховної Ради України 1990 р. мали суперницький характер. Проте першими справді багатопартійними були дострокові парламентські вибори 1994 р. До цих виборів українське сус-

пільство підійшло значно більш політично структурованим, ніж у 1990 р. У цьому році в Україні була зареєстрована одна нова партія (УРП), в 1991 р. їх було вже сім, у 1992 р. до них приєдналися ще шість, у 1993 р. Міністерство юстиції зареєструвало 16 партій.

Вибори 1994 р. проходили по мажоритарній системі абсолютної більшості при максимальній явці 50%. Згідно з М. Дюверже, "мажоритарне голосування в два тури і система пропорційного представництва приводять до багатопартійності". Проте більш важливим чинником виникнення в Україні багатопартійної системи виявився плюралізм.

У 1994 р. в Україні діяло 30 зареєстрованих партій, 14 отримали депутатські мандати. Із 14 партій, представлених у парламенті, лише шість (КПУ, НРУ, СПУ, УРП, КУН, ПП) офіційно висунули своїх кандидатів. Це вказує на те, що більшість українських партій у цей період ще не були готові провести широкомасштабні виборчі кампанії.

У парламенті ж одна з політичних сил не володіла необхідним потенціалом для формування стійкої більшості. Якщо така більшість і створювалася, то швидше на ситуативній основі. Характерно, що лише дві партії - КПУ і НРУ мали можливість для створення власної фракції.

Партійну систему України з початку її існування можна кваліфікувати як типово атомізовану. Оскільки жодна з політичних партій не мала і не має ані того рівня чисельності, що дозволив би утворити дієві партійні організації на місцях, ані того рівня популярності, що давав можливість бодай половині потенційних виборців знати партії і розрізнити їх між собою, ані того рівня впливовості, що дозволяв би фракціям у парламенті чи у місцевих представницьких органах впливати на формування уряду чи виконавчих структур на місцях.

Атомізована система ніколи не буде стабільною. Вона з часом трансформується у стабільнішу систему. Прогресивним варіантом такої трансформації є еволюція атомізованої системи до системи поляризованого плюралізму або інших стабільних систем. А регресивним варіантом є скочування атомізованої анархії до однопартійних чи гегемоністських систем або встановлення військових диктатур.

І все ж сьогодні пробиває собі дорогу тенденція - перехід від атомізованої системи до системи поляризованого плюралізму.

Ця тенденція підтверджується такими характеристиками.

1. Наявністю в суспільстві політичних сил, які ставлять під сумнів або відмовляються визнавати легітимність існуючих у державі порядків ("правила гри").

2. Наявністю значної поляризації серед існуючих політичних сил, ідеологічної несумісності крайніх екстрем політичного спектра.

3. Наявністю двосторонньої опозиції ("ліві" - "праві").

4. Формування політичного центру, що визначає тристоронній (а не біполярний) характер взаємин у рамках політичної системи суспільства ("ліві" - "центр" - "праві").

5. Існуванням значних відцентрових рухів, радикалізмом політичної свідомості населення, відчутним впливом різного роду екстремістів на перебіг політичного життя в державі.

Ситуація ускладнюється посиленням люмпенських настроїв на тлі падіння життєвого рівня більшості населення, радикалізацією політичних вимог, реваншистськими настроями певної частини населення.

6. Відсутністю організованої опозиції, переважанням напіввідповідальної та безвідповідальної опозиції.

При цьому чим довше затягується процес формування системної опозиції, тим більше шансів на посилення впливу має опозиція антисистемна.

7. Домінування в політичному житті так званої політики "набивання собі ціни" (а не чесного суперництва), яке представляє ситуацію, коли політичні суперники змагаються між собою не шляхом розробки найефективнішої програми, а шляхом роздачі населенню обіцянок та різного роду утопічних проєктів, критиканства.

Отже, формування партійної системи в державі ще не завершилося. У даний момент партії і вся партійна система України знаходиться на перехідному етапі. Відтак, або продовжуватимуться спроби штучного створення домуніючої партії ("партії влади"), або політичний клас України зрозуміє, що реальне змагання між політичними партіями за владу є необхідною умовою демократії, без якої неможливе існування політичних партій.

Для становлення ефективної партійної системи України цінним є досвід західних демократій, особливо тих із них (Великобританія, США, ФРН), яким вдалося подолати надмірну роздробленість політичних сил і у яких багатопартійність є стабілізуючим фактором, зміцнює демократію і сприяє досягненню національної згоди.

Питання до самоконтролю

1. Формування багатопартійності в Україні в кінці XIX - на поч. XX ст.
2. Дві тенденції в українському політичному русі на початку XX ст.
3. Детермінанти відродження багатопартійності в Україні в 90-х рр. XX ст.
4. Політика "перебудови" та її вплив на формування багатопартійності в Україні.
5. Місце та значення Народного Руху України (Руху) у становленні багатопартійності в Україні.

6. Особливості розвитку багатопартійності після проголошення незалежності України.
7. Правові основи діяльності політичних партій в Україні.
8. Особливості політичного спектру України.
9. Місце, роль та особливості "лівих" політичних сил України.
10. Трансформація місця та ролі "правих" політичних сил України.
11. Ідеологічні течії "центризму" в Україні та особливості їх прояву.

Теми рефератів та доповідей

1. "Оксамитові революції" в країнах Центрально-Східної Європи та їх вплив на становлення багатопартійності в Україні.
2. Народний Рух України: протопартія чи перша політична партія?
3. Перспективи та проблеми консолідації центристських політичних сил України.
4. Парламентські вибори та їх вплив на формування багатопартійності в Україні.

Питання до семінарського заняття

1. Особливості та етапи формування багатопартійності в Україні.
2. Правова інституалізація політичних партій України.
3. Політичний спектр України та його особливості.
4. Партійна система України: етапи становлення та особливості.

Література

1. Базовкін Т., Кремінь В. Партії та громадські об'єднання України. - К., 1994.
2. Балабан Р. Результати парламентських виборів 1990, 1994, 1998 рр.: політологічний аналіз // Нова політика. - 1998. - №6.
3. Вільсон Е., Якушик В. Політичні організації в Україні (Деякі проблеми становлення і розвитку) // Сучасність. - 1992. - №5.
4. Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності. - К., 1992.
5. Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX-XX ст.). - Львів, 1998.
6. Ковтун В. Історія Народного Руху України. - К., 1995.
7. Колодій А. Політичний спектр: про деякі критерії "лівих" і "правих" політичних рухів у посттоталітарних суспільствах // Філософська і соціологічна думка. - 1995. - №9.
8. Кремінь В., Базовкін Є.Г. Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів. - К., Національний інститут стратегічних досліджень, 1993. - Вип. 18.
9. Кузьо Т. Багатопартійна система України: проблеми і конфлікти // Політологічні читання. - 1993. - №1.

10. Литвин В. Ліві, праві, центр // Політика і час. - 1991. - №3.
11. Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. - К., 1994.
12. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф.М. Рудича. - К., 2002.
13. Політичні партії України / За ред. проф. В.М. Якушика. - К., 1996.
14. Політичні партії в Україні. Інформаційно-довідкове видання. - К.: ЦВК / Редакційна колегія, 2001.
15. Пуфлер Е. Партійна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації // Нова політика. - 1997. - №1.
16. Радченко О. Політичні партії у виборчому процесі // В кн.: Сучасний виборчий PR / Керівник авт. кол. В.В. Лісничий. - К., 2004.
17. Томенко М. Партійна політика в Україні // В кн.: Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. - К., 1995.
18. Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій / Передмова, упорядкування О.В. Гарань. - К., 1991.
19. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред. О. Гараня, О. Майбороди. - К., 2000.
20. Шведа Ю. Партійна система України на шляху до поляризованого плюралізму // Українські варіанти. - 1998. - №3-4.
21. Шведа Ю. Партії та партійна система України. - Львів, 2001.
22. Яблонський В., Латко В. Сучасні політичні партії України. - К., 1999.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВСІХ ТЕМ КУРСУ "ПАРТОЛОГІЯ"

- Антология мировой политической мысли. В 5-ти томах. - Том 5. Политические документы. - М.: Мысль, 1997.
- Арон Р. Этапы развития социологической мысли. - М., 1993.
- Бабій С.І. Політичні партії і державна влада: до проблеми правового регулювання діяльності політичних партій // Трибуна. - 1997. - №1, 2.
- Бабій С.І. Політичні партії: минуле, сучасність, проблеми правового статусу // Трибуна. - 1997. - №1, 2.
- Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. - К., 1992.
- Бекон Ф. Сочинения в 2-х томах. - М., 1972. - Т. 2.
- Бекназар-Юзбашев Т.Б. Партии в буржуазно-правовых учениях. - М., 1988.
- Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. - М., 1990.
- Берлин П.А. Политические партии в Западной Европе (их доктрины, организация и деятельность). - СПб., 1907.
- Бланк В.Г. "Старый" и "новый" фашизм. - М., 1982.
- Бланк А.С. Из истории раннего фашизма в Германии. - М., 1978.
- Бурдерон Р. Фашизм: идеология и практика. - М., 1983.
- Бурлацкий Ф.М. Это не должно повториться. Социологические заметки об идеологии фашизма. - М., 1967.
- Бюзэлл Э. Архаичны, но не адекватны. О политических партиях США. // Полис. - 1996. - №13.
- Вебер М. Политика как призвание и профессия // В кн: Избрание произведений. - М., 1990.
- Гавриленко І. Чи потрібна державі ідеологія // Віче. - 1996. - №1.
- Гаджиев К.С. Введение в политическую науку. - М., 1998.
- Гегель Г. Политические произведения. - М., 1978.
- Гегель Г. Философия права. / Ред. и сост. Д. Керимов и В. Нерсисянц. - М., 1990.
- Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України в ХІХ ст. - Львів, 1996.
- Гитлер А. Моя борьба. - М., 1992.
- Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине. - М., 1914.
- Голосов. Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации. // Политические исследования. - 1998. - №1. - С. 106-129.
- Данилов С. Двухпартийная система Канады: тенденции развития. - М., 1992.

- Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория // В кн.: Современная сравнительная политология: Хрестоматия. - М., 1997.
- Джилас Милован. Лицо тоталитаризма. - М., 1992.
- Донцов Д. Национализм. - Лондон-Торонто, 1966.
- Дюверже М. Политические партии. - М.: Из-во "Академический проект", 2000.
- Закон України "Про об'єднання громадян" // Голос України. - 1992. - 18 липня.
- Закон України "Про політичні партії в Україні" // Урядовий кур'єр. - 2001. - 28 квітня.
- Заславський В. Национализм і перехід до демократії в посткомуністичних суспільствах // Сучасність. - 1993. - №3.
- Зарубежное законодательство о политических партиях: Сборник нормативных актов. - М.: ИНИОН РАН, 1993.
- Захарченко м.в., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). - К., 1993.
- Зельницький А., Удовенко П. Політичні партії і вибори: Довідник партійного працівника. - К., 2003.
- Еллинек Г. Общее учение о государстве. - СПб., 1908.
- Історія суспільних рухів і політичних партій України (ХІХ-ХХ ст.). - Львів, 1998.
- История политических учений. - М., 1955.
- История фашизма в Западной Европе. - М., 1978.
- Ковальчук В. Теоретично-методологічні засади вивчення політичних партій // Студії політологічного центру "Генеза". - 1995. - №2.
- Кречмер Геральд. Фракції. Партії в парламенті. - К., 1999.
- Ковтун В.М. Політичні партії в сучасній Україні: аналіз політичних орієнтацій. - К., 1996.
- Консерватизм (антологія). - К., 1998.
- Конституція України. - К., 1996.
- Кулик А.Н. Сравнительный анализ в партологии: проект К. Джанды // Полис. - 1993. - №1.
- Кулик А.Н. Посттоталитарные партии в политическом процессе: методология исследования // МэиМо. - 1994. - №2-3.
- Курносое Ю.О. Насилля - головний аргумент більшовизму // Укр. іст. журн. - 1991.
- Лакер У. Сущность фашизма // Проблемы Восточной Европы. - 1996. - №47.
- Лібералізм: Антологія // Упор. О. Проценко, В. Лісовий. - К., 2002.

- Либерализм, консерватизм, марксизм. - М., 1998. - Вып. 1.
- Литвин В. Партия як форма політичної організації суспільства // Політика і час. - 1992. - №1.
- Литвин В. Центризм в українському політичному житті: Реалії і перспективи // Політол. вісн. - К., 1994. - Вип. 4.
- Литвин В. Феномен партії // Віче. - 1992. - №6.
- Лісовий В. Культура - ідеологія - політика. - К., 1997.
- Лопухов Б. История фашизма в Италии. - М., 1977.
- Лоуэлл А. Правительства и политические партии в государствах Западной Европы. - М., 1905.
- Мала енциклопедія етнодержавознавства. - К., 1996.
- Марченко Г.И. Политические институты и общественные движения. - М., 1991.
- Марченко М.Н., Фарушкин М.Х. Буржуазные политические партии: Социально-философский анализ. - М., 1987.
- Мейтус В.В., Мейтус В.Ю. Политическая партия: стратегия и управление. - К.: Эльга, Ника-Центр, 2004.
- Мілль Дж. Стюарт "Представницьке правління". - к.: Основи, 2004.
- Молодіжний рух України: Довідник. - К., 1996. - Ч. 1.
- Мигул І. Політичні ідеології. Порівняльний аналіз. - К., 1997.
- Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии // Диалог. - 1990. - №3, 5, 7, 9, 11, 16, 18; 1991. - №3.
- Націоналізм: Антологія // Упор. О. Проценко, В. Лісовий. - К., 2000.
- Новакова О. Формування партійної системи як складова політичної модернізації в сучасній Україні // Наукові записки. - К., 2002. - Вип. 20.
- Обушний М.І., Коваленко А.А., Ткач О.І. Політологія: Довідник. - К.: Довіра, 2004.
- Оксак О. Відповідальність проти популізму: виборці, партії та уряд у демократичному суспільстві // Нова політика. - 2000. - №1.
- Острогорский М. Демократия и политические партии. - М., РОССПЭН, 1997.
- Политические партии и демократия в постсоветской России / Под ред. Б. Орлова. - М., 1998.
- Партии и партийные системы современной Европы. - М., 1994.
- Піча В.М., Стеблич Б.А. Політичні партії у політичній системі суспільства: Навч. посібник. - Львів, 1994.
- Побудова ефективної політичної партії / Упор. І. Підлуська, О. Грязнова. - К.: Фонд "Європа XXI ст.", 2003. - С. 288.
- Політичні партії в демократичному суспільстві. Пер. із нім. - К., 1997.

- Політичні партії Західної Європи і Америки // Матеріали до конференції з проблем політичних партій. - К., 1994.
- Політичні партії України. - К., 1999.
- Політичні структури та процеси в сучасній Україні: Політологічний аналіз. - К., 1995.
- Политические партии: Справочник. - М., 1986.
- Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. - К., 1997.
- Політологія. - Львів, 1993.
- Політологія // Ф.М. Кирилюк, М.І. Обушний, М.І. Хилько та ін. / За ред. Ф.М. Кирилюка. - К.: Здоров'я, 2004.
- Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. - К., 1994.
- Потульницький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). - К., 1992.
- Примуш М.В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. - Донецьк, 2001.
- Пуфлер Е. Партійна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації. - К., 1997.
- Пушкарь Г.В. Партии и партийные системы: концепция М. Дюверже // Социально-политический журнал. - 1993. - №9-10.
- Рассел Б. Практика и теория большевизма. - М., 1991.
- Рубан В.В., Серегина Н.С. Политические партии и движения в Украине. Проблемы становления и тенденции развития: Учебное пособие. - Харьков, 1996.
- Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х - початок 1990-х років). - К., 1998.
- Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре // Трактаты. - М., 1989.
- Самуэль Г. Либерализм: опыт изложения принципов и программы современного либерализма. - М., 1906.
- Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. - Тернопіль, 1991.
- Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів. - К., 2001.
- Ситник П.К. Аналіз вихідних принципів соціально-політичного вчення марксизму: уроки історії. - К., 1997.
- Современная социал-демократия: Словарь-справочник. - М., 1990.
- Современный консерватизм. - М., 1994.
- Соціал-демократія в Україні: історія і сучасність. - К., 1996.
- Сытин А.Г. Политическая социология Мориса Дюверже // Социально-политические науки. - 1990. - №12.

- Українські політичні партії кінця XIX - поч. XX століття. Програмові і довідкові матеріали. - К., 1993.
- Феденко П. Український рух у XX ст. - Лондон, 1990.
- Фламэн Морис. История либерализма и современный либерализм. Пер. с фр. - М., 1995.
- Франклин Б. Избранные произведения. - М., 1956.
- Франко І. Що таке соціалізм? // Збір. тв. у 50-ти т. - Т. 45. - К., 1986.
- Християнська демократія (історія та сучасність). - К., 1998.
- Чичерин Б. История политических учений. В 5-ти т. - М., 1869-1902.
- Шахинлер Менгер. Кемализм: зарождение, влияние, актуальность. Пер. с фр. - М., 1998.
- Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем. - Львів, 2004.
- Шмачкова Т.В. Мир политических партий // Полис. - 1992. - №1-2.
- Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста // Г. Касьянов (пер. з англ.). - К., 1998.
- Юдин Ю.А. Институализация политических партий в странах капиталистической ориентации // Партии в политической системе: Сборник статей. - М., 1983.
- Юм Д. О партиях вообще // В кн.: Сочинения: В двух томах. - М., 1965. - Т.2.
- Яблонський В. Сучасні політичні партії України: Довідник. - К., 1996.

